A MAGYAR

TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

KÖNYVKIADÓ VÁLLALATA.

ANGLIA TÖRTÉNETE

KORUNKBAN.

IRTA

Mc CARTHY JUSTUS.

FORDITOTTA

SZÁSZ BÉLA.

BUDAPEST, 1885.

KIADJA A MAGY. TUD. AKADÉMIA.

Aláírási felhivás

A Magyar Tudományos Akadémia könyvkiadó vállalatára.

Negyedik cyklus. 1884—1886.

A Magyar Tudományos Akadémia a folyó évvel könyvkiadó vállalatának uj cyklusát indítja meg. Feladatát nem látja kimerítve, s a mi kulturális viszonyaink között nem is láthatja, a tudományoknak szakszerü s csupán a szakkörök érdeklődésére számító mivelése által. Nemcsak gazdagitani törekszik a nemzet szellemi kincses házát, hanem a szónak minél igazibb értelmében, nemzeti tulajdonná tenni azt. Munkássága ennélfogva, a tudományok önálló mivelése mellett, a *tudományos ismeretek terjesztésére, a tudományos előadás művészi és népszerü formájának* kiképzésére is irányul. A könyvkiadó vállalat erre *a nagy, nemzeti jelentőségü czélra* törekszik. Oly eredeti és forditott munkák kiadását határozta benne, melyeknek megválasztásában *irodalmunk legszembetünőbb hiányainak betöltése és a müvelt közönség szükségleteinek kielégitése* a fő szempontok.

Első felhivásának kibocsátása óta a legkitünőbb munkák hosszu és becses sorát, a *tudomány klasszikusainak* egész kis könyvtárát adta a magyar közönségnek. *Az ó-kor klasszikus népeinek története*, politikai, társadalmi és müvészeti élete világhirü müvek teljességében irmertetvék. *A világirodalom története* kitünő monographiákban kezdve meg a francziával és angollal. *A magyar nyelvészet legfőbb kérdései* alapvető dolgozatokban tárgyalva. *A philosophia* jelenkori irányai, *a politikai, jogi és közgazdasági tudomány* ujabb vivmányai, felfogása és eszméi tanulságos munkák egész sorában mutatva be. E gazdag könyvtárban ottvannak *Macaulay, Carlyle, Mommsen, Curtius, Thierry Amadé* és *Symonds* történelmi, *Lewes* és *Stuart Mill* bölcseleti, *Boissier, Nisard* és *Taine* irodalmi, *Goethe* költői, *Müller* nyelvtudományi, *Bluntschli, Gneist, Laveleye* és *Todd* politikai, *Maine Sumner* és *Carrara* jogi, *Leroi-Beaulieu* pénzügyi munkái; az eredetiek közt *Arany János* prózai dolgozatai, *Hunfalvy Pál* és *Vámbéry Ármin* ethnographiai s nyelvészeti műve és *Pauler Tivadar* adalékai a magyar közjoghoz.

Az erkölcsi siker, melyről e sorozat tanuskodik, megfelelő külső eredménynyel párosult. Az Akadémia nemcsak a reá háruló kötelesség érzetével teljesitette feladatát, hanem azzal az örvendetes és biztató meggyőződéssel is, hogy a nemzeti mivelődésünkre oly fontos vállalat a magyar közönségnél méltó fogékonyságra talált.

E kötelességérzettel és e meggyőződésben indítja meg a vállalatnak új, már negyedik cyklusát s értesiti a közönséget programmjáról. Az említett általános szempontokon kivül, főleg a történelmi és irodalmi sorozatba felveendő munkák kijelölésénél, a Könyvkiadó Bizottság tekintettel volt arra, hogy *az eddig kiadott művekhez az ujak, tárgyokra nézve, folytatva vagy kiegészitve csatlakozzanak.* A jog- és államtudományi sorozat összeállításánál pedig figyelembe vette a *gyakorlati élet némely igényeit is,* melyeknek a tudomány szempontjából való kielégitése nem esik a könyvkiadó vállalat feladatán kivül.

ANGLIA TÖRTÉNETE

KORUNKBAN.

VIKTORIA KIRÁLYNŐ TRÓNRALÉPTÉTŐL AZ 1880. ÉVI ÁLTALÁNOS VÁLASZTÁSOKIG.

IRTA

M° CARTHY JUSTUS.

FORDITOTTA

SZÁSZ BÉLA.

ELSŐ KÖTET.

BUDAPEST, 1885.

KIADJA A MAGY. TUD. AKADÉMIA.

448751

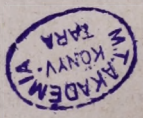

Budapest, 1885. Az Athenaeum r. társ. könyvnyomdája.

A Magyar Tudományos Akadémia föladata lévén, a tudományok önálló mívelése és emelése mellett, azoknak *terjesztésére* is hatni, 1872. január 22-én tartott összes ülésében egy bizottságot alakított oly czélból, hogy az részint a külföldi tudományos irodalmak jelesebb termékeinek lefordíttatása, részint a tudományokat mai színvonalukon előadó eredeti magyar művek készíttetése által a tudományos műveltség terjesztése érdekében működjék.

A Magyar Tudományos Akadémia ezen *könyvkiadó bizottsága* föladatának megfelelni kívánván, mindenekelőtt azon hiányokra fordította figyelmét, melyek az egyes tudományszakok körében leginkább érezhetők. Sietett ennélfogva elismert tekintélyű hazai szakférfiakat tudományos kézikönyvek szerkesztésével megbízni; egyúttal gondoskodott, hogy a külföldi tudományos irodalmak számos jelesebb művei hazai nyelvünkön mielőbb közrebocsáttassanak.

Ekkép a bizottság eszközlésére, részint a Magyar Tudományos Akadémia, részint egyes vállalkozó könyvkiadók kiadásában, tudományos eredeti műveknek és fordításoknak sorozata fog megjelenni; hivatva a külföld tudományos munkásságának eredményeit a magyar közönségre nézve megközelíthetőkké tenni.

Megjegyzendő azonban, hogy a bizottság, midőn az eredeti munkák szerzői és a fordítók megválasztása által — az utóbbiaktól, hol szükségesnek vélte, mutatványt is kívánva — már eleve is gondoskodni igyekezett a munkálat sikere felől, utólagos bírálatát nem terjeszthette ki a beadott munkák soronkénti kijavításáig, s így a szerzőkről vagy fordítókról minden felelősséget a részletekben magára nem vesz.

Budapesten, 1879. február havában.

A M. T. Akadémia könyvkiadó bizottsága.

A MAI ANGLIA TÖRTÉNETE.

ELSŐ FEJEZET.

Meghalt a király! Soká éljen a királynő!

1837. juniusának 20-dikán, hajnali fél kettő előtt, ott feküdt IV. Vilmos halva a Windsor-palotában, miközben a hirnökök már robogtak Kensington-palota felé, hogy megvigyék utódjának a trónra hivást. A király betegsége csak rövid ideig tartott, sőt egy izben, épen a mikor már aggasztó voltát is kihirdeték, úgy tetszett, hogy oly bíztató fordulatot vőn, hogy az orvosok már-már reménykedni kezdtek, hogy enyhén fog lefolyni. De a király öreg ember volt — öreg ember már akkor is, mikor trónra jutott, úgy, hogy mikor a veszélyes jelek megint bekövetkeztek, intésöket nagyon is hamar követte beteljesülésök. Vilmos király halálát határozottan úgy tekinthetjük, mint történetünk egy szakának bezáróját. Elmondhatjuk, hogy vele végződött be Angliában a személyes kormányzat uralma. Vilmos valósággal, és nem csak név szerint, alkotmányos király vala. Erejének java részével és hüségesen vala az alkotmányos elv képviselője. Épen annyival haladta meg két elődjét ez elv átértésében és elfogadásában, mint a mennyivel utódja ő felette állónak bizonyitotta magát. Az alkotmányos uralkodás fokonként fejtette ki magát, mint minden egyéb is, az angol

M. T. AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

közéletben. Épen oly hiában való lett volna ennek a rendszerét irott elvekben, vagy codexben keresni, mint magáét a brit alkotmányét. Vilmos király még mindig megtartotta és gyakorolta azt a jogot, hogy akkor bocsássa el miniszterei, a mikor tetszett, és mivel tetszett neki. Atyja ragaszkodott ahhoz a jogához, hogy kegyelt miniszterei megtartsa, a képviselőháznak még ismételt szavazásai ellenére is. Nem könnyü dolog volna az alkotmányos törvények között valamely irott szabályt, vagy kifejezést találni, a mely határozottan kimondaná, hogy ezzel akármelyikök is jogtalanságot követett volna el. De mai napság mindnyájan azt hinnők, hogy Anglia alkotmányos szabadsága meg van semmisitve, vagy legalább is végveszélybe döntve, ha az uralkodó el akarná bocsátani kormányát pusztán kénye szerint, vagy meg akarná tartani a képviselőház kifejezett akarata ellenére is. A lehetőség szerint tehát, IV. Vilmos uralkodása alatt is még mindig személyes kormányzat vala érvényben s e kormányzat történetének hosszu fejezete az ő halálával ért véget. Ma már nehéz elhinnünk, hogy még Vilmos király idejében is élő elv vala az, nyiltan el nem ösmerve ugyan, de azért nyiltan érvényben akkor is.

Vilmos király életének zárjeleneteit, kétségbe vonhatatlanul, bizonyos egyéni méltóság jellemezte. Az uralkodók mintegy szabály szerint megmutatják, miként kell meghalni. Ez talán természetes következése nevelkedésöknek, a melynek alapján hozzá szoknak, hogy magokat mindig, mint a nagy állami pompa középponti alakját tekintsék, s igy aztán belejőnek, hogy mindig bizonyos méltóságos módot öltenek fel, valahányszor képzelhetik, hogy alattvalóik tekintete feléjök van forditva, még ha e méltóságos magatartás nem önkéntes adománya is természetöknek. IV. Vilmos

modorában ép úgy szerepelt némi darabosság és büszkeség, mint legtöbb testvére jellemében. Mint tengerész tiszt hajthatatlan, alkalmazkodni nem tudó vala. Mindegyre megszegte, vagy figyelembe nem vette a rendtartást és rendeleteket, s a végén is jobbnak látszott elvonni őt egészen a rendes szolgálat köréből s hagyni, hogy pályája egymásra következő fokozatain a formák és a sorrend gépies egymásutánja szerint emelkedjék és haladjon előbbre. Egyéni hajlamaihoz képest fiatalabb korában igen sokszor féktelen és tűrhetetlen kirugásokat engedett meg vérmérsékének. Clarence herczeg korában népszerütlenné tette magát sok olyan kezdemény ellen kifejtett heves ellenkezése által, a melyeket az ország egész értelmisége hőn óhajtott és pártolt. Igy például határozottan ellenezte a rabszolga-kereskedés eltörlése érdekében való rendszabályokat. Igy nyilvánosan veszekedett a felsőházi viták alatt egyik-másik testvérével, s a királyi herczegek közt olyan szóváltások folytak, a milyeneket napjainkban a legzavargóbb képviselőház még oly viharos vitái rendjén sem lehet hallani. De Vilmos, úgy látszik, azok közül az emberek közül való volt, a kiknek felelősségök öregbedése hasznára válik. Sokkal, de sokkal jobb volt királynak, mint herczegnek. Bebizonyitotta, hogy legalább meg tudja érteni az alkotmányos uralkodó amaz első kötelességét, melyet atyja, III. György, közszereplésben folyó élete utolsó napjáig sem birt fölfogni s mely szerint a király egyéni kedvteléseinek és előitéleteinek néha meg kell a közérdek előtt hajolniok.

Talán semmit az életben nem végzett olyan illendő módon, mint bevégzését. Végső napjait gyöngédség és szives gondoskodás jellemezte a körülötte levők érzelmei iránt. Midőn június 18-dikán fölébredt, ráemlékezett, hogy e nap

Waterloo évfordulója. Erős, érzelmes vágyát fejezte ki, hogy bár túlélné e napot, még, ha a nap több leáldozását nem látná is. Megkívánta, hogy hozzák elébe azt a zászlót, melyet Wellington herczeg minden ilyen évfordulón számára küldeni szokott, s kezét ráfektetve a reá himzett sasra, mely ékité, azt mondá, hogy érintésére újra éledni érzi magát. Előbb szándéka volt a Waterloo-lakomán is megjelenni; de Wellington herczeg ekkor már kijelentette, hogy alkalmasabbnak látszik a lakoma elhalasztása s ehhez képest küldött útján tudakozta ő Felsége elhatározását. A király kijelentette, hogy a lakomát meg kell tartani szokás szerint s a herczeghez barátságos és nem hivatalos üzenetet küldött, kifejezve reményét, hogy a vendégek vig napot fognak tölteni. Szokott keresetlen módján beszélgetett a körülötte valókkal; önkéntes megszólalásai mintha tragikus méltóságot nyertek volna a halál közeledtétől, mely immár olyan közel vala. Ismét és ismét imádságokat olvastatott magának, s a közellevőket tanuságtételre szólitotta, hogy a vallás igazságainak mindig hűséges hivője vala. Elhozatta jegyzék-tárczáit s mindenkép igyekezett magán-titkárával némi ügyeket lebonyolitani. Bizonyos érdekkel jegyezték meg, hogy a legvégső hivatalos ügy, melyet életében végezett, remegő kézzel való aláirása volt egy elitélt bünös kegyelem-levelének. Még az övénél sokkal dicsőségesebb uralkodás is még nagyobb méltóságot nyert volna, ha a kegyelem tettével zárult volna be. Midőn a körülötte levők közül némelyek azzal próbálták vigasztalni, hogy még meggyógyulhat és sok évet élhet, valami sajátságos pathost magában rejtő egyszerüséggel jelentette ki, hogy készséggel élne még tiz évet is a haza javára. A szegény király nyilván egész őszintén meg volt győződve felőle, hogy Anglia nagy-

nehezen élhet meg nála nélkül. S hazája felől való gondoskodása mégis, bármilyen gúnyos gondolatokat keltsen is, igényt tarthat legalább annyi tiszteletre, mint a mennyit megadunk egy Pitt, vagy egy Mirabeau végsóhajának, a kik ugyancsak nem alaptalanul tartanak tőle, hogy nem könnyen betölthető ürt hagynak magok után. »Fiatal királyi matróz-ruha koptató«, igy nevezte tréfásan Burns Róbert ötven év előtt Vilmost, a mikor még közhiedelem vala, hogy még sokra viszi, kitünő és jeles dolgokat végez s kitünő tengerész válik belőle, a kire a mi tenger-járó nemzetünk még büszke lehet. Ő minden ilyen reménykedést hiúnak bizonyitott; de el kell ismerni, hogy ha felelősség hárult reá, ismét más módon bizonyitotta hiunak a hozzá kötött várakozást s jobb uralkodó volt, a hazafi-király kitüntető czimére érdemesebbnek bizonyitotta magát, mint a mennyire még barátjai is merték volna reményleni.

Halála után dicsbeszédeket tartottak fölötte a törvényhozás mindkét házában, magától érthetőképen. De azért nem következik, hogy pusztán udvarias hódolás, vagy parliamenti szokás szinvonalára szállitsuk alá azokat a dicséreteket, a melyekkel a halott királynak Lord Melbourne és Lord Brougham és Lord Grey áldozának. Ugy tetszik, hogy a bámulat e kifejezéseinek egy részén az őszinteségnek hangja csendül át, ha mindjárt, természetesen, nem mentek is a csodálkozástól. Mintha azt fejezték volna ki, hogy a szónokok néha-néha nagy mértékben el valának bámulva, hogy Vilmos a végén is olykor csakugyan képes és hajlandó lehetett sulyos alkalmakkal alárendelni egyéni kedvteléseit és ellenszenveit az állam-kormányzat tekinteteinek s annak, a mi előtte a nemzet javára szolgálónak vala feltüntetve. Ebben az értelemben legalább, nevezzük őt hazafi-

királynak. Azóta jókora előhaladást tevénk, és ma már valamivel magasabb és positivabb tulajdonságokat keresünk egy uralkodóban, hogy politikai bámulatunkat föl birja kelteni. De Vilmost az előtte való és nem az utána következő uralkodások mértéke szerint kell megitélnünk, és ezt a mértéket tartva szemünk előtt, elfogadhatjuk a Lord Melbourne és a Lord Grey diszbeszédét s el kell ismernünk, hogy egészben véve jobb vala nevelkedésénél, ifjukori élményeinél s annál, a mennyit elején igér vala.

IV. Vilmos (III. György harmadik fia) nem hagyott gyermekeket, a kik utána örökölhették volna a trónt s ezért a korona testvérének (György negyedik fiának), Kent herczegnek, lányára szállott át. E lány Viktoria, Alexandrina herczegasszony vala, ki a Kensington-palotában 1819. május 24-dikén született. A herczegasszony, tehát, akkor kevéssel vala idősebb 18 évesnél. Kent herczeg pár hóval lánya születése után meghalt s a gyermek özvegye gondjai alatt növekedett. Jól növekedett; nevelése, mind értelmére, mind jellemére nézve, kitünő vala. Rászoktatták, hogy legyen önérző, határozott, rendszeres. Az eszély és takarékosság olykép valának belecsepegtetve, mint ha szegénynek született volna. Az ember nem mindig hajlandó nagy nyomatékot tulajdonitani annak, a mit a történetirók beszélnek az egykorú herczegek és herczegnők neveléséről; de azt kétségbe nem lehet vonni, hogy Viktoria herczegasszonyt értelemre és jóságra nevelték.

»Anglia királyának halála mindenütt a legmélyebb benyomást tette ... Azt mondják, hogy Viktoria hugom bámulatos önuralmat tanusitott. Sulyos felelősséget vállal magára, legkivált e mai időben, midőn a pártok oly szenvedélyesek s mindenki csak ő rá épiti reményét.« E szavak

annak a levélnek kivonata, melyet 1837. július 4-dikén a boldogult Albert herczeg ir vala, a fejedelmi férj annyi boldog éven át. A levél Bonnból s a herczeg apjának volt irva. Az ifju királynő bizonnyal nem közönséges önuralommal volt megajándékozva. Van egy igen csinos leirás, a melyet számtalanszor idéztek, de a mely hadd álljon itt még egyszer s a melyet Miss Wynn szolgáltatott arról, hogy miként vette a fiatal uralkodó trónra jutásának hirét. A Canterbury-i érsek, dr. Howley és a főkamarás, Conyngham marquis, Windsorból Kensington-palotába indultak, a hol Viktoria herczegasszony lakozott, hogy a király haláláról értesitsék őt. Éjfél után két óra volt, mikor elindultak s Kensingtont nem érték el reggeli öt óra előtt. »Kopogtak, csöngettek, zakatoltak jókora ideig, mig föl birták kelteni a bejáró kapusát; ismét megvárakoztatták a palota udvarán, azután egy földszinti szobába tértek be, a hol, úgy látszott, a világon mindenkitől elfelejtve várakoztak. Megint csöngettek s azt kivánták, hogy Viktoria herczegasszony komornáját küldjék föl, a ki értesitse ő királyi felségét, hogy fontos ügyben kérnek kihallgatást. Ujabb késedelem és ujabb csöngetés, meg tudakozódás után előkerült a komorna, de azt állitotta, hogy a herczegasszony olyan édes álomba van merülve, hogy a lélek nem viszi rá, hogy fölébreszsze. Ekkor azt mondták neki: »Mi állam-ügyekben jöttünk a királynőhez s ezek még álmánál is előbbvalók.« Megtörtént; s hogy megmutassa, hogy nem kivánta őket várakoztatni, pár percz alatt megjelent a szobában, egy könnyü fehér háló-ruhában, nagy kendővel, letéve hálófejkötőjét, haja leomolva vállára, lábai félczipőkben, szemeiben könyekkel, de tökéletes nyugodtsággal és méltósággal.« Azonnal elküldtek a miniszterelnök, Lord Melbourne, után, s a titkos tanács ülését tizen-

egy órára tüzték ki, a midőn a lord-kanczellár fogadta a királynő szokásos esküjét s ő Felsége szintén bevette a kormányzó miniszterek és a jelenlevő titkos tanácsosok hüségi fogadalmát. Mr. Greville, a ki rendszerint oly kevéssé volt hajlandó túllelkesült bámulattal emlékezni meg a királyságról és királyi személyekről, mint akár csak Humboldt vagy Varnhagen von Ense, e jelenetet idézésre méltó szavakban irta le.

»A király tegnap reggeli két óra után húsz perczczel halt meg, s a fiatal királynő a titkos tanácsban, Kensingtonban, tizenegy órakor jelent meg. Soha semmi ahhoz fogható nem volt, mint az az első benyomás, melyet tőn, vagy mint a magasztalás és bámulat ama kara, mely modora és magatartása fölött kelt, s bizonynyal nem igaz ok nélkül. Valóban rendkivüli vala az s jóval túl azon, mint a menynyit vártak. Felettébb való ifjusága és tapasztalatlansága, valamint járatlansága az őt környező világban, természetesen a legnagyobb kiváncsiságot keltették föl az iránt, hogy ugyan hogyan fogja magát e próbatevő alkalommal viselni, s épen ezért jelentékeny gyülekezés vala a palotában, a kiadott jelentés minden rövidsége mellett is. Az első, a mit el kelle végezni, az vala, hogy meg kelle tanitani leczkéjére, a melyet, e végre, előbb még magának Melbournenak is meg kelle tanulnia . . . A királynő meghajlott a lordok felé, leült, s akkor elolvasta beszédét tiszta, határozott, emelt hangon s a félelem vagy zavar legkisebb jele nélkül. Már teljesen föl vala öltözve és gyászban. Mikor elvégezte beszédét s letette és aláirta az esküt Scotország egyházának biztonságára, a titkos tanácsosok esküje következett, előbb a két királyi herczegé, külön; és mikor ez a két öreg ember, nagybátyjai, előtte térdelt, hüséget esküdve és kezét

megcsókolva, láttam, hogyan pirult el, egész a szeme fehéreig, mintha érezte volna az ellentétet polgári és természeti viszonyuk között s ez volt az egyetlen fölindulás, mely urrá vált fölötte. Nagyon kegyes és megnyerő módon viselte magát irányukban, mindkettőjöket megcsókolta, s fölkelt székéről és Sussex herczeghez lépett, a ki legtávolabb volt tőle s gyöngébb vala, hogysem hozzá járulhasson. Inkább csak az látszott zavarba hozni őt, hogy olyan sokan valának, a kik esküt tettek s a kik egyik a másik után hozzá járultak kézcsókra, de nem szólt senkihez, sem modorát a legkevésbbé sem változtatta s nyugodt arczán egyenlő kegy volt kifejezve, akármely ranguak, állásuak vagy pártbeliek valának az egyesek. Különösen figyeltem, midőn Melbourne és a miniszterek, meg Wellington herczeg és Peel járultak elébe. Az egész ünnepélyesség alatt, alkalom szerint egy-egy pillantással kérve Melbournetől utasitást, ha kétkedni talált, hogy mit kell tennie, de a mi alig is fordult elő, oly tökéletes nyugodtsággal és önuralommal viselte magát, de egyszersmind oly kegyes szerénységgel és nyájas illedelmességgel, hogy az érdeklődést és a szives hajlamot egyként és nagy mértékben megnyeré magának.«

Sir Peel Robert mondá Mr. Grevillenek, hogy egészen meglepte »modora és magatartása, nyilván mélyen átérezvén helyzetét, de egyszersmind szilárdsága is.« Wellington herczeg, a maga darabos nyelvén, azt mondá, hogy, ha a tulajdon lánya lett volna, sem kivánhatta volna, hogy szerepét jobban töltötte volna be. »Tizenkettőkor«, mondja Mr. Greville, »tanácsot tartott, a melyben oly könnyedén és ügyesen elnökölt, mintha soha egész életében sem csinált volna egyebet, és bár lord Lansdowne és egyik hivataltársam megegyeztek, hogy egy kissé összezavarják a tanács

iratait, ő még sem jött zavarba. Igen csinos jelenség vala s bár termetre elég kicsiny s nem sok igénynyel a szépségre, modorának kiváló kegyessége s arczának jóságos kifejezése egészben szeretetreméltó alakká varázsolta, s üde fiatalsága mindenkit egészen lebilincselt a ki csak közelébe jutott, a mit, nem tehetek róla, magam is éreztem . . . Egy szóval, nincs a finom tapintatnak, nemes érzésnek és józan értelemnek az az árnyalata, a mely egész valóján vissza ne tükröződnék, s a mi idáig történt, semmi sem lehetne kedvesebb, mint a benyomás, melyet tőn és semmi sem kecsegtethet szebb reményekkel, mint modora és eljárása: bár« — teszi hozzá, kissé fölöslegesen, Mr. Greville — »elhamarkodott dolog volna biztosan számitani itéletére és mérsékletére a nagyobb fontosságu ügyekben is.«

Az érdeklődés és kiváncsiság, melylyel a fiatal királynő magatartását várták, annál mohóbb vala, mivel a nagy világ olyan keveset tudott róla. És nem csak a nagy világ vala ilyen tájékozatlan, hanem még az udvari körökkel legszorosabb érintkezésben levő államférfiak és tisztviselők is majdnem teljesen homályban voltak e tekintetben. Mr. Greville szerint — kinek azonban tekintélyét nem kell épen minden kételyen felül állónak tartanunk, hanemha arra nézve, a mit valósággal látott — a fiatal királynőt anyja, megelőzőleg, olyan elszigeteltségben tartotta, hogy »sehol, az ő hálószobáján kivül, soha nem aludt, nem is volt magában senkivel, mint vele és Lehzen bárónővel, úgy hogy környezetéből senki, még a kensingtoni komornák közül is, még maga Northumberland herczegasszony, udvarmesternője, sem sejtette, mi lakozik benne, vagy mit lehet tőle várni.« A Viktoria királynő előtti két uralkodó udvarában, bizony, bőven elég olyan volt, a mi a legszigo-

rúbb elszigeteltséget is igazolja, melyet Kent herczeg özvegye lánya számára biztositani akart. IV. György egy II. Károly vala, ennek neveltsége és tehetségei nélkül; IV. Vilmos a poroszok Frigyes Vilmosa volt, ennek lángszelleme nélkül. Mindkettőnek udvarában a társaság olyan közönséges szokásoknak hódolt s olyan légkörben mozgott, hogy — a legszelidebben fejezve ki — mai napság ahhoz hasonlót alig lehetne egy tisztességes kocsmában is találni. Senki sem olvashatja e két udvar szokásainak egykoruak által szolgáltatott legkiméletesebb leirásait is a legmélyebb hálaérzet nélkül Kent herczegasszony iránt, azért az elhatározásáért, hogy lánya a lehető legkevesebbet lásson az ottani életből és társaságból.

Némi érdekkel jegyezték meg, hogy a királynő egyszerüen »Viktoriá«-nak irta magát s nem, a mint várták: »Alexandrina Viktoriá«-nak. Mr. Greville megemliti 1819. deczember 24-diki naplójában, hogy »Kent herczeg lányának az Alexandrina nevet az orosz császárnak szóló bókként adta. Georgianának akarták volna keresztelni, de a herczeg ahhoz ragaszkodott, hogy első neve Alexandrina legyen. Az uralkodó elküldött Lieven után« (az orosz követ, a hires Lieven herczegasszony férje)« s egészen elhalmozta bókokkal, en le persiflant, a császár levén keresztatyának választva, de értésére adta, hogy a Georgiana név semmi más után nem következhetik ebben az országban másodiknak s épen azért egyátalán nem is fogja az újszülött e nevet viselni.« Igen bölcs választás vala egyszerüen csak a Viktoria nevet venni föl, a melyhez az időben semminemü kellemetlen emlék vagy gondolat nem tapadt, s a melyhez a jövőben és ebben az országban (Anglia) csak is a hála érzelmei füződhetnek.

Nem szükséges forma szerinti, részletes leirásába kezdenünk mind ama sok mindenféle szertartásoknak és csillogó pompának, melyekkel az új uralkodó trónra léptét ünnepelték. A királynő szózatát, első megjelenését a Lordak házában a trónon, a midőn személyesen zárta be a parliamentet, sőt még a mesés fényü koronázást is, mely a következő, 1838., év júniusának 28-dik napján történt meg — itt mellőzhetjük, épen csak pár szóban emlékezve meg rólok. De az mégis méltó a fölemlitésre, hogy a koronázási menet egyik legszembetünőbb alakja Soult marsalé volt, Dalmatia herczegeé, Moore és Wellington ellenfeléé a félszigeten, a régi gárda parancsnokáé Lützennél, a ki Napoleon sulyos karjai közé tartozott Waterloonál. Soult rendkivüli követként jöve, hogy Viktoria királynő koronázásánál képviselje a franczia kormányt és nemzetet, és semmi felül nem múlhatja azt a riadó lelkesedést, a melylyel e napon London utczáinak tömegei fogadták. Az őszhaju katonát megéljenezték, valahol csak arcza, vagy alakja egy csücskököcskéjét megpillanthatták. A menetben egy olyan kocsin jelent meg, a melyet ünnepélyes alkalmakkal a Condé-ház herczegei szoktak használni s a melyet Soult ragyogóan fölékittetett a koronázás szertartásaira. Még az osztrák követ is, mondja egy szemtanú, csekélyebb figyelmet keltett, mint Soult, bár az osztráknak, Esterházy herczegnek, ruhája »le egész a csizmái sarkáig ragyogott a gyémánttól.« Ez összehasonlitás most meglehetősen nevetséges, de igen jellemző és sokat mondó. Esterházy herczeg neve akkori időkben nem is tett egyebet, mint gyémántokat. El lehet mondani, hogy az ő gyémántjai ama kor egész felsőbb körökben forgó irodalmán átcsillognak. Ha lady Montagu Wortley Mária olyan hasonlatot keresett, a melylyel a

rendkivüli fényt és ragyogást akarta kifejezni, azt mondta: »mint Mr. Pitt gyémántjai.« Az Esterházy herczegéi ugyane szolgálatot tették a mai uralkodás kezdetén való iróknak. Azért hát, talán, nem valami szegényes egy adózás vala a köztársaság hatalmas, öreg moustache-a és a császárság javára, ha azt mondták, hogy ez a harcz-barázdált arcz elvonta a figyelmet Esterházy herczeg gyémántjairól, egy londoni diszmenet alkalmával. Maga Soult is mélyen érezte a részébe juttatott fogadtatás kitüntető gyöngédségét. Évekkel azután, mikor M. Guizot-t azzal vádolták, egy képviselőházi vita folyamán, hogy igen részrehajló az angol szövetség javára, Soult marsal kijelentette, hogy hő pártolója e szövetségnek. »Én küzdöttem az angolokkal le egész Toulouse-ig«, mondá, »midőn én sütöttem el az utolsó ágyut a nemzeti függetlenség védelmében; közben jártam Londonban és Francziaország tudja, hogyan fogadtak engem ott. Magok az angolok kiáltották: ‚Éljen Soult!' — azt kiáltották: ‚Soult a mi emberünk!' Becsülni tanultam az angolokat a harcz mezején; becsülni tanultam őket a békében; és ismétlem, hogy hő pártolója vagyok az angol szövetségnek!« A történetet nem csupán a kormányok és a diplomatia mesterségét űzők csinálják. Nagyon valószinü, hogy a londoni tömegek éljenei, a királynő koronázásának napján, gyökeres és lényeges tényezője voltak a barátságos érzelmek helyreállitásának ez ország és Francziaország között, eltörülvén Waterloo keserü emlékezetét.

Az is följegyzésre méltó egy esemény az udvari ünnepélyek és a politikai változások bármely jegyzéke során, hogy a királynő trónra lépte után pár nappal Mr. Montefiore London sheriffjévé választatott, az első zsidó, a ki valaha e tisztségre méltónak itéltetett; valamint az is, hogy

ő felsége, midőn a következő Lord Mayor-napon meglátogatta a Cityt, az uj sheriffet lovaggá ütötte. Ő volt az első zsidó, a kit ez országban királyi kéz megtisztelt, ama régi jó idők óta, a midőn a király kegyeskedett kölcsön venni a zsidó pénzét, vagy e helyett elrendelni fogai kihuzását. A vallások szabadságának és egyenlőségének elve jókora lépéssel haladt megvalósulása felé s épen ez Viktoria királynő uralkodásának egyik legkiválóbb jellemző vonása; és ez elv érvényesülése szebben nem is kezdődhetett, mint azzal a tisztelettel, a melylyel Sir Montefiore Mózesnek az uralkodó és a város adózott.

A hűségi törvény értelmében való aláirások legelseje, mely Kensington-palotában a királynőnek bemutattatott, legidősb élő nagybátyjáé, az Ernőé, Cumberland herczegé vala. E tény szolgáljon mentségül, ha itt nehány szót engedek meg magamnak, megemlékezve arról a különválásról mely akkor ment véghez ez ország, vagy legalább e birodalom uralkodó családjának és egy másik államnak érdekei között, a melyek hosszu időn át egybe valának kapcsolva és pedig olyan módon, a mely az angol nemzetnek csak ritkán szolgált hasznára. Anglia egész története folyamán ki lehet mutatni, hogy kevés dolog keltett olyan általános elégedetlenséget, mint valamely uralkodó családnak egy idegen állam koronájával, vagy akár csak kormányzásával való egybekapcsolása. Az ilyen viszonyból ösztönszerü féltékenység támad, a mely még ha oktalan is, de nem természetellenes. Jobb, ha Anglia uralkodója csak Anglia uralkodója s nem még valamely idegen államé is. Sok kedvező kilátás kisérte Viktoria királynő trónrajutását s ezek közül legalább némelyek nemével jártak. Az ország általában hajlandó volt azt hinni, hogy egy nőnek trónralépte valamennyire

meg fogja tisztitani s ki fogja söpörni az udvar levegőjét. Volt még egy másik jó eredménye és pedig tisztán politikai természetü. Ez szakitotta meg ugyanis azt az összeköttetést, a mely több nemzedéken át fönnállott ez ország és Hannovera között. Az összeköttetés csupán személyi vala, az egymásra következő angol királyok egyszersmind örökség szerinti hannover uralkodók is levén.

Hannovera koronájának öröklése csak is a fiu-ágra vala szoritva s igy IV. Vilmos halálával legidősb élő testvérére, Ernőre, Cumberland herczegre szállott e trón. E változás majdnem minden tekintetben az angol nemzet javára szolgált. Hazánk közügyeire soha sem vala jótékony befolyása e mellékes összeköttetésnek. Sok szenvedélytelenebb és fölvilágosodottabb ember, mint a becsületes Western, kedvetlenül, sőt egy időben reménytelenül szemlélte ez érdekek szétválasztását, melyeket a két korona birtoklása, mint látszik majdnem szükségkép, keltett a mi angol uralkodóinkban. Ezen felül meg kell vallanunk, hogy hazánk népe épen nem volt kétségbeesve, hogy megszabadulhatott Cumberland herczegtől. III. György fiai közül nem sokan voltak népszerüek — Cumberland herczeg talán a legkevésbbé népszerü volt valamennyi közt. Sokan hitték felőle, hogy valamivel több, mint épen csak indirect, vagy hallgatag, vagy ártatlan része volt az oraniai cselszövényben, a melyet Hume József deritett föl és árult el 1835-ben, s a mely arra czélzott, hogy a fiatal Viktoria herczegasszony jogigényei félretételével, maga a Cumberlandi herczeg emeltessék a trónra; e terv kovácsai azzal a badar állitással akarták magokat igazolni, hogy féltek, hogy máskülönben Wellington herczeg fogta volna a koronát a maga számára megkaparitni. Cumberland herczeg természete durva, fönhéjázó, néha

épen baromi vala. Olyan sajátságos szokásai valának, a melyek mintha jobban illettek volna a Tiberius idejéhez, vagy a Nagy Péter czár udvarához, mint ahhoz a korhoz és körhöz, a melyhez ő tartozott. A hirek nem természetellenesen nagyitották hibáit s neve sokaknak szájában a leggonoszabb és leghevesebb szenvedélyeknek, sőt bünöknek képe volt. Sok közszájon forgó tudósitás ő felőle azon a közkeletü becsmérlő véleményen alapszik, a melylyel jelleme felől valának s a melyet a tőle való félelem táplált. De annyi bizonyos, hogy kicsapongó, önző, büszke és veszekedő természetü vala. Az ilyen természetü embert rendesen azzal a költött leirással jellemzik, hogy legalább mindig egyenes, ha mindjárt darabos és szókimondó is; de Cumberland herczeg még cselszövő és csalárd is vala. Szókimondó volt, ha sértegetni kellett azokat, a kikkel pörölt; és szókimondó volt az évődő társalgásban, meg adomázásban — de másként épen nem. Wellington herczeg, a kit gyülölt, mondá egykor Mr. Greville-nek, hogy ő kérdezte egykor IV. Györgytől, hogy miért olyan népszerütlen Cumberland herczeg s a király azt felelte: »Mivel nem volt a világon jó egyetértésben élő apa fiával, férj feleségével, szerelmes kedvesével s barát barátjával, hogy ő meg ne próbálta volna összeveszetni őket.« A legelső, a mit a hannover trónra léptével tőn, az volt, hogy felfüggesztette az alkotmányt, a melyet a királyság rendjei egy értelemmel állapitottak meg s a meghalt király, IV. Vilmos, szentesitett. »Radicalismus — mondá a király egy angol nemeshez intézett levelében — mind csak ez vala itt napirenden s az egész alsóbb hivatalnok-osztály többé-kevésbbé be van itatva ezekkel a dicséretre méltó elvekkel. — Hanem én lenyestem a szárnyait ennek a demokraczianak.« S valóban gyönyörü erélylyel látott a dolog-

hoz, mert elbocsátott tisztéből hét legkitünőbb tanárt a göttingai egyetemnél, mivel aláirták a tiltakozást az alkotmány önkényes felfüggesztése ellen. A férfiak között, kik igy üzettek el tanszékeikről, ott volt Gervinus, a hires történetiró és Shakespeare-biráló, az időben a történelem és irodalom tanára; Ewald, a theologus és orientalista; Grimm Jakab, és Dahlmann Frigyes, a politikai tudományok tanára. Gervinust, Grimmet és Dahlmannt nemcsak állásuktól fosztották meg, hanem valósággal számkivetésbe is küldték. A számüzötteket a határon át a diákok végetlen sora kisérte, a kik, a szép diák-szokás szerint, diadal Geleit tisztességtételével fordították a dicsőség menetévé azt, a mi büntetésre és megalázásra vala számitva. Az államkormányzat minden észszerü elvein elkövetett e sérelem az új király ez önkényes eljárásában annál kirivóbb vala, mert még csak állitani sem lehetett, hogy e tanárok hazájok határán túli politikai ügyekbe elegyedtek volna, vagy hogy olyan nyilatkozatot bocsátottak volna ki, a mely a közbéke megzavarására lett volna számitva. A göttingai egyetem ekkor fölterjesztést tett a királyság rendeihez, s az a tiltakozás, a melyet a hét tanár aláirt, az egyetemi tanácshoz vala intézve s egyszerüen azt jelentette ki, hogy ők nem vesznek részt a következő választásban, okul az alkotmány felfüggesztését adván. Mindez meglehetős komoly zavargásokat idézett elő Hannoverában, úgy hogy katonai erőt kelle lecsillapitásukra alkalmazni.

Angliában érezték, hogy már maga Cumberland herczegnek puszta eltávozása az országból ohajtandóvá tette volna a Hannoverával való összeköttetés fölbontását, még ha más különben is nem lett volna e távozás előny ránk nézve. A későbbi idők megmutatták, mennyit nyertünk mi e

különválás által. A lehető legkevesebbet mondva is, bizony fölöttébb kellemetlen lesz vala, ha az Anglia uralkodója által viselt másik koronának koczkáztatnia kell vala a részvételt az Ausztria és Poroszország között 1866-ban kiütött hadviselésben. Uralkodó házunknak méltósággal kell vala türnie, midőn e korona erővel leüttetett annak fejéről, a kinek sorsa azt adta volna, hogy Anglia uralkodója is legyen; és viszont, nagy badarság lett volna azt várni, hogy az angol nemzet egy olyan viszályban vehessen részt, a melylyel érdekeinek és becsületének egyátalán semmi, de semmi közük — s miért? uralkodó házának pusztán családi birtoklása kedveért.

Ennyi idő multával és a politikai s társadalmi szokások sokkal nagyobb változatain keresztül, mint a mennyit a közbeeső idő hossza megmagyarázhatna, visszatekintve: igen, igen nehéz megérteni azokat a szenvedélyes izgalmakat, a melyeket a fiatal királynő trónralépte, mint látszik, minden irányban fölkeltett. Némely befolyásos és kitünő politikus úgy beszélt és irt, mintha igazán fönforgott volna annak a lehetősége, hogy a Toryk forradalmat szitsanak a királyi ház hannover ágának javára; mintha megint olyan válság támadhat vala, mint a minő a nemzetet Anna királynő halála alkalmával próbálja vala meg. Másfelől hangos és rikácsoló kiabálásokat lehete hallani, hogy a királynőt alkotmányos tanácsosai egyenesen a pápistaság és az anarchia meredélyes örvényébe készülnek ragadni. A »Times« erősen bizonygatta, hogy »bizonyos« ir római katholikusok reménykedéseit az állam és egyház elleni hadviselésök sikerére nézve s ez épen nem fejök lágyára esett miniszterek védnöksége alatt, a kiknek ez ugyancsak nem csecsemő királynőt karjai közé dobta szerencsétlen

természete, mely kiszolgáltatja őt magát és méltatlankodó népét, épen semmibe sem lehet venni, a mint hogy nem is egyebek, mint egy csomó képzelgő áruló légvárai.« A »Times« még arra is szükségesnek tartá rámutatni, hogy ha ő Felsége katholizálna, vagy katholikushoz menne férjhez, »avagy bármily tekintetben nyomaiba lépne a Coburg családnak, a melyet e gyujtogatók pápistának mondanak«, nem volna egyéb, mint »a brit korona teljes tökéletes eljátszása.« Másfelől, egynémely radicalis és legkivált ir ujság a leghatározottabb kifejezésekkel beszélt a Tory cselszövényekről a királynő letételét, vagy épen meggyilkolását illetőleg, hogy helyét Cumberland herczeg foglalhassa el. O'Connel, a nagy ir agitator, egyik nyilvánosan tartott beszédében kijelentette, hogy, ha szükség lenne rá, ki tudna állítani »ötszázezer bátor irt, hogy megvédje életét, becsületét és személyét annak a szeretett fiatal hölgynek, a ki jelenleg Anglia trónján ül.« Mr. Grattan Henrik, a hires szónok fia, maga is, mint atyja, protestans, egy dublini gyűlésen kinyilvánitotta, hogy »ha ő Felsége valaha nyiltan a Toryk kezei közé kerülne, nem adnék az életeért egy narancshéjat.« S aztán folytatva, még határozottabb módon is kifejezte szónoklati czélzását: »Ha e párt nehány aljas teremtménye ő Felsége körébe juthatna s maga keverhetné a királyi esti italt, félek, hogy ő Felségének hosszu egy álma lenne.« E beszédmód, mintha sokkal badarabb volna, mintsem hogy komoly figyelemre méltattassék, és mégis aligha badarabb, mint azok a beszédek, a melyek a másik pártnak nevezhető félen folytak. Egy bizonyos Mr. Bradshaw, Canterbury tory képviselője, ez ősrégi város egy nyilvános gyülekezete előtt kijelentette, hogy a szabadelvü miniszterium végreményének horgonya az a nehány »ir

pápista és pocséta kerülő, a kiket a papok hajszolnak vissza a képviselőházba.« »Ezek az emberek, a kik azokat a bigot pogányokat képviselik, a kik alig-alig miveltebbek, mint Uj-Zeeland benszülöttjei, de szenvedélyes, kiéghetetlen gyűlölettel viseltetnek Anglia iránt. S mégis, ezekre az emberekre van bizva támogatása és megtartása a protestans Anglia királynőjének! Mert, fájdalom! ő Felsége csak egy párt királynője s maga is csak úgy egy pártnak a tagja, mint akár maga a miniszterelnök.« A lancashirei conservativok egy lakomáján az egyik szónok oly hevesen megtámadta ugyane czimen a királynőt és miniszterei, hogy a katonai főparancsnok intelmet intézett nehány katonatiszthez, kik ez izgalmas lakomán részt vettek, szemök elé állítva a komoly felelősséget, melyet magokra vettek, a midőn azután is ott maradtak egy oly gyülekezetben, a melyben ilyen beszédek tartattak és ilyen érzelmek nyertek kifejezést.

Bizonynyal, senki sem fogja az ilyen fajta szenvedélyes és fölhevült beszédeket, akármely párton is, a közérzület hű kifejezőiként tekinteni. Minden komoly ember az egész országban a lehető legjobban tudhatta, hogy a legkisebb félelemre sem vala ok, hogy a fiatal királynő katholikussá fogna lenni, vagy, hogy miniszteriuma az országot Róma prédájaként szándékoznék föl áldozni. S minden komoly ember épen olyan jól tudhatta, hogy ép oly kevéssé vala a legcsekélyebb ok is arra az aggodalomra, hogy egy Tory cselszövény kiszolgáltassa Anglia trónját Cumberland gyülölt herczegének. Mi e szélsősködő nyilatkozatok idézésével csak tisztázni óhajtjuk a közhangulat állapotát s feltüntetni, hogy milyennek kelle akkor a politikai világ helyzetének lennie, ha ilyen kicsapongások és ilyen képzelgések lehetők

valának. S tettük ezt részint annak kimutatására, hogy milyen nehézségek és háborgások között lépett ő Felsége a trónra, részint pedig, hogy megvilágitsuk az ország és a politikai miveltség akkori állapotát. Semmi kétség sem férhet hozzá, hogy a szenvedélyek és az értelmetlenség az egész országban azon dolgoztak, hogy az alkotmányos kormányzat föladatát fölöttébb nehézzé tegyék. A tory pártiak vidéki hivei közül igen-igen sokan valósággal azt hitték hogy a szabadelvüek arra törekesznek, hogy az uralkodót olyan politikába hajszolják, a mely a monarchia rangjának leszállitását célozza. Ha egy hidegvérü és tisztánlátó ember vitába bocsátkozott volna velök e pontra nézve s meg akarta volna őket győzni a felől, hogy milyen badarság ilyen czélzatokat tulajdonitani egy csomó angol államférfiunak, a kinek érdekei, állása és tisztessége elválaszthatatlanul hozzá vannak kötve az állam jólétéhez és dicsőségéhez: a méltatlankodó és okoskodásokkal nem sokat törődő Toryktól kitelt volna, hogy egy olyan nagy és olyan nyilt eszü államférfiunak, mint Sir Peel Robert, tulajdon szavait idézzék, a ki Tamworth választóihoz intézett hires beszédében megigérte, hogy megszabadítja az alkotmányt, hogy »csalfa barátai áldozatává« tétessék, s meg a hazát is attól, hogy »a szörnyü demokraczia sarkai alá tiportassék.« Ha, túlfelől, egy érzelmes ember meg akarta volna kisérteni, hogy rábeszélje az ellenpárt hevesvérü közönségét, hogy mily képtelen föltevés a Torykról azt hinni, hogy komolyan törnének a haza szabadságára és békéjére s a trónöröklés biztonságára, ez is jelentős kifejezésekkel idézte volna a Lord Durham kiáltványát, melyet Sunderland választóihoz intézett s a melyben e kitünő államférfiú kijelentette, hogy »minden körülmény között, bármi legyen is a vége s akár-

minő személyes következések mellett is«, mindig készen fogják találni, ha fölhivják, hogy keljen védelmére azoknak az elveknek, a melyeken a haza alkotmánya nyugodott. Ma igen jól tudjuk, hogy Sir Peel Robert és Lord Durham ártatlan képleges beszéd kifejezéseivel éltek. Sir Peel Robert igazában nem igen félt a szörnyü demokráczia sarkaitól; Lord Durham valójában nem igen várta, hogy felszólítassék valami rettenetes magakoczkáztatásával kiküzdeni a szabadság harczát Anglia földén. De, ha azok, a kiknek elméjét megzavarta és érzelmeit fölháboritotta egyfelől a »Times« beszéde s másfelől az O'Connellé, olvasni kezdék a nyugodtabb, de mégis elég szenvedélyes szavakat, a milyeneket olyan nyomatékos államférfiak, mint Sir Peel Robert és Lord Durham ejtének: bizony, nem lehet csodálkozni rajta, ha inkább megerősítve, mint meggyöngitve látták ezek által észjárásukat és aggodalmaikat.

A valóság pedig az, hogy az ország nagyon fölizgult állapotban vala, és hogy nem volna nehéz oly események sorozatát képzelni el, a melyek egy pillanat alatt a legnagyobb zavarokba ragadhatták volna. Benn és a külföldön egyként baljóslatú dolgok tüntek föl az új uralkodásra nézve. Hogy ezen kezdjük: a két utóbbi király alatt egészben véve nagyon sok történt nem csak a személyes hűségi érzet, hanem még a monarchicus uralkodásba vetett általános bizalom meglazulására is. A személyi uralom régi formája törvényellenességgé vált s a tiszta alkotmányos kormányzat rendszere, a milyennek ma ismerjük, még meg sem vala kisértve. Maga a mód, a melyen a reform-törvény ügye vezettetett, a politikai eljárás, a melyhez folyamodtak, midőn már veszélyesnek látszott a további ellenállás, nem arra való volt, hogy a közvélemény itéletében valami nagyon

fokozza értékét annak, a mit akkor szépitve alkotmányos kormányzatnak neveztek. Akkor még csak kevés ideje mult volt, hogy az ország megérte a katholikusok fölszabadításának engedélyezését s akkor sem a kormány igazságérzetéből, hanem nyilván, mivel a további ellenállás szükségkép polgári zavarokra vezet vala. Mindezekben, valóban, nem sok olyan foglaltatott, a mi egy értelmes és független nemzetre azt a benyomást tehette volna, hogy az ország kormányán állók valami nagy bölcseséggel rendelkeznének, vagy, hogy az a rendszer, a melynek képét viselik, valami erősen nagy előnynyel dicsekedhetnék. A társadalmi elégedetlenség uralkodott majd mindenfelé. Az ország általában édes keveset értett a közgazdaság elveihez. Az osztályérdekek hevesen küzködtek egymás ellenében. Már maga az, hogy bizonyos osztályhoz tartozott valaki, vakbuzgósággal töltötte el. Nem csak önző, kapzsi pártember volt mindenki, hanem komolyan hitte azt is, hogy minden más osztály az övé ellenében sorakozott és hogy az önvédelem és önfentartás természeti kötelessége kényszeríti, hogy a magáé mellett szilárdan megálljon.

MÁSODIK FEJEZET.

Államférfiak és pártok.

Midőn a királynő a trónt örökölte, a korona első minisztere Lord Melbourne vala. Olyan ember vala ő, a ki akkor s azután is mindig, különösen kedvessé tette magát a királynő előtt s a kihez ez a legerősebben ragaszkodott. Természete jóságos, némileg nehézkes vala; nyilt s még

nagylelkü is politikai ellenfelei irányában s a legőszintébben szivélyes barátjaihoz. Látszólag nem valami erős ember volt. Nem az az ember, a ki sokat gyarapitott volna, ha már magában meg nem indult a gyarapodás — hogy egy nagy iró kifejezését használjam. Rendkivüliségekre is vállalkozó neje, Lady Lamb Karolina, ez idők előtt sokkal, azzal védekezett egyik-másik balgaságáért, vagy ballépéséért, hogy felhozta mentségére, hogy férje senki erényének őréül sem való. Hanem ő azért jóságos tanácsosa vala a fiatal királynőnek s a fiatal királynő, szerencséjére, ez esetben elég erős önérzettel birt, hogy bármelyik tanácsosától se függjön föltéttelenül. Lord Melbourne nem volt államférfiú. Legelőnyösebb tulajdonságai — személyes szivélyességét és jó természetét nem számítva — tisztán negativok valának. Szerencsétlenségre nem elégedett meg azzal, hogy a jámbor jó természet hirét birhatja, a mit pedig tisztességesen megérdemelt. Azon erölködött hát, hogy szörnyüségesen jelentéktelennek, közönségesnek és szórakozottnak mutassa magát. Mikor voltaképen komoly és elmélyedő vala, úgy látszott, minden erejét arra forditotta, hogy olyan szinben tünjék föl, mint a kiben semmiféle emberi dolog egy szikráját sem keltheti föl az érdeklődésnek. A könnyelműség hirébe keveredett, pedig soha sem volt az. Igen mulatságos arczképeit láttuk, a mint egy toll fujdogálásával, vagy egy kanapé-párna simogatásával foglalta el magát, midőn valamely nevezetes és talán érzékeny küldöttséget fogadott ez, vagy amaz kereskedelmi »érdek« ügyében. A kik ismerték: azt erősitették, hogy voltaképen teljes erejéből és odaadásával hallgatott s figyelt; hogy egész éjen át ott ült annak a kérdésnek tanulmányozásánál, a melyet látszólag a legcsekélyebb figyelemre sem tartott méltónak, és hogy —

épen mint Horatius — oly kevéssé vala egészen e semmiskedésekbe merülve, hogy minden erejét megfeszitette, csak hogy ily semmiskedő szinét ölthesse magára. Egy csillogó birálat élénk és mulatságos támadást intézett ez álarczul fölvett különczködés ellen. »Ha az igazat meg kell vallanunk — mondja Smith Sydney — a mi vicomteunk meglehetős egy impostor. A mi csak körülötte van, minden a leggondatlanabb elhagyatottságot mutatja; modorából a világon mindenki azt következtetné, hogy az emberi boldogsággal »páros vagy páratlan«-t játszik; hogy mindig csak a mulatságok után szaladgál; hogy le tudná röhögni magát az alkotmány-levelet*) is, s kész volna a pörgettyüzéstől tenni függővé, ha vajjon ő kegyelmességök a püspökök megtartsák-e, avagy ne ülésöket a Lordak házában? Mindez azonban puszta szemkápráztatás hiábavalósága, melylyel el akarja velünk hitetni, hogy ő úgy tud játszani a királyságokkal, mint mások a tekékkel . . . Nem szivesen teszem, ha valakinek kedvét el kell rontanam, de ki kell pukkantanom a könnyelmüség és vidorság ama mesterségesen fújt szappanbuborékát, melyet ő mutogat, és vádolnom kell miniszterünket a tisztességről, a szorgalomról; tagadom, hogy semmire se volna gondja, hogy mindent elhamarkodna — mert ő sem több, sem kevesebb, mint a helyes itélet és józan elvek embere, egy politikai *roué* örökös és némileg nyomasztó álarcza alá rejtőzve.«

Az ilyen fajta álarczoskodás talán menthető, vagy épen vonzó lehetne egy valóban fényes és kimagasló tehetségű embernél. A felületes nézők mindig inkább hajlandók elbűvöltetni magokat az elismert erejü és a jellem-szilárd

*) Magna charta.

férfiu láttára, ha ez egy-egy perczre a kicsinyes semmiskedő szerepét játsza. Az ellentét elragadó egy ragyogó fejedelmi csarnokban, vagy egy olyan Sardanapalnál, a milyennek Byron mutatta magát. A mi időnkben is, Lord Palmerston népszerüségének jó részét az a mulatságos ellentét idézte elő, a mely mutogatott könnyelműsége, akarata és értelme jól ismert ereje, meg hatalma között jelentkezett. Csakhogy Lord Melbourne-nál a szinlelésnek nem szerepelt ilyen mentsége, sem nem volt szerencsés eredménye. Egyátalán és semmiképen sem volt ő Palmerston. Csak arra volt alkalma, hogy a legcsöndesebb időkben kormányozzon. Szónoklataiban szegényes, épen nem elég erős arra, hogy kibirhassa és visszaverhesse Lyndhurst éles, átható birálatait, vagy Brougham heves, kegyetlen támadásait. Az akkori viták oly keserü személyeskedések között folytak, a milyek napjainkban ismeretlenek, vagy minden esetre nagyon ritkán kelendők. Még a Lordak házában is kölcsönösen olyan beszédeket adtak és vettek gyakran, a melyek a leggonoszabb gyülölködéssel valának telve. Brougham nyelvének válogatatlan erőszakoskodása és dühe nagy mértékben segitette akkor a légkör izzóvá tételét, a mely napjainkban rendesen oly hives és mérsékelt.

A Lord Melbourne kormánya elleni támadások hevét valószinüleg az is fokozta, mivel az volt az általános hiedelem, hogy a miniszterelnök különös kegyében áll a fiatal királynőnek. Midőn Victoria trónra jutott, Wellington herczeg nyiltan adott hangot érzelmeinek, mint pártja jövendőbeli magatartásának. Azt tartotta, hogy a Toryknak soha sem lesz semmi kilátásuk, hogy kormányra jussanak egy fiatal nő uralkodása alatt. »Én nem tudok hiábavalóságokról fecsegni — mondá — és Peel-nek nincsen

udvariaskodó modora.« Wellington herczegnek valószinüleg eszébe sem jutott föltenni, hogy egy nőnek lehessen olyan egészséges alkotmányos érzéke és hogy az egyéni előitéletek uralmának oly kevéssé lehessen alávetve a kormányzás ügyeiben, mint akármelyik férfiú. Mindez, azonban, csak is arra vala alkalmatos, hogy még inkább elkeserítse a Whig kormány iránti érzelmeket. Lord Melbourne állandó odaadását a fiatal királynő irányában élénk féltékenységgel és elégedetlenséggel tekintették. A miniszterelnök, némely birálatok szerint, mindig azon igyekezett, hogy átöntse a királynőbe a saját jellemének és természetének egész kikent-fent fejetlenségét. Mások szerint az volt a Lord Melbourne czélzata, hogy kellemessé és nélkülözhetetlenné tegye magát a királynő előtt; hogy körülvegye őt barátaival, rokonaival, teremtményeivel, hogy igy élethosszig tartó uralmat biztositson magának Angliában, lehetetlenné tevén minden politikai változást és pártokat. Érdekes most visszatekinteni sok mindenre, a mi az akkori politikai és személyi heveskedések és keserüségek közepett mondatott. Ha Lord Melbourne franczia major domus lett volna, a kinek valóban az volt a törekvése, hogy magát erős kormányzójává tegye az államnak és hogy az uralkodót, mint egy bábut, tartsa kezében, nem forrhatott volna nagyobb harag, félelem, féltékenység. Azóta mindnyájan és pedig valóban a leghitelesebb forrásból merítve meggyőződtünk, hogy épen Lord Melbourne volt az az ember, a ki rábirhatta a királynőt, hogy tanusitson némi bizalmat a Toryk iránt, hogy »nyujtsa egy kissé feléjök az olaj-ágat«, a mint kifejezé magát. Egyátalán nem tünik ki felőle, hogy hatalomvágyó lett volna, vagy hogy tisztátalan eszközöket használt volna az uralom megszerzésére vagy megtartására.

A fiatal uralkodó jelleme, úgy látszik, mély benyomást tőn rá. Valódi, vagy szenvelgett könnyüvérüsége helyet engedett benne annak a mély és állandó vágynak, hogy, a mennyire csak tudja, boldoggá tegye a királynő életét, uralkodását pedig áldásossá. A királynő mindig a legmelegebb hajlamot és hálát érzette irányában s tanusitotta még sokkal azután is, a mikor a közönség már rég levetközte gyanuját, mintha ő báb lehetne egy miniszter kezeiben.

Hanem azért bizonyos, hogy a királynő miniszterelnöke épen nem volt népszerü ember a trónra lépés idejében. Még az olyan szemlélők is, a kiknek semmi politikai vagy személyi érdekök sem füződött a kormányok állapotaihoz, kedvetlenül látták, hogy az új uralkodás, minden jelenséghez képest, egy olyan ember befolyása alatt indult meg, a ki vagy igazán is épen csak üres semmi, vagy legalább mindenkép azon volt, hogy annak lássék. A küldöttségek sértődve és fölháborodva távoztak, midőn Lord Melbourne tollakkal játszadozott, vagy kanapé-párnákat simogatott jelenlétökben. Egy olyan férfiunak, a milyen Brougham volt, majdnem lángoló tüze és erélyessége úgy szólván megsemmisitő ellentétben állt a miniszterelnök semmivel nem gondoló modorával és kecseskedéseivel szemben. Lehetséges, hogy épen annyi szenvelgés szerepelt az egyik, mint a másik félen; de a közszolgálat érdekében való emésztő szenvedély szenvelgése legalább is sokkal jobb hangzásu volt és többet jelentett, mint a másik a vitatkozások hevében és hullámzásai közepett. Midőn az új uralkodás kezdődött, a kormánynak a Lordak házában két fölöttébb szenvedélyes és rettenetes ellensége, vagy birálója volt. Akármelyikök egy magában is elég gondot adhatott volna egy sokkal keményebb anyagból gyurt miniszternek is, mint a milyen

Lord Melbourne vala; de a körülmények az idő szerint mindkettejöket csak történetes szövetségbe bonyolitották ellenében.

Az egyik Lord Brougham vala. Anglia újkori történelmében nem találhatunk az övénél hatalmasabb és sajátosabb alakot leirva. Föl volt ruházva a legkülönbözőbb és legkiválóbb tehetségekkel s olyan munkavégző erővel, a mely néha majdnem emberfölöttinek látszott. Nem csak megvolt tehetsége a munkához, hanem, úgy látszott, valóságos szenvedélyes munkás is volt. Pihenést nem ismerő erélyének, mintha ki kellett volna nyujtózkodnia, minden irányban új téreket keresve tevékenységének. Annyi tanulmány és munka, a mennyi más ember fiának elég lett volna egész ideje igénybe vételére és egész ereje lefoglalására, neki csak üdülésre való volt. Azt lehetne mondani róla, hogy igazán a munka daemonának uralma alatt állt. Testi ereje soha sem fogyott vagy engedett. Szellemi fölénye soha cserben nem hagyta. Önbizalma határtalan volt. Azt hitte, hogy mindent jobban ismer s jobban el bir végezni, mint akárki más. Egész gyönyörüséggel bizonyitotta be, hogy a szakember dolgát jobban érti, mint maga a szakember. Hiusága mértéktelen vala s majdnem annyiszor és annyira nevetségessé tette, mint a mily bámulttá szelleme. A gúnyirodalomnak, egy öltő életénél tovább, nem volt termékenyebb tárgya, mint Lord Brougham hiusága és nyughatatlansága. Kétségkivül nagy parliamenti szónok vala. Nyelvezete igen terjengő s néha igen faragatlan volt, hogysem a mienkhez hasonló korba illett volna, a midőn az alak többet számit, mint a tartalom; a midőn a szenvedély mintha kiveszett volna a vitából s a midőn sokkal aggodalmasabban ügyelnek arra, nehogy az istenért tulhajtást

engedjenek meg magoknak, mint arra, hogy megpróbálnák a nagygyá lételt. Brougham actiója heves, néha épen dühös volt; kézmozdulatai egyenként véve kecs nélküliek; modora különös — de hallgatói fölötti hatalma minden kétségen felül állt. S ez a hatalom vele maradt egy sokkal későbbi időkorig és sokkal azokon az éveken túl, a meddig az emberek rendesen részt szoktak venni a politikai vitákban; Lord Brougham tudott még szenvedélyre gyúlni, hatást kifejteni, sőt ellenállhatatlan is lenni. A szónokoknak nem legmagasabb osztályához tartozott — beszédei nem állták ki az idő próbáját. A pillanat körülményei és a szónok egyéni nyomatéka nélkül, aligha kelthetnek valami nagy gyönyört, avagy csak érdeket is; mert semmiképen sem mintái az angol nyelvezetnek, s kevés van bennök abból a mély bölcselmi érdekből, a gondolat és jelentés ama határozottságából s az ékesen szólás ama ragyogásából, a mely Burke szónoklatait mindig classikusokká, sőt, egy bizonyos értelemben, mindig népszerüekké teszi közöttünk. Igazában nincs ember, a ki állandó sikerrel tudta volna megtenni mindama dolgokat, a melyeket Brougham az illető órában sikerrel vitt keresztül. A törvényről, politikáról, irodalomról, nyelvekről, tudományról, művészetről, az ipari és kereskedelmi vállalatokról egyként tudott és vállalkozott beszélni, akár egy tanár tekintélyével. »Ha Brougham értene valami kicsit a törvényhez — mondá O'Connell, midőn amaz lord kanczellárrá lőn — mindenhez értene egy kicsit.« Ez anekdotát más alakban is szokták beszélni, a mely, talán, még élesebbé teszi. »Az új lord kanczellár egy keveset mindenhez ért a világon — még a törvényhez is.«

Brougham természete lobbanékony, önkényes vala. Sok éven át olyannak tanusitotta magát, mint a ki a nagy

politikai és társadalmi reformok előbbre vitelére elválaszthatatlan befolyást gyakorol s azoknak eleven beszélő ereje. Ha tehetségei nagyok valának, ha egyéni hiusága mérhetetlen vala, hadd mondjuk meg azt is, hogy az emberi szabadság és nevelés ügyének tett szolgálatai egyszerüen megbecsülhetetlenek. Mint a gyarmatokbeli rabszolgaság ellenzője, mint a politikai reformnak itthon, a törvények fejlesztésének, a népnevelésnek, a vallás-egyenlőségnek ügyvéde, megfékezhetetlen tűzzel, ellenállhatatlan szenvedélylyel és fényes eredménynyel szolgált és működött. De pályája két nevezetes változáson ment keresztül, a melyek nagy mértékben gátolták rendkivüli erejének teljes sikerét. Az első akkor történt, a midőn népszerü képviselőből és ujitóból lord kanczellárrá lőn 1830-ban, s a második akkor, a midőn a Whig miniszteriumnak 1835. aprilisében történt újjáalakítása alkalmával kihagyatott a kormányból s élte hátra levő részét, aztán, mások intézkedéseinek és politikájának független vagy érdekeletlen birálójaként töltötte el. Soha sem lehetett tisztán kitudni, miért ejtették el a Whigek oly rögtönösen Brougham-et? A közhiedelem az, hogy szélsősködései s majdnem vad természete tűrhetetlenné tette a kormányon. Homályosan arra is czélozgattak, hogy értelmét egy időre valóban köd boritotta, mint, az emberek mondása szerint, a Chatham-ét egy fontos ülésszak idején.

Lord Brougham nem az az ember volt, a ki könnyen feledte, vagy megbocsátotta volna a sérelmet, melyet, bizonnyal hite szerint, szenvednie kelle a Whig-ektől. Ő lett a legszenvedélyesebb és a legfélelmesebb ellenséges birálója Lord Melbourne-nak.

A másik, már említett, ellenző Lord Lyndhurst vala. Lord Lyndhurst hasonlított Lord Brougham-hez pályája

hosszuságára és munka-erejére nézve, ha egyébre nézve nem is semmíben. Lyndhurst Bostonban született egy évvel azelőtt, hogy a thea-hajók e kikötőben lefoglaltattak s rakodmányuk a vizbe repült; s tőle a Lordak házában teljes erejü és folyékonyságu beszédeket hallottak olyan férfiak, a kik most már jóval túl vannak a közép emberkoron. Olyan idő leghatásosabb parliamenti szónokai közé tartozott, a mely olyan férfiakat hallott, mint Peel és Palmerston, Gladstone és Disraeli, Bright és Cobden. Nyelvezete sajátságos, sőt rendkivül átlátszó, határozott és tiszta vala, modora pedig nyugodt és kecses; hangja rendkivül édes és átható. Semmi sem lehetett ellentétesebb, mint az ő tiszta, szabatos, erélyes érvelése és a Brougham szenvedélyes támadásai és lesujtó ereje. Lyndhurstnek, a mint mondják, mérhetetlen munkaereje volt, mihelyt a munkát el kelle végezni; de természeti hajlama ép oly határozottan a tétlen közöny irányában vonzotta, mint Brougham-t a nyughatatlan tevékenység felé. Lyndhurst politikai meggyőződései sem mindig valának a leghatározottabbak. Szokásává válván, hogy szövetkezzék a Torykkal, hivatalokat fogadva el tőlök, szónokolva mellettök s ostromolva ellenfeleiket érvekkel és gúnynyal, Lyndhurst a végén minden tekintetben megfeneklett a Toryk között. De változatos története alatt semmi sem tanusitotta, hogy valami különösebb módon hajlott volna ez irányhoz; s volt is pályáján nagyon sok ösvény, a melynél úgy látszott, csak a sors fordulata döntötte el, hogy a politikai életnek melyik nyomát kövesse. Mint éles vitázó, talán majd mindenkor kitünt a parliamentben; de azért sem szenvedélyével, sem lángeszével nem rendelkezett a szónoknak, és tehetsége, bizony, messze elmaradt, ha összehasonlitjuk a Brougham bámulatos sokolda-

luságával és mindenre alkalmas szellemi tevékenységével. Mint szónok mindig egyenletesen nyugodt vala. Mintha a szellemi pettyhüdtség különböző módjait és változatait nem is ösmerte volna. Valahányszor beszélt, egyszerre a vitázó ugyanama magaslatára lendült. Mindent összevetve, azt hiszem, a végeredményt abban lehet összefoglalni, hogy nem volt szónok. A szónok magasabb rendü jellemvonásait ép oly kevéssé lehet a puszta akarat által megszerezni, mint a költőéit.

Ez a két férfiú volt a Lordak házában a két vezérvitázó s másokat még csak hasonlitani sem lehetett hozzájok. Lord Melbournenak pedig ezidőtt nem volt a felső házban egyetlen első, vagy akár csak másod rangú vitázó ereje is a kormány padján. Egy ügyes tollú iró jól jegyezte meg, hogy a kormány helyzetét a Lordak házában egy vizhányta hajó-roncshoz lehetett hasonlítani, a melyre az ellenség minden oldalról ontja sortüzét.

A királynő trónra lépte szükségessé tette, hogy új parliament hivassék egybe. A pártok küzdelme a választók között igen heves volt s némely esetben olyan mesterfogásokhoz és hadi cselekhez is folyamodott, a milyenek a mi napjainkban immár alig is volnának lehetők. Az eredmény a pártok arányában nem valami jelentékeny változást idézett elő, de egészben véve, az előny a Torykkal maradott. Hadd jegyezzük meg itt, hogy körülbelül ez idő tájt vált először divatossá ez utóbb nevezett politikai pártot »conservativ« névvel jelzeni. A dicsőség Mr. Cooker Wilsont illeti, hogy e szót először használta ez értelemben. A »Quarterly Review« egy czikkében ő irta, pár évvel előbb, hogy határozottan és öntudatosan csatlakozott »az úgy nevezett Tory párthoz, de a melyet sokkal találóbban lehetne conservativ pártnak nevezni.« Az új parliamentre

való választások alatt Lord Russel János szót emelvén egy közebéden Stroudban, czélzást tőn az új névre, a melyet ellenesei pártjok számára kezdettek lefoglalni. »Ha — mondá — ez az a név, a mely tetszik nekiek, ha a Whig és Tory régi megkülönböztetésről azt mondják, hogy nem kell tovább föntartani, én kész vagyok az ő Conservativ nevökkel szemben elfogadni a reformer nevet s pártjára állani ennek az ellenzéknek.«

A Toryk, vagy conservativok, tehát, valami csekélyke előnyt nyertek a nemzetre való hivatkozás eredményéül. A parliament összeülése alkalmával az alsó házban, mint látszott, a tehetséges és sokat igérő férfiak szokatlanúl nagy számmal gyültek egybe. S a háznak még azon fölül bizonyos irodalmi jellege is vala, a mit a mai időhöz közelebb álló parliamentekről nem igen lehet mondani. Ott ült Mr. Grote, Görögország történetének irója, mint London képviselője. A boldogult Lord Lytton, akkor Mr. Bulwer Lytton Eduárd, szintén széket foglalt, akkor mint szélső radicalis. Mr. Disraeli először akkor lépett a parliamentbe. Buller Károly tele lelkesedéssel, ragyogó humorral és az éles józan ész valódi fensőbb világosságával, ama megújhodás pályájának, mint látszott, biztos utján haladt, de a melyet korai halála rövidre szabott. Sir Moleswort Vilmos kitünő képviselője vala amaz iskolának, a melyet később philosoph-radicalisnak neveztek. Ugyanez iskola egy másik kitünő híve, Mr. Roebuck, megbukott s az időtt kivül maradt a parliamenten. Mr. Gladstone már öt éve ült a parliamentben. A néhai Lord Carlisle, akkor Lord Morpeth, mint olyan vonta magára a figyelmet, a ki szép példája az iró és művészkedő fiatal nemeseknek, a ki szellemi mulatságból egy kis politikával is foglalkozik. Lord Russell János csak az imént

kezdte meg pályáját, mint a képviselőház egyik vezére. Lord Palmerston külügyi államtitkár vala, de akkor még nem vivta ki fényes tehetségei iránt az elismerést, a mely megilleté. Nehány évvel előbb azt mondá róla Mr. Greville, hogy olyan ember, a ki »húsz éve hivataloskodott s előbb soha sem tüntette ki magát.« Mr. Greville némi csodálkozást fejez ki a fölött a jó vélemény fölött, a melyet Lord Palmerston közelebbi és alaposabb ismerői szerettek tehetségei és munka-ereje felől hangoztatni. Bizonynyal, csak a kik egészen közelről ismerték őt, csak azoknak lehetett némi fogalmuk a parliament és az állam kormányzatára termett voltáról, a melyet sokkal azután vala igazolandó. Sir Peel Robert a conservativ párt vezére volt. Lord Stanley, a néhai Lord Derby, még a képviselőházban ült. Nem sokkal az előtt szakított végleg a Whigekkel az ir egyházi alaptörvény kérdésében s lépett át a conservativ pártba, a melynek később legbefolyásosabb vezére s leghatalmasabb parliamenti szónoka lőn. O'Connell és Sheil az ir nemzeti párt ékesenszólásának képviselői valának. A Viktoria királynő uralkodása alatt választott első képviselőház határozottan kitünt az ékesenszólásra és tehetségekre nézve. Csak is két valóban nagy szónok támadt az azután következő negyven év alatt, a kik ezidőtt nem valának a parliament tagjai Mr. Cobden és Mr. Bright. Mr. Cobden, mint Stockport mezőváros jelöltje lépett föl, de elbukott s nem is nyert parliamenti ülést, csak négy évvel később. Csak is véletlenségnek lehet mondani, hogy Macaulay és Mr. Roebuck nem valának 1837-ben a parliament tagjai. Azért bátran el lehet mondani, hogy Cobdent és Brightot kivéve, a következő negyven év első rendü névvel nem gyarapitotta a parliamenti ékesen-szólás jegyzőkönyvét.

A minisztérium nem igen vala erős a képviselőházban. Körülményei, csakugyan, nem is igen engedték meg, hogy erősnek érezze magát, még ha hatalmasabb képviselői lettek volna is akármelyik házban. Hívei csak lazán tartottak össze. A hevesebb reformerek nem jó egyetértésben éltek a miniszterekkel; a szabadkereskedés kérdése különböző csoportokat és pártarányokat teremtett s azzal fenyegetett, hogy a puszta párt-kötelékektől teljesen függetleníti magát. A kormánynak jóformán a Mr. O'Connell és követői nem igen megbizható támogatására kelle magát biznia. S ezek nem igen bővölködtek vitázó tehetségekben, csaknem úgy az alsó, mint a felső házban. Sir Peel Robert, az ellenzék vezére, hasonlithatatlanul a leghatalmasabb ember volt a képviselőházban. Kormányzói és parliamenti vitázói fényes tehetségein fölül még az az előnye is megvolt — a mi az akkori conservativ államférfiaknál igen ritka dolog volt — hogy kitünő s tiszta fejü pénzügyi tehetség vala, bő ismeretekkel a közgazdaság alapelvei körében. Kimagasló jellemereje tiszteltté tette őt ellenfél és barát előtt egyaránt. Talán nem sok benső barátja volt. Vérmérséke hideg vala, vagy ha volt is benne tűz, az is bensejében lobogott el; a körülötte levőkre nem árasztott szellemi fényt. Természeténél fogva tartozkodó és magába zárkozott ember vala, a kinek modorában a félénkség, mint hideg méltóság nyilatkozott. Valami olyan formát lehet felőle mondani, mint, a mit Richter mondott Schillerről: az idegenek irányában olyan volt, mint egy kő, mint egy sziklacsúcs, a melytől azok ösztönszerüleg visszahökkentek. Az bizonyos, hogy valának meleg és nagylelkü érzelmei, de épen érzelmessége miatt leplezte el azokat. Az ellentét, hogy benső hevületeit kifejezésre juttatni nem birta, állandó mesterkedésre kész-

teté, a mi sokszor valóságos esetlenség színében tünt föl. Valódi szelleme és jelleme a képviselőházban jutott kifejezésre. A vita légköre az volt rá nézve, a mi, mint Macaulay mondja, Addisonnak a bor, az a hatalom, a mely megtörte a varázst, mely, mint látszott, különben lánczra füzte éles elméjét. Peel teljesen uralkodott a képviselőházon. Ép oly nagy szónok vala, mint akárki, a ki valaha egészen a képviselőháznak, működésének és törekvéseinek szentelte magát. Talán annyira megközelitette a nagy szónok magaslatát, a mennyire csak felküzdheti magát akárki is, a ki a képzelemmel csak kevéssé van megajándékozva. A szónoklat művészetét jól határozta meg, a ki azt mondta, hogy az értelem és szenvedély szövetkezése. A szenvedély mindig visz magával valamit a képzelődésből. Sir Peel Robertnek nem volt nagy képzelő ereje s majdnem egészen hiányzott nála az a szenvedély, a mely az ékesenszólásban néha betölti annak helyét. Nyelve tiszta, erőteljes és emelkedett vala; tele a legkülönbözőbb érvekkel s találó példákkal, könyvekből és a politikai és kereskedői életből meritve. A legszövevényesebb gondolatmenetet el egészen legvégső következéseig kisérte s ha volt benne valami lappangó ellenmondás, az okoskodás sántitását a legvilágosabban kimutatta, gyakran a humor és maró gúny szerencsés alkalmazásával. Szónoklatait legjobban jellemezzük, ha azt mondjuk róluk, hogy valódi remekei valának a józan értelemnek és a legmagasabb rendü elveknek, a legtalálóbb és kifejezőbb szavakba öltöztetve. De a dolog lényegét tekintve, valamivel még ennél is többek voltak, mert ugy valának megalkotva, mind a mi illeti a tartalmat, mind pedig a nyelvezetet, hogy a képviselőház legmagasabb színének épen velejéig hassanak. A parliament érzelmeit, lelkesedését fejezték ki azok,

mint egy nemzet népdalai a haza képét és nemzeti érzületét fejezik ki.

Lord Stanley sokkal hatalmasabb és szenvedélyesebb szónok vala, mint Sir Peel Róbert, s talán alkalmilag, pályája későbbi felén, olykor-olykor inkább megközelitette a valódi szónoklat magaslatát. De Lord Stanley alig valamivel vala több, mint egy ragyogó parliamenti pártfél, még akkor is, midőn, sokkal később, Anglia miniszterelnökévé lőn. Valóban nagyon kevés volt benne abból a készültségből, a melyet a mai világ megkövetel államférfiaitól és vezéreitől. A közgazdaságtanból, a pénzügytanból, az újabb tudományosság fejlődéséről és fölfedezéseiről majdnem a lehető legkevesebbet tudott amaz értelmes és erélyes emberek között, a kik a közélet mezején forogva legalább azt hallják, a miről az emberek körülöttük beszélnek. Egyszer kedélyesen jegyzé meg maga magáról, hogy a tudomány-előtti korszakban nevekedett. Tanuló-kora épen csak arra volt elég, hogy annyit tölcsérezzenek bele a classicus nyelvekből, hogy bár méltányolni tudja a görög és latin irodalom szépségének szépirodalmi becsét, valódi és mélyebb ismerettel nem rendelkezett a görög és latin nemzet történelméből s valószinűleg még csak mérlegelni sem birta a nagy különbséget a latin és a görög műveltség szelleme között. Igazában, a régi kifejezéssel élve, azt kell mondani róla, hogy úrfias tanultsága volt; meglehetősen ismerte a korabeli legtöbb európai állam politikai állapotait, volt neki rettenthetetlen erős szelleme, s benne, mint Macaulay jól jegyezte meg, a parliamenti küzdelem tudománya, ugy látszik ösztönszerü volt. A miniszteri padokon azidőtt nem ült egy szónok sem, a ki egy pillanatra is hasonlitható lett volna hozzá.

Lord Russell János, a ki a képviselőházban vezette a

pártot, igazában sokkal erősebb ember vala, mint a milyennek látszott. Barátjai közt a rettenthetetlen bátorság és önbizalom tüntette ki, ellenségei közt a korláttalan önhittség. Mindenki emlékszik Smith Sydney hires vázlataira, melyekkel Lord Russell János mérték nélkül való bizakodását rajzolá saját hatalmának hőstettei iránt. Moore Tamás egyszer verset irt hozzá, midőn Lord Russell János a politikai élet mezejéről való visszavonulásáról gondolkodott, vagy beszélt, hivatkozván a költeményben »szellemedre, ifjúságodra, nevedre«, kijelentvén, hogy az ifju államférfiú ösztöne épen olyan, mint »a sasé, mely szemeivel a napba szárnyal« s kérleli, nehogy »egy perczre is eszedbe jusson, hogy a haza setétlő látköréről hiányozhassék egy oly fény, minő te vagy.« Későbbi szemlélők, a kik talán, mint vitázót figyelemre méltóan hidegnek és kimértnek s mint államférfiút kezdeményező erő nélkül valónak találták, nehezen fogták megegyeztethetni a költő által rajzolt képet a valóságból általok nyert benyomásokkal. De az bizonyos, hogy volt idő, a midőn Lord Russell Jánost inkább gondtalan lángésznek tartották, valami oly Whig-féle Shelleynek. Voltaképen sokkal kevesebb szelleme volt, mint barátjai és bámulói hitték, és sokkal több gyakorlati ereje, mint a mennyit barátai vagy ellenfelei benne föltételeztek. Csakugyan kinőtte magát, nem ugyan szónokká, de nagyon éles vitázóvá, a ki különösen hatásos tudott lenni a hidegvérü maró gunyban, a mely az ellenfél okoskodásának gyöngéit úgy átjárta, mint valami oldó savany. Abban a költeményben, a melyből az imént idézék, Moore ugy beszél nemes barátja ékesenszólásáról, mint a mely »nem hasonlít a magaslatról lezuhanó patakhoz, a mely szétporlik, elhabzik s párába oszlik szét, hanem egy folyamhoz, a mely végig

haladja utját a fényben s a gondolat és munka átszürő mélyedésein keresztül.« A barátság és költészet tulhajtásait leszámítva, ez valójában nem rossz rajza annak, a mi Lord Russell János beszédmódjának javát illeti. Az okoskodás könnyü fénylő folyama lassan dolgozta ki medrét s a végén olyan gátakon keresztül is utat tudott magának nyitni, a melyekről a néző elején azt hitte volna, hogy soha szét nem birja törni. Lord Russell János katonáskodása Saladin katonáskodása vala és nem a hatalmas Richard királyé. De azért még is nagyon hatásos egy kardforgatás volt, a maga módja szerint.

A mi angol párt-kormányzati rendszerünk a parliament történetét hasonlóvá teszi nagy politikai párbajok sorozatához. Két férfiú állandóan szemközt áll egymással, a kik közül az egyik a kormány feje, mig a másik az ellenzék feje. Minden győzelem alkalmával helyet cserélnek. A győztes hivatalra lép, a legyőzött az ellenzék helyére. Nem ez a helye megvitatni akár értékét, akár tartósságát a pártok szerinti kormányzás elvének; elég itt annyit megjegyeznünk, hogy ez kétségkivül nagyon változatos és mozgalmas jelleműé teszi politikai küzdelmeinket s nagyon sokban hasonlókká a valóságos hadviselés tüzéhez és szenvedélyességéhez. Gyakran megtörtént, hogy a két vezérlő ellenfél értelmi és szónoki tehetségei oly annyira egyensúlyban tarták egymást, hogy követőik igen jól vitázhattak egymás között mindenikök vezérének fölénye fölött, és, hogy maga az általános közvélemény is két táborra oszolhatott, nem csak két politikai, hanem két biráló pártra is, a szerint, a mint az egyik, vagy a másik részén álltak. Még ma is vitatkozunk a fölött, hogy vajjon Fox, vagy Pitt volt-e a nagyobb pártvezér, a nagyobb szónok s nagyon valószinü,

hogy sok, sok idő mulva ugyanez a kérdés lesz a politikai növendékek között a vita tárgya, Gladstone-ra és Disraeli-re nézve. Sok évvel ezelőtt Lord Russell János és Sir Peel Robert állott igy szemben. Ők sokszor lesznek szembe állítva és összehasonlítva ezeken a lapokon. E perczben elég annyit megjegyeznünk, hogy Peel-nek volt a sokkal nagyobb szellemi ereje, és, hogy Lord Russel János soha sem gyakorolt akkora befolyást a képviselőházra, mint a mekkorával versenytársa soká dicsekedhetett. A politikai szenvedély heve később keserü szemrehányásokat tőn Peel-t birálván, s azzal vádolta őt, hogy nem volt benne eredetiség, mert gyorsan elsajátította és a maga számlájára irta a mások eszméit. Nem csak e birálat, de az alapjául szolgáló elv is merőben valótalan vala. Hagyjuk a gyermekek hiedelmének azt a föltevést, hogy semmi sem eredeti, csak, a mit — mint a gyerekes kifejezés mondja — »a saját magunk fejéből« állítunk elé. Az eredetiség a politikában, valamint a művészet minden mezején, nem áll egyébben, mint a magunk szerzette, vagy nekünk adatott eszmék használatában és alkalmazásában. Sir Peel Robert soha sem adta magas rendü és valódi államférfiúi voltának nagyobb bizonyitékát, mint, midőn belátta, hogy eljött ideje amaz elvek gyakorlati törvényhozási úton való érvényesítésének, a melyeknek Cobden és Villiers és Bright valának szószólói a képviselőházban. Lord Russell János született reformer vala. Ő ült Fox lábainál. Már póláit is a szabadelvü eszmék szolgáltaták. Hiven megállt elvei mellett, melyeknek egyik legbátrabb és erősebb harczosa volt. Nagy előnyei voltak Peel fölött, már csak abban a tényben is, hogy nevelését egy sokkal fölvilágosodottabb iskolában kezdette. De épen annyira hiányzott belőle a szenvedély, mint

Peelből, és azzal meg mögötte maradt Peelnek, hogy sokkal távolabb állt az igazi szónok magaslatától. Russel, a mint már mondók, nem soká tartá meg a képviselőházban vezérségét, midőn a Viktória királynő első parliamentje összeült. Egy darabig még mindig próbálkozott, bizonyos módon; de még barátjai közt is, vagy talán különösen épen barátjai közt azt suttogták, hogy bizalma magában nagyobb volt, mint vezéri tehetsége.

A kormány és az ellenzék vezérférfiai után a képviselőház legszembetünőbb egyénisége O'Connellnek, a nagy ir izgatónak, óriási alakja vala, a kiről még jóval többet fogunk hallani. A ház legkiválóbb szónokai közt volt ez idő szerint O'Connell szenvedélyes segédje, Sheil Lalor Rikhárd is. Különös, hogy mily kevéssé emlegetik most Sheilt, a kiről pedig annyi illetékes tekintély nyilvánítá, hogy valódi szónok. Lord Beaconsfield, egyik elbeszélésében, a legnagyobb magasztalás szavaival beszél Sheil ékesenszólásáról, Canning rovására. Mr. Gladstone csak az imént jelölte meg Sheilt, mint három figyelemreméltó példa körül az egyiket arra, hogy mily nagy eredményeket vivhat ki egy szónok, a haug és előadó tehetség hia mellett is; a másik két példa dr. Chalmers és dr. Neumann levén. Mr. Gladstone úgy irja le Sheil hangját, mint a mely épen nem egyéb, mint, »egy ide-oda csapdosott pléh-üst« által előidézett zaj, a mint egyik félről a másikra hányódik. »Ha az én hatalmamban állt volna — folytatja Mr. Gladstone — senki fiánál nem kivántam volna ezt a hangot hallani; de nála: el nem engedtem volna, mert egy igen figyelemre méltó egésznek volt az a része s ha őt hallgatta, soha senkit sem érintett e hang kellemetlenül. Nagy szónok vala ő és olyan egy szónok, a ki bő előkészülettel birt, azt hiszem

egészen a szók megválasztását illetőleg is, igen eleven képzelőerővel, a nyelv szerfölötti hatalmával s mély, erős érzelmekkel. Valami sajátságos egy jellege volt: egész alakja s előadás-módja bizonyos mértékben fél-vadnak vala mondható. De azért még is: úgy, a hogy egészben ottan állt, előadása, hangja, szónoklatának tárgya oly tökéletesen egybeillettek, hogy együtt véve hatalmas egy parliamenti képet nyujtottak; és habár már harminczöt éve, hogy hallottam Mr. Sheilt, mégis épen olyan elevenen emlékszem reá, mintha csak épen az imént, ma hallgattam volna szónoklatát.« Ez bizonynyal nem valami csekélyke szónok rajza, a mint Mr. Gladstone nagynak festi is Sheilt. És ha nem lett volna valósággal is nagy szónok: el nem lehetne képzelni, hogy valaki hogyan győzhetett volna olyan két, egészen különböző iskolákhoz tartozó szakértőt, mint Mr. Gladstone és Mr. Disraeli, a felől meg, hogy ezt a nevet megérdemli. S még is, a következő évek sajátságos, de félremagyarázhatatlan módon tagadták meg Sheil ez irányu igényeit. Talán azért történt ez igy, mivel, ha valósággal szónok vala is, épen csak ez és semmi egyéb nem vala, s mivel gyakorlati korunk, semmi más tényleges nyomát nem tapasztalván a parliamenti és politikai életben, nem igen volt hajlandó elösmeréssel lenni még ékesenszólása iránt sem. Pályája egy másodrendü miniszteri hivatalban mosódott el s a végén, bizonyos mértékben idő előtt, a kicsiny florenczi udvarban zárult be, a hova Anglia képviselőjekép küldetett. De arra méltó volt, hogy itt említést tegyünk róla, mivel fényes jövőt igér vala; mivel ékesenszólásának varázsa nyilván soká fönmaradt azok emlékezetében, a kik egykor jól ismerék, s mivel az ő pályája egyik legkiválóbb példája az ir izgatók pályájának, a mely viharos ellenzéssel

kezdődik az angol kormányzat ellen, hogy nem sokára szelid elismerésében végződjék jogczimének s elfogadásában miniszteri hivatalnoki egyenruhájának. O'Connelt ez úttal mellőztük, mivel majd hallunk még róla, de Sheil felől nem szükség már többet beszélnünk.

Ez nyilván nevezetes egy parliament vala, Russell-lel élén az egyik pártnak, Peel-lel a másiknak; O'Connell-lel és Sheil-lel, mint a kormány független támogatóival; Mr. Gladstone-nel, a ki aránylag még újoncz vala a közéletben; Mr. Disraelivel, a ki először ekkor szólott a képviselőkhöz; s ott volt Palmerston, a kit még nem ismertek föl s Stanley, a ki csak az imént pártolt át a conservativismushoz, maga ez is a legújabb találmány lévén a politikában; ott Grote és Bulwer és Hume József, meg Buller Károly; és Ward meg Villiers, Sir Burdett Ferencz, meg O'Brien Smith és a Finsbury-beli radicalis Alcibiades: Duncombe »Tami.«

HARMADIK FEJEZET.

Canada es Lord Durham.

Az új uralkodás békés és jó kilátásaiban az első zavart Canada okozá. Az imént leirt parliament először 1837. november 20-dikán ült össze s úgy volt, hogy 1838. február 1-sejéig elnapoltassék; de a hirek, melyek akkor kezdettek Canada felől szárnyalni, annyira nyugtalanítók valának, hogy a kormány kénytelen volt szándokát megváltoztatni s a két ház ismét összeülését január 16-dikára tüzni ki. A canadai zavarok már nyilt forradalommá nőtték ki magokat.

Canada helyzete egészen sajátságos vala. Alsó vagy keleti Canadában legnagyobb részt franczia származásuak laktak, kik tevékeny és fejlődő művelődésök közepett is még mindig föntartották legnagyobb részét amaz elveknek és szokásoknak, a melyek a forradalom előtti Francziaországban uralkodtak. Még ma is, mind ama politikai és társadalmi változások után is, a melyek ott lefolytak, az európai útazó alsó Canada sok városában a régi módu Francziaországot szemlélheti, olyan alakban, a milyet különben csak könyvekből ismerhet, a melyek a 89 előtti Francziaországról beszélnek. S ez nem csak a kicsiny elszigetelt fekvésü városokra és falvakra nézve van igy, melyeket az új idők szokásai még nem értek volna el. Az élénk és nagy kereskedelmi forgalmu Montrealban, melynek lakóit ép úgy teszik az angolok, skótok és amerikaiak, mint a franczia származásuak, a szemlélő sokkal elevenebben látja szemei előtt azt, a mit a régi módu katholikusságnak nevezhetünk, mint, ha Párisban, vagy akár épen Romában tekint szét. Quebecben, melynek fekvése regényességét és szépségét még Edinburgh, vagy Florenc sem éri utól, még sokkal nagyobb és sajátosabb érdekü helyet találunk, az útasban fölkeltett benyomások újdonszerüsége még különösebb, mindenkit a felől győzvén meg, hogy csinoska, meredek útczáiban, ódonszerü boltives sikátorai alatt olyan egy társaság él és mozog, a mely aligha Francziaországban is tulélte a nagy forradalmat. Viktoria királynő uralkodása kezdetének idején e franczia középkor el nem mosódott jellege bizonynyal még sokkal nyilvánvalóbb vala. S kétségkivül egész nyugodtan teljesen ilyennek is marad vala, ha egészen fölelegyítetlen lett volna. Alsó-Canada tovább szúnyadozott volna a maga álmos regényességében, ragaszkodott volna a maga régi

szokásaihoz, s hagyta volna, hogy ez a zajongó eszeveszett világ, a mely csupa adás- vevés és nagyravágyás s mindig csak újitásokért, meg ama rettenetes, zavart okozó dologért eseng, a melyet a nyughatatlan nép haladásnak nevez, hadd rohanjon feje-vesztve vad-bolond útján tova. De szomszédai és újabb polgárai nem valának hajlandók tovább tűrni, hogy Alsó-Canada igy revesedjen tétlenségében, Szent Lörincz és Szent Károly roskodozó rakó-partjain. Voltak ott a nagy városokban tevékeny kereskedők Angliából és más országokból, a kik semmiképen sem akarták beletalálni magokat az ó-világbeli szokásokba, sem eltürni, hogy e hely dúsgazdag forrásai használatlan poshadjanak. Felső-Canada, tulfelől, egészen újdon vala népességére nézve is, de meg tele a kereskedelmi tevékenység újszerű vágyával is. Felső-Canada népessége, majdnem kivétel nélkül, nagybrittaniai lakókból állt. Skót települőkből, fajuk minden erélyével és törekvésével fölruházva; Irország éjszaki részéből érkezett férfiakból, a kiket, a mi az erőteljességet illeti, szintén skótoknak lehet nevezni. A déli Irországból jövő kivándorlók inkább az Egyesült Államoknak tartottak, mivel ottan olyan hazát találtak, a mely többé-kevesbbé ellenséges vala Anglia irányában, s mivel azt tartották, hogy ott a katholikus egyház virágzóban van. Az Ulster-vidéki, ép úgy mint a skót, Canadába ment, mivel ott Anglia zászlaját látta lengeni s mivel az az egyházi szervezet, a melyért otthon rajongott, itt is el volt ismerve. Szinte fölösleges is fölemlítenünk, hogy az angolok Canadában tömegesen telepedtek le, a kiknek fővágyok az vala, hogy a telepet, a mennyire csak lehet, teljes másolatává tegyék Angliának, minden intézményével. Midőn Francziaország, Wolfe győzelmeinek eredményeképen, Canadát Angliának átbocsátá, majdnem

az egész népesség az alsó tartományban volt s igy majdnem egészen franczia eredetü vala. Az átbocsátás óta a másik tartomány népességének szaporodása bámulatosan rohamos volt s e gyarapodás, mint látók, majdnem kivétel nélkül olyan bevándorlásból eredt, a mely Nagybrittaniából, az europai száraz egy vagy két telepítő államából s magából az amerikai köztársaságból indult.

Már maga a dolgok e képe könnyen beláthatóvá tesz némely olyan nehézséget, a melyeknek egy ilyen rendszer fejlődéséből származniok kell. Az alsó canadai franczián majdnem beteges féltékenységgel kelle szemlélnie minden olyan törvényhozást, a melynek valószinü következése az lehetett, hogy módosítja a magok régi szokásait s valamely előnyére szolgál a britt származásu lakosságnak. Ez utóbbiak igazságtalanságnak, vagy gyöngeségnek fogtak tartani minden olyan intézkedést, a mely nem fogná támogatni őket erélyesebb törekvéseik kifejtésében. A honi kormányzatnak a dolgok ilyetén állapotában, gyakran épen azokkal gyül meg legjobban a baja, a kiket saját népének nevezhetünk. Épen a régi haza intézményeihez való ragaszkodásuk ösztönzi őket, hogy eszélytelenek és erőszakoskodók legyenek. Nem könnyü dolog megértetni velök, hogy miért ne legyenek egész a végletekig fölbátorodva, ha mindjárt a tettleges kivitelre nem elég erősek is, hogy merészen foganatositsák azt az angolositó politikát, a melyről tisztán meg vannak győződve, hogy végeredményében a gyarmat javára szolgál. A kormány szemben találja magát mind ama nehézségekkel, a melyekkel az a család-anya, a kinek a legjobb szándékkal s a legtisztább elhatározással, hogy pártatlanul fog intézkedni, a saját maga, meg férje előbbi házasságából származó gyermeke ügyét kell vezetnie. Minden szóval, a

melyet kiejt, minden elhatározással, a melynek elismerésére kész, megtörténhetik, hogy féltékenységgel és elégedetlenül fogadják, az egyik félen ép úgy, mint a másikon. Az egyik csoport igy kiált föl: »Mindent csak a saját gyermekeid előnyére teszesz!«. »Valamivel többet illenék a saját gyermekeid javára tenned!« — igy felel az ép oly panaszos ellenvetés a tulsó oldalról.

Nehéz lett volna tehát, a honi kormánynak, bármily bölcs és előrelátó vala is politikája, hogy bármely rendszer kerekeit is egyszerre jól és simán forgókká tegye egy olyan gyarmatban, mint Canada. Csak hogy, bizony, úgy látszik, ez a politika sem bölcs, sem előrelátó nem vala. S a kormányzat olyan eljárásokat követett, mintha épen az lett volna a czélja, hogy mindazokat az ellentéteket a lehető leghatározottabb kifejezésre juttassa, a melyek a dolgok tényleges állapotával jártak. Egy törvény, az u. n. 1791. évi alkotmány, Canadát két tartományra osztotta: Alsóra és Felsőre. Mindkét tartománynak külön kormányzata vala, állva a kormányzóból, a korona által kinevezett végrehajtó tanácsból, a melyről az volt a vélemény, hogy bizonyos tekintetben hasonlít az angol titkos-tanácshoz; továbbá egy törvényhozó tanácsból, a melynek tagjait a korona nevezte ki élethossziglan és egy képviselő-testületből, a melynek tagjai négy évre valának választva. Ezen kivül, az egyházi kiváltságokat is a parliament állapitotta meg. A gyarmat míveletlen földjeinek hetedrésze a protestáns egyház föntartására volt rendeltetve — a kedvetlenség és viszály bő forrásaképen.

Midőn 1791-ben kétfelé osztották a két tartományt, a czélzat az volt, hogy valósággal is külön maradjanak, ne csak a névre nézve. Azt remélték, hogy Alsó-Canada mindenestül franczián marad, Felső-Canada pedig kizárólag

angollá válik. Akkor azt hitték, hogy a két tartományt e külön kormányzatuk alatt ép oly biztosan s ép oly kevés bajjal lehet majd kormányozni, mint például most más rendszerrel kormányozzuk a Móricz-szigeteket s mással Máltát. A kik ezt képzelték, úgy látszik, épen nem tartottak tanácsot a földrajzzal. Már maga az a tény, hogy majdnem azt lehet mondani, hogy felső Canadának semmi más közlekedő útja Európával és az egész keleti világgal, mint épen csak alsó Canadán, vagy valahol az Egyesült-Államokon keresztül, mindjárt eldönthette volna a kérdést. A legnagyobb nehézségek, különben, alsó Canadában keletkeztek. A korona által kinevezett törvényhozó tanács többsége és a tartomány népessége által választott képviselő-testület többsége között állandó ellentét fejlett ki. A honi kormány biztatta, sőt támogatta az u. n. »Brit pártot«, ezt a leggyülöletesebb és veszedelmesebb eszközt minden gyarmat képzelt kormányzásában, azt a pártot, a mely föltétlen hódolt az anya-ország úgynevezett érdekeinek s szolgailag engedelmeskedett otthoni gazdái és pártfogói vezényszavának. A törvényhozó tanács többsége állandóan keresztül huzta a népszerü képviselet óriási többségének határozatait. Vitatkozások támadtak a segély-pénzek megszavazása fölött. A kormány olyan tisztviselőket tartott meg hivatalukban, a kiket a képviselő testület elítélt s ragaszkodott ahhoz a jogához, hogy fizetéseiket a gyarmat bizonyos alapjaiból szolgáltassa ki. A képviselő-testület kezdte megtagadni a segély-pénzeket, a kormány pedig ahhoz formált jogot, hogy ez eljárást e czélra oly közpénzeknek igénybe vételével ellensúlyozza, a melyek akkor épen kezei között voltak. A gyarmat — mert, valóban, alsó Canada népessége e kérdésekben, már akár helyesen, akár helytelenül, oly közel állt a teljes

egyértelmüséghez, hogy a népgyülések nyilatkozatait bátran tekinthetjük a gyarmat szavának — azt követelte, hogy a törvényhozó tanács is választassék és hogy a gyarmati kormánynak ne legyen szabad kedve szerint rendelkeznie a gyarmat pénzei fölött. Az itthoni képviselőház és kormány erre azzal felelt, hogy visszautasította a tett előterjesztések meghallgatását s nem akarta a törvényhozó testületet választottá tenni, hanem fölhatalmazta a tartományi kormányt, hogy a tartományi képviselet beleegyezése nélkül is fordithatja a kincstárban levő pénzeket az igazságszolgáltatás és a végrehajtó kormányzat szükségleteire. Ez pedig, nyiltan kimondva, nem vala egyéb, mint annak kijelentése, hogy a franczia lakosság, a mely pedig a nagy többséget tevé, s a melyet hozzá szoktatánk, hogy bizzék a kormányzat képviseleti formájában, ne várja, hogy óhajtásai valaha is számba vétessenek, s kijelentése annak, hogy a gyarmatot csakis a hivatalnokok és a korona által kinevezettek kicsinyke brit pártja fogja, kénye szerint, kormányozni. Nem szükségkép kell föltennünk, hogy mind e viták és versengések rendjén a nép többségének vala igaza s a hivatalnokoknak nem. Senki sem vonhatja kétségbe, hogy az elkeseredés jó része pusztán a faji különbségből származott. A franczia és az angol sehogy sem birt egymással összeolvadni. Voltak helységek, a hol — mint Lord Durham későbbi hires jelentésében mondá — a két fajta gyarmatosok soha nyilvánosan nem találkoztak egymással, kivéve az esküdtek padjain s ott is csak az igazságszolgáltatás meggátolására. A brit lakosság azon panaszkodott keservesen, hogy franczia törvények és eljárás alá van vetve sok mindenféle ügyeire nézve. A föld birtokjoga és a jogszervezet sok más határozmánya régi franczia vala és a franczia törvény érvényesült, vagy jobban mondva

maradt érvénytelen, a magánjog mezején, párhúzamosan a szintén visszaszorított angol törvénynyel, a bünügyi esetekben. A képviseleti testület, a végén, visszautasította minden további segélypénzek megszavazását és a részvételt minden további ügyvitelben. Sérelmeiket a honi kormány ellen intézve fejezték ki. Panaszaik szólottak a kormányzók önkényes eljárásáról; a törvényhozó tanács tűrhetetlen összetételéről, kivánván makacsul, hogy választás alapján szerveztessék; a közpénzek törvénytelen fölhasználásáról; a tartományi parliament jogainak erőszakos megsértéséről.

A mozgalomnak, mely később alsó Canadában forradalommá vált, egyik vezérférfia Mr. Papineau József Lajos vala. E férfiu magas állásra küzdé föl magát tehetsége, erélye és kétségkivül tiszteletreméltó jelleme által. Montreal képét viselé alsó Canada képviselő testületében s később elnöke lőn a háznak. Vezérévé tette magát a tiltakozó mozgalomnak, a kormányzók politikája ellenében és az otthoni kormányzat politikája ellenében, a mely emezeket támogatta. Egész sor népgyűlést tartott, a melyeken itt-ott tagadhatatlanul igen erős kifejezéseket használtak s nagyon is gyakori és sokat jelentő hivatkozások történtek az Egyesült-Államok sikeres föllázadására, hogy alsó Canada népe is kövesse ezt a példát. Mr. Papineau szintén tervezte egy nagy gyűlés összehivását a gyarmatok sérelmeinek megbeszélésére és kijelentésére. Lord Gosford, a kormányzó, kezdett egy csomó tisztet a militiától elbocsátani, a kik részt vettek némely ilyen demonstratióban; Mr. Papineau maga is ilyen fajta tiszt vala. A kormányzó, aztán, elfogatási parancsokat adott ki a nép-képviselet több tagja ellen, felségárulás vádjának czimén. E tagok közül némelyek egyszerre elhagyták az országot; másokat, a kik ellen elfogatási parancs volt

kiadva, letartoztattak, barátjaik és pártfeleik pedig elhamarkodott ellenállást fejtettek ki ez alkalommal. Azután pedig, a mint mindenki elképzelheti, a ki valaha olvasott valamit a forradalmi mozgalmak történetéből, a foglyok letartóztatása elleni ellenállás egyszerre nyilt lázadássá változott.

A lázadás nem katonai értelemben vala nagy dolog. A katonai tekintélyek, első kitörése alkalmával, egy pillanatra meg voltak lepve s a lázadók, bár egészen jelentéktelen, előnyt nyertek, de a főparancsnok egyszerre az esetnek megfelelő erélyt fejtett ki, és a mint kötelessége is vala, kemény kézzel készült leverni a mozgalmat. A lázadók, egy vagy két alkalommal bizonyos kétségbeeséssel küzdöttek és, az igazat megvallva, jókora mennyiségű vér folyt. A zavargás azonban nem sokára kiterjedt a felső tartományra is. Felső Canadának is meg voltak a maga panaszai kormányzói és a honi kormány ellen, s a miatti tiltakozásai, hogy minden hivatali állásaikat egy »családi szövetkezet« osztotta ki maga között; mindazáltal ugy látszik, hogy a forradalmi mozgalom soha sem tudott e tartományban mély gyökeret verni. Volt ott meglehetős elégedetlenség; meg volt ott a türelmetlenség állandó kovásza, a szomszédos amerikai határról szivárogva s azokra hatva, a kik bármiféle köztársasági mozgalommal rokonszenveztek; és voltak ott, magában a tartományban, némely gyulékony egyének, a kik hajlottak a forradalmi változáshoz s a kiknek heve azonnal lángot fogott, mihelyt alsó Canadában kitört a lázadás. De úgy látszik, hogy az egész kivülről behozott mozgalom vala, s a mi a dolog katonai oldalának történetét illeti, első sorban annak a tervnek lovagiaskodó sajátossága érdemel figyelmet, a melylyel a tartomány kormányzója

akarta a mozgalmat leverni. A kormányzó a finom és sajátságos katona és utazó, Sir Head Ferencz, akkor őrnagy, vala. Ő, a ki Waterloonál küzdött s azonkivül is sok szolgálatot tőn, egész csöndesen viselte Kent megye szegényügyi segédbiztosi tisztét, a midőn, egy perczre föltünve, 1835-ben fölszólittatott, hogy foglalja el a kormányzói állást felső Canadában. Midőn e tartományban a lázadás kitört, Head őrnagy nem csak alkalmasnak, de még annál is sokkal többre hivatottnak tanusitá magát e föladatra. Gyorsan elhatározta magát, hogy hatalmas erkölcsi diadalt nyer az egész lázadás fölött akkor s a következő időkre is. Az a vágy fogta el, hogy megmutassa azt az egész világnak, milyen hiábavaló bármely lázadónak azt remélnie, hogy az ő kormányzata alatti tartomány hűségét megingathassa. Az egész lázadáshoz olyanforma kihivást intézett, mint a Shakespeare Henrik herczegeé vala a IV. Henrik király elleni fölkelés főnökeihez. Fölszólította, hogy álljon ki s intézzék el a kérdést bizonyos fajta párviadallal. Az összes rendes katonaságot kiküldte a tartományból alsó Canada törvényes felsőbbségének megvédésére; időt engedett a lázadóknak, hogy kifőzhessék terveiket, a mennyire csak épen kedvök tartja; hagyta, hogy magok válaszszák meg magoknak a napot és az órát s mikor aztán készen voltak a támadásra a törvényesen fönnálló hatalom ellen, maga mellé vette a militiát és a lakosság hűséges részét és segélyökkel teljesen kiirtotta a lázadást. Különben, az egész nagyon jelentéktelen összeütközés vala; egy percz alatt vége volt, illetőleg összeesett. Head őrnagynak betelt a kedve. Megmutatta, hogy a lázadás ebben a tartományban nem volt elég komoly dolog arra, hogy a rendes katonaság segélyéhez kelljen miatta folyamodni. A hű telepitvényeseket legnagyobbrészt

vezetőjök emelkedett szelleme s az ő újdivatu modora lelkesité, melylyel a lázadással elbánni akart és tudott. Az erkölcsi hatás, kétségkivül, igen jelentékeny és tekintélyes vala. Az eljárás módja majdnem oly eredeti volt, mint a melyet Herodotus irt le, s Massinger egyik darabjában is alkalmazott, midőn a parancsnok erkölcsi tekintélye a lázadó rabszolgák fölött a jelképes ostor puszta fölmutatása által érvényesiti magát. De az otthoni felsőbbség valamivel prózaibb szemmel nézte a Sir Head Ferencz politikáját. Ugy találták, hogy, ha sokak aggodalma talált volna teljesülni, s ha a lázadást az Egyesült-Államok sok rokonszenszenvezőjének hatalmas ereje fogta volna támogatni, a canadai hűség erkölcsi tekintélye nagyon is ráfogott volna szorúlni a rendes katonaság tényleges jelenlétére. A végén is Sir Head Ferencz lemondott tisztéről. Hűségét, bátorságát s az általa kivivott eredményt elismerték egy baronetség adományozásával; és ő aratta bámulatát, nem csak azoknak a kik helyeselték politikáját, hanem még azok közül is sokaknak, a kik kényteleneknek érzék magokat annak hibáztatására. Talán nem lesz itt fölösleges megemlitenünk, hogy a végén sokan voltak, a kik erősen hitték, hogy Sir Head Ferencz épen nem volt oly fölöttébb lovagias, mint a menynyire szerette magáról elhitetni, és hogy elégségesen gondoskodott arról is, hogy ha erkölcsi demonstratiója csütörtököt talál mondani, legyen mivel pótolja idején sokkal kézzelfoghatóbb és hatásosabb rendszabályokkal is.

A canadai kitörések hirei természetesen izgalmat idéztek elő hazánkban. Itten élénk rokonszenv élt különböző osztályok kebelében — igaz, nem a lázadás, hanem ama gyarmat iránt, a mely oly sérelmek fölött panaszkodott, a melyek gyökereseknek és komoly valóságoknak látszottak.

Népgyüléseket tartottak s azokon oly határozatokat fogadtattak el, a melyek a zavarokat első sorban annak tulajdoniták, hogy a kormány kereken visszautasitotta a gyarmatosok minden orvoslás iránti kérelmét. Mr. Hume, a pénzügyi reform előharczosa, igen melegen fogta pártját a gyarmatosoknak, mind a parliamentben, mind azon kivül. A kérdés fölött folyt egyik parliamenti vita alatt Sir Peel Róbert a első canadai lázadás egyik fővezetőjéről, mint »bizonyos Mr. Mackenzie«-ről emlékezett meg. Mr. Hume megrótta ezt a modort, a melylyel egy kitünő gyarmatosról tétetik említés s megjegyzé, hogy »épen úgy van egy bizonyos Mr. Mackenzie, a mint lehet egy bizonyos Sir Peel Róbert« s jókora derültséget idézett elő, a midőn Lord Chatham-nek az amerikai bélyeg-törvényre vonatkozó nyilatkozatára hivatkozott s azt úgy idézte, mint »bizonyos Mr. Pitt« véleményét. Lord Russel János a kormány részéről törvényjavaslatot terjesztett elő a lázadó tartománynyal való kiegyezésről. A javaslat, röviden azt czélozta, hogy bizonyos időre függesztessék föl az alsó canadai alkotmány, s hogy itthonról küldessék egy királyi biztos és főparancsnok, korláttalan hatalommal a lázadókkal való egyezkedésre s mindkét tartomány alkotmányának újjáalkotására. A javaslat egyelőre jóforma ellenzésre talált, igen különböző okoknál fogva. Mr. Roebuck, a ki akkor történetesen nem volt tagja a parliamentnek, mint alsó Canada tartományának ügynöke és képviselője szerepelt, s azt kérte, hogy mindkét ház korlátja előtt hallgattassék meg a törvényjavaslatot ellenző beszéde. Némi csekély késedelem után, kérése meg is adatott, s ott állott a korlátnál, előbb a képviselőházban, majd a Lordak előtt s azon az alapon támadta meg a javaslatot, hogy igazságtalanul akarja fölfüggeszteni alsó Canada

alkotmányát, olyan zavargások nyomán, a melyeket a honi kormány türhetetlen zsarnoksága idézett elő. Egy akkori bíráló azt jegyezte meg, hogy a legtöbb szónok mintha azt tüzte volna ki föladatául, hogy a hallgatóságot szánalomra gerjesztve nyerhesse meg, csak hogy Mr. Roebuck, úgy látszott, kezdettől fogva arra vala kárhoztatva, hogy minden hallgatóját maga és védett ügye ellen forditsa. Mr. Roebuck beszédei, mindazáltal, rendkivüli mértékben meggyőző és hatalmas fölszólalások valának. Hatásukat még inkább fokozta a szónok rendkivüli fiatalos megjelenése, a kiről azt olvassuk, hogy alakja, képe olyan volt, mintha csak még tizes éveit taposta volna.

Azonban nyilvánvaló volt, hogy a kormány előterjesztését a fődologra nézve el kelle fogadni. A parliamenti közvélemény nem eszélytelenül állapitotta meg, hogy nem ez vala az alkalmas pillanat a kormány addigi politikájának bírálat alá vételére, és, hogy az országnak akkor nem vala jobb mit tennie, mint nehány parancsolásra alkalmas és erélyes férfiút kiküldeni, a dolgok tényleges állapotainak lehető elintézésére. Majdnem általánosan el volt ismerve, hogy a kormány épen az arra termett embert találta meg, midőn Lord Russell János Lord Durham nevét emlité.

Lord Durham kiváló jellemü férfiú vala. Bámulatra méltó, mily keveset emlegeti a mai nemzedék az ő nevét, a midőn látja az ember, mily hatalmas alaknak tetszett kortársai szemeiben, és hogy mily föltünő szerepet játszott egy oly idő közéletében, a melynek képviselői közül még ma is élnek némelyek. Anglia egyik legrégibb családjához tartozott. A Lambton-ök éjszaktáji birtokukon éltek, szakadatlan egymásutánban, a honfoglalás óta. A férfi nemen való öröklés, a mint be van bizonyitva, soha sem szakadt meg a

tizenkettedik évszáztól kezdve. Mindamellett, nem aristokrata család valának. Gazdagságuk főkép rézbányákból eredt s későbbi időkben növekedett nagyra; az elején való birtok, hosszú időn át is, jelentéktelen értékű vala. De a Lambton-ök, több mint egy évszáza, kiváló állást foglaltak el a megyei nemesség között s a családnak nem egy tagja volt Durham város képviselője az alsó házban 1727-től kezdve, egészen Lord Durham atyjának 1797. deczemberében történt kora haláláig. Lambton Henrik Vilmos, Lord Durham atyja, tántorithatatlan Whig vala s barátja és társa volt Foxnak. Lambton György János, a fiu, Lambton-kastélyban, 1792. áprilisában született. Mikor még épen húsz éves sem volt, regényes házasságot kötött Gretna Green-ben egy hölgygyel, a ki három évvel azután meghalt. Rövid ideig egy huszárezredben szolgált. Első neje halála után mintegy egy évvel elvette a Lord Grey idősebb lányát. Akkor még csak huszonnégy éves vala. Már ezt megelőzőleg ismét ott ült a parliamentben, a hol csakhamar kitüntette magát, mint egy valódi szabadelvű és erélyes reformer. Mig a képviselőházban ült, csak ritkán szólalt föl, de ha beszélt, valamely reform intézmény érdekében, vagy valami olyan ellenében történt, a mit elavultnak, vagy szabadság-ellenes törvényhozásnak tartott. 1821-ben egy eredeti tervet terjesztett elő a parliamenti reformról. 1828-ban peerségre emeltetett, báró Durham czimmel. Midőn a Lord Grey minisztériuma megalakult, 1830. novemberben, Lord Durham lett a titkos pecsét lordja. Azt mondják, hogy teljesen uralkodott Lord Grey fölött. Szenvedélyes és erélyes természete volt, mely néha oly érzelmi kitörésekre ragadta, hogy legtöbb hivataltársa félt tőle. Az akkori irók különböző, igen eleven szinekkel rajzolt képeket szolgáltattak a viharos

jelenetekről közte és hivataltársai között. Lord Durham, minden ellensége, sőt nehány barátja is igy beszéli, letácsolta és lenézte kabinetbeli ellenzőit s néha még apósának és hivatali főnökének is csak nehezen sikerülhetett vele szemben az ellenmondás, vagy viharos modorának megengesztelése. Egész merejében reform-törekvéseiben élt s a radicalis újitásokkal rohamosan szeretett volna haladni, édes kevés ügyet vetve az időre, vagy ellenzői minemüségére. Valóban igen kevés tisztelettel viseltetett az iránt, a mit Carlyle a szokás méltóságának nevez. A mit óhajtott: erősen óhajtotta. Fogalma sem volt az elhallgatásról s nem sokat ügyelt a hivatal tisztességére. Nem szükség elhinnünk mindazokat a történeteket, a melyeket azok beszélnek, a kik gyülölték Lord Durhamet s féltek tőle, de azért mégis elhihetjük, hogy bizonyos mértékben amolyan *enfant terrible* volt ő mind a méltóságos Lord Grey-re, mind nyugodtan haladó hivataltársaira nézve, a kiket semminemüképen sem emésztett meg a reformok iránt való lánghevök. Ama hatalmas beszédben, melyet a Lordak házában a reform-törvényjavaslat mellett tartott, vádaskodó ékesszólásának olyan példányát bírjuk, mely bizonynyal megdöbbentette hallgatóit még azokban a napokban is, midőn a szólásbeli szabadosság gyakran sajnálatraméltó mértékben túllépte a jogos szólásszabadság határait. Lord Durham rendkivül föl volt ingerelve némely megjegyzések által, melyeket a megelőző éji vita alatt Exeter püspöke tőn vala. Ekkor a főpap beszédét úgy irta le, mint a mely valódi kiállitása »a durva és mérges támadásoknak, a rosszakaratu és félreczélzó gyanusitásoknak, a historiai tények legdurvább meghamisitásának, kihimezve a férczirátok keresett nyelvének legválogatottabb virágaival.« E szavaiért rendre utasittatott s egyik peer

inditványozta, hogy e szavak vétessenek jegyzőkönyvre. De Lord Durbam épen nem ijedt meg. Egész nyugodtan kijelentette, hogy esze ágában sincs nyelvét, mint a legékesebbet, és elragadóbbat, védelmezni, de e nyelv, igen is, a püspököt illetőleg épen azokat a gondolatokat foglalja magában, a melyeket általa kifejezni akart; hogy meg van győződve felőle, hogy a püspök beszéde oly gyanusitásokat foglalt magában, a melyek ép oly alaptalanok, mint a mily gyalázatosak; hogy igy mondta, és hogy kéri, hogy ne kelljen ismételnie szavait s épen azért félbehagyja beszédét, hogy, ha valamelyik nemes lord czélszerűnek tartaná, alkalmat nyujtson neki a czáfolatra. Azonban, úgy látszott, senki sem érzett magában kedvet tovább is szembeszállani e szenvedélyes ellenféllel, s midőn ismét szóhoz jutott: némileg szelidebbé vált s megkisérlette valamennyire enyhiteni a kinos benyomást, melyet beszéde tőn. Arra kérte a Lordak házát, hogy legyenek némi elnézéssel iránta, ha igen hevesen szólt; mert, mint mély érzelemtől megindult hangon mondá, elméjét nemrég egy családi veszteség gyötörte meg. Ezzel idősb fia akkor történt halálára czélzott — »gyönyörü gyermek, mondta nem rég egy iró, kinek arcza örökre élni fog Lawrence jól ismert képében.«

Ez az egész eset, a heves támadás s a megbánás gyors, érzelmes kifejezése, épen alkalmas megvilágositására Lord Durham hevülékeny, önuralomnélküli jellemének. Azok közé az emberek közé tartozott, a kiknek, még ha teljes, tökéletesen igazuk van is, sokszor oly szerencsétlen modoruk van, hogy magokat úgy mutatják be, mintha egy csöpp igazuk sem volna. A Lord Grey reform-minisztériumának minden reformere közt ő ment legmesszebb. Reform-terve, melyet 1821-ben készitett, azt javasolta, hogy bizonyos

városi és vidéki kerületeknek négyszáz képviselő adassék, minden gazda szavazattal ruháztatván föl. Midőn Lord Grey megalakitotta reform-minisztériumát, Lord Durham magához kérette Lord Russell Jánost s fölszólitotta, hogy maga is készitsen reform-tervet. Lord Durham kezdeményére bizottság alakult, melynek tagjai Sir Graham Jakab, Lord Duncannon, Lord Russell János és maga Lord Durham valának. Lord Russell János készitett is tervet, melyet sokkal azután tett közzé, azokkal a módositásokkal, a melyeket Lord Durham inditványozott és sajátkezüleg jegyzett a lapok széleire. Ha akkor a Lord Durham akarata szerint történt volna, a golyókkal való szavazás már akkor fölvétetett volna a kormány programmjába, s valóban is ismeretes, hogy a vita egyik szakában e kerdést illető nézetének meg is nyerte minisztertársait. Egy szóval, ő volt a kabinet radicalis tagja, fölruházva mindamaz erélylyel, mely egy ilyen jellemnek sajátja; ama »pompás meggondolatlansággal«, a melyet egy nagyobb embernek, Burke Ödönnek, tulajdonitottak; a vélemény-nyilvánitás mindama bátorságával,*) a melyről az újkori politika francziás nyelvén annyit beszélnek, de a mely oly ritkán található s ha található is: oly kevéssé megbizható és sikeres.

Lord Durham nem sokára peerségre emeltetett és gróffá (earl) lőn. Befolyása Lord Grey fölött továbbra is nagy maradt, de a vélemény-különbség közte és előbbi minisztertársai között — közben lemondott hivataláról — minden nappal nagyobb és nagyobb lőn. A közönséget mindegyre beavatta bizalmas titkaiba, jellemző és megfontolatlan módja szerint. Küldetést nyert Oroszországba — való-

*) Az eredeti a *courage* szót használja.

szinüleg, hogy félreállitsák az útból, s később követté lőn az orosz udvarnál. E küldetés és a formaszerű alkalmazás közti idő alatt visszatért Angliába s egész csomó vállalatba kezdett, a melyeket az amerikai politika útszéli nem igen válogatós nyelve valószinüleg »az ország lefülelésének« nevezett volna. Az ország legszélsőbb szabadelvűi teljes reménykedéssel nézték müködését, azok pedig, a kiknek véleménye szerint az ország az újkori politikai változások útján máris elég, vagy igen is, messze ment, megfelelő kedvetlenséggel és aggodalommal.

Ellenfelei között, azonban, egy sem volt, a ki megtagadta volna tőle fényes tehetségeit. Soha őt a közönségesen elfogadott hiedelmek és szokások vissza nem riasztották attól, hogy merészen épen a szeme közé ne nézzen bármely nagy politikai nehézségnek. Soha sem félt olyan valamit inditványozni, a mit az övénél későbbi korban hősi mentőeszköznek neveztek. Az általános vélemény felőle, talán még azok között is, a kik legkevesbbé szerették, az volt, hogy valami olyan »rozsdásodni hagyott Caesar« vala, olyan egy férfiú, a kinek csak elég tág mező kellett volna, hogy kifejthesse hatalmas tehetségét az emberek fölötti uralkodásra. A canadai nehézségek mintha csak épen annak kedveért állottak volna elő, hogy alkalmat szolgáltassanak neki mindannak bebizonyitására, a minek őt barátai nyilvánitották, vagy örökre szóló igazolására mindazokkal a kételyekkel szemben, a melyeket ellenségei tápláltak felőle. Canadába mindenkinek az a meggyőződése kisérte, hogy vállalkozása vagy betetőz, vagy csúffá tesz egy életpályát, ha nem egy országot.

Lord Durham a legragyogóbb remények és kilátások között indult Canadába. Két olyan férfiút vitt magával, a

kik akkor Angliában leginkább arra valók voltak, hogy küldetését siker koronázza — Mr. Buller Károlyt és Mr. Wakefield Gibbon Eduardot. Tudta, hogy mint korlátlan parancsoló indul, és semmi kétség, hogy vállalkozását mind Anglia, mind a gyarmatok ebből a szempontból tekintették. Mint már mondók, a közönség úgy tekintette küldetését, hogy vagy betetőz, vagy csúffá tesz egy életpályát, ha nem egy országot. És mégis, a mit véghezvitt egy kissé egyéb volt, mint a mit akárki is várt tőle. Lord Durham egy másik alternativát talált ki. Talpra állitott egy országot és csúffá tett egy életpályát. Határozottan ő a megalapitója annak a rendszernek, a mely azóta oly bő eredménynyel állt fönn Canadában s ő a szerzője még annak az elvnek is, a mely lehetővé tette a tartományok békés fejlődését a szomszéd gyarmatok szövetkezetében, Canada területének nevezete alatt. De az ő egyéni sajátságai, melyek az akkori politika mezején annyira segiték Lord Durham életpályájának megromlását, teljes mértékben hatottak és érvényesültek canadai tartózkodása idején is. Nehezen lehetne az újabbkori politika történetében ilyen különös és kiváló példáját találni annak, hogy mikép szerepelhet egymás mellett a legfényesebb és tartósabb siker a lehető legnagyobb és szerencsétlenebb valóságos bukással. Lord Durham küldetése megmentette Canadát — és tönkre tette Lord Durham-et. A felületes szemlélők akkor azt tartották, hogy ez eljárás egykép méltatlan volt mind a gyarmathoz, mind a férfiúhoz.

Lord Durham 1838. májusának végén érkezett meg Quebecbe. Azonnal kiáltványt bocsátott ki, olyan hangon, mint egy dictator. A kiáltvány semmikép sem volt méltatlan az alkalomhoz, a mely épen szükségessé tette a merész

és felvilágosodott dictatorság közbelépését. Kijelentette, hogy kiméletlenül meg fog mindenkit büntetni, a ki megsérti a törvényeket, de egyszersmind őszinte bizalommal fölhivta a gyarmatokat közreműködésre, hogy olyan új kormányrendszer alakittassék, a mely megfeleljen kivánataiknak és a mívelődés megváltozott viszonyainak. Szerencsétlenségére, alig kezdé meg dictatori működését s már vette észre, hogy többé nem dictator. A midőn a canadai törvény a parliamenten keresztül ment: a hatalom, melyről tudta, hogy előbb fel vala vele ruházva, jelentékenyen korlátoztatott. Azonban Lord Durham ugy folytatta munkáját tovább, mintha még mindig föltétlen hatalommal lett volna fölruházva a gyarmat minden törvénye és ügye fölött. Maga Caesar sem igen lehetett volna merészebben önkénykedő valamely tartomány jövő kormányzatának megállapitásában. Mondjuk meg egyszersmind azt is, hogy Lord Durham önkényessége tulnyomó részében előnyös vala eredményére és igazságos szellemére nézve. De rendkivüli számban szolgáltatá az alkalmat is az ő és a kormány megtámadására, mindkettő otthoni ellenségeinek. Lord Durham alig kezdé meg újjászervező munkáját, midőn már is visszahivását követelték, igen heves parliamenti szónoklatokban.

Lord Durham azon kezdte, hogy egy csomó rendeletet adott ki, a melyek mind alsó Canada biztosságának föntartását czélozták. Valóban bőkezü és jóságos kegyelmet hirdetett — no, az igaz, bizonyos kivételekkel. A forradalmi mozgalom vezetői, Papineau és mások, a kik elmenekültek a gyarmatból, ki voltak zárva a kegyelemből. Hasonlóképen voltak olyan foglyok, a kik vagy önként magokra vallották a felségárulás bünét, vagy a kiket rábirtak, hogy tegyenek ilyen vallomást, enyhébb büntetés reményében. Ezekre nézve

elrendelte Lord Durham, hogy Bermudabe szállittassanak — mindnyájokat és az elmenekült vezetőket is azzal fenyegetvén, hogy, ha engedély nélkül visszatérnek a gyarmatba el fognak marasztaltatni a felségárulásban és halállal büntettetni. Nem szükség tudós jogi indokokat hoznunk föl annak bebizonyitására, hogy ezt az eljárást semminemü rendes törvényes formákkal sem lehetett igazolni. Lord Durham-nek arra nem volt fölhatalmazása, hogy akárkit is Bermudabe transportáltasson. Bermuda fölött nem volt hatalma; nem birt törvényes fölhatalmazással arra, hogy megrendelhesse Bermuda tisztviselőinek, hogy politikai foglyokat letartóztassanak. Sem arra nem volt joga, hogy a gyarmatba visszatérőkre nézve kimondhassa, hogy halálos büntetés alá esnek. Nincs Anglia törvényei között egy is, a mely még a bizonyitékok alapján elitélt transportáltra nézve is főbenjáró bűnnek nyilvánitsa a kijelölt határ átlépését és a hazatérést. Mindez, tehát, teljesen törvénytelen vala; jobban mondva: Lord Durham törvényes fölhatalmazásának határain túlesett. És Lord Durham ezt nagyon jól tudta. Egy pillanatig sem hitte, hogy a rendes angol törvények szerint cselekszik. Egy dictator szellemében cselekedett, a ki merész s egyszersmind kegyelmes is, a ki meg van győződve felőle, hogy rendkivüli hatalommal ruháztatott föl épen azért, mivel a válság meg nem türi a törvények rendes folyását. Az engedély nélkül visszatérő számkiüzöttek fejére kimondott halál igazolásául, igaz, ott volt előző eset és fölhatalmazásképen a határozat, a melyet maga a gyarmati parliament megelőzőleg hozott; csak hogy Lord Durham-nek eszébe sem jutott semmi ilyes igazolás. Látta, hogy egy csomó fogoly van kezei között, a kiket a rendes törvényes formák szerint fogni pörbe alsó Canadában balgatagság

volna. Mert teljesen lehetetlenség lett volna olyan megvesztegetetlen esküdtszéket találni, a mely elitélje őket. Mind diadalmasan mentettek volna föl. A korona tekintélye sokkal nagyobb megalázást szenvedett volna, mint akármi által is. A gyarmatosok oly kevéssé biztak abban, hogy a rendes törvényszékek a kormányzó kezei alatt pártatlanul járhassanak el, hogy az alsó canadai bizonyosra vette, hogy Lord Durham saját hivatalnokaiból alakitandó megvesztegetett törvényszék elé fogja a foglyokat állitani. Ugy, hogy valóságos csodálatot keltett, a midőn a nép látta, hogy az új kormányzó nem akar olyan gazsághoz folyamodni, hogy a törvényszéket megvesztegesse. Lord Durham jobb megoldását nem látta a nehézségnek, mint, hogy bizonyos fajta számüzéssel sujtotta azokat, a kik bevallották, hogy a lázadással összeköttetésben valának, és hogy a súlyos büntetés félelme által vegye elejét azok visszatérésének, a kik már elmenekültek a gyarmatból. A kegyelmezés e módozatja nagylelkü és meszszeterjedő vala; de azt nem látta be, hogy e mellett nagy gonosztevők benmaradhatnak minden háborgatás nélkül a gyarmatban, és hogy pörbefogatásuk megkisérlése biztositotta volna számukra nem a büntetést, hanem a közbecsülést.

Lord Durhamnek egy másik intézkedése szintén nyilván a törvénynyel való visszaélés rovatába tartozott. Kinevező okmánya azt rendelé, hogy egy tanács adassék melléje s azzal egyetértve kell eljárnia, úgy, hogy minden rendeletét legalább öt tanács-tagnak kell vala aláirnia. Létezett is már egy tanács, a melyet Lord Durham elődje, Sir Colborne T. nevezett vala ki; valami ideiglenes kormányféle alakult, hogy pillanatnyilag helyettesitse a fölfüggesztett polgári alkotmányt. Ezt a tanácsot Lord Durham mindenestül félre-

tolta s helyébe másikat alakitott, nagyobbrészt saját titkáraiból és környezetének tagjaiból. Voltaképen, azonban, ez csak egyik része vala eljárása tervének, a melyet magának kieszelt. El volt határozva, hogy maga viszi keresztül az egész vállalatot, a melyre, tiszta meggyőződése szerint, senki sem termett ugy rá, mint önmaga. Részben ama tehetséges és a helyzetet jól ismerő férfiak sugallatára, a kik kisérői és tanácsadói valának, oly tervet főzött ki, a mely, mint erősen hitte, a gyarmat üdvére fog szolgálni. Az eredmény bebizonyitotta, hogy igaza volt. A foglyokra vonatkozó intézkedése csak arra való volt, hogy szabad tér álljon rendelkezésre a gyarmat ujjáalkotásának nagy munkájához. Nem türt semmi törvényes formát maga és czélja között. Valóban, a mint már mondám, úgy tekintette magát, mint egy dictatort, a kit azzal biztak meg, hogy az egész rendszert újjáalakitsa, épen úgy, a mint legjobban tudja. Mikor azzal vádoltatott, hogy áthágta a törvényt, nem egészen alaptalan fölháborodással kérdé: »Hogyan maradhassanak az alkotmányos elvek érvényben, mikor az egész alkotmány föl van függesztve? A brit alkotmány melyik elve ér valamit egy olyan tartományban, a hol a nép pénzét elveszik a nép beleegyezése nélkül; a hol a képviseleti kormányzat meg van semmisitve; a hol a haditörvény vált az ország törvényévé s a hol a törvényszéki itélet csak arra való, hogy meghiusitsa az igazságszolgáltatás czélját és hogy kihivja a közitélet jogos fölháborodását és méltatlankodását?«

Azért semmi kétség, hogy egy kevesbbé szenvedélyes és türelmetlen szellem, mint Lord Durham, találhatott volna nagy reformjai kivitelére más módot is, a nélkül, hogy az ellenséges indulatu birálat ilyen viharát idézte volna föl. De ő, a mint mindig emlékezetbe kell hivnunk, dictator vala,

a ki csakis arra törekedett hatalmát használni, hogy ismét érvényre emelhesse a szabadságot és az alkotmányos kormányzást. Foglyaival való elbánása önkényes vala, de csakis a kegyelem érdekében. Nyiltan kijelentette, hogy eszébe sem jutna igazságosnak tartani, hogy közönséges bünügyi eljárás alá vonja és igy meggyaláztasson oly embereket, a kiknek a gyarmat közérzülete teljesen igazat adott, s a kiknek ügye, mielőtt föllázadtak volna, sokkal igazságosabb vala, mint azé a hatalomé, a melyet azzal vádoltak, hogy igénye sem lehet hozzá. Bermudabe egyszerüen a számüzés kedveért küldte őket — csak, hogy eltávolitsa a gyarmatból és semmi egyébért. E hatalom nyomatékát attól a rendelettől kölcsönözte, a mely a gyarmatba való visszatérésre a halálbüntetést szabta, mivel azt hitte, hogy az igy fenyegetett emberek soha sem fognak visszatérni.

Ám politikáját a legkomolyabb és a legkiméletlenebb birálat alá vonták otthon. Ha Lord Durham a hatalommal való visszaélés ama legsúlyosabb büneiben lett volna is vétkes, a melyekkel Burke vádolta Hastings Warrent, akkor sem lehetett volna hevesebb vádakkal sujtva a Lordak házában. Vádoltatott, hogy olyan rendeletet adott ki, a melynek alapján bárminemű kereset és formaság nélkül fölakasztathatná az embereket. Ugy látszik, megtámadói közül senkinek sem jutott eszébe, hogy, már akár volt helyes és jó, akár nem a foglyok felőli rendelkezése, ez csak csekélyke és mellékes része vala annak a messzevágó politikának, a mely csak fedezte egy igen gazdag és értékes gyarmat egész politikai és társadalmi rendszerének ujjá teremtését. A birálat úgy tüntette föl a dolgot, mintha a quebeci rendeletből állott volna Lord Durham egész küldetése s mintha a kormányzó ezen kivül nem is akart volna semmit elérni. Ellenfelei nagy

lármát csaptak canadai eljárása költségei fölött is. Lord Durham, kétségkivül, nagyon hajlott a pazarlásra s szerette az amolyan keleti forma pompázást. Canadai járásai-kelései közben királyi utazáshoz illő ragyogó fényt fejtett ki; de az is köztudomásu volt, hogy a maga részére semminemű fizetést sem fogadott el, nem még a személyére szóló úti költségeket sem. Később ki is jelentette a Lordak házában, hogy a kirándulás neki magának legalább is tizezer font sterlingjébe került. Mr. Hume, a kérdés gazdasági oldalának ügyvéde, gúnyos megjegyzéseket tett a hirtelenében kifejtett takarékossági hajlandóságra, mely, mint látszott, épen a Lord Durham esetének alkalmára, olyan embereket szállott meg, a kikről az előtt soha sem hallotta, hogy szót emeltek volna a bőkezü költekezés ellen.

A kormány vitázó erők tekintetében nagyon gyönge lábon állt a Lordak házában, Lord Durham pedig sok ellenséget szerzett ott magának. A taktika tehát azt javallta, hogy őt és a minisztériumot együttesen kell megtámadni. Semmi kétség, hogy nem egy támadás lelkiismeretes tiltakozás vala oly férfiak részéről, a kik veszélyt láttak minden elpártolásban az alkotmányos törvények minden elismert elvétől. Kitünő bírák és jógászok, a kik a Lordak hazában ültek, mindeneknél magasabb rendűnek tartották természetesen a meglevő törvények változatlan alkalmazását. De alig foroghat fönn az iránt is kétség, hogy a politikai, vagy személyes ellenségeskedés sugallt sok támadást, a mely Lord Durham eljárása ellen intéztetett. A Lordak házában majdnem minden vezérférfiú ellene volt. Lord Brougham és Lord Lyndhurst az idő szerint szövetkeztek a kormány ellen s a canadai politika ostromlására. Lord Brougham úgy tüntette föl a dolgot, hogy ő következetes. Ő ellenezte kez-

dettől fogva a canadai erőszakot, mint mondá, s igy ellenez most minden törvénytelen kisérletet, mely Canada kiengesztelésére történik. Kissé nehéz ugyan megérteni, hogy érthette Lord Brougham annyira félre a Lord Durham kiáltványának czélzatát, hogy elhitesse abbeli elhatározását, hogy az embereket minden törvényes formák nélkül fölakgassa. Akármennyire szegte légyen is Lord Durham meg a törvények szabályszerű formaságait, semmi sem lehetett nyilvánvalóbb, mint épen az, hogy a kegyelmesség és nagylelküség, nem pedig a zsarnoki szigor kedveért tette. Lord Brougham oly dörgedelmes ékesenszólással szórta ellenében szemrehányásait, mintha egy második Sejanust kellene vádolnia. Meg kell emlitenünk, hogy támadásai sokat vesztettek erkölcsi súlyukból, mert köztudomásu vala gyülölete Lord Melbourne és a minisztérium, sőt maga Lord Durham ellenében is. Az emberek azt mondták, hogy Lord Broughamnak megvolt a maga oka, hogy ellenséges érzést tápláljon minden iránt, a mit Lord Durham csak teszen. Az edinburghi reformerek Lord Grey tiszteletére 1834-ben lakomát adtak, a melyen Lord Durham és Lord Brougham mindketten jelen valának. Brougham fölhivatván, hogy szóljon, beszédje rendjén alkalmat vőn magának bizonyos túlon-túl heves reformerek kárhoztatására, a kik nem tudnak megelégedni a már elért változásokkal, hanem mindig azt követelik, hogy a kormány rohanjon észnélküli, szélsősködő vállalatokba. E kérdésre azután nagy elevenséggel s gúnyoros és szónoki példák igen bő és mulatságos változataival terjeszkedett ki. Lord Durham azt vélte, hogy a támadás épen ellene van intézve. Mikor aztán rákerült a sor, hogy szóljon, elég meggondolatlan volt, s egyenesen Lord Broughamhez intézte viszonzását, elfogadva az előbbi beszé-

det, mint személyes kihivást s keserü szavakban torolva vissza a támadást és gúnyt. A jelenet nem vala valami épületes. A társaság megbotránkozott. Brougham beszédének hatása egészen tönkre volt téve. Brougham ugy tünt föl, mint rendbontó, mert az ő eszélytelensége hivta ki egy köztudomásulag nem igen megfontoló ember visszatorlását, a kinek az önmérséklet nem feküdt a természetében. Épen nem sérti egy olyan heves és kiméletlen egy politikai viador emlékezetét, a milyen Lord Brougham vala, ha fölteszszük róla, hogy midőn fölhíva érezte magát Lord Durham canadai politikájának megostromlására, az edinburghi lakománál történt jelenetre való emlékezés még csak élesebbé tette bírálatát a quebeci kiáltványt illetőleg.

A kormány gyönge vala és engedett. Elején helyben hagyta volt a rendeletet, de csakhamar meghátrált és megadta magát. A minisztérium meghajlott Lord Brougham egyenes inditványa előtt, mely szerint meg kellett tagadnia Lord Durham politikáját, kijelentvén, hogy elhatározták a quebeci rendelet fölfüggesztését. Lord Durham először egy amerikai hirlapból tudta meg, hogy a kormány elejtette őt. Egyszerre kijelentette elhatározását, hogy lemond állásáról és visszatér Angliába. Ez elhatározását jelentő levele keresztezte a tengeren a honi rendeletet, mely kiáltványát megsemmisitette. Az ő szokott eszélytelenségével mindjárt nyilatkozatot tett közzé, Quebec városának Szent Lajos erődjéből, mintegy fölhíva a gyarmat közvéleményét ő felsége kormányának eljárása ellenében. Midőn e rendkivüli proclamatio hire az anyahonba megérkezett, a *Times* Lord Durham-et »a pártütő kegyelmes Lord«-nak nevezé. Az uralkodó képviselője, mondák, egy már is lázadó gyarmat itéletéhez felebbezett ugyanezen uralkodó tanácsosainak eljá-

rása ellenében. Bizonynyal, Lord Durham visszahivása kikerülhetetlen vala. A kormány azonnal sürgönyt küldött, a melyben elmozditotta őt a brit Éjszak-Amerika kormányzói állásáról.

Lord Durham nem várta be formaszerü visszahivatását. Visszatért Angliába, mint kegyvesztett ember. De még akkor is elég erős vala a közérzület az angol népben, hogy megtudja tagadni helyeslését minden olyan itélettől, a mely őt sujtaná kegyvesztéssel. Midőn Plymouthnál partra szállt, a lakosság üdvözlésekkel fogadta, bár a kormány mellőzött minden olyan hivatalos tisztelgést, a milyent rendesen meg szokott adatni az ő szolgálatából visszatérő kormányzóknak. Mr. Mill Stuart Jánosé legnagyobbrészint az érdem, hogy tiszteletreméltó szilárdsággal és egészen igazságosan előidézte a fordulatot a közvéleményben Lord Durham javára. »Lord Durham — mondja Önéletiratában — keserü támadásokat szenvedett minden oldalról, mindegyre vádoltatva ellenségei részéről, cserbenhagyatva gyáva barátai által, mig azok, a kik készek lettek volna védelmére kelni, nem tudták, hogy mit mondjanak. Ugy látszott, hogy mint legyőzött, hitelvesztett ember tér vissza. Én figyelemmel kisértem a canadai eseményeket kezdettől fogva; én valék az egyik, a ki szót adtam szószólói szájába, s politikája majdnem tökéletesen az a politika volt, a melyet én követtem volna, és alkalmam is volt védelmére kelnem. Egy nyilatkozatot irtam és adtam ki a [Westminster] *Review*-ban, a melyben a legigazabb alapon keltem pártjára, követelve számára nemcsak a fölmentést, hanem a dicséretet és tiszteletet is. Azonnal egy egész sor iró tette magáévá hangomat. Azt hiszem volt valami benne, midőn Lord Durham, sokkal azután, udvarias nagyitással azt mondá nekem, hogy ennek a czikknek lehet

tulajdonitani a majdnem diadalszerü fogadtatást, a mely hazaérkeztekor részébe jutott. Azt tartom, hogy csakugyan a kellő időben ejtett szó az, a mely a válságos pillanatban sokkal járul az eredmény eldőléséhez; ez az az érintés, a melytől függ, hogy a meredély élén meginditott kő az egyik, vagy a másik oldalon guruljon alá. Mind ama remények, melyeket Lord Durhamhez, mint politikushoz, füztek, gyorsan szétfoszlottak; de, a mi illeti a canadai s általán a gyarmati politikát: az ügy meg vala nyerve. Lord Durham jelentése, melyet Buller Károly, részben a Wakefield sugalmára, irt, új időszakot jelez: javaslatai, kiterjedve a teljes benső önkormányzatra, minden tekintetben érvényben vannak két, vagy három éve Canadában s azóta majd minden európai fajból települt más gyarmatra is kiterjesztettek, a melyeknek egyátalán igényök van hozzá, hogy jelentős szervezetekké váljanak.« A *victa causa*, ebben az esetben, nem csak Cato-nak, hanem a végén az isteneknek is tetszett.

Lord Durham jelentéséről elismerték mind az ellenségek, mind a legtekintélyesebb birálók, hogy mesteri egy okirat. A mint Mr. Mill helyesen mondja, ez szolgáltatta alapját nemcsak Canada, hanem mind a többi jelentékeny gyarmat politikai sikeréhez és társadalmi előmenetele számára is. Miután a legkimeritőbb módon kifejtette volna a canadai elégületlenség és hátramaradás okait, arra a javaslatra tér, hogy a gyarmat kormányzata helyeztessék, a mennyire csak lehetséges, magoknak a gyarmatosoknak kezébe, hogy mind magok alkossák, mind magok hajtsák végre törvényeiket, a birodalmi kormány befolyásának határait az olyan ügyek alkotván, a melyek a gyarmatnak az anya-államhoz való viszonyát érintik, mint például az alkotmány és a kormányzat formája, a külügyi viszonyok és ke-

reskedés és a közterületek fölötti rendelkezés. Lord Durham inditványozá, továbbá, hogy létesittessék minden irányban tökéletes rendszere a helyhatósági intézményeknek; biztositassék a birák függetlensége; tétessék minden tartományi tisztviselő — kivéve a kormányzót és titkárját — felelőssé a gyarmati törvényhozásnak; és hogy minden korábbi törvény vonassék vissza, a mely az egyház számára föntartott földekre vonatkozik. Végül javasolta, hogy Canada tartományai egyesittessenek politikailag, legyen egy törvényhozásuk, a mely magában foglalja mindkét faj és minden kerület képviselőit. Nevezetes, hogy a jelentés azt is ajánlotta, hogy minden ez ügyben beterjesztendő törvényjavaslatban történjék gondoskodás abban az irányban, hogy minden, vagy akármely éjszak-amerikai gyarmat, törvényhozásuk alkalmazkodása és Canada beleegyezése esetén, léphessen be a Canadai Egyesületbe. Igy vala elenyészendő az az elkülönités, a melyet Fox eszélytelennek tartott s igy egybeolvasztandó a két Canada egy rendszerbe, a melyet Lord Durham szövetséggé ohajtott tenni. Röviden, Lord Durham azt javasolta, hogy a két Canada tétessék belügyeire nézve önkormányzatúvá és kovászává a szövetséges uniónak.

Nem szükséges részletesen leirnunk mindama lépéseket, a melyeknek rendjén a kormány Lord Durham javaslatait fokonként a parliament elé terjesztette és érvényre juttatta. Lord Glenelg, az egyik leggyöngébb és ellenszenvesebb gyarmati titkár, lemondott hivataláról, részint, bizonyosan, azokért a parliamenti támadásokért, a melyeket a canadai ügyek intézése körül kifejtett eljárásainak kelle szenvedniök. Utódja a gyarmati hivatalnál Lord Normanby vala s pár hó mulva Lord Normanby is helyet adott Lord Russel Jánosnak, a ki tele volt erélylyel és komolysággal.

Lord Durham utódja és tanitványa a canadai kormányzat munkájában, Lord Sydenham — ki legismeretesebb a Mr. Thomson Paulett Károly név alatt s egyike vala a szabad kereskedelem harczosainak — örömmel fogadta a Lord Russell János lelkes segédkezését és közreműködését. Lord Russell János törvényjavaslatot terjesztett a képviselőház elé, a melyet ugy mutatott be, mint a mely hivatva van a canadai ügyek állandó rendezésének megalapitására. A törvényjavaslat egy ülésszakkal tovább halasztatott, mivel némely államférfiak abban a véleményben valának, hogy magok a canadaiak sem fognák elfogadhatónak találni. A lázadás némi kis fölsziporkázása még tartott Lord Durham hazatérte után is, s ez a körülmény egy kis időre még elforditotta a figyelmet az újjászervezés kérdésétől. Azonban már 1840-ben törvénynyé lett a javaslat, egyesítve alsó és felső Canadát, a Lord Durham által inditványozott alapon. A további törvényhozás rendelkezett az egyházi föntartott földek felett is, valamennyi egyház és felekezet általános javára. És igy ki vala egyengetve útja annak az átalakulásnak, a mely a mi napjainkhoz közelebb eső időben Canada területét létesitette.

Lord Durham nem élt addig, hogy láthatta volna az általa ajánlott politika sikerét. Előlegezzük itt már az életpálya bevégződését. A canadai kormányzatról szóló törvény megszavazása után nehány nappal meghalt Cowes-ban, Whigt szigetén, 1840. július 28-dikán. Akkor kevéssel volt negyvenyolcz évesnél több. Hosszas időn át betegeskedett s nincs semmi kétség, hogy a canadai küldetése nyomán szenvedett sok boszúság emésztette föl ereje javát. Büszke és érzelmes szelleme nehezen türhette a támadásokat és megalázásokat, a melyeket rá erőszakoltak. Heves és szenvedé-

lyes természet vala, tele ama *saeva indignatio*-val, a mely Swift szivét, önvallomása szerint, gyötörte. Politikai pályájának sikeréhez szükség lett volna arra a büszke türelemre, a melyet, mint mondják, az istenek szeretnek, s a melynek segélyével a jó emberek tulélik félreismertetésöket, s a mely föntartja őket mindaddig, valamig igazolva látják magokat s hallják a vádaskodásokat helyeslésekké változva. De, ha Lord Durham életpályája valamely tekintetben bukáson végződött is, canadai politikája fényesen diadalmaskodott. Ez állapitotta meg a gyarmati kormányzat elveit. Kétségkivül vannak hiányok a létrejött szervezet rendszerében is, a melyet Lord Durham kezdeményezett és Lord Sydenham, ki nem sokkal utána szintén meghalt, foganatositott. A két Canada törvényhozási egyesítése magában véve csak kisegitő eszköz vala s csak ilyenképen fogadtatott is el. Lord Durham máskép szerette volna, ha tudta volna; de más utját nem látta a dolognak, mint, ha valami hasonlót létesit a teljes szövetkezethez, a mi később el is fogadtatott. Hanem a politika sikere azokban az erőteljes elvekben rejlett, a melyeket ő állapitott meg, s a melyeknek köszönhetik a más gyarmati rendszerek ép úgy, mint a canadai terület mai erejöket és biztosságukat. A nélkül, hogy nagyon átadnók magunkat a puszta képzelődés játékának, elmondhatjuk mi, hogy a fölszabaditott gyarmatok örömujjongatásai csendültek haldokló fülébe, a midőn korai sirjába hanyatlott.

NEGYEDIK FEJEZET.

Tudomány és haladás.

Victoria királynő uralkodásának kezdete összeesett életbeléptével sok nagy fölfedezésnek és gyakorlati alkalmazásoknak a tudomány, ipar és kereskedelem mezején, a melyeket az újkori mívelődés valódi ismertető jeleinek tartunk. Egy olyan uralkodás, a mely kezdő éveiben látta a villamfolyamatnak üzenetek tovaszállitására való alkalmazását; látta az első sikeres kisérleteket a gőznek a tengeren-túli hajózás számára való fölhasználása érdekében s a vasúti rendszernek általános kifejlődését ez egész országban mindenütt, és látta a pennys posta behozatalát: bizton olyannak tekinthető, mint, a mely — még, ha más emlékeket nem biztositott volna is — maradandó helyet szerze magának a történelemben. Egy kitünő iró csaknem rég kelt ki amaz irány ellen, a mely az imént fölsorolt fajtáju találmányokat egy sorba kivánja helyezni az emberi nem valódi diadalaival, s oly messze ment, hogy erősen állitá, mintha az effélékben nem volna semmi olyan, a mit meg ne lehetne várni egy egészen alsó rendü állati természet önző törekvéseitől is. Az újkori mívelődés pusztán mechanikai találmányainak mértékfölötti dicsőitésére kész irányzat mellett, természetes, hogy némi kesernyés tagadás is föltámad, a mely semminek akar föltüntetni mindent, a mit valójában megtett. Olyan emberek mindig lesznek, a kiknek szemében sokkal nemesebb az elmélkedés philosophiája, mint az a philosophia, a mely mechanikai miveletekben jut kifejezésre. Mindazonáltal bizonyosnak tekinthető, hogy oly nép is, a mely valaha

a gondolat és művészet világában kitünt, soha készakarva el nem hanyagolta fölhasználását minden lehető éleselmüségnek és mesterfogásnak, csak hogy kevesbbé fáradságossá tehesse az életet, épen a mechanikai és mesterséges találmányok segélyével. A görögök, midőn körülményeik a legelőnyösebben alakultak, és a mikor, mint kiválóan művészetre hajló faj, dicsőségök tetőpontján állottak, ép annyira igyekeztek minden tudományos és mechanikai találmányt az élet minden ágára alkalmazni, mint a leggyakorlatiasabb és szájasabb manchesteri vagy chicagói ember mai napság. Majd látni fogjuk, hogy Victoria királynő uralkodása oda jutott, hogy határozottan sajátjának nevezhető irodalma, művészete és philosophiája volt. E perczben az iparra vonatkozó tudományával van dolgunk; vagy legalább is, azokkal az első ez irányu figyelemreméltó mozzanatokkal, a melyek ez uralom megnyiltát követék. Azt legalább mindenesetre el kell felőlök mondanunk, hogy az emberi élet föltételeit oly mértékben megváltoztatták számunkra, hogy a most múlt negyven vagy ötven év történetét majdnem teljesen mássá tették, mint a mi bármely azelőtti időszak története vala. Társadalmi életünknek mindama részleteire nézve, a melyek az ipari vagy mechanikai alkalmazásokkal kapcsolatosak, a tizennyolczadik évszáz második felében élt ember sokkal kevesbbé állt távol a »Paston Letters« *) korabeli angoltól, mint mi a tizennyolczadik évszáz életmódjától. A tizennyolczadik évszáz emberei nagyjában épen azon a módon járták a földet és a tengert, mint atyáik több száz évvel az előtt. Pajtásaikkal való levelezéseiket majdnem

*) Az előkelő Paston család levelezése 1423 és 1433. év között, mely az akkori angol társadalmi életet igen elevenen rajzolja. A közérdekü levelezést kiadta Fenn János 1787—1823-ban, 5 kötetben.

ugyanazon a módon szállitották. Külföldi és hazai hireiket egyazon lassu és megbizhatatlan úton kapták. Útczáik és házaik épúgy voltak kivilágítva, amint lehettek, a mikor Mr. Pepys Londonban volt. A csatornázásról és szellőztetésről is épen olyan kezdetleges és egyszerü fogalmaik voltak. Ellenben mi teljes forradalmat látunk mind e dolgokra nézve. A mai napok embere, ha hirtelenében visszatérhetne ötven évvel az életben, majdnem épen olyan kevéssé találná bele magát s épen úgy elbámulna amaz idők fölött, mint, ha visszaküldenék abba a korba, a midőn a rómaiak elfoglalták Britanniát. Minden lépés, a melyet tenne, holtra fárasztaná. Aligha valamit is oly módon birna végezni, a mint ma végzi. Akármi legyen is az erkölcsi és philosophiai értéke e változásnak az olyan gondolkozók szemében, a kik igen előkelőek ahhoz, hogy az emberi élet mindennapi ügyeivel, bajaival foglalkozzanak: annyi legalább bizonyos, hogy e változás megmérhetetlen történelmi jelentőségü, és hogy, ha az életet puszta szinjátéknak és mutatványnak tartjuk is, a mely a bölcseket csakis sajátságos változásainál fogva érdekli, az ilyen fajta bölcs — ha ugyan rajta áll vala a választás — alig tehetett volna okosabbat, mint ha azt kivánta volna, hogy élete határai olykép méressenek ki, hogy élhessen e mi mai uralkodónk királykodásának kezdő éveiben.

Meglehetősen sajátságos találkozása a véletlennek, hogy épen abban az esztendőben, a melyben Wheatstone tanár és Mr. Cooke első szabadalmukat szerezték »találmányukra, mely jeleket és figyelmeztető hangokat juttat távoli helyekre ércz sodronyon át vezetett villamos folyamok segélyével«, Morse tanár, ki Amerikában tanulmányozta a villamosságot, szintén folyamodott a Congressushoz segítsé-

gért, hogy megszerkeszthessen s fölállithasson egy kis villamos távírót üzenetek szállitására rövid távolba — de kérelme eredménytelen maradt. A következő évben aztán, Angliába jött, hogy találmányára szabadalmat vegyen, de elutasíttatott. Igen későn jött. Honfitársaink már megelőzték vala. Csakhamar látjuk, hogy kisérletek tétetnek a villamos táviróval az Euston-tér és Camden-Town között. E kisérletek a londoni és éjszaknyugati vasút-tarsaság védnöksége alatt folytak, rögtön azután, hogy Wheatstone és Cooke urak szabadalmat nyertek. Mr. Stephenson Robert azok közé tartozott, a kik odasereglettek szemléletére ez új és csodás kisérlet kivitelének, mely a lég köreit az ember hűséges szolgáló szellemévé akarta tenni. A London-Birminghami vasút egész vonala 1838-ban nyittatott meg. A Liverpool — Prestoni vonal ugyanabban az évben nyilt meg. A Liverpool és Birmigham közötti a megelőző —, a London és Groydon közti a következő évben adatott át a forgalomnak. A postának a vasutak általi szállitásáról szóló törvény 1838-ban ment át a törvényhozáson. Ugyanez évben, mint az emberi szellem erejének és időt, tért legyőző tudományának páratlan és némelyek előtt majdnem hihetetlen, győzedelmét jegyezték föl, hogy egy gőzmozdony egy óra alatt harminczkét (angol) mérföld gyorsasággal haladhatott.

»A kilátás, hogy a fővárosból Liverpool-ig, 210 mérföldnyi távolra, tiz óra alatt lehessen utazni, nagyon emlékeztet a tündérek és védszentek meséire, a melyekben ifiuságunk idején gyönyörködénk, s éles ellentétben áll azzal a ténynyel, a melyet e sorok irója saját tapasztalata alapján igazolhat, mely szerint a mai évszáz elején ugyanez az utazás hatvan órába került.« Ezek egy olyan iró szavai, a ki érdekes leirását adja az angol vasutaknak Victoria királynő

uralkodásának első évéből. Ugyanaz a munka, melyből ezt az idézetet veszszük, arra a lehetőségre is céloz, hogy a gőz útján történő közlekedést még sikerrel lehetne Anglia és az Egyesült-Államok között berendezni. »Oriási mérvü előkészületek — mint az iró jelentheti — most már a rohamos fejlődés szakába jutottak a gőz segélyével való hajózás megkisértésére, a mi sokáig élénk vitákra adott alkalmat a tudományos férfiak között. Oriási nagyságu hajók, ellátva négyszáz vagy még több ló erejének megfelelő gőz-erővel, mire munkánk következő kötete megjelenik, valószinüleg már eldöntötték ezt a kérdést, ha vajon az ilyszerü hajók, a tudomány mai állásához képest, előnynyel indulhatnak-e az oceánon-túli útra? Lehet, hogy e kisérletek dugába dülnek, a mely eredményt valóban ez ügyre nézve nagy tekintélyek jósolának meg. Mi magunk vérmesebb reményeket táplálunk; de, ha csalódnánk is, ha eddigi előhaladásunk alapján kell itélnünk, nem tudunk kételkedni, hogy a hosszasabb tapasztalás, s a föltaláló szellem további érvényesülése, nem is oly távol fekvő időkben, kivihetőnek és előnyösnek fogja e móddal a leghosszabb utazást is bizonyitani, a leghosszabbat, a melyre az ember vállalkozó szelleme csak csábitani fogja őt.« A kisérlet, a melyre itt czélzás történt, teljes sikerrel lőn kivive. A *Sirius*, a *Great Western*, és a *Royal William* már 1838. első felében több utat tett meg New York és hazánk között; és azt is megjegyezték, hogy »a gőz erejével történő s megfelelő nagyságú és erejü hajókon végzett oceánon-túli utazások ép oly gyorsaknak mondhatók, mint a London és Margate közötti közlekedés.« A *Great Western* Bristolból New Yorkig tizenött nap alatt tette meg a tengeri utat. Ezt követte a *Sirius*, a mely Corkból indult New Yorknak s tizenhét nap alatt járta meg

M. T. AKADÉMIA KÖNYV-TÁRA

útját. Az ilyen utazás lehetősége iránt támasztott vita, a melyet a *Great Western* és a *Sirius* megoldott, nem vonatkozik az ily fajta kisérlet teljes biztosságára. A Földközi tenger tájára szóló postát hét éven át gőzhajók szállitották. A kétely annak lehetősége iránt támasztatott, ha lehet-e egy hajóba annyi szenet vagy más tüzelő anyagot fölhalmozni, hogy alkalmassá tegye a hajót az Atlanti oceán keresztül szelésére, a hol már nincsenek megálló helyek, sem semmi mód új terhek fölvételére. Azonban kisült, mindazoknak nagy örömére, a kik hittek a vállalat lehetőségében, hogy minden hajónak bőven elég volt útja befejezésére annyi tüzelő anyag, a mennyit magával vinni birt, a midőn kikötőjéből útra kelt. Sem a *Sirius*, sem a *Great-Western* nem volt az első hajó, a mely gőzerőtől hajtva átszelte az Atlanti oceánt. Majdnem húsz évvel előbb történt, hogy egy *Savannah* nevü hajó, melyet New-Yorkban ácsoltak, átkelt az oceánon Liverpoolba s nehány évvel később egy angol készitésü gőzhajó is több utat tett meg Hollandia és a nyugatindiai holland gyarmatok között, mint a holland kormány postahajója. Valóban, a Jóremény-foka körül még jóval később hajózott gőzhajó. Azonban ezek az utazások voltaképen igen kevéssé, vagy épen sehogy sem függtek össze azzal a kérdéssel, a melyet a *Sirius* és a *Great Western* útjai oldottak meg. Az előbbi esetekben a gőzerő csakis segitségképen volt alkalmazva. A hajó annyi hasznát vette gőzgépének, a mennyi épen lehető volt, de jórészt vitorlázó erejére kelle támaszkodnia. Ez egészen más dolog vala, mint az, a mire a *Sirius* és a *Great Western* vállalkoztak, mert emezeknek az oceánt gőzerővel kelle átszegniök és csakis gőzerővel. Látni való, hogy mindaddig, a mig a gőzerőt csakis kisegitőképen lehetett használni, lehetetlen volt a gyorsa-

ságra és a megérkezés biztos idejére számitani. A kétkedés arra vonatkozott, ha vajon elbir-e a gőzhajó, terhén és utasain felül, annyi tüzelő anyagot is, a mennyi elég legyen egész útjára az Atlanti oceánon keresztül? A *Sirius* és a *Great Western* megtett útjai az egész kérdést megoldották. Ez többé soha sem szolgált vita tárgyául. Elég annyit mondanunk, hogy két évvel a *Great Western*-nek Bristolból New-Yorkba való elindulása után a gőzhajók Cunard-féle vonala meg volt állapítva. A gőzös-közlekedés Liverpool és New-York között ettől fogva épen olyan rendszeres és változatlan részévé váltak a kereskedelmi üzletnek, mint a Nagynyugati vasút vonatai London és Bristol között. A legtöbb hasznot nem Bristol húzta az Atlanti-oceánon-tuli hajó-járatokból. Liverpoolt tették ezek nagygyá. A kereskedelmi tengerészet vezérlete évről évre mind jobban eltérült Bristoltól és Liverpoolra szállott át. A rakodó partok olyan soraival, mint Liverpool, a világ egy kikötője sem dicsekedhetik. A méltóságos Mersey ott mérföldek hosszán foly ama büszke és hatalmas gránitfalú partok között, a melyek karjainak vêdelme alatt az egész világ hajói sorakoznak, mintegy díszmenetre, bámulatára az útasnak, a ki addig hozzá volt szokva a londoni, vagy a new-yorki partok rendetlen s hányt-vetett összevisszaságához.

A kincstár kanczellárja 1839-ben, július 5-dikén, az év e szokatlan késő szakában, terjeszté elő az évi költségvetést. A pénzügyi javaslatoknak legfontosabb része — hasonlitva a későbbi időkhöz — a pénzügyminiszter egy határozati javaslata volt, a mely talán a legnagyobb közéleti javitás azok között, a melyeket az újkori törvényhozások tettek. A kanczellár, ugyanis, azt a határozati javaslatot terjesztette elő, hogy »czélszerünek találtatott, hogy a levelek vitelbére

egy penny egyenlő mértékében állapittassék meg, a mennyivel minden, ezután törvény által meghatározandó nehézségü, levél megterhelendő lesz; a bérmentesség parliamenti kiváltságai eltörültetvén és a hivatalos küldemények bérmentessége szigoruan szabályoztatván; a Ház egyszersmind kötelezi magát, hogy megtérit minden bevételi hiányt, a mely e változtatásból származhatnék, a fönnálló kötelezettségek összegeire nézve.« A postadijak addig az ideig magasak is, különbözők is valának, változva mind a távolság, mind a súly szerint, sőt még a levél alakjához vagy terjedelméhez képest is. A kerületi, vagy londoni posta a posta-osztály egy külön ágát tette, és a levelek szállitási dija más fokozat szerint volt megállapitva Londonra s más szerint a többi városokra nézve. A viteldijon felül minden tulsúlyos levélért hat pennyt kelle az egész egyesült királyságon át fizetni. Londonból Brightonbe nyolcz pennybe került; Aberdeenig egy shillingbe s három és fél pennybe; Balfastig egy shillingbe és négy pennybe. Sőt ez sem volt elég, mert, ha a levél több, mint egy iv papirra volt irva, még magasabb dijfokozat alá esett; a parliament tagjainak az a kiváltságuk volt, hogy bizonyos határokig bérmentesen küldhették leveleiket; a kormány tagjai pedig minden megszoritás nélkül bérmentességet élveztek. Talán nem árt megemliteni azt is — hogy érthetővé váljék a dolog ama korbeli olvasók előtt is, a melyben, legalább ebben az országban, nem lehet tapasztalatokat szerezni a bérmentességi kiváltság szépsége és nagylelkűsége felől — hogy a kiváltságolt egyéneknek jogukban állt, hogy mind a magok, mind a mások levelét bérmentesen küldhették a posta útján, csak épen nevöket kelle a levél külső felére felirniok. Ez, nyiltan szólva, nem jelentett egyebet, mint, hogy annak az osztálynak levelei, a

mely legkönnyebben megfizethetett volna érettök, bérmentesek valának, mig azoknak, a kik legkevesbbé birták a terhet, kétszeresen kelle fizetniök — a dijat, azaz: leveleik szállitási költségeit, valamint a kiváltságos és mentes egyének leveleinek szállitási dijait is.

A legnagyobb elégületlenséget épen ez otromba rendszer miatt érezték mindenfelé. Többi hátrányai mellett még az is velejárt, hogy biztatott arra, a mit levél-csempészetnek nevezhetni. Mindenfelé szövetkezetek keletkeztek, a levelezésnek tiltott s a kormány által megállapitott dijaknál olcsóbb szállitására. Majdnem minden fajta nyilvános közlekedési vállalat tulajdonosai részesek voltak, mint mondják, ebben a törvénytelen, de bizonynyal nem nagyon természetellenes és igazolhatatlan üzérkedésben. Azt mondják, hogy a Manchester és London közt folyó összes levelezés öthatod része éveken át ezen az úton szállittatott. Egy nagy kereskedő házról bebizonyittatott, hogy rendszeresen akárkinek hatvanhét levelét elszállitotta ezen a, hogy úgy mondjuk, akna-postán, ha megfizette az állami dijat. E mesterkedések nem csak a nagy költségek elháritására céloztak. Dij-járulék levén fizetendő, ha a levél egy ivnél többre terjedett, a postatisztek igen gyakran, majdnem mindig, megszegték a levél-pecsét szentségét, hogy meggyőződhessenek, ha nem jár-e a levélért magasabb fokozat szerinti dij? Bebizonyitották, hogy az 1815. és 1835. évek közötti időszakban, a mely alatt a népesség harmincz százalékkal szaporodott, a posta-kocsi-forgalom pedig százhuszonnyolcz százalékkal emelkedett: a posta-jövedelem egyátalán nem növekedett. A más államok posta-jövedelmei ez idő alatt folytonosan emelkedtek; az Egyesült-Államok e czimen való jövedelme megháromszorozódott, noha akkor és később is Amerika

postarendszere mindenféle hibákban leledzett, a melyeket ma csak ugy érthetünk meg vagy menthetünk, ha összehasonlitjuk a mi rendszerünk hibáival.

Mr. (utóbb Sir) Hill Roland az a férfiu, a kinek hazánk, s bizonynyal a művelődés, hálával tartozik az olcsó és egyenlő dijszabásu postarendszer behozataláért. Az ő tervét minden állam elfogadta, a melyben egyátalán postarendszerről lehet beszélni. Mr. Hill nevezetes családból származott. Atyja, Hill Wright Tamás, tanitó vala, igen fölvilágosodott és gyakorlati nézetekkel a népnevelés körében, odaadó lelkesedéssel a tudomány iránt, szószolója a polgári és vallásos szabadságnak, bizonyos mértékben nevezetessége a korabeli Birminghamnek, a hol bátor és tevékeny részt vőn ama kisérletben, mely meg akarta dr. Priestley házát védelmezni a népsöpredék ostroma ellenében. Öt fia volt, a kik közül mindenik többé-kevesbbé kitüntette magát, mint gyakorlati reformer egyik, vagy másik irányban. A legidősebb fiú Hill Davenport Mátyás vala, az emberszeretet birminghami szószolója, a ki oly sokat tett a fogházreform ügyében és a fiatal bünösök javitása érdekében. A harmadik fiú Hill Roland volt, az olcsó posta-rendszer alapitója. Hill Roland, mikor még beteges kis gyerek vala, oly korán érett hajlamot tanusitott az arithmetikai számvetés iránt, mint Pascal a mathematikához. Gyermekkori kedvencz mulatsága az volt, hogy a kandalló előtti szőnyegre heveredett s ott számfeladványokat fejtegetett órák hosszáig. Hogy felnőtt, a számtant tanitotta atyja iskolájában. Azután, mint titkár nyert alkalmazást a dél-ausztráliai bizottságban, s igen sok hasznos szolgálatot tőn Dél-Ausztrália gyarmatának szervezése körül. Talán a szám-csoportozatok iránti korai hajlandósága forditotta elején figyelmét a postahivatalon átfutó

levelek számára, a viszonyra, a melyben a levelek és a népesség számai egymáshoz állottak, a postai szállitás költségeire és arra az összegre, a mennyibe az állami postahivatalnak egy levél szállitása került. Ugy látszik, hogy a fönnálló rendszer valóban terhes voltának egy kissé regényes, de tanulságos példája keltette föl először benne a vágyat a rendszer javitása iránt. Miss Martineau igy adja elő a történetet:

»Coleridge, fiatal korában, a tavak vidékén sétálgatván, látta, a mint a levélhordó egy kunyhó ajtajában levelet adott át egy asszonynak. Az asszony megforgatá s nézegeté a levelet s azzal visszanyujtotta a postásnak, azt mondván, hogy nem tudja érte megfizetni a dijt, a mi egy shillinget tett. Coleridge, hallván, hogy a levél a nő testvérétől jön, megfizette a dijat, az asszony határozott tiltakozásai ellenére is. Mihelyt a levélhordó eltünt szemeikből, az asszony megmagyarázta Coleridge-nek, hogy, a mi őt illeti, a pénze kárba veszett. A papir, ugyanis tiszta volt. Tudniillik megegyeztek volt testvérével, hogy valamig a fivérnek jól megy a dolga, ily módon minden negyedévben küld egy tiszta lapot, és igy tudositást kap róla a postabér kiadása nélkül is. Sokan ugy tekintették ez esetet, mint egy elbeszélésre méltó különös történetet; de volt egy elme, a mely azonnal fölfogta a dolog jelentőségét. Ez győzte meg M. Hill Rolandot a felől, hogy valami bajának kell annak a rendszernek lennie, mely két testvért arra indit, hogy csaljanak annak kedveért, hogy kielégithessék vágyukat s egymás jólétéről hirt hallhassanak.«

Mr. Hill fokonként dolgozta ki magának a reform tisztán fölfogható tervét. A világ elé 1837. elején terjesztette. A közönség csak elbámult, midőn a terv eléje került,

röpirat alakjában, melynek szerzője szerényen ezt a czimet adta: »A posta-ügy reformja, jelentősége és gyakorlati kivitele.« Mr. Hill rendszere abban a tényben gyökerezett, a melyet ő ellenmondhatatlanul bebizonyitott, s a mely szerint a levelek postai szállitásának költségei nagyon jelentéktelenek és csak igen kevéssé szaporodnak az által, hogy a szállitás nagy távolságra történik.

Azt javasolta, tehát, hogy a szállitás dijai apasztassanak a lehető legcsekélyebb mértékre; továbbá, hogy a szállitás gyorsasága is fokoztassék, mert igy sokkal nagyobb lesz a levélforgalom. Az ő elve voltaképen ép az ellenkezője volt annak, a mi a hivatalos rendszerben addig uralkodó vala. A kormány azt gondolta, hogy minél magasabb a levélszállitás dija, annál nagyobb az állam jövedelme. Ő arra a föltevésre merészkedett, hogy minél csekélyebb a dij, annál nagyobb a haszon. Azt ajánlotta tehát, hogy egyenlő szállitási bér hozassék be, minden lat után egy pennyvel, a távolságra való tekintet nélkül, akárhova legyen, az egyesült királyság határain belül, a levél szállitandó. A posta-hivatali tekintélyek elején hajthatatlanok valának a javaslat ellenzésében. A főpostamester, Lord Lichfield, azt mondá a Lordak házában, hogy az életében valaha is hallott legvadabb és legtulhajtottabb tervek között ez a legvadabb és legtulhajtottabb. »A postacsomagok — mondá — tizenkétszerte nehezebbek fognak lenni s e szerint a szállitás költségeinek, a mostani százezer font helyett, szintén tizenkétszerte nagyobbaknak kell lenniök. A postahivatal falai szét fognak repedni, az egész telek, melyen jelenleg az épület áll, nem lesz elég téres a tisztviselők és a levelek befogadására.« Lehetetlen, hogy meg ne ütközzék az ember az okoskodás paradox sajátszerüségén. Miután a változtatást a

közönség ilyen helyesléssel fogadná: Lord Lichfield úgy okoskodik, hogy nem kell megvalósitani. Eszébe sem jutott megemlékezni arról az akkor kelendő állitásról, hogy a közönség korán sem fog csak megközelitőleg is annyi levelet küldeni, mint a mennyire a terv pártfogói számitanak. Épen ellenkezőleg, azt az okot hozta föl, hogy annyit fog küldeni, a mennyivel majd a postahivatalok nem birnak elbánni. Nyiltan szólva: a nagy közönségre nézve olyan határtalanul előnyös és kényelmes lesz, hogy a tisztviselők nem vállalhatják magokra a sok bajt, a melybe megvalósitása kerülni fog. Egy másik postahivatali tisztviselő, Maberley ezredes, minden tekintetben szabadelvübb vala. »Folytonosan azt beszéltem — jegyzé meg később — a posta ügy élén állóknak: Tudjuk, hogy e terv meg fog bukni. A ti kötelességtek az, hogy gondoskodjatok, nehogy az osztály főnökei és a postahivatal nehézségeket görditsenek útjába. Legkevesbbé sem kétkedem, hogy majd később föl fog a szemrehányás hangzani, hogy az egészet a kormány ellenszenve buktatta meg, mert ő nem akarta, hogy jól lépjen életbe. Nekünk, mint a kormány szolgáinak, az a kötelességünk, hogy gondunk legyen rá, nehogy a mi vonakodásunk a kellő eredmény előidézésétől, eshetőleg árnyat vessen majd a kormányra.« Azonban, talán, kevesbbé meglepő, hogy a tisztviselők szokás nyomán járni hajlandó elméje nem jövőt, hanem bukást jósolt a tervezetnek, mikor egy olyan éleselméjű és előítélet nélküli fő, mint Smith Sidney is egész dühvel és lenézéssel beszélt arról a tényről, hogy »egy millió jövedelemről mondtak le ezzel az ész nélkül való pennys postatervezettel, csak, hogy kedve teljék az én régi, kitűnő és mindig más véleményen levő barátomnak, Warburton Noénak.« Mr. Warburton akkor Bridport képvise-

lője vala, s ő és Mr. Wallace, egy másik parliamenti tag, igen tevékeny pártolói és terjesztői valának Mr. Hill nézeteinek. »Én pártolom a whig minisztériumot — folytatá Smith Sidney — s meg vagyok győződve, hogy több jót tett, mint valamennyi minisztérium a forradalom óta; de ezek az engedmények szomoru és méltatlan jelei a gyöngeségnek s a gondolkodó embert fölháboritják.«

Látnivaló e megjegyzésből magából, hogy a minisztérium valamival gyorsabban engedett a Mr. Hill okainak, mint remélni lehetett. Mikor röpirata megjelent, épen egy bizottság foglalkozott a postaügyi osztály állapotainak vizsgálatával. A bizottság figyelme Mr. Hill röpirata felé fordult, gondosan meghányták-vetették, mellette nyilatkoztak, de a postahivatali előkelőségek meg voltak győződve, hogy a jövedelem elhordozhatatlan csökkenését okozná. Mr. Wallace, kinek nevét már emlitém, a parliamentben azt inditványozá, hogy vizsgálja meg az egész ügyet s különösen birálja meg a postabér kivetésének és remélhető összegének azt a mértékét, a melyet Mr. Hill röpirata javasol. A bizottság igen alapos vizsgálatnak veté alá a kérdést s a végén jelentésében ajánlá az egyenlő dijakat és a bélyegek útján történő előrefizetést. Mr. Hill, tervének ezt a részét, mely a levélbélyegek használatára vonatkozott, Mr. Knight Károly tanácsára fogadta el. A kormány némi szellemmel és szabadelvüen fölkarolta a tervet. A jövedelem arra az évre apadást igért ugyan, de elhatározták, hogy a koczkázatot tovább kell folytatni a tervezet értelmében. A kereskedő világ, természetesen, nagy izgalommal fogadta a tervet, a mely oly sok könnyebbséget és előnyt igért. Smith Sidney valóban nagyon tévedt, amikor azt hitte, hogy a minisztérium az újitás fölkarolásával épen csak az ő régi és kitünő barátjának, Mr.

Warburtonnek, kivánt volna kedvébe járni. A kérvények minden kereskedő társulattól csak ugy özönlöttek a terv támogatására, s esedezve, hogy bár legalább tegyenek kisérletet vele. A kormány, a végén, elhatározta, hogy törvényjavaslatot terjeszt elő, a mely gondoskodjék a Mr. Hill tervezetének majdnem rögtöni foganatositása felől, valamint a bérmentesség rendszerének eltörlése iránt is, kivéve a hivatalos levelekre nézve, a melyek valóban egyenesen ő felsége szolgálatának körébe tartozó ügyeket tartalmaznak. A javaslat, mintegy bevezető lépésképen, kijelentette, hogy a postadíj összege minden egy laton alóli levélért négy penny lesz, tekintet nélkül a távolságra, az egész egyesült királyságban. Ez azonban csak a kezdet volt; mert 1840. jan. 10-dikén a postadij már egy pennyben vala megállapitva, minden egy latnál nem nehezebb levélért. Az előkészitő intézkedés, bizony, nem minden ellenzés nélkül ment keresztül a parliament mind alsó, mind felső házában. Wellington herczeg, a maga jellemzetes modorával, kijelentette, hogy neki igen súlyos kifogásai vannak e tervezet ellen, de miután a kormánynak szembetünően a szivéhez nőtt, ajánlotta a Lordak házának, hogy semmi ellenzést se fejtsenek ki ellene. A képviselőházban az ellenzők Sir Peel Robert és Mr. Goulburn valának, mindketten keményen elítélvén a javaslatot, a mely az országot igen valószinüen nagy jövedelemcsökkenésbe bonyolitja. A javaslatból azonban törvény lett. Az ország posta-forgalmában általa előidézett hatásról némi fogalmat szerezhetünk magunknak abból a tényből, hogy 1839-ben, a magas postadijak utolsó évében, a Nagy Britanniában és Irországban szállított levelek száma valamivel több volt nyolczvankét milliónál, a mely között mintegy öt és fél m. bérmentes levél foglaltatott, az államnak semmi jövedelmet

sem hajtva; mig 1875-ben ezer millió levélnél több küldetett szét az egyesült királyságban. A lakosság száma ugyanez idő alatt még csak meg sem kétszereződött. Már volt emlitve, hogy a Sir Hill Roland reformjának elvét azóta a világ minden mívelt állama érvényesitette. Tegyük hozzá, hogy nem is olyan soká, minden emberi valószinűség szerint, megérjük még az oceán mindkét felére kiterjedő postadij-rendszert, oly alacsony árszabás mellett, a melyért az emberek egykor bolondnak tartották Sir Hill Rolandot, hogy a mi belföldi postánk körében is kivihetőképen javasolta. Nincs nagyon messze az idő, amidőn egy levelet elvisznek Londonból San Franciscóig, vagy a japáni Tokióba, épen oly csekélyke dijért, mint a mely a pénzügyi embereket csodálkozásra és nevetésre inditotta, midőn az állittatott, hogy jövedelmező dija lesz egy levél Londonból Sussex vagy Hertfordshire valamelyik városába való szállitásának. A »pennys posta«, jegyezzük meg, régibb intézmény, mint az, a melyet Sir Hill Roland kezdeményezett. Pennys posta rendeztetett be, levelek szállitására, Londonban olyan rég, mint 1683. s a kormány is elfogadta, vagy elsajátitotta pár év mulva. Még arra nézve is történt kisérlet, hogy félpennys posta szerveztessék Londonban 1708-ban, a hivatalos pennys posta ellenében, de a kormány csakhamar elnyomta e boszantó és tolakodó versenyfelet. Dr. Johnson 1738-ban irja Mr. Cave-nek: »Kérem, legyen olyan szives és értesitsen a pennys posta útján, ha elhatározta-e a költemény kinyomatását.« A kormány, aztán, egy idő mulva átváltoztatta pennys postáját kétpennys postává s fokonként különbségeket tett a kerületi és a többi posta-területek között, és azon volt, hogy minden fajta értesités díját a lehetőleg fölfokozza. A pennys posta e korunkbeli ideje előtt jóval, Bristol

régi jegyzőkönyveiben olvasható egy adat a leveleknek Londonba szállitásaért fizetett egy pennys díjról. Azonban, talán fölösleges is magyarázgatnunk, hogy egy penny abban az időben, vagy csak 1683-ban is, nagyon is más értékű díj vala, mint az a szerényke összeg, a melynek behozatala Sir Hill Rolandnak sikerült. A régi pennys posta csakis nevére nézve hasonlitott az újkori pennys postához.

ÖTÖDIK FEJEZET.

A szabadságlevelesek.

Mindazáltal nem lehet mondani, hogy mind ama jelek, a melyek között az új királynő uralkodása itthon megindult, épen olyan sokat igérők lettek volna, mint azok az események, a melyek egyidejűvé tevék ez új és nagyszerű fejlődés első fejezeteivel, a tudomány és találmányok történetkönyvében. Sőt ellenkezőleg, ez uralkodás, a mi közéletünk társadalmi viszonyait illeti, sok szomorú és baljóslatú körülmények között nyilt meg. Az 1837—38-diki tél rendkivül szigoru és nyomoruságos vala. Abban az osztályban, a melyet a franczia irók a *prolétaire* néven emlegetnek, mindenesetre sok elégületlenség és békétlenség szerepelt volna; de a panaszokat még súlyositotta az a közhiedelem, hogy az ifju királynő egészen egy könnyelmü és önző miniszter befolyása alatt áll, a ki mulatságokkal foglalja el, mig a szegénység éhezik. Épen semmiből sem tünik ki, hogy lett volna idő, a melyben ez a hiedelem a legcsekélyebb mértékben is igazolható lett volna; hanem azért mégis

uralkodott a munkásosztály és a szegénység között általánosan s a természeti szükségek okozta szenvedéseket keserüséggel és a képzelt igazságtalanság érzetével töltötte el Akkor a népnevelésre kevés ügyet vetettek, s a mennyiben az államról van szó: el lehet mondani, hogy egyátalán nem is vetettek. A közgazdaság elveinek értékét még csak nagyon kevesen tudták fölfogni s ezt a keveset is, nem is csak kivételesen, épen elméleteik miatt, olyan formán tekintették, mint a phrenologokat és mesmerismus vallóit nézhetik a fölvilágosodottabb kor emberei. Némely iró nagy dolgot csinált ama bizonyos Tamás és követői esetéből, bizonyitékául az akkor uralkodott rendkivüli tudatlanságnak. Tamás egy tönkrement paraszt volt, voltaképen bolond, a ki gyakran szétkóborolt Canterburyben és Kent többi részeiben, sajátságos, fölcziczomázott ruházatban, Első Sir Courtenay Vilmosnak, Powderham-kastély urának, Malta lovagjának, Jerusálem királyának, a czigányfajok királyának s isten tudja mi midennek nevezte magát. Nagy politikai ujitókép mutatta be magát s egyelején sikerült neki sokakat maga köré gyüjteni, a kik hittek benne és támogatták. Azután bezárták egy darab időre az őrültek menedékházába s mikor onnan kikerült, kiadta magát a tudatlan parasztság előtt, mint a második Messiást. Ismét sok követőre és hivőre talált, igaz, még alantasabb osztályuakat, mint azok valának, a kiket első izromban megnyert vala. A szegény kenti munkások fölött gyakorolt befolyásának nagyobb része arra szolgált, hogy elhigyjék neki mind azt a rossz hirt, a melyet az új szegény-ügyi törvényre keltett, a melyet amúgy is közönségesen gyülöltek s a melytől majdnem képzelhetetlen szenvedélyességgel féltek. Tamás azt hirdeté nekiek, hogy az egész világ megújitása végett jött, és igy megmentésére

követőinek az új szegény-ügyi törvénytől — ez utóbbi kijelentés az előbbinek is hivőket szerezvén. Hiveit nagy tömeggé gyüjtötte s vállalkozott, hogy Canterbury megostromlására vezeti őket. Egy rendőrt, ki e vállalkozásában meg akará gátolni, saját kezével lelőtt, épen mint Boulogneban, nem sokkal azután, a társadalom egy merészebb igényü és nagyobb sikereket látó megmentője tevé. Canterburyből két század katonaság vonult ki a lázongók szétszórására. Tamás a parancsnokló tisztet is lelőtte. Ekkor Tamás követői oly hevesen rohanták meg az erre el nem keszült katonákat, hogy perczre megzavarodtak, de a második század sortüzet adott, mely holtan terité le Tamást és több hivét a téren. Ezzel vége volt a fölkelésnek. Tamás követői közül azután többet gyilkosságért fogtak vád alá, a dolog rájok bizonyult s őket elitélték, de némi szánalom kelt föl irányukban, tudatlanságuk, félrevezettetésök alapján s igy nem végeztettek ki. Eszeveszett hősük és szentjök eleste után jóval is Tamás sok követője hitte, hogy még kikél sirjából, hogy küldetése igért munkáját bevégezze. Mindez sajnálatra méltó vala, de aligha a mostani uralkodás kezdő éveinek sajátos jellemeképen volna tekinthető. A Tamás-féle képzelgés nem sokkal vala badarabb, mint a későbbi napok Tichbornemaniája. Még mai napság is vannak a mivelt Németország socialdemokratái közt férfiak és nők, a kik még mindig táplálják a reményt, hogy bálványuk, Lassale Ferdinánd, viszszatér még halottaiból, hogy diadalra vezesse őket.

De a mai uralom kezdő éveiben sokkal komolyabb politikai és társadalmi bajok is szerepeltek, mint azok valának, a melyeket egy felcziczomázott ruháju féleszü ember összeesküvése megoldásra juttathatott. Sokkal mélyebben gyökerező és sokkal csábitóbb külsejü nézetek is emelked-

tek, mint a minőket a mi társadalmunkban akármilyen közönséges fajta vallásos rajongó támaszthatna.

A királynő koronázása után csak nehány héttel egy nagy radikális gyülés tartatott Birminghamben. Ezen fogadtatott el az a nyilatkozat, a mely később a chartisták folyamodványának neve alatt vált ismeretessé. A chartistaság kérdése e pillanattól kezdve egyik legtöbb zavart okozó tényezőjévé vált hazánk politikai életének. Olyan egy mozzanat ez, a melyről azt lehet ugyan ma mondani, hogy egészen elvesztette már hatását, de a mely mégis nagyon megérdemli, hogy története tisztán megirassék. Tiz éven át tartotta Angliát izgalomban. Néha mintha az egész proletariatus teljes föllázadásával fenyegetett volna minden ellen, a mi hazánk politikai és társadalmi intézményeit alkotá. Akkor csakugyan komoly baj lett volna, ha az állam valami külbonyodalomba sodortatott volna. Hatalmas valódi lelkesedés, szenvedély és szellemi erő támogatta. Erélylyel és természetszerüen hivatkozott mind arra, a mi csak elégületlenség vala a munkásosztály kebelében. Igen elfogadható és alkalmas eszközül szolgált minden nagyravágyó és önző hajlamu politikus ideig-óráig tartó jelentőségre emelkedésének. Föncsapongó s szeszélyes lángjait a végén kioltotta a politikai reform és míveltség tiszta, hatalmas és tartós fénye. Az egyetlen, de mély jelentésü tanulság, a mely belőle vonható, hogy a politikai izgatást élővé és félelmessé csak az teszi, a mennyi észszerüség követeléseiben rejlik. Az ország minden részében ezer és ezer míveletlen nyomorult embert gyüjtött maga köré a chartisták mozgalma, olyanokat, a kik épen nem törték a fejöket politikai követelményeinek valódi értéke fölött. Szegények voltak, munkától elcsigázva, nyomorultan fizetve, egész életök nem ért egy

batkát. Valami homályos fogalmat vettek a fejökbe, hogy a nép szabadságlevele (charter) jobb táplálékot és munkabért és könnyebb munkát szerezne, ha meg volna kapható, és hogy az aristokraták és a hivatalnokok épen ezért nem hajlandók azt engedélyezni. Nem lehetett az a politikai engedmény, a mely ezeket az embereket igazán kielégithette volna. Ha a chartát megadták volna nekiek 1838-ban, 1839-ben bizonyosan épen olyan elégületlenek lettek volna, mint valaha. Különben e szegény teremtések elégedetlensége nem nagy veszedelmet okozott volna az államnak, ha nem játszott volna kezére egy olyan szervezetnek, a mely nehány egészséges és valódi okot tudott az általa támasztott követelések javára fölhozni. Az a pillanat, a melyben a tiszta és gyakorlati politikai sérelmek a szervezkedés útján el lettek volna intézhetők, tovatünt. A határozatlan elégületlenség, akármilyen természetes és érthető legyen is, csak akkor félelmes a politikában, ha gyarapitja erejét és számát annak a tömegnek, a mely végrehajtható, de megtagadott reformokat követel. Az állambölcseség egyik leginkább közkeletü tévedése az a kijelentés, hogy hiábanvaló az olyan reformok engedélyezése, a melyek az észszerü követeléseket kielégitnék, mert, hiszen, csak lesznek észnélküli izgatók, a kiket ezek nem fognak kielégiteni. Csak hóditsd az értelmes embereket a magad pártjára s nem kell aztán az értelmetlenektől tartanod. Ezt a tanuságot szolgáltatták a chartisták izgatásai az államférfiaknak.

Sir Campbell János, akkor a korona ügyésze, utóbb lord-főbiró, megtartotta a chartismus búcsúztató beszédét, egy nyilvános lakomán Edingburgban, 1839. október 24-kén. Hosszan és nagy önelégültséggel beszélt a chartismusról, mint oly izgatásról, a mely már lejárta magát. Valami tíz

nappal rá történt meg a legrettenetesebb kitörés, melyet az ideig a chartismus előidézett, és a chartismus tovább is igen tevékeny és sok zavart előidéző tényezőnek maradt Angliában, még majdnem tíz éven át. Ha Sir Campbell János azt mondta volna az edinburghi lakomán barátainak és választóinak, hogy a szabadság-levelesek befolyása épen most indul magát valóban érezhetővé tenni, valamivel élesebb szemü politikusnak tanusitotta volna magát, mint a milyennek most tudjuk. Csak ritkán történt, hogy egy közpályán szereplő ember, a kiről az volt a föltevés, hogy politikai tekintély, nagyobb bakot lőtt volna, mint ő ez emlékezetes nyilatkozatával. Campbell, igaz, csak egy ügyes, ravasz törvénytudó volt, a korlátozottabb és darabosabb fajtából. Sohasem formált igényt az államférfiuságra, vagy akár csak szélesebb politikai ismeretekre is; s ezt a szerencsétlen baklövését is el lehetne mellőzni, minden megjegyzés nélkül, ha nem épen annak volna igen találó példája, hogy mikép szokták akkor a jobban értesült és helyesebb itéletü emberek is elintézni az alkalmatlan politikai kérdéseket. A korona ügyésze annyit tudott, hogy történt nehány helyt zavargás, s nehány elfogatás, és hogy a törvény — a mint ő mondta volna — elégtételt nyert; s miután semmiképen sem rokonszenvezett azokkal az okokkal, a melyek arra indithatták az embereket, hogy képzelt charták miatt magokat és barátaikat bajba keverjék: azt gondolta, hogy azzal vége is az egész dolognak. Eszébe sem jutott az a kérdés, vajjon nem lehetnek-e mélyebben fekvő okok, a melyek, ha nem mentenék is ki, de kimagyaráznák ez izgalmat, a mely épen akkor kezdé az országot nyugtalanitni s a mely oly sok éven át zavará nyugalmát azután is? Ha a dolgot mélyebb vizsgálatra méltatja vala is, nem valószinü, hogy

bölcsebb véleményhez jutott volna felőle. Az a drámai ösztön, — ha szabad igy neveznünk — a melynek alapján az ember pillanatilag a tőle érzelmekre és helyzetre nézve egészen különböző egyének helyzetébe és állapotába tudja magát beleélni, nélkülözhetetlen eleme a valódi államférfiúságnak; csak hogy épen ez a legritkább minden adomány között, a másodrendü politikusoknál. Ha Sir Campbell János figyelmet fordított volna a chartismus kérdésére, csak azt találta volna, hogy egy csomó ember, legnagyobbrészt szegény és míveletlen, sérelmek miatt panaszkodik, a hol ő maga részéről egyátalán semmi igazi sérelmet sem tud látni. Ez elég lehetett volna részére. Ha egy komoly, józan és emelkedett szellemű jogász semmi okát sem tudja a békétlenkedésnek látni: be kellett volna látnia azt is, hogy egy értelmes ember sem fog, ha méltó az eszélyes törvényhozók figyelmére, tovább is békételenkedni, mihelyt az illetékes tekintélyek megmagyarázzák neki, hogy a békés türelem a kötelessége. De, hogyha másfelől a rokonszenv szellemének, amaz imént említett drámai ösztönnek fényénél tekinti vala azoknak az osztályoknak a helyzetét, a melyek között a chartismus akkor már megérett: meglátta volna, hogy azt az izgalmat valószinűleg nem lehet nehány üldözéssel, pár elfogatással és a korona jól fizetett ügyészének bírálatával leverni. Belátta volna, hogy a charta kérdése nem ok, hanem következmény. Egy egészen közönséges ember esze is fölérte volna, ha csak részrehajlatlan tekinti vala a dolgot, hogy a chartismus nagyon is kézzelfogható sérelmek és bajok miatt támadt határozatlan elégületlenség kifejezése volt.

A mi korunk túlélte a politikai abstractiók napjait. A jelszavaknak, melyek elődeinket, egyik részről vagy a másik esetben hevületre inditották, a mi fülünkben alig van

valami értelmök is. Mi már mosolygunk az olyan szólamokra, mint »az ember jogai.« Mi nem igen értjük, mikor »a nép«-ről beszélnek, a mint hajdanán használták e szavakat, a midőn »a nép« alatt az elszerencsétlenedett emberek nagy tömegét értették, a kiket senki sem képvisel s a kiváltságok és az aristokratia elnyom. Mi már ritkán beszélünk a »szabadság«-ról; ha valakinek eszébe jutna, hogy valami elméletet szerkeszszen, vagy bár szónoklatot tartson a szabadság valami képzelt elnyomása fölött, igen hamar abban a kényelmetlen helyzetben találná magát, hogy fölszólítanák: adja hát tudományos meghatározását, hogy mit is ért ő a szabadság lényege alatt. Épen olyan zavarba jőne, mint az a nehány angol munkás, a kik ki akarván fejezni Mr. Mill Stuart János előtt rokonszenvöket az iránt, a mit ők a szárazföldi demokratia műnyelvén »forradalomnak« neveztek, a nagy szabadelvü gondolkodó egész nyugodtan megkérte őket, hogy adjanak számot magoknak arról, hogy mit értenek ők »forradalom« alatt, hogy melyik az a forradalom, miféle forradalom, és hogy miért rokonszenveznek vele? Csakhogy, bizony, egy kissé igen is könnyen elhiszszük, hogy miután ez abstractióknak nincs már eleven jelentésök, egyáltalán soha sem is volt semmi eleven jelentésök. Igaz, a mai Angliában semminemű tiszta fogalom nem rejlik bennök, de azért ebből semmiképen sem következik, hogy soha sem is rejlett bennök ilyen tartalom. Annak a kifejezésnek, a melyet Mr. Mill oly helyesen itélt el, midőn angol munkások szájából hallotta, nagyon is tiszta és határozott értelme volt, midőn először kelt szárnyra Franczia országban és végigjárta az egész continenst. »A forradalom« tiszta, létező valóságot fejezett ki, a melyet mindenki nagyon is érthetett és fölfoghatott, a ki csak hallotta, épen

úgy, mint a Szabad kereskedés, vagy az Ultramontanismus neveit a mi korunk emberei. »A forradalom« az az elv vala, a mely egész Európának tudtára adta a királyok régi korláttalan hatalmának ledöntését, és épen olyan határozottan érthető volt, mint akármelyik szó csak lehet. A mi napjainkban épen azért nincs már értelme, mivel jelentőséggel vala tele akkor. Épen ez volt az eset »a nép«, és »a nép jogai«, és »a munka joga« s mind ama fennenhangzó szólamokra nézve, a melyek most nekünk olyan szegényeseknek és értelem nélkülieknek tetszenek. Ebben az órában szegényesek és értelem nélkül valók, de most legfőkép azért nem alkalmazhatók, mivel akkor alkalmazhatók valának.

Az 1832. évi reform-törvényjavaslat kényszerűleg s talán természetszerüen is bizonyos osztályok számára szóló intézkedés vala. Nagy dolgokat mívelt Anglia alkotmányos rendszere jávára. Forradalmat háritott el, a mely valami ilyes engedmény nélkül valószinűleg kikerülhetetlen lett volna. Megoldotta örökre a kérdést, a melyet oly tüzzel és oly komolyan vitattak a reformévek tárgyalásai folyamán, ha vajon az angol alkotmány a népképviselet alapjára van-e, vagy nincs-e épitve? Mai napság sokak előtt majdnem hihetetlennek tetszhetik, hogy józan eszü emberek kétségbe is vonhatták a képviseleti elvnek létezését. Pedig, a nagy reform-törvényjavaslat fölötti viták alatt, épen ez a tagadás volt az álláspontja a rendszabály több vezérellenzőjének, köztök magának Wellington herczegnek is. Az alkotmány elve, okoskodtak egész hidegen, az, hogy az uralkodó fölhivja a belátása szerint alkalmas testületeket és érdekelteket, hogy küldjenek egyéneket a parliamentbe, a kik tanácskozzanak vele a nemzet ügyei fölött. Ezt az elvet mellőzte a reform-törvényjavaslat. Ez a javaslat eltörült

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

ötvenhat kinevezési jogot, illetőleg ugyanannyi kipusztult mezőváros (rotten borough) képviselő-küldési jogát, valamint még harmincz ilyen kerület felének képviseltetését; az igy nyert képviselői székek fölött úgy rendelkezett, hogy hatvanöt új képviselőséget adott a megyéknek, fölruházta a küldés jogával Manchestert, Leedst, Birminghamet és harminczkilencz nagy és gyarapodó várost, a melyeknek az előtt nem voltak képviselőik, míg, mint Lord Russel János a törvényjavaslat benyujtásakor, 1831. márcziusában tartott beszédében mondá, »egy rombadűlt vársáncz« két képviselőt küldött a parliamentbe; »három vakablak egy kőfalban« két képviselőt küldött a parliamentbe, »s egy nagy kert, a mely körül hire sem volt a házaknak«, két képviselőt küldött a parliamentbe. A javaslat a háztűztartás mértékeűl tiz fontot állapított meg a mezővárosokon, s a grófsági kiváltságokat kiterjesztette a bérlőkre és hűbéresekre. Ellenben a munkásokat majdnem mind megfosztotta a kiváltságoktól. Nem csak, hogy nem adta meg nekiek a politikai emancipatiót, sőt több helyütt megszüntette a külön kiváltságokat, a melyek a munkásokat is szavazókká teszik vala. Voltak olyan községek is, mint példának okáért Preston, Lancashireben — a hol a fönnálló kiváltságok rendszere majdnem általános szavazatjogot teremtett. A reform-törvény mindezt elsöpörte — ha szabad ezt a kifejezést használnom. A reform-törvény, igazában véve, megsemmisitette a monopoliumot, melyet az aristokratia és a földbirtokos osztály élvezett s a törvényhozó hatalom bizonyos részével a középosztályokat is fölruházta. A képviselő-küldés joga megoszlott az aristokratia és a középosztály között, a helyett, hogy, mint előbb, csak amannak kizárólagos tulajdona lett volna.

A munkás osztály, legtöbb igen kiváló és befolyásos

szószólója véleménye szerint, nem csak egészen kimaradt, hanem semmivé is tétetett. És ez annyival elkeseritőbb vala, mivel azt a mozgalmat és izgatást, a melynek segélyével a reform-törvényjavaslat, annyi ellenállással szemben is, keresztűlvitetett, épen a munkások tartották fönn. És e mellett a reform-törvényjavaslat időszakában, hogy úgy mondjuk, a hőmérséklet igen magas fokon állott: a franczia forradalom még mindig lázban tartván az érzelmeket s irányozván az itéletet, még a mozgalom aristokrata vezetői között is. A forradalmi tanok »magv-csirái«, a mint Richter nevezi, ugy szétszóródtak mindenfelé, hogy még némely legmagasabb helyre is épen úgy esett belőlük, mint a legtöbb alant fekvő helyre, jó bőven. A reform-ügy vezetői közűl többen, köztök, például, Lord Durham, készek voltak a radicalismus útján még sokkal messzebbre is menni, mint a meddig későbben Mr. Cobden, vagy Mr. Bright elmentek volna. Nem is csak egy izben történt olyan fölhivásforma, a hazai munkásokhoz intézve, a mi, akármilyen máskép lett légyen is értve, bizony csak úgy hangzott ezeknek fülében, mintha ijesztgetés lett volna, hogy, ha a javaslatot igen sokáig találják akadályozni, még szükség lesz arra a próbára is, hogy vajon mire lehet az általános fölkelés erőszakos útján menni? Több évvel azután, az ír államfoglyoknak védelme alkalmával Clonmelben, az ügyöket védő ügyvéd azt erősité, hogy ezek már igen jó bizonyitványát szolgáltaták ki magoktartásának, bizonyos mozgalmak alkalmával, a melyek a reform-izgatás alatt voltak előkészitve. Félreérthetetlen czélzással beszélt azokról a tanitókról, a kik a miniszteri székeken űlnek és azokról a tanítványokról, a kik a rakópartokon izzadnak, nagyobb nyomaték kedveért idézvén Macheath százados mondását, mely szerint, ha minden rang

és állás számára egyenlő törvénytevés szolgálna, akkor bizony ritkán látna a bitófa társaságot. Nem épen szükséges valami igen sok nyomatékot tulajdonitanunk az e fajta állitásoknak, vagy elfogadnunk őket komoly történelmi adatokkép. De igen tanulságosak, a melyeknek alapján fölvilágositásokat nyerünk s megérthetjük az érzelmek ama keserűségét, a mely a népesség nagy tömegének lelkéhez tapadt, midőn a reform-törvény létrejötte után látniok kelle, hogy ők ott maradtak a szárazon. Alaposan, vagy alaptalanul — de annyi bizonyos, hogy erősen hitték, hogy nyomatékukat tartalékban, vagy *in terrorem* tartották a reformtörvény keresztülvitelének bátoritására, és hogy aztán, a mikor keresztül volt vive, azonnal félrelökték őket épen azok, a kiket ily módon ők juttattak sikerhez. Ezért történt, hogy a mikor a fiatal uralkodónő trónra lépett, a munkás osztályok minden nagy városban a legmélyebb csalódásban és elégületlenségben, sőt majdnem elkeseredésben leledzettek. A reform-izgatás helyét a chartismus kezdette elfoglalni. Az aristokrata körökből kikerült vezetők már meglanyhultak, vagy épen egészen visszavonultak. Némelyek teljes jóhiszeműséggel vonultak vissza, őszintén meg lévén győződve, hogy bevégezték a munkát, melyre vállalkoztak, és hogy minden megtörtént, a mire a hazának szüksége vala. Most hát magához a munkás osztályhoz sokkal közelebb álló emberek, vagy olyanok foglalták el a nép vezéreinek helyét, a kiket a társadalmi fokozat valamely magasabb osztálya igy, vagy úgy háttérbe szoritott volt.

Azt lehet mondani, a chartismus voltaképen annak a forma szerint megtörtént nyilatkozatnak a következéseképen kelt létre, a melyet a szabadelvü párt vezérférfiai a parliamentben olykép fejeztek ki, hogy immár nem szándé-

kuk a reformot még tovább is vinni. A Viktoria királynő első parliamentjének megnyitása alkalmával próbára került a dolog. A képviselőház egyik radicalis tagja a fölirat módositásakép annak kimondását inditványozta, hogy a ház a golyókkal való szavazás és a parliament rövidebb tartama mellett van. Erre csak húszan szavaztak; Lord Russel János pedig határozottan ellene nyilatkozott minden ilyen, a reform-kérdés fölújítására czélzó kisérletnek. Lehetetlen volt, hogy ezt a nyilatkozatot kedvetlenséggel és haraggal ne fogadták légyen a nép nagy tömegei. Ezeknek teljes-tökéletesen az volt a meggyőződésök, hogy a reformtörvény maga csak is az az eszköz volt, a melynek segélyével aztán a nagyobb változások keresztülviendők lesznek. Lord Russell János kijelentette a képviselőházban, hogy akkor még tovább vinni a reformot, hitszegés lenne azok irányában, a kik keresztülvitelében megsegitették. A parliamenten kivül állók közül sokan, viszont, mintegy természetesen a reform továbbvitelének ezt a visszautasitását tekintették hitszegésnek, magok irányában, a szabadelvü vezetők részéről. Lord Russell Jánosnak igaza volt a maga szempontjából. Épen akkor lehetetlen lett volna a reformfejlődést még tovább vinni. Az olyan országban, mint a mienk, a hol az érdekek olyan pontos egyensulyban állanak, mindig meg kell történnie, hogy a politikai előre lépést bizonyos visszahatás követi. A parliament pártvezérei már is kezdték érezni politikai fejlődésünk e törvényének hatását. A siker minden reménye nélkül tétetett volna kisérlet, hogy ilyen időben rá legyenek vehetők a felsőbb és közép osztályok, hogy beleegyezzenek valami figyelemre méltó jelentőségü további változtatásba. De azoknak érzelmei, a kik oly lényegesen segiték a reform-mozgalom sikerre juttatását, legalább

is érthetőek valának, midőn látták, hogy e reform hatása épen ilyen rövidre szabta azokat az intézkedéseket, a melyeknek egyedül lett volna némi egyenes befolyásuk politikai helyzetökre.

Majdnem azonnal tanácskozás tartatott a parliament nehány szabadelvü tagja közt, a kik radicalis nézeteket vallottak, és a munkások nehány vezetője között. Ezen a tanácskozáson megegyezés jött létre s fogalmazták a programmot, vagy, a mint később közönségesen nevezték: »a szabadságlevelet« (the charter). A »charter« nevet, úgy látszik, O'Connell alkalmazta reá először. »Ehol a ti szabadságleveletek«, szólt a munkások szövetkezetének titkárához; »izgassatok mellette és soha se elégedjetek meg valami kevesebbel.« A politikai izgatásban igen nagy dolog, ha a helyes jelszó meg van találva. A név, a czím, majdnem olyan fontos egy új izgatásra, mint egy új regényre nézve. Ez a czim: »A nép szabadságlevele« egymagában is vízsodorba segitette volna a mozgalom hajóját.

Nyugodt szemmel nézve most, bizony a nép szabadságlevele nem igen rettenetes egy okmány vala. Nem sok puskapor érzik ki belőle. »Pontozat«-jai, a mint nevezték őket, hatan valának. A férfiak szavazat-joga volt az első. Akkor általános szavazat-jognak nevezték, holott csakis a férfiak szavazat-jogát jelentette, mert a mozgalom vezetőinek legtávolabbról sem volt még csak eszök ágában is, hogy szavazat-jogot kérjenek a nőknek is. A második a mindenévi parliament vala. A golyókkal való szavazás volt a harmadik. A negyedik, eltörlése a birtokhoz kötött qualificatiónak (akkor, és még azután is sok évig, birtokosnak kelle lennie a parliamenti tagnak). A képviselők dijazása volt az ötödik és az országnak egyenlő választó-kerületekre való fölosztása vala e hires pontozatok hatodika. E javaslatok közül, mint

látni fogjuk, némelyik egészen észszerű, és egyik sem volt oly merejében észszerűtlen, hogy a gyakorlati politikusok között a komoly és nyugodt megbeszélés rangján alul állott volna. A pontozatok közül három — tehát, hogy úgy mondjuk, a fele — már is részévé vált alkotmányos rendszerünknek. A ma fönnálló választási rendszer voltaképen a férfiak szavazat-jogának tekinthető. Évekkel ezelőtt a szavazóládába dobott irott jegyekkel szavaztunk. A parliamenti tagoknak birtokhoz kötött qualificatiójáról alig mondhatnók, hogy eltörültetett. Ez a szó igen is nagyszabású és kitüntető, hogy részébe jutott sorsának kifejezésére használhatnók. Inkább azt kell mondanunk, hogy összeomlott a maga badarságától és férgességétől. Soha egy tagot sem rekesztett ki a parliamentből, a ki pedig a törvény szavai szerint nem lett volna választható, sőt alkalmat szolgáltatott folytonos ravaszkodásokra és mesterfogásokra, a melyeket bizonynyal illetleneknek és méltatlanoknak tekintettek volna azokhoz, a kik vállalkoztak reájok, csakhogy a rendszer igazságtalan és badar volta mihelyt előfordult, valami olyan félrefacsart közlelkiismeretet teremtett s az embereket arra a hiedelemre csábitotta, hogy szabados a kijátszása, valamint volt idő, a mikor a magánélet legtiszteletreméltóbb egyéniségei is megengedhetőnek tartották a kincstár megröviditését, csempészett csipke viselését, csempészett pálinka fogyasztását. Az országnak egyenlő választókerületekre való fölosztását illető inditványról alig lehet elmondani, hogy ezideig megoldásra került volna. De annyi majdnem bizonyos, hogy előbb, vagy később, ebben az irányban is változás alá kerül mai rendszerünk. A charter másik két pontja közül a képviselők dijazását, határozottan kifogás alá esőnek tekinthetjük; a mindenévi parliamentek tartása pedig olyan egy

kérdés, a mely a közéletet majdnem elhordozhatatlan módon megnehezitené épen azokra nézve, a kik voltaképen érdekelve volnának általa. De azért, e két inditvány közül sem olyan egyik is, mint a melyet ma a jogosúlt politikai vita méltóságán alul állónak kellene tekintenünk. Valóban, akárki pártjára akarna kelni e kérdéseknek, mai napság az okozná neki a legnagyobb nehézséget, hogy ugyan hol találhasson olyan számbavehető hallgató közönséget, a mely a legcsekélyebb mértékben is érdeklődnék akár mellettök, akár ellenök szóló okoskodása iránt?

A szabadságleveleseket nagyjában három osztályba lehet sorozni — a politikai chartisták, a társadalmi chartisták és amaz általában elégületlen chartisták osztályaiba, a kiket a mozgalom összegyüjtött, mivel el voltak nyomorodva és éheztek. Az előbbiek a rendszeres politikai izgatók valának, a kik a népképviseletet szélesebb alapokra kivánták fektetni; a második csoportot főkép a »kenyér-adó« elleni gyülölség hajtotta a mozgalomba. Ez a két osztály tökéletesen tisztában volt a felől, a mit kivánt, s némelyik követelésök jogos és észszerű vala, az értelmes és békességes vita körén kivűl pedig egyik sem esett. Az általában elégületlenek pártja természetesen váltakozva csatlakozott azokhoz a vezetőkhöz, vagy csoportokhoz, a hol legmagasabb hangon és legtüzesebben folyt a beszéd a törvényhozók és a törvényes felsőbbség ellen. A chartismus aztán csakhamar két főosztályra szakadt: az erkölcsi erővel és a physikai erővel dolgozó szabadságlevelesekére. Semmi sem volna igazságtalanabb, mint azt képzelni a mozgalom vezetőiről és pártolóiról, hogy pusztán cselszövő és önző demagogok valának. Sok volt közöttök igen tehetséges és ékesen szóló férfiú; sokan szenvedélyes fiatal költők valának, abból a

fajtából, a melyet Kingsley irt le »Locke Alton«-jában; voltak köztök tanúlt emberek; sokan igazi odaadó rajongók valának, és, a mennyire mi meg tudjuk ítélni, mind, vagy majd mind, őszinték voltak. Még az a férfiú is, a ki legtöbbet ártott a mozgalomnak s a ki leggyűlöletesebbé tette magát minden, a mozgalom körén kivűl álló, értelmes ember előtt, az egykor híres, most feledségbe merült O'Connor Feargus is, úgy látszik, őszinte vala, a ki egyénileg többet vesztett, mint a mennyit nyert chartismusából. Négy vagy öt évvel azután, hogy a mondhatni eleven chartista-mozgalom lelohadt, egy óriási őszfejű, beesett szemű embert lehetett reggelenként látni, a mint a Covent-Garden piaczának ívboltjai alatt járkált, nézegetve a gyümölcsöket és virágokat, olykor fölvéve egy virágot, megszagolva s gyermekes elégedettséggel téve vissza ismét helyére; ez ember a figyelőt Dickens »Copperfield Dávid«-jából Mr. Dickre emlékeztethette volna és ez az ember volt az egykor híres, az egykor rettegett és gyalázott O'Connor Feargus. Halála előtt egy darabbal, esze egészen elhagyta. Az emberek elején nem tudták a képviselőházban, hogy mit tartsanak a csodás badarságok felől, a melyeket Feargus a házban elkövetni kezdett, a nyílt ülés nagy megütközésére. A végén aztán látták, hogy a chartismus bukott vezére gyógyíthatatlan őrült volt. Nem igen lehet kétségbe vonni, hogy a nyavalya soká forrongott benne és hogy legalább némely politikai badarkodása és szélsősködése agyveleje mindig fokozódó rendetlenségének vala a következése. Mig napja fönjárt: valódi előképe vala a demagógok bizonyos osztályának. Megjelenése parancsoló, alakja nagy, ereje majdnem óriási vala. Volt neveltsége, forgott jó társaságokban, régi családhoz tartozott, sőt származását az ir királyok egyik ágához vitte

föl, nem minden alap nélkül. Egykor volt bizonyos állása a társadalomban s fiatal korában igen kicsapongó életet folytatott. Rendelkezett az ékesenszólás bizonyos nemével s a félmívelt hallgatók tömege előtt ellenállhatatlan hatással tudott beszélni, sőt még olyan emberek is, a kik egyátalán ki nem állhatták s tanaival sehogysem rokonszenveztek, kijelentették, hogy soha életökben nem hallottak oly hatásos népszónokot, mint ő volt. Ha szükség lett volna rá, kész lett volna puszta kézzel útat nyitni magának a Tory-ellenzők egész tömegén keresztül, egy megtámadott választás ügyében. Cooper Tamás, a chartismus tiszteletreméltó költője, önéletiratában, mulatságos kis rajzot szolgáltat O'Connor Feargus-ről, az ő akkori hőséről, a mint a nottinghami egyik választás alkalmával a gőzkocsiról egyenesen egy tömeg Tory-párti mészáros közé ugrott s épen csak két szál bátor szabadságlevelessel útat nyitott magának minden ellenzésen keresztül »úgy döntögetve a mészárosokat, mint a teke-bábokat.« »Egyszer — mondja Mr. Cooper — bizony neki estek a körülte levő Tory-bárányok mind s leverték és szívem megdobbant, mert azt gondoltam, hogy abban a nyomban agyonütik. De alig pár pillanat alatt megint fölemelkedett vöröses feje a hatalmas ember-hullámok közül s továbbküzdte útját, mintha semmi sem történt volna.«

A mozgalomban sok, az erkölcsiség magasabb fokán álló, férfiú vett részt, mint a szegény óriási, darabos O'Connor Feargus vala. Voltak ott, mint maga Cooper Tamás is, odaadó, lelkesült, költői törekvésekkel, sőt a költői ihlet nem csekély mértékével dicsekedhető férfiak is. Vincent Henrik olyan ember volt, a kinek jelleme szeplőtelen, a ki tehetséges, hatásos népszónok vala, a ki azóta is nem jelentéktelen tekintélyt biztositott magának igen igénytelen modorával.

Jones Ernő olyan őszinte, önfeláldozó egy férfiú vala, a milyen csak valaha egy bukásnak indúlt ügyet támogatott. Őszinteségét jobban bebizonyitotta tettel, mint szóval. Tehetsége csak kevéssel állt alább annál a magaslatnál, a melyen kezdve már a lángészről kell beszélni. Nevelkedése a tudósé és a gentlemané vala. Sok mívelt és tehetséges ember rokonszenvét, ha nem tettleges közreműködését, az a meggyőződésök nyerte meg a chartismusnak, hogy ennek némely igénye teljesen alapos és hogy a munkás-osztályok sérelmei, a melyekre csak gondolni is rettenetes vala, olyanok voltak, hogy az osztályokat jobban képviselő parliament orvosolhatná. Ezek közűl nehányan azóta tisztelt nevet szerzettek a parliamentben és azon kivűl; nehányan pedig magas politikai állásokra emelkedtek. El kell az embernek olvasnia az olyan könyvet, mint a milyen a Cooper Tamás önéletirata, hogy megérthesse, milyen igazi vala az a költői és politikai lelkesedés, a mely a szabadságlevelesek mozgalmának magvát tevé, és, hogy milyen keserves vala a szenvedés, a mely soraiba terelt annyi ezer bárdolatlan munkás embert, a kik, legalább az olyan országban, mint Anglia, méltán remélhették, hogy, kemény munkájok segélyével, a melyre oly készséggel vállalkoztak, bár megélhetnek. Olvasni kell Elliott Ebenezer Gabna-törvény-ellenes verseit, hogy megértse az ember, hogyan jutottak odáig, hogy a »kenyér-adó« a munkás-osztály legjobbik részének elméjében egyjelentésüvé váljék, és pedig méltó joggal egyjelentésüvé, a politikai és közgazdasági törvényhozás rendszerével, a mely kétségkivül, ha nem is szántszándékkal, egyetlen osztály javára tartatott érvényben. Az angol alkotmány, igen-igen sokak elméjében, nehéz munkát és félholtra éhezést jelentett.

A szabadságlevelesek hirlapjainak egész irodalma

támadt az ügy pártolására. Az »*Éjszak csillaga*« (Northern Star), melynek szerkesztője és tulajdonosa O'Connor Feargus vala, volt közöttök a legbefolyásosabb és népszerüebb; de minden nagy városnak megvolt a maga chartista sajtója. Gyüléseket tartottak, a melyeken néha igen heves nyelven beszéltek. Szokásba kezdték hozni, hogy fáklyás gyüléseket tartsanak esténként, a hova sokan fegyveresen mentek s a szenvedélyesebb chartisták nyilt zajongással követelték a fegyverre való hivatkozást. Szörnyü lázadás történt Birminghamben, a hol az előljáróság egy chartista gyülést meg akart akadályozni. Elliott Ebenezer s más hő barátok igyekeztek fölnyitni a szélsősködő chartisták szemeit, hogy mily esztelenség még csak gondolni is az erőszakos vállalkozásra; de, azidő szerint, minél hevesebb volt valamely szónok, annál könnyebben sikerülhetett népszerüségre jutnia. Kisérletek tétettek ez időben arra nézve is, hogy kiegyezés történjék a középosztály szabadelvüi és a gabna-törvény-ellenes vezetők között, de minden ilyes kisérlet meghiusult. A chartisták nem akartak lemondani szabadságlevelökről, — sokan közülök föl nem hagytak volna a reménynyel, hogy megérik még erőszakos érvényre emelését is. A kormány üldözni kezdett többet a chartisták mozgalmának szónokai és vezetői közül s némelyikökre rábizonyult a vád, ezeket bebörtönözték és igen nagy szigorral bántak velök. Vincent Henrik elfogatása Newportban, Walesben, alkalmat adott oly kiszabaditási kisérletre, a mely, bizony, nagyon hasonlitott a szervezett és fegyveres fölkeléshez.

Newport körül igen sok bányász népség lakik s a bányászok majd mind physicai erővel dolgozó chartisták valának. Meg volt közöttök állapitva, hogy három csoportban bizonyos találkozó helyre vonulnak s mikor aztán ott

egyesültek, a mi éjfél utáni két órára volt kitűzve, igy nyomulnak Newportba, megostromolják a börtönt s kiszabaditják Vincent-et és a más foglyokat. A támadásnak a Mr. Frost, newporti kereskedő és előljárósági személy fővezérlete alatt kell vala megtörténni, de a kit a béke-bizottság, tulheves politikai beszédei miatt, letett tisztéről, bár ez ideig tiszteletreméltó jellemet és magaviseletet tanusitott. Ez 1839. november 4-dikén volt. Valami félreértés meg késedelem történt, a mint majdnem kivétel nélkül szokott az ilyen vállalatoknál, s a kis sereg osztályai nem hajtották végre a kellő időben egyesülésöket. Mikor Newportba megérkeztek, látták, hogy az előljáróság egészen készen várja őket. Frost csak az egyik osztály élén hatolt be a városba, a másik némi távolban jövén utána. A harmadik sehol sem volt, legalább amennyiben a vállalat czéljáról vala szó. Az összeütközés megtörtént a lázongók és a katonaság s rendőrség között s a lázongók szétszórattak, tiz halottat és ötven sebesültet vesztve. Futásuk közben találkoztak a más két osztályból némelyekkel, a kik a vállalathoz már igen későn érkeztek. Igen, igen érdekes volt az a bátorság, a melyet Newport birája, az előljárók és a csekély számu katonaság tanusitottak. A biró, Mr. Phillips, két sebet kapott puskalövésből. Frostot és nehány társát másnap elfogták. A törvényszék elé 1840. junius 6-dikán állitották őket. Felségsértéssel vádolták őket. S valóban, ugy látszott, elég ok szólott a mellett, hogy a Frost által vezetett vállalat nem csak Vincent kiszabaditását tervezte, hanem folyamatba akarta inditani ama nagy lázadó mozgalmat is, a melyről a physikai erővel dolgozó chartisták régóta beszéltek. A szabadságlevelesek, elején ugy látszott, mintegy tizezeren lehettek — sőt, más tudósitások szerint, húszezeren is — fölfegyver-

kezve puskákkal, lándzsákkal kardokkal, alabárdokkal és fustélyokkal. Ha a késedelem és félreértés meg nem történt volna, és ha a kijelölt órában megérkeztek volna találkozójokra, a kisérlet igen szerencsétlen eredményekre vezet vala. A törvényszék Frostot és két társát Vilmost és Jónást, felségsértésben mondta ki bünösnek s halálra itélte őket; az itélet azonban, élethosszig tartó deportatióra lőn átváltoztatva. Ezt is enyhitették később s midőn több év multán a chartismus izgató hatása megszünt, Frost engedélyt nyert az Angliába való visszatérésre, a hol látta, hogy uj nemzedék lépett a másik helyébe és hogy őt egészen elfeledték. A közben sikeresnek bizonyult a gabna-törvény miatti mozgalom; e forradalmi évek baj nélkül teltek el; O'Connor Feargus napja letünt. De a Frost, Vilmos és Jónás pöre és elitéltetése semmit sem változtatott a chartisták mozgalmán. Sőt ellenkezőleg, a mozgalom, mintha még csak növekedett, erősbödött és terjedt volna a newporti kisérlet nyomán és következtében. Cooper Tamás, például, soha sem vett részt chartista gyűlésben, sem nem tudott a chartismusról annál többet, mint a mit felőle az újságokban olvasott, egész a Frost és társai elitéltetése utánig. A kormány részéről nem volt hiány az u. n. erélyes rendszabályokban. A vezérlő szabadságleveleseket üldözni kezdték az egész ország széltében-hosszában s vád alá helyezték őket, a szó teljes értelmében százával. A legtöbb esetben bünösnek mondták ki és elitélték őket hosszabb-rövidebb fogságra. A fogság pedig inkább arra szolgált, hogy népszerüvé tegye a vezetőket s hiressé a mozgalmat, mintsem hogy elérhetővé tett volna valamely czélt, a melyet a kormány szivén hordott. Sőt igen sokkal járultak hozzá, hogy a kormány népszerűtlenné váljék. A munkás osztályok mind jobban és job-

ban elkeseredtek a Whigek ellen, a kik —,a mint mondatott — csak saját czéljaik elérése kedveért vallják a szabadelvüséget, de valójában s a szivök szerint kevesbbé szabadelvüek, mint a Toryk. Előbb vagy később csak lejárt a szabadságlevelesek mozgalmának becsukott képviselőjére nézve is a fogság ideje s a fogoly csak visszanyerte szabadságát. Akkor megint a legnagyobb hőssé lőn s a közéletbe való visszatérte újabb chartista-demonstratiókra adott jelt. Az 1841. évi általános választások alkalmával a szabadságlevelesek tulnyomó többsége, nehány legfőbb vezetőjök tanácsára, minden befolyását a toryk ügyének támogatására forditotta és igy hozzájárult a Melbourne-kormány megbuktatásához.

A városi és vidéki munkás osztályok között uralkodó mély és majdnem általános elégületlenség még szaporitotta a szabadságlevelesek sorait. A takácsok és harisnyakötők némely kézműves városban nyomorult szegények valának. A munka-bérek mindenütt nagyon leszállottak. A földmivelő kerületekben igen heves és szenvedélyes panaszok hangzottak az új szegényügyi törvény ellenében; és bár e panaszok igaztalanok valának az elvet illetőleg és mértéktelenül túlhajtott állitásokra támaszkodtak, mégis nem jelentéktelen tényezők valának a chartismus szószolóinak és ügyvivőinek szaporitásában. A középosztály és vezetői irányában is nagy volt a bizalmatlanság. A gabna-törvény-ellenes izgatást, a mely akkor volt keletkezőben s a melynek, azt gondolta volna az ember, legerősebb támaszát a városi szegény kézmivesek között kell vala találnia, némely chartista mély ellenszenvvel, némely meg épen gyülölettel tekintette. Egy igen mérsékelt chartista szónok tisztán kifejezte a maga és pajtásai érzelmeit. »Mi nem ellenezzük a gabna-törvény

visszavonását — mondá — sőt ellenkezőleg. Ha megkapjuk szabadságlevelünket, visszavonjuk mi a gabna-törvényt és mind a rossz törvényeket. De ha ti lemondotok a szabadságlevél érdekében való izgatásról, hogy segithessetek a szabad kereskedőknek, ők soha sem fognak segiteni nektek, hogy elnyerjétek a szabadságlevelet. Ne hagyjátok, hogy a középosztály ismét rászedjen benneteket! Ti segitettétek őket, hogy megnyerjék a reform-törvényt, s hát hol vannak azok a szép igéretek, a melyekkel kecsegtettek benneteket? Soha se hallgassatok többet nesze semmi fogd meg jól beszédeikre. Kapaszkodjatok szabadságleveletekbe. Szavazat nélkül valóságos rabszolgák maradtok.« A chartisták azt hitték, hogy természetes vezetőik prédára bocsátották őket. Mindenféle socialista tanok kezdtek belopózkodni közéjök. Sokan őrült, hitetlen nézeteket hirdettek. Cooper Tamás egy anekdotát beszél el, a mely, mint mondja, világosan mutatja azoknak a tüzesebbeknek érzelmeit, a kik több város kézműves chartistái között működtek. Ő és barátai egykor gyűlést tartottak Leicesterben. Egy szegény vallásos harisnyakötő igy szólt: »Türjünk még egy darab ideig s a Mindenható Isten bizonynyal csakhamar megsegit.« »Ne beszélj nekünk a te hatalmas istenkédről« — kiáltá közbe egész dühvel valaki a hallgatóság közül; »nincs is olyan! Ha lett volna: nem hagyja vala, hogy annyit kelljen türnünk, a mennyit türtünk!« Ugyanez idő tájt berontott egy szegény harisnyakötő a Cooper házába s egész vadul egy székre vetve magát, igy kiáltott föl: »Szeretném, ha azok fölakasztottak volna. Hideg burgonyán élődtem, a mit e két nap alatt adtak, ma reggel pedig éhkinomban már egy nyers burgonyát is fölfaltam. Adj egy falat kenyeret és egy csésze kávét, különben ebben a helyben összerogyok.« Cooper Ta-

más ez időre vonatkozó megjegyzése igen értelmes és egyszerü. A chartismus egész hosszú és tiszta történetét foglalja magában. »Milyen tüzesekké váltak, mondja, beszédeim vasárnap esténként a vásár-téren! Szivemet gyakran a fölháborodás égette s nem tudtam, hogyan fejezzem ki. Csupa részvétből magam is kezdtem hajlamot érezni magamban átsiklani arra a kifacsart gondolkodásmódra, a mely egyikmásik erősebb, de aljasabb tagját jellemezte e társaságnak.«

A mozgalom így haladt előbbre. Nincs miért minden változatát figyelemmel kisérnünk. Néhol iparosok munkaszüneténeknek, máshol socialisticus szövetkezések alakjában jelentkezett. Rajongása sok esetben igen nemes és bátor szinezetet öltött. A messzebbre tekintő vezetők befolyása alatt állók közül sokan egészen lemondtak a szeszes italokról, teljesen meg levén győződve felőle, hogy a mozgalomnak nem lesz semmi eredménye mindaddig, mig a munkásosztályok önuralmuk által méltóknak nem bizonyitják magokat a szabadság áldására. Más esetekben, mint már megjegyzők, a nép elégületlensége és kétségbeesése a hitetlenség alakját öltötte magára. Sok mindenfelé történt zavargás és lázongás; de, mint látszik, sehol sem oly forradalmi hajlamu, mint a Frosté és társaié vala, de elég komoly természetü arra, hogy nagy riadást okozzon és a kormánynak újabb alkalmakat szolgáltasson az üldözésekre és elfogatásokra. A foglyok közül némelyekkel, csakugyan úgy látszik, valódi kéjelgő szigorral, sőt kegyetlenséggel bántak. Cooper Tamás tudósitását a maga börtönbeli szenvedéseiről csak olvasni is kínos. Valóban nem könnyü belátni, hogy akármely kormány is mi jót várhatott a börtön-rendszer előnyére olyan emberek szükségtelen megalázásától és lealacsonyi-

tásától, a kik, bármi vétkök lett légyen is, nyilván és kétségbe-vonhatatlanúl őszinték és tisztességesek valának.

Annyi bizonyos, hogy a chartisták akkor, a kik pedig a legtöbb nagyváros többségét tették, mélyen meg voltak győződve, hogy Anglia kormányzása az aristokraták és millionáriusok javára történik, a kik pedig egyátalán nem is törődnek a szegények szenvedéseivel. És épen olyan bizonyos, hogy az úgynevezett uralkodó osztály nagy többsége teljesen meg volt győződve, hogy az angol munkások, a kik a szabadságlevelesek mozgalmát vezették, tüzes, bánhatatlan és önző communisták tömege, a kik, ha csak egy pillanatra szabadjára bocsáttatnának, megmutatnák, hogy készek a trón, az oltár és a társadalom minden törvényes biztositékának a fölforgatására. Mindkét félen buta félelem uralkodott. Valóban, Anglia akkor, mint Mr. Disraeli regénye rajzolá, két nemzetre vala osztva: a szegényekére és a gazdagokéra — legalább a városokban, és mindkettő azzal a vak gyülölettel és félelemmel gyülölte egymást és félt egymástól, a milyenre az ellenséges nemzetek ragadtatni szokták magokat, a mivelődés minden befolyása közepette is.

HATODIK FEJEZET.

Question de Jupons.

A Melbourne-minisztériumnak, ezenközben, rosszúl állt a dolga. Sir Peel Róbert követői nagy gyülekezetei előtt tartott beszédeket és igen valószinüvé tudta tenni nyilatkozatait, melyek szerint egészen újjáteremtette a conservativ

pártot. A Whigek helyzete mindenképen kényelmetlenné vált. Utalványuk — hogy a franczia szólásformát használjuk — úgy látszott, ki van merítve. Új dolgot már nem tudtak inditványozni. Mint reformerek jutottak uralomra s már most nem volt semmi ajánlani valójok a reform útján. Bebizonyitott dolognak lehet tekinteni, hogy az angol politikában mindig visszahatásnak kell a haladásra következnie. A Whigeknek épen akkor részöknek kelle lenni a visszahatás előidézésében. De ennél még többet kelle küzdeniök. A mi időnkben is, Mr. Gladstone előbb nem állhatott elő nagy reform-terveivel, mint, a midőn már tapasztalá a visszahatás jeleit. De az ő helyzete egészen más volt, mint a Whigeké Melbourne alatt. Ő be is töltötte követői kivánalmait. Az ő pártjának nem volt meg az a szélső szárnya, a mely zajongott volna ellene a miatt, hogy erejöket fölhasználta programmja ama részének keresztülvitelére, a mely saját *coterie*-jének vált hasznára, de aztán megszökött volna tőlök. A Melbourne Whigjeivel ez történt. A határozottabb szabadelvüek, a szabadságlevelesek egész tömege s általában a munkásosztályok, mind, mind káromolták és vádolták őt. Némely szabadelvüeknek még csak volt valami reményök, valamig valószinünek látszott, hogy lord Durham politikai hatalom lehet, de az ő befolyásának apadtával ezek is minden érdeklődésöket elveszték a Whig-minisztérium irányában. Túlfelől, O'Connell támogatása is komoly szerencsétlenség vala Angliában Melbourne-ra és pártjára nézve.

Sőt a Whig miniszterek még arról is gondoskodtak, hogy egy vagy más balfogás által még nehezebbé tegyék helyzetöket. A Jamaicára vonatkozó törvényjavaslat nagy bajt hozott nyakukra. E javaslat, melyet 1839. április 9-dikén nyujtottak be, egy időre gondoskodni akart Jamaica szige-

ének kormányzásáról, öt évre fölfüggesztvén a tartományi-gyűlés hatalmát s ez időre fölhatalmazván a kormányzót és a tanácsot, három fizetéses biztossal, a gyarmat ügyeinek intézésére. Más szókkal, a Melbourne-minisztérium azt javaslá, hogy Jamaica alkotmánya függesztessék fel öt évre. Nem lehet az a testület, a mely szerencsétlenebb helyzetben volna, mint egy Whigh-minisztérium, a mely azt inditványozza, hogy az alkotmányos kormányzat, akárhol is, félretétessék. Az ilyen javaslat lehet igen szükséges intézkedés; lehet, hogy kikerülhetetlen; de azért mégis mindig nagyon kevéssé illik a Whigekhez, vagy szabadelvüekhez, és olyan fogantyút szolgáltat ellenségeik kezébe, a melyet ezek, bizonynyal, soha sem fognak fölhasználatlan hagyni. Mert, ugyan, hát — hangozhat az igen igazolható kérdés — micsoda *raison d'être* szólhat egy szabadelvű kormány javára, ha kénytelen visszatérni a fölfüggesztett alkotmányok és az absolut akarattól függő tövények régi Tory politikájához? Ha Rabagas, miniszterré válva, azt mondja urának, hogy az elégületlenség elhallgattatására csakis az ágyúk szabadelvü használata szolgálhat: Monaco herczege igen természetesen jegyzi meg, hogy, ha az állambölcsességnek ide kelle jutnia, akkor épen olyan jól megtarthatta volna régi miniszteréit és korláttalan uralkodási rendszerét. Az angol szabadelvü minisztérium is ebben a hajóban úszik, mikor azt javasolja, hogy alkotmányokat kell fölfüggeszteni.

A jamaicai ügyre vonatkozó javaslatnak, különben, volt némi mentsége kiméletlen eljárásaért. A rabszolgaság eltörlése után, ugyanis, a szigetbeli előbbi gazdáknak sehogy sem fért a fogukra, hogy beletaláljják magokat a dolgok új rendjébe. Egyátalán senki föl nem birta érni észszel, hogy előbbi rabszolgáik jövőre egyenlők lesznek velök a törvé-

nyek előtt. A mint sokkal azután is látók Amerika déli államaiban, a polgári háború és a négerek fölszabadítása után, ott még makacsabb kisérletet tőnek az ültetvényesek, hogy visszaszerezhessék lényegét annak a hatalomnak, a melynek nevéről kénytelenek valának lemondani. Ezt nem lehetett igazolni, vagy csak menteni is; de, a mint az emberi ermészet alkotva van, bizony természetellenes sem vala. És másfelől, a jamaicai négerek között sokan értelmetlenebbek valának, hogysem föl birták volna fogni, hogy bizonyos jogokat nyertek; mások meg igen is zajosak valának e jogok igénybevételében. Akárhány ültetvényes épen úgy dolgoztatta embereit és ostorozta asszonyait, mint a fölszabaditás előtt és az áldozatok nem tudták belátni, hogy még panaszt emelni is joguk volna. És akárhány néger buta, esztelen, fölfuvalkodott módon parádézott ujdonsült egyenlőségével. A királyi kormányzók és tisztviselők, mind és helyesen, azon voltak, hogy a négereknek fogják a pártját, — a minek aztán az volt az eredménye, hogy állandó viszálkodás folyt a jamaicai tartományi-gyűlés, meg a honi kormány képviselői között. A tanács minden nappal illetlenebb és követelőbb lett. A honi parliament magában véve igen szükséges törvényt alkotott a jamaicai börtönök szabályozása iránt és a tartományi tanács megtagadta az engedelmességet minden ilyen úton keletkezett törvénytől. A Melbourne-kormány a dolgok ilyen állása közben javasolta a sziget alkotmányának fölfüggesztését. A javaslatot nem csak Peel és a conservativok, hanem a radicalisok is ellenezték. Azt hozták föl, hogy sok út-mód áll a kormány rendelkezésére, a mely kevesbbé volna erőszakos, mint e javasolt eljárás; s valójában, a Melbourne-minisztériumban már nem biztak annyira, hogy a kormány meg birta volna nyerni a parliamentben

azt a többséget, a mely e politika keresztülvitelére szükséges lett volna. A kormány elvesztette erejét, tekintélyét — akárki gáncsot vethetett neki. E javaslat keresztülvitelére csak öt szavazatnyi többsége volt. Ez, bizony, voltaképen vereség vala. A minisztérium belátta ezt és lemondott. Vereségök megalázás vala; lemondásuk kikerülhetetlen meghódolás; de majdnem rögtönösen ismét előbbi hivatalukhoz jutottak és pedig oly körülmények között, hogy megalázásuk még nagyobbá vált, további pályájok pedig még sokkal nehezebbé, mint a milyen kormányon maradásukért folytatott küzdelmök azelőtt vala.

A Whigek hivatalba visszatérése — mert azt nem mondhatni, hogy megint hatalomra jutottak volna — meglehetős különös egy módon történt. Milyen jó lett volna, ha módjában lett volna Gullivernek, hogy ilyen egy regét mesélhetett volna el a Brobdingnag királynak, hogy annál jobban meggyőzhette volna az alkotmányos kormányzat logikai szépsége felől. Ez vala aztán igazi új példája a régi *chercher la femme* elvének, a *femme*, azonban, ebben az esetben egészen szenvedő és ártatlan oka levén a dolognak. A hires viszály, mely »a hálószoba-kérdés« neve alatt ismeretes, utat egyengetett a Whigeknek vissza, állásukhoz. Midőn Lord Melbourne lemondott, a királynő Wellington herczeget hivatta, ki azt tanácsolta neki, hogy forduljon Sir Peel Roberthez, mert a conservativ kormányra nézve a főbb nehézségek a képviselőházban merülnének föl. A királynő hát Peelt hivatta s midőn ez megjelent, egyszerü, lányas őszinteséggel kijelentette neki, hogy sajnálja, hogy meg kell válnia volt miniszterei től, a kiknek magatartását teljesen helyesli, de meghajlik az alkotmányos szokásnak. E kezdetnek inkább meg kelle lepnie a komoly és formaságokhoz

ragaszkodó Peelt; de ő nem az az ember volt, a ki rossz véleményt alkotott volna a szép, fiatal uralkodónőről, szókimondó voltáért. Az ügyek lebonyolitása igen simán folyt, a mi azokat a hivataltársakat illette, a kiket Peel jónak látott ő Felségének ajánlani, mig arra nem került a sor, hogy kijelölje a királyi háztartás személyzetét s különösen a mi illette a királynő legszorosabb szolgálatára álló hölgyeket. Igy például, úgy találta, hogy Lord Normanby neje és Lord Morpeth testvére valának ő felségének legszorosabb körben való szolgálattevő két hölgye. Ám — a mint ismét és ismét hangoztatva volt az egész lebonyolitás alatt — nem szabadott elfeledni, hogy a conservativoknak legnagyobb nehézségre szükségkép Irországban kelle bukkanniok, a hol politikájok mindenestül ellenzésre fogott találni, nem úgy, mint a Whigeké. Lord Normanby Irország Lord helytartója vala a Whigek alatt, Lord Morpeth pedig, a kire mindnyájan emlékezhetünk, mint a későbbi szeretetreméltó és tökéletes Lord Carlisle-re, volt az ir államtitkár. Bizonynyal, Peelnek nem lett volna kedvére, egészen új ir politikát szervezni akkor, a mikor a királynő legbensőbb háztartásának tagjai a felesége és a nővére fogott volna azoknak az elmozditott államférfiaknak lenni, a kik leghatározottabban képviselték a Peel által eltörlendő politikát. Ha mindjárt elején ezt a szempontot fejtették volna föl ő felsége előtt, majdnem lehetetlen, hogy valami nehézség támadhatott volna. A királynőnek be kell vala látnia Peel követelésének nyilvánvaló észszerüségét; azt sem lehet föltenni, hogy a kérdéses két hölgy ohajthatta volna helyén maradását, ilyen körülmények között. De szerencsétlenségre, mindjárt az e pont fölött folyt megbeszélések legelején némi félreértés történt. Peel csak annyit kivánt, hogy befolyása legyen a

magasabb állásokat elfoglaló hölgyek visszaléptetésére; de eszébe sem jutott, hogy valami olyan változást kívánjon, a mely a hivatalos sorrendben alább álló pontot illessen, mint a hol a királynő hálószobájának hölgyei állanak. De hogy, hogy nem: a királynő Peel szándokát máskép értelmezte. Azt gondolta, hogy a miniszterelnök ahhoz akarna ragaszkodni, mint elvi kérdéshez, hogy minden családi szolgálattevői és társai a háztartásban elmozdittassanak. Ebben a véleményben levén, tanácsot kért Lord Russel Jánostól, a ki eléje terjesztette a tények állását, az ő maga fölfogása szerint. E fölfejtésre a királynő kijelentette, hogy nem tud »beleegyezni az olyan eljárásba, a mely fölfogása szerint ellenkezik a szokásokkal és sérti érzelmeit.« Sir Peel Róbert szilárdan ragaszkodott föltételeihez s ezzel vége volt annak, hogy akkor kormányt alkothasson. Lord Melbourne-t és társait, tehát, vissza kelle hivni s ők egy minisztertanácsban nyilatkoztatot irtak alá, mely észszerünek jelenté ki »hogy az udvar főbb hivatalai és a háztartás helyei, melyeket parliamenti tagok töltenek be, bevonassanak azoknak a politikai intézkedéseknek körébe, a melyek a kormány-változás alkalmával tétetnek; de azt a nézetet nem osztják, hogy ugyanez az elv alkalmaztassék, vagy kiterjesztessék azokra a szolgálatokra is, a melyeket ő felsége udvartartásában hölgyek végeznek.«

A kérdés, természetesen, magyarázatok tárgyává vált a parliament mindkét házában. Sir Peel Robertnek minden kérdésen kivül igaza volt az ügy felőli fölfogásában s ha őt tisztán megértették volna, e fölött még vitatkozni is alig lehetett volna — csakhogy álláspontját oly modorban védelmezte, a mely ma már inkább nevetséges túlhajtásnak látszik. Ő a *question de jupons* ez esetét oly módon tárgyalta,

mintha ez lett volna a legfontosabb nem csak a minisztérium becsületére, hanem még az ország jólétére nézve is. »Kérlek, urak — mondá — tekintsetek vissza más időkbe; vegyétek Pittet, vagy Foxot, avagy bármely más miniszterét e büszke országnak s feleljetek magatoknak a kérdésre, ha lehet-e az, hogy egy ember legyen miniszter, a lehető legsúlyosabb felelősség terhe alatt, a mely csak embernek részére juthat, egy másik embernek — az ő legfélelmesebb politikai ellenfelének — a felesége, pedig, végezzen tisztet, az ő határozott beleegyezésével, az uralkodó legbenső szolgálatában?« »Bizony nem;« kiáltott föl a méltatlankodó ékesenszólás kitörésével. »Én éreztem, hogy ez lehetetlen. Ebbe nem tudtam beleegyezni. Minden okoskodásnál hatalmasabb érzelmek sugták nekem, hogy sem az én becsületemnek, sem a haza javának előnyére nem vált volna beleegyeznem, hogy Anglia miniszterévé legyek.« E magas röptü szóvirágok igen nevetségesen hangoztak egy olyan államférfiú ajkáról, a ki valamenyi kortársa között legkevesbbé termett arra, hogy föncsapongó szenvedély kitöréseit engedhesse meg magának. Másfelől, Lord Melbourne is hasonló tulhajtás nyelvén védelmezte eljárását a Lordok házában. »Ismét elfoglalom e tisztet — mondá — félremagyarázhatatlanul és egyedül azért, mivel nem akarok hütlen lenni uralkodómhoz e nehéz és szomoru helyzetében s legkevesbbé akkor, midőn oly igénynyel lépnek föl ő felsége ellenében, a melyet, nézetem szerint, nem tartozik betölteni; oly igénynyel, a mely sérti személye méltóságát s a mely, ha beleadná magát, kiszolgáltatná uralkodását a politikai pártok minden esélyének és változatának, házi életét pedig a kényelmetlenség és szerencsétlenség állandó szinhelyévé tenné.«

Az eset az országban nagy izgalmat keltett. Sok sza-

badelvű egyenesen azt állitotta, hogy ilyen egy ügyben nem is volt szabad az uralkodó érzelmét belevonni a játékba, hanem csakis a miniszter tanácsát s a hazának az ő nézete szerint való javát kell vala figyelembe venni. Túlfelől O'Connell a dicséret és elragadtatás szenvedélyes nyelvén tört ki, valahányszor fejtegetni kezdte a királynő ez elhatározását, esedezvén a fensőbb hatalmakhoz, hogy áldják meg »ezt a fiatal teremtést, ezt a csakis tizenkilencz éves teremtést, a ki ép oly szeplőtelen, mint magasztos«, a ki tanácsot nem fejétől, »hanem ifjonti szivének túláradó érzelmeitől« kér. »Ama kitünő hölgyek, a kik oly régóta neki szentelik magokat, a kik gondozták, vágyait lesték el gyermekkorában, a kik virrasztottak fölötte betegségében, a kiknek szeme gyönyörtől sugárzott, midőn látták, mikép fejlik szépsége, szeretetreméltósága minden nappal — mikor ezeket fenyegetik azzal, hogy erővel elszakitják tőle: szíve azt súgta neki, hogy épen úgy elválhat magától e szívtől, mint azoktól, a kiket e szív oly drágáknak tart.« O'Connor Feargus már jóval messzebb ment, a midőn merészen azt állitotta, hogy kétségbevonhatatlan adatai vannak arra nézve, hogy, ha a Toryk a hálószoba új hölgyeinek segélyével kezeikbe kerithették volna ő Felségét, a volt tervök, hogy félretegyék az útból, s helyébe »a véres Cumberland«-et ültessék a trónra. A mi az O'Connell eljárását illeti, nem volt titok, hogy meg volt győződve, hogy az ő Felsége környezetét tevő hölgyek rokonszenveztek az ő értelmében vett ir-ügygyel s viszont, hogy Peel és a Toryk ellenesei valának e kérdésnek. Az O'Connor Feargus szavai által kifejezett badar beszédre nézve pedig, csak annyit kell megjegyeznünk, hogy akármilyen bolondságnak és őrültségnek tessék is ma előttünk s kellett már akkor minden értelmes ember szemében is tet-

szeni: a nép nagy része, mindenfelé az egész országban, szentül hitte akkor, erősen bizonygatva, hogy Peel beszédei a hálószoba hölgyeinek megváltoztatása ügyében, valóságos bizonyitékai annak a lelkiismeretlen Tory összeesküvésnek, a mely a királynő személyét hatalmába akarja keriteni, nem ugyan a trónöröklés erőszakos megváltoztatása kedvéért, hanem abban a reményben, hogy minden szabadelvű nézetet gyökeréből kiirthatnak elméjéből.

Hanem Lord Broughamnek nem volt kedve elszalasztani egy ilyen kedvező alkalmat Lord Melbourne és társai ostromlására. Kijelentette, hogy Lord Melbourne föláldozta a szabadelvüség elvét és a haza érdekeit a királynő egyéni érzelmei kedveért. »Azt hivém — mondá ékesen szóló szenvedélyes kitörésében — hogy egy olyan országban élünk, a melyben a korona kormánya és a parliament bölcsesége minden, ezekkel egyszerre még csak emlitni sem lehetvén az uralkodó egyéni érzelmeit... Soha se' hittem volna, hogy még meg kelljen érnem, hogy az 1839. évi Whigek így szóljanak: ‚Sorakozzunk a királynő körül: a képviselőház semmi; a törvények semmi; lökd az elveket a kutyáknak; az elzálogosított szó hadd maradjon kiváltatlan; csak az isten szerelméért, sorakozzunk a trón körül!' Nem gondoltam volna, hogy még az a nap is elkövetkezzék, a melyen ilyen beszédeket fogok hallani, nem az alkotmányellenes, hivatalvadászó, királyokba szerelmes Toryktól, a kik azt hiszik, hogy a nép van a királyért s nem a király a népért — hanem magoktól a Whigektől! A Jamaicára vonatkozó javaslatról azt mondták, hogy igen fontos intézkedés, és benyujtották. A kormány létét kötötte hozzá. Nem tudták keresztülvinni s ekkor belátták, hogy a képviselőház bizalmát elvesztették. Akkor mulhatatlan szükségnek tekintették.

Kevesbbé szükséges-e most? Oh, de ez egészen más! A jamaicai ügyet újra kell önteni; elveket kell föladni s mindez miért? a hálószoba két hölgyeért!«

Semmi sem lehet kevesbbé óhajtandó, mint az a helyzet, a melynek elfoglalását Lord Melbourne és társai az uralkodónak megengedték. Minél többen kezdtek a kérdéssel komolyan foglalkozni, annál világosabbá lőn, hogy Peelnek igaza volt, ha mindjárt elején nem tudta is magát megértetni s talán maga sem forditott elég figyelmet a fiatal uralkodó helyzetének ujdonságára, vagy arra a nehézségre, melylyel e kérdésben az irányadó előző eset föltalálása járt volna, látva, hogy mióta a miniszteri felelősség elve igazi értelmében nyert közöttünk érvényt: nő még nem ült vala a trónon. De senki sem is tarthatta volna meg az állást, a melyet a Whigek mindjárt elején elfoglaltak, s az igazat megvallva, ők is igen örültek volna, ha mielőbb és minél simábban megmenekülhetnek tőle. Mondjuk meg mindjárt, hogy az egész kérdés később jelentékeny engedmény útján került megoldásra, a fejedelmi férj közbenjárása mellett. Érvényre jutott, hogy a minisztérium változtával a királynő hallgatni fog az új miniszterelnök előterjesztésére háztartása szervezetét illetőleg, és intézkedni fog, hogy azok a hölgyek »saját szántukból« visszavonúljanak, a kik oly szoros viszonyban állanak az ellenzék vezéreivel, hogy helytmaradásuk összeférhetetlen fogna lenni. A Whigek egész hitelvesztetten kerültek vissza hivatalukba. Valahogyan egy új jamaicai javaslatot kelle összetákolniok. Kinyilvánitották vala, hogy helyökön nem maradhatnak, csak, ha engedik, hogy bizonyos módon elbánjanak Jamaicával s most, hogy megint hivatalba léptek, ki nem térhettek előle, hogy valamit csináljanak evvel a jamaicai ügygyel. Most hát egy új

javaslatot terjesztettek elő, a mely csupa engedmény vala, abban a reményben férczelve össze, hogy most már keresztülbocsátják. Keresztülbocsátották, bizonyos formaság után; tudniillik, miután az ellenzék a Lordak házában kedve szerint kifoltozta és átidomitotta. A hálószoba-kérdés voltaképen egészen félrelökte Jamaicát. A szerencsétlen szigetnek ezúttal segitnie kelle magán, a mint épen tudott; az államférfiaknak hazánkban sokkal fontosabb dolog adott gondot. Sir Peel Róbert nem kormányozhatott Lady Normanbyvel; a Whigek pedig nem akartak kormányozni nála nélkül.

Mindazáltal sehogy sem lehet belátni, hogy Lord Melbourne és társai csak azért tűrték el Lord Brougham kegyetlen birálatát, hogy visszaülhessenek hivatalukba s hogy föladták volna eredeti állásukat a Jamaicát illető javaslatra nézve. De hát, mit volt egyéb mit tenni? Ha megtagadták volna visszatérésöket, semmi egyéb nem lett volna belőle, mint hogy Peelnek kell vala miniszterelnökké lennie, a képviselőház határozott többségével maga ellen. Peel, tehát, meg nem állhat vala e házban, ha csak nem ellenfelei kegyelméből és elnézésével — azok az idők pedig nem a kegyelem napjai valának a politikában. Csakis azért kellett volna e tisztet elvállalnia, hogy azonnal a lemondásra is fölhivassék a képviselőház nehány ellenzéki szavazata által. A dolgok állása, ebben a tekintetben, hasonlitott némileg ahhoz, a midőn Mr. Gladstonet leszavazták 1873-ban, az ir egyetemi törvényjavaslattal. Mr Gladstone lemondott, jobban mondva fölajánlá lemondását; s ő felsége javaslatára fölszólitotta Mr. Disraelit, hogy alakitson kormányt. Mr. Disraeli nem tartá lehetőnek, hogy átvegye az ország kormányzatát az akkori képviselőházzal; s miután azok a föltételek, a melyek mellett e tisztet elvállalni hajlandó lett

volna, jó szerével beteljesithetők nem valának, az egyezkedésnek vége szakadt. A királynő ismét Mr. Gladstone-t hivatta, a ki miniszterelnöki helyének ismét elfoglalására kész vala. Ha Lord Melbourne állását abban a tudatban foglalta el megint, hogy nem birja keresztülvinni a jamaicai törvényt, a melyet szükségesnek jelentett vala ki — Mr. Gladston miniszteriuma élén helyét a legkisebb remény nélkül foglalta el ismét, arra nézve, hogy keresztül birná vinni intézkedéseit az ir egyetemi ügyben. Soha senki bünül föl nem rótta Mr. Gladstone-nak, hogy azok közt a körülmények közt a telhető legjobbat tette s meghajlott az uralkodó fölhivása és a közszolgálat lehetőségei előtt, ismét magára vállalván a kormányzás felelősségét, habár azt az intézkedést, a melyről kijelentette, hogy minisztériuma létét köti hozzá, a képviselőház visszavetette is.

De azért nem lehet tagadni, hogy a Melbourne-kormány nagyon alászállt, ez események következtében, a közönség szemében s azoknak az ostromoknak a nyomán, a melyekre oly bő alkalmat szolgáltatott. Az ország némely része még mindig érzelmeskedett a királynő irányában. Igen sok ebédlő asztalnál vált szokássá ő felsége egészségére poharat emelni, egy kis szójáték kiséretében, nem sokkal magasabb rendű elmésséggel, mint a melylyel más napokban élteték a királyt »túl a vizen«; a királynőt a szellem uralkodójaként köszönték föl »a ki nem hagyja magát szépjeitől megfosztatni«. De a miniszterekről majdnem általánosan az a nézet uralkodott, hogy nevetségesekké tették magokat, a kik, mint egy akkori iró találóan mondja »az udvarhölgyek szoknyái mögött« lopózkodtak vissza állásaikba. Lady Hastings Flora halála, a mely csaknem rögtön azután történt, még további ellenszenvet is keltett a Whigek irányá-

ban. E szomoru esemény nem szorul hosszabb fejtegetésekre. Egy fiatal hölgy, ki Kent herczegnő háztartásához tartozott, alaptalan, de a fönforgó körülmények között nem egészen valótalan szinü gyanúba keveredett. Calistónak, Diana szerencsétlen nymphájának, classicus regéje ismétlődött, visszájáról. Lady Flora felől bebizonyosodott, hogy ártatlan vala; de halálát, a mely valószinűleg minden esetre követte volna elkapott betegségét, kétségkivül siettette a megalázódás, melyen keresztül kelle mennie. Vádolni, úgy látszik, senkit sem lehetett a dolog miatt. A minisztérium bizonynyal nem tett semmi olyat, a miért alapos szemrehányást lehetne nekie tenni. Azon senki sem csodálkozhat, hogy azok, a kik a királynőt és Kent herczegnőt környezték, igyekeztek alapos, vagy alaptalan voltát kideriteni az olyan botrányos hireknek, a melyek mellett, ugy látszott, némely nyilvánvaló adat szólt. De az egész történet olyan szomorú és olyan visszataszitó vala; a szegény fiatal hölgy halála oly tragicus rohamossággal követte ártatlansága kiderültét; anyja természetes panaszai oly hangosak és szenvedélyesek valának, hogy a miniszterek, a kiknek nyilatkozniok kelle az anya hivatkozásaira, menthetetlenül gyülöletes és kinos helyzetbe jutottak. Hastings őrgrófnő követelései a tisztázást illetőleg eszélytelenek valának. Ahhoz ragaszkodott, hogy tüntessék ki egy Lady Flora elleni kegyetlen összeesküvés létezését s kivánta rögtönös elbocsátását és kegyvesztését a kitünő udvari orvosnak, a ki épen csak nagyon kinos kötelességét teljesitette, s a kinek jelentése épen a legkiválóbb eszköz vala annak bebizonyitására, hogy milyen igazságtalan vala minden gyanú a szerencsétlen hölgy ellenében. De azért, mégis igen kellemetlen és hátrányos egy kötelesség vala a miniszterre nézve, hogy

irnia kelljen egy megzavarodott anyának, a mint Lord Melbourne csakugyan kényszeritve érzé magát erre, kijelentve, hogy kivánsága olyan »példátlan és kifogás alá vonható, hogy a ladységed neme, rangja, családja és jelleme iránti köteles tisztelet sem enged meg egyebet tennem, ha ugyan ennyire is fölhatalmazva érezhetem magamat, mint, hogy elösmerjem e levél vételét, épen csak a végett, hogy ladységedet megnyugtassam, hogy csakugyan megkaptam.« A »palota-botrány«, a mint nevezék, kevéssel az előtt lett köztudomásuvá, hogy a vita fölmerült a hálószóba hölgyei ügyében. Lady Hastings Flora halála csakhamar azután történt. Nem épen egészen logikai szükség, hogy az ilyen esetek, vagy gyors egymásutánjok, közremüködjenek annak a minisztériumnak népszerütlenné tételére, a melyről nem lehet egyebet mondani, mint, hogy épen abban az időben esett kormányzása. De a világnak ugyancsak nagyot kell fordulnia addig, a míg a közvélemény a minisztereket csak azokért az eseményekért fogja felelőssé tenni, a melyekre nézve ki lehet mutatni, hogy csakugyan van fölöttük némi hatalmuk.

HETEDIK FEJEZET.

A királynő férjhezmenetele.

Midőn a királynő 1840. január 16-dikán személyesen nyitá meg a parliamentet, kijelenté szándokát, hogy férjhez megy unoka-véréhez, Szász-Coburg-Gothai Albert herczeghez, remélve, hogy e lepés »ép úgy javára lesz népem érdekeinek, mint az én házi boldogságomnak.« A képviselőház-

ban e fölött kifejlett tanácskozás rendén Sir Peel Róbert megjegyzé, hogy ő felségének »az a különös jó szerencse jutott részébe, hogy a maga egyéni érzelmeit elégítheti ki, a midőn a köz iránt való kötelességeinek tesz eleget, és, hogy boldogságának legszilárdabb biztositékát nyerheti meg, mivel szerelmen épült szövetséget köt.« Peel a tiszta igazságot mondotta; valóban, szerelmen épült házasság vala az. A legalsóbb osztály körében kötött házasság sem lehetett volna a szerelem bensőbb szövetsége és tisztább mindentől, a mit önzésnek, vagy világi tekinteteknek lehetne mondani. A királynő már rég-ideje szerette unokavérét, a ki majdnem egykorú vala vele, sőt a királynő idősebb is vala három hóval és két vagy három nappal. Ferencz, Károly, Ágost, Albert, Manó vala a fiatal herczeg teljes neve. Második fia volt Ernőnek, Szász-Coburg-Saalfeld herczegnek és feleségének, Lujzának, a Szász-Gotha-Altenburgi Ágost herczeg leányának. Albert herczeg Rosenauban, atyja egyik székhelyén, született, Coburghoz közel, 1819. augusztus 26-án. Az udvari történetiró megbocsátható elégültséggel jegyzi föl »a nevezetes találkozást« (bizonynyal igen találóan értelmezve), hogy ugyanaz az *accoucheuse,* Madame Siebold, segédkezett az Albert herczeg születésénél és mintegy három hóval előbb a királynőénél; és, hogy a herczeget az a lelkész, Genzler tanár, keresztelte meg, a ki egy évvel előbb Kent herczeg és herczegnő esküvőjénél szolgált. A Viktoria herczegaszszony és Albert herczeg közötti házasságra mindkét fél családja egyként, mint óhajtandóra gondolt, de igen bölcsen elhatározták, hogy a fiatal herczegasszonynak semmit sem fognak a dologról szólani, valamig ő maga nem fog határozott hajlamot tanúsítani unokavére iránt. Atyja 1836-ban Angliába vitte Albert herczeget, a ki ekkor ismerte

meg személyesen a herczegasszonyt, s emez, úgy látszik, azonnal azt a vonzalmat érezte irányában, a melyet családja és barátai annyira óhajtottak. A herczeg három év múlva ismét Angliába tért s a királynő, nagybátyjának, a belgák királyának, a legmelegebben írt róla. »Albert szépsége — irá — egészen elragadó, s ő maga a legszeretetreméltóbb, minden szenvelgés nélkül — röviden, egészen elbüvölő.« Nehány nap mulva egy másik barátjának és hű tanácsadójának, Stockmar bárónak, irá: »Olyan bűnösnek érzem magam, hogy azt sem tudom, hogyan kezdjem levelem; de azt hiszem, az újság, a melyet hirűl ad, elég lesz bocsánata biztosítására. Albert teljesen megnyerte szivemet s ma reggel mindent rendbe hoztunk magunk között.« A királynő épen akkor értesitette vala Lord Melbourne-t elhatározása felől s Lord Melbourne, fölösleges is mondanunk, határozott helyeslését fejezte ki. Senki sem volt, a ki ilyen egy házasságot ne helyeselt volna.

Albert herczeg olyan ifju ember vala, a ki bármely lány szivét megnyerheté. Rendkivűl szép, kecses és tehetséges volt. A herczegeknél, a mint tudjuk, a szépség és míveltség csekély mértéke is elég, hogy az udvar férfiait és hölgyeit a bámulat áradozásaira ragadják; de, ha Albert herczeg egy mezei gazda, vagy egy kocsmáros fia lett volna is, bámulatot kell vala keltenie egyéniségének ritka bája által. Alapos és sokoldalú nevelést nyert. Ugy nevelték föl, mintha hivatásszerű zenészszé, hivatásszerű vegyészszé, vagy botanicussá és a történelem és a szépirodalom és a szépmüvészetek tanárává kell vala lennie. A tudományos és az irodalmi elem figyelemreméltó mértékben olvadt egybe nevelkedésében; figyelemreméltó mértékben — már tudniillik egy fél évszázzal ezelőttről szólva, a midőn még Németországban is

nem nagy keletje volt az olyan nevelési rendszernek, a mely *totus, teres atque rotundus.* *) Az államok alkotmányának tanúlmányozásán kezdé s így akarta érdeklődését a politika iránt fölkelteni. Sok gyakorlatiság és ügyintéző szellem volt benne, a mint később kitünt; szerette a gazdaságot s igen érdeklődött a gépészet és az iparra vonatkozó tudományok gyarapodása iránt. Benne a troubadour, a *savant* és az üzletember volt bizonyos módon egyesitve. Izlése a nyugodt, házias föltünés nélküli élet felé vonta, a finom míveltség, a boldog enyhe esték, a művészet és költészet, a természettel való zavartalan társalgás élete felé. Boldog volt, ha hallgathatta a madarak dalát; élvezett, ha egymaga elüldögélhetett s orgonázott. Hanem igen sok volt benne a politikai bölcselkedőből. Szerette hallgatni a politikai és más kérdések jól kivitt fejtegetését s egyszer megjegyezte, hogy az álokoskodás épen úgy sérti az idegeit, mint a hamis hang a zenében. Ugy látszik, kora ifjuságától kezdve törhetetlen kötelességérzet uralkodott benne. A mennyire sejthetjük, majdnem teljesen ment volt az ifjuság közönséges kikapásaitól, bűneiről nem is beszélve. Bármily fiatal volt, midőn elvette a királynőt, egyszerre s teljesen annak szentelé magát, a mit lelkiismeretesen állása kötelességének tartott, oly odaadással, a milyen még meglett koruak között is ritkaság, a fiatalság előtt pedig majdnem ismeretlen. Azonnal fölhagyott minden szokással, akármilyen régi és kedves lett légyen is; minden, ha még olyan édes, kedvteléssel is; az érzelem vagy mulatság minden kedvezményével, ha csak legtávolabbi veszély is forgott fönn, hogy összeütközésbe talál jőni annak a szerepnek szilárd kivitelével, a me-

*) Egész, sima és kerek, azaz: bevégzett teljes egész.

lyet maga jelölt ki magának. Soha senki hűségesebben nem szentelte magát egy magas és új helyzet nehéz kötelezettségeinek, sem nem ragaszkodott szigorúabban a maga elhatározásához. Neki nem került munkájába, hogy gyöngéd férj és szerető atya legyen — ez az ő édes, tiszta, szerető természetének alkotó része volt. Valóban, nagyon is kétséges, ha volt-e valaha második olyan királynő a világon, a ki oly boldog házas életet élt volna, mint Viktória királynő.

A királynő és a herczeg esküvője 1840. február 10-én volt meg. A nép a herczeget, midőn az ünnepély előtt pár nappal Anglia partjára lépett, s majd a lakodalom napján, szivélyesen, sőt lelkesedve fogadta. De az nem bizonyos, ha vajjon a politikusok mindenik osztálya nagyon szivélyes érzelmeket táplált-e a herczeg irányában? Bizonyos körökben a legbadarabb hirek keringtek, hogy a fiatal Albert nem volna protestáns — hogy voltaképen a római egyház tagja. Egy másik körben, elég sajátságosan, azt a hitet szitogatták, hogy a herczeg szabad-gondolkodó a vallás dolgában és radicalis a politikában. Mikor a férjhezmenetel szándoka a titkos tanácscsal közöltetett, kissé szerencsétlen mulasztásból, nem tétetett említés arról a tényről, hogy Albert protestáns herczeg. A cabinet, bizonyosan, abban a hiedelemben volt, hogy a közvélemény vezetői minden politikai párt kebelében rendelkeznek annyi történelmi ismerettel, hogy fölvilágositást nyerhessenek a valóság felől, melyszerint Albert herczeg a szász család amaz ágához tartozik, a mely a reformatio kezdete óta mindig és nyilvánságosan protestáns vala. Maga Albert herczeg irta a királynőnek 1839. deczember 7-dikéről: »Soha egyetlen katholikus herczegasszony sem lépett a Coburg-család kebelébe Luther 1521-beli föllépte óta. Sőt épen, Bölcs Frigyes, a szász

választófejedelem, volt a legeslegelső protestáns, a ki valaha élt.« A minisztérium, bizonyosan, szintén azt gondolta, hogy az alkotmányos törvény, a mely az angol uralkodónak, a korona eljátszásának terhe alatt, tiltja meg a római katholikussal való házasságot, elégséges biztositéknak fog tekintetni, hogy ha ők jelentik a királynő küszöbön álló férjhezmenetelét, ennek protestánssal való házasságnak kell lennie. De ezt a föltevést, akármilyen észszerű és természetes vala is, nem igazolták azok az események, a melyek valósággal következtek. Bizonynyal sokkal jobb lett volna, ha a kormány azt tételezte volna föl, hogy a parliament és az egész közönség épen semmit sem tud a herczegről, elődjeiről, vagy a királyi családnak katholikussal házasságra lépő tagja fejére kimért alkotmányos büntetésről, s egész forma szerint kijelentette volna, hogy Viktoria királynő választása szerencsére protestánsra esett. A bölcs és előrelátó Lipót, a belgák királya, tanácsolta is, hogy ezt a tényt különösen is emlitsék föl; de, valószinűleg az is Lord Melbourne közönyös jó természetéből folyt, hogy bizonyosképen számitott általában a nép szelidségére, józan eszére s arra, hogy minden rendjében fog menni, minden zavar vagy mesterkedés nélkül. Ő hát ama föltevés szerint járt el, hogy Albert herczeg protestáns voltának minden külön emlegetése fölösleges fogna lenni, s ehhez képest, sem a titkos-tanácshoz intézett nyilatkozatban, sem a parliamentnek küldött üzenetben egyetlen szó sem fordult elő a kérdés ez ágáról. Ennek aztán az lett a következése, hogy a Lordak házában folyt fölirati vita rendjén némileg illetlen szóváltás történt, a mely szóváltást annyival inkább lehet röstelleni, mivel oly könnyen meg lehetett volna előzni. A kérdést, elég esetlenül, nem csekélyebb személy vetette föl, mint épen maga Wel-

lington herczeg, hogy vajon a királynö leendő férje protestáns-e vagy nem? A herczeg egyenesen azzal vádolta a minisztériumot, hogy czélzatosan hagyták ki a hírűladásokból a »protestáns« szót, nehogy megsértsék ir és katholikus támogatóikat s épen ez a vád nagyon is alkalmas vala még erősbiteni a közvélemény ellenszenvét az olyan államférfiak irányában, a kikről az mondatott, hogy állásukon csakis az O'Connel pártfogása tartja őket meg. A herczeg inditványozta, hogy a »protestáns« szót szőjék be a királynőhöz intézendő szerencsekivánó föliratba, s ki is vitte inditványát, noha Lord Melbourne megmaradt nézete mellett, hogy ez a szó egészen fölösleges egy olyan herczeg jelzőjekép, a ki nemcsak, hogy protestáns, hanem épen Európa legprotestánsabb családjából származik. Soha semmi oly tisztán ki nem tüntette, hogy e minisztérium milyen szegény vala ítélőtehetségre és tapintatra nézve, mint az, hogy e szót eredetileg mellőzte.

Egy második kellemetlenség merült föl azzal a tárgyalással, a mely akkor folyt, mikor a herczeg honositásáról szoló törvényjavaslat a Lordok háza elé terjesztetett. A javaslat czime csak azt fejezte ki, hogy gondoskodni kiván a herczeg honositásáról; de maga a szöveg egy oly tételt is foglalt magában, a mely a herczegnek élete végeig helyet jelöl ki »mindjárt ő felsége után, a parliamentben vagy akárhol, a mint ő felsége helyesnek fogja itélni.« A legtöbb kifogása Wellington herczegnek és Lord Broughamnek vala e záradék ellen, a kik érdeme szerint bántak el vele; de, a mint természetes is, e kifogások még sokkal súlyosabbakká váltak az által, hogy ott itélőtehetségről, sőt még csak közönséges józan észről sem lehet még csak szólani is, a hol egy olyan záradék elfogadását javasolhatják, a mely az uralko-

dóra ily terjedelmes és ily új hatalmat akar, egy pusztán honositási törvényczikkben, ruházni, a miről a parliament az előtt még csak nem is hallott. A dolgot, a végén, olykép oldták meg, hogy meghagyták a törvényt pusztán honositási intézkedésnek s föntartották a helyfoglalás kérdésének elintézését a felségi előjogok körébe tartozónak. Mindkét nagy politikai párt minden további nehézség nélkül hozzájárult ahhoz a megállapodáshoz, a mely szerint királyi rendelet útján mondatott ki, hogy a herczeg jövőre minden alkalommal és minden gyűlésben mindjárt a királynő után következik, kivéve azokban az esetekben, a melyekről valamely parliamenti határozat már intézkedett. Ez ügyre nézve soha semmi nehézség nem támadt volna, ha a minisztérium csak valamennyire is eszélyesen járt volna el; de azt balgaság lett volna remélni, hogy egy nagy nemzet, a melynek alkotmányos rendszere előző-esetek alapján épült föl, egyszerre és minden kétely nélkül bele fog nyugodni minden új intézkedésbe, a melyet valamely minisztérium nagy hebehurgyán czélszerűnek talál. Sőt még egy további forrását is föl fakasztották az elégületlenségnek az udvar és a nép között, azzal a modorral, a melylyel a minisztérium neki kezdett ama javaslat keresztülvitelének, a mely a herczeg évjáradékáról kivánt gondoskodni. A korábbi hasonló esetekben — mint, például, midőn Sarolta királynéról, Adél királynéról és Lipót herczegről vala szó Sarolta herczegasszonynyal való házassága alkalmával — az évjáradék 50,000 fontban állapittatott meg. Ám ezúttal ugy esett, hogy az Albert herczegre vonatkozó megállapodás az ipar és kereskedelem súlyos zavarai idején került napirendre. Azok az idők már elmultak volt, a midőn a képviselőház méltóságán alólinak tartotta nagy dolgot csinálni a gazdálkodásból s a midőn

azt tartották, hogy az uralkodó iránti hódolat arra kötelezi a parliament tagjait, hogy a vita minden zaja nélkül szavazzanak meg minden összeget, a melyet a miniszter az uralkodó nevében kér. A parliament már kezdte sokkal mélyebben érezni azt a felelősséget, mely rá, mint a nemzet bevételeinek őrére, háramlik, s többé már nem tartották nagyszerű dolognak, hogy az adófizetők pénzét nagylelkűsködő közönyösséggel szórják derüre-borúra. A minisztériumtól, tehát, balgaság vala arra számitani, hogy mivel korábbi esetekben minden kérdés nélkül hatalmas összeg pénzeket szavaztak meg, most is minden kérdés nélkül fogják megszavazni. Megeshetett volna még így is, hogy az egész dolog minden ellenzés nélkül megoldásra jut, ha a minisztérium bár valamelyes tapintatot tanúsít vala az ügy vezetésében. A kormány mai napság legelőbb is az ellenzék vezetőivel beszélné meg a dolgot. Minden olyan esetben, a midőn, bármily összeköttetésben az uralkodóval, pénz megszavazásáról van szó, ma már magától értetik, hogy az adománynak a parliament mindkét pártja részéről, teljes egyetértéssel kell fölajánltatnia. Ugy intéznék el a dolgot, hogy a képviselőház többségének vezére inditványozná a fölajánlást, az ellenzék vezére pedig támogatná az indítványt. Ám a minisztérium az Albert herczeg évjáradékára vonatkozó előterjesztésnél azt a majdnem hihetetlen könnyelműséget követte el, hogy épen semmi lépést sem tett az ellenzék támogatásának kinyerése érdekében. Javaslatukat minden elővigyázat nélkül terjesztették elő, s a vitát fölötte minden mérséklet és eszély nélkül folytatták. A legészszerűbb ellenvetésekre azzal a gyanúsítással feleltek, hogy a loyalitás hiánya sugallta azokat; sőt a kormány abba a látszólag alapos gyanúba keveredett, hogy szeretné, hogy az ellenzék olyan nyilatkozatokra

ragadtassa magát, a melyek gyülöletessé fognák a királynő és a herczeg előtt tenni. Mr. Hume, a gazdálkodó inditványozá, hogy az évjáradék szállittassék 50,000 fontról 21,000-re. Ez inditvány elesett. Erre Sibthorp ezredes, egykor a legszélső tulságokba csapongó szokásairól és nézeteiről híres Tory-rajongó, azt javasolta, hogy az összeg legyen 30,000 font, s miután Sir Peel Róbert és az ellenzék más kitünő tagjai is pártolák, a módosítvány keresztül is ment.

A királyi házasság ez előjátékai nem igen sokatigérő események valának. Semmi kétség, hogy a királynőnek, sokkal inkább, mint a herczegnek, elején nagyon keservesen estek. A herczeg igen sok józan eszet tanúsított s egészen helyesen tudta Anglia politikai viszonyait megítélni, csakhamar és könnyedén belátva, hogy épen nem az ő személyére vonatkoztak azok az ellenvetések, a melyekkel a képviselőházban a minisztérium előterjesztéseit ostromolták. A helyfoglalás kérdése egész simán megoldatott, mihelyt észszerű modorban került tárgyalás alá, noha csak sok év múltával, 1857-ben, történt meg, hogy a fejedelmi férj (Prince Consort) czíme megadatott a királynő férjének.

A házasság után nehány hóval törvény útján történt gondoskodás a helytartóságról, arra a lehető esetre, ha a királynő, maradékot hagyva, halna meg. Ekkor már az ellenzék vezetői is bevonattak a tanácskozásba s ezek teljes hozzájárulásával Albert herczeg jelöltetett meg helytartóképp (Regent), amaz előző eset példájára, a mely Sarolta herczegasszonyra és Lipót herczegre nézve állapíttatott meg annak idején. A királynő nagybátyja, Sussex herczeg, vala az egyetlen, a ki a Lordak házában ennek ellene szólott, s jegyzőkönyvre vétette tiltakozását a javaslat ellen. E törvény megalkotását, természetesen, igen nagy fontosságunak

tartották Albert herczegre nézve, mert bizonyos tekintetben olyan állást készített számára az államban, a milyennel azelőtt nem bir vala. A törvény megszavazása, tehát, annak bizonyságául szolgált, hogy maga a herczeg nagyot emelkedett a Tory-párt becsülésében, ama nehány hónap alatt, a mely eltelt az évjáradék és a helyfoglalás kérdése fölötti viták óta. Soha senki következetesebb határozottsággal rajta nem lehetett volna, hogy minden párt-politikától távol tartsa magát, mint Albert herczeg. Egy alkotmányos állam királynőjének férje akart lenni s mindjárt kezdettől fogva ezt az állást foglalta el. A maga fölfogása szerint kötelessége az volt, hogy magántitkára, nem hivatalos tanácsadója legyen a királynőnek. Egyenesen, minden kitérés nélkül ennek szentelé magát. E kötelességek körén túl, aztán, valami olyan tárczanélküli miniszterévé tette magát a művészeteknek és a nevelésnek. Tevékeny részt vőn, gyakran vezérszerepet játszott, minden olyan tervezésben és mozgalomban, a mely a nevelésnek, a művészet ápolásának és az ipart érdeklő tudományok előbbrevitelének körébe esett. Hanem, bizony, sok időbe telt, míg a közönség egészen és jól megértette; és sok időbe, mig valamennyire népszerűvé vált — mert nagyon kétséges, ha egészen és átalánosan népszerű valaha is vala-e. Talán nem, egészen addig, midőn korai halálakor meggyőződött a nemzet, hogy mily egészen önérdek nélküli, hűséges vala élete, és, hogy mennyire a kötelességteljesitést tette egész élete föladatává, mindennapi kenyerévé. Jelleme olyan vala, a melyre a felületes szemlélő könnyen rámondja, hogy csupa negativ erényekből van összetéve. Azt hitték felőle, hogy hideg formáskodó, szenvedély nélkül való. Magaviselete némileg bátortalan, tartózkodó vala, kivéve, ha olyak társaságában volt, a kiket szeretett, a

mikor aztán rendesen fölolvadt s olyan szabadon, vidoran viselte magát, mint egy gyermek. De a közönség előtt mindig formásnak, félénknek látszott. Nem csak Mr. Pendennis *) rejti tartózkodó, méltóságos külső alá nemességét. Akármilyen tehetséges, tanulni vágyó, türelmes, tanulmányozásban kitartó, s minden új eszmét készséggel üdvözlő vala is: talán soha sem értette egészen meg az angol politikai rendszert. Hűséges barátja és tanácsadója, Stockmar báró, nem a legszerencsésebben választott ember vala, hogy erre nézve útbaigazíthassa. Mindketten sokkal szigorúbbak valának, hogysem az angol alkotmányban részarányos gépezetet tudtak volna látni, vagy, hogy úgy tekintették volna, mint egy irott codexet, a melyből az ember kivonatokat vehet, vagy útmutatást készíthet, állandó zsinórmérték, vagy vezérfonalképen. De ez elején nem okozott semmi hidegséget az angol nép részéről a herczeg irányában. Albert herczegben nem voltak meg az angol szokásai s az angol, akkor épen úgy, mint ma, azt tartotta, hogy a kinek más szokásai vannak, mint az angolnak, nem méltó a bizalomra. Nem arra volt teremtve, hogy a közönséges társaságokban ragyogni tudjon. Bámulatosan tudott valamiről beszélni, de az az adománya nem volt meg, hogy tudjon semmiről beszélni, s valószinű, hogy nem is igen törte magát ennek a tehetségnek a kimüvelésében. Igen szeretett volna mindenféle csekélyke újításokat és javításokat végezni a már megállapított rendszereken, nagy boszankodására a határozott nézetekkel biró embereknek, a kik leginkább szerettek a magok útján járni. Igy esett, aztán, hogy sok éven át, ha nem is épen semmire, de

*) Thackeray irói álneve, e név alatt magát is szerepeltetvén több regényében.

bizony nem elég sokra tartották és, hogy a társaság egy igen tekintélyes és nagy befolyású része mindig kész volt gáncsolni minden szavát s okot találni a gyanúra a legtöbb tette iránt. Talán a legjobban megértették és igaz szivből szerették s becsülték neje alattvalói szegényebb osztályainak soraiban. Valamint több szives helyesléssel találkozott a radicálisok, mint a Toryk, vagy akár a Whigek között is.

Az egyik reform, a melynek létesitésében Albert herczeg a legkomolyabban fáradozott, a hadseregbeli párbajozás eltörlése volt, a becsületbiróságok bizonyos rendszerét kivánva e helyett behozni, hogy leszorítsa a térről a barbar megoldási módot, a mely a döntést a fegyverre bizza. Annyi sikerre nem juthatott, hogy szervezni tudta volna becsületbiróságait. Volt is tervezetében valami túlságosan eszményies, minek folytán nem tudta meghódítani mind a polgári, mind a katonai tekintélyeket, s az is igaz, hogy sok gyakorlati nehézség merült volna föl, mihelyt e rendszert életbe akarták volna léptetni. De annyiban sikerre jutott, hogy rávette Wellington herczeget s a katonai s polgári kitünőségeket, hogy egész komolyan vegyék fontolóra a kérdést, és hogy kifejtsék minden, hatalmuk körébe eső, befolyásukat a párbaj gyülöletes divatjának elrémitésére és rossz hirbe keverésére. Igen is túlságos udvariaskodás volna, ha a párbaj-rendszer teljes megszünését, mint egyik életrajz-irója, úgy látszik, tenni hajlandó, Albert herczeg egyéni befolyásának tulajdonitanók. Dicséretére elég, hogy legjobb igyekezetét ráforditotta, és hogy e legjobb igyekezet lényegesen járult ilyen egy nagy kérdés elősegitéséhez. De semmi hatalmasabban nem bizonyithatja a mivelődésnek Viktória királynő uralkodása alatt történt gyarapodását, mint a

párbajozás rendszerének teljes megszünte. Mikor a királynő trónra lépett s még évekkel is azután, teljes erővel divatozott. A párbaj ez uralkodás első éveiben igen nagy szerepet játszik a költészetben s különösen a szinpadon. Rendes tényezője vala minden politikai versengésnek. A legtöbb kérdéses választás egyik epizódját tette. Gyakran ez volt a menedék, a mely eldöntötte a kártya-asztal melletti félittasság közepett keletkezett veszekedések igazát vagy tört cserepét. Ez is épen olyan közönséges pletyka-tárgy volt, mint valami fegyencz megszökése, vagy a csődbejutás. A legkitünőbb államférfiak nagyobb része, a kik a királynő első éveiben elsőbbrangu szerepet játsztak, vívtak párbajokat. Peel és O'Connell tettek intézkedéseket »találkozás« végett. Mr. Disraeli kihivta O'Connellt, vagy O'Connell valamelyik fiát. Maga a nagy izgató is megölte egyik párbajos ellenfelét. Mr. Roebuck kiállt; Mr. Cobden, sokkal későbbi időszakban, szintén kapott kihivást és volt annyi józan esze és erkölcsi bátorsága, hogy kikaczagta. E pillanatban egy párbaj ép oly otromba és vad anachronismus szinében tűnnék föl Angliában, mint az érintés útján való istenítélet, vagy a boszorkány-égetés. Hány év eltelt, mióta utoljára volt párbajról szó a parliamentben; s akkor is csak a hibáztatás nyelvén, meglehetős bajba kerülvén a látszat megőrzése, a méltó gáncs kiszolgáltatása közben. Hanem nem valamely egyes embernek s nem is az emberek bizonyos egy osztályának a munkája vala, a mi ilyen rövid idő alatt létre hozta e bámulatos változást a közérzület és közerkölcsiség hangulatában. E változás hozzátartozott a nevelés és művelődés gyarapodásához; hozzá a sajtó, a politikai és egyházi szószék, az olcsó könyvek, és az osztályok kevesbbé megszo-

ritott érintkezésének megizmosodott és mindjobban terjedő befolyásához.

Ez talán épen olyan alkalmas hely, mint valamely más, nehány adat közbeszúrására, azokat a kisérleteket illetőleg, a melyek koronként a királynő élete ellen intéztettek. Illő ezekről is mondanunk valamit, noha egyiknek sem volt a legcsekélyebb politikai jelentősége is és egyikről sem mondható el, hogy egyebet példázott volna, mint épen csak holdkórosságot, vagy azt a beteges hiúskodást és hirhedtség utáni szomjat, a mely közel rokon a valóságos őrültséggel. Az első kisérletet 1840. június 10-dikén Oxford Eduard, egy tizenhétéves sörmérő fiú, tette, a ki kétszer lőtt a királynőre, a midőn Albert herczeggel az Alkotmány-dombon lehajtatott. Oxford mindkét lövést elég megfontolva sütötte ugyan el, de szerencsére egyszer sem talált. Bebizonyúlt rá, hogy egy féleszű teremtés volt, a ki félig már bele is őrült abba az esengésbe, hogy politikai fogolynak láthassa magát, a kiről mindenfelé beszélnek. Mikor a törvényszék előtt állt, a bíróság őrültnek nyilvánitotta s elrendeltetett, hogy az őrültek házában tartsák, valamig ő felségének tetszeni fog. A vizsgálat teljesen eloszlatta az észnélküli nyugtalanságot, a melyet főkép némely, Oxford birtokában talált, badar nyomtatványok keltettek föl, melyek egy »Ifjú Anglia« nevű rémséges titkos társaságról beszéltek, a társaság többi czéljai között a királyi személyek legyilkolása is szerepelvén. A közérzület akkori hangulatának nem érdek nélküli megvilágítására szolgál, hogy némely ir katholikus hirlap, látszólag jó hiszemmel, gyanúsította Oxfordot, hogy a Cumberland herczeg és az Oraniai-párt ügynöke, kijelentve, hogy a terv a királynő meggyilkolása és Cumberland herczegnek trónra ültetése vala. A törvényszéki eljárás megmutatta, hogy

Oxford senkinek sem volt az ügynöke s nem is ösztönözte semmi egyéb, mint a maga őrült vágya, hogy hirhedtté válhasson. A bíróság emlitett kijelentése nyilván valami kiegyezés-forma volt, mert nagyon is kétséges, ha csakugyan őrült volt-e, a szó orvosi értelmében az a fiú s ha vajon méltán volt-e beszámithatatlannak tekintve cselekedeteire nézve? De talán érezték, hogy a legbölcsebb megoldás az volt, hogy őrültkép bánjanak el vele — s az eredmény nem bizonyitott e fölfogás ellen. Mr. Martin Tivadar *A fejedelmi férj élete* czimű könyvében más véleményt nyilvánít. Ő azt tartja, hogy igen helyes lett volna, ha Oxforddal mint közönséges bűntett elkövetőjével bántak volna el. »Az így tanúsitott kegyelem legjobb commentárját — mondja — maga Oxford adta meg, a midőn Francis és Bean 1842-beli hasonló kisérleteit meghallván, kijelentette, hogy ha őt fölakasztják vala, több lövöldözés nem történt volna a királynőre.« Talán nem alaptalan a kétely, ha vajon az Oxford tekintélye nagyon sokat nyom-e a latban, a mikor a bűnügyi törvényhozásról van szó. A félig őrült sörmérő fiú ama bölcselkedő nézete ellenében pedig, a melyet Mr. Martin oly fölöttébb nyomatékosnak itél, hadd hivatkozzunk arra a tényre, hogy más államokban, a hol az uralkodó élete elleni merényleteket súlyos halál-ítéletekkel büntették, nem tűnt ki, hogy egy rajongó kivégzése biztos menedék volna egy másiknak gyilkos rajongása elől.

Május 30-dikán, 1842-ben, egy Francis János nevű ember, valami drurylanei gépész fia, pisztolyt sütött a királynőre, a mint az Alkotmány-dombon lehajtatott, épen azon a helyen, a hol Oxford kisérlete történt. Ez bizonyos mértékben komoly merénylet vala, mert Francis alig nehány lépésnyire volt a kocsitól, mely, szerencsére, nagyon gyorsan

ügetve haladt. A királynő nagy lélekjelenlétet tanúsitott. Bizonyos mértékben rá is volt készülve e merényletre, mert bizonyosnak látszik, hogy ugyanez ember előző este mutogatott egy pisztolyt a királyi kocsi felé, ha akkor nem lőtt is. Francist elfogták s vallatóra fogták. Csak huszonkét éves volt s bár elején igen arczátlanúl viselte magát s amolyan melodramatikus király-gyilkos képet vágott, de mikor felségsértésért elmarasztalták s kimondták reá a halálos ítéletet: elájult s eszméletlen állapotban kelle a törvényszék elől kivinni. Az ítéletet nem hajtották végre rajta. Nem volt bebizonyitva, ha a pisztoly egyátalán meg volt-e töltve, s ha vajon az egész dolog nem volt-e merő durva szinjáték csupa hirvágyból rendezve és kivíve. Maga ő felsége aggodalmaskodott legtöbbet, ne hogy a halálos ítéletet végre találják hajtani, melyet, a végén is, élethosszig tartó deportatióra változtattak. Mindjárt a büntetés ez enyhitése után következő nap köztudomásra jutott, hogy másik merénylet is történt, a tettes egy Bean nevű púpos ficzkó lévén. Midőn a királynő a Buckingham-palotából a királyi kápolnába ment, Bean pisztolyt rántott kocsija mellett, de nem birta elsütni, mert egy gyors és merész fiú, ki ott állt a közelben, még idején megragadta a kezét. Ugy találták, hogy a pisztolyban puskapor volt, jól beverve papir-fojtással, fölötte egy cserép pipa nehány darabja. Föl lehet vetni a kérdést, ha vajon ez esemény nem igazolja-e teljesen a Mr. Martin okoskodását s ha vajon az, hogy Bean kisérlete épen azután való nap történt, a melyen a Francis halálos ítéletét enyhitették, nem bizonyitja-e, hogy az előbbi alkalommal tanusitott kegyelmesség volt az oka ez utóbbi kisérletnek? Ámde bebizonyúlt, s magának Albert herczegnek följegyzése is igazolja, mint tényt, hogy Bean kijelentette, hogy a kisérlet megté-

telére a Francis ítéletének enyhítése előtt több nappal s akkor határozta el magát, a mikor Francis valósággal halálos ítélet alatt állott. A mi magát Francist illeti, a herczeg határozottan abban a véleményben volt, hogy a halálos ítélet végrehajtása valóságos törvényszéki gyilkosság fogott lenni, miután e bűntett lényegéhez tartozik, hogy az ölés vagy sebzés szándokával lett légyen végrehajtva, a Francis esetében pedig, minden valószinüség szerint, épen ez nem állt, vagy legalább is igen erős kétely fért hozzá. A királynő férje tehát, a ki mindig osztozott nejével a merénylet minden veszedelmében, ily szelid s bölcs módon adta tanácsát a követendő eljárásra nézve. El lehet azonban mondani, hogy e gonosztevők nagyobb részét, vagy talán mindnyájokat is, a királynő és az ország e rémitgetésére sokkal inkább a magamutogatás, a piaczi hirkeresés, hogy sem a gyilkosság ördögi vágya ösztökélte. A királynő maga bebizonyitotta, hogy mily teljes-tökéletesen fölfogta a történtek jelentőségét, midőn a mi Mr. Martint illeti, kijelentette, hogy az élete elleni merényletek ismétlődését várja mindaddig, a mig változatlan marad a törvény, a mely szerint csakis felségsértés tényeikép kerülhetnek elintézés alá. A vértanuság látszó méltóságának valami varázsereje van, a mely beteges hiúságot, vagy őrületes rajongást kelt vala, míg túlfelől, majdnem bizonyos, hogy a vértanú büntetése a végén sem hajtatik végre. A törvény igen czélszerű változtatáson ment keresztül, mely szerint igen kemény és meggyalázó büntetésről történt gondoskodás a királynő ellen akár csak hirkeresésből is elkövetett merényletekre, olyan büntetésről, a mely felől semmi kétség fönn nem foroghatott, hogy aztán végre is hajtják. Sir Peel Róbert törvényjavaslatot terjesztett elő, a mely az ilyes merényletekre hét évig terjedhető deportatió

büntetését szabta, avagy három éven túl nem terjedhető börtönbüntetést, »a bünös nyilvánosan, vagy zárthelyen annyiszor és oly módon korbácsoltatván meg, a mint a törvényszék rendeli, de háromszornál többször nem.« Bean e törvény alapján kapta ki büntetését s tizenegyhavi börtönre ítéltetett, a Millbank-fegyházban. Mindazáltal ezzel sem volt vége a királynő elleni merényleteknek. Egy Hamilton nevű ir kőmives egy csakis puskaporral töltött pisztolyt sütött ő felségére, az Alkotmány-dombnál, 1849. május 19-dikén s hét évi deportatióra ítéltetett. Egy Pate Róbert nevű ember, egykor huszárhadnagy, botjával ő felsége képébe vágott, épen a mikor kocsiján a Cambridge herczeg palotájából kihajtott, 1850. május 25-dikén. Ezt hét évi deportatióra ítélték, de a bíróság annyiban figyelembe vette a javára mentségképen fölhozott őrültséget, hogy elengedte büntetésének azt a részét, a mely megkorbácsoltatását rendelte el. Végül 1872. február 29-dikén, egy O'Connor Arthur nevü tizenhét éves ficzkó pisztolyt fogott a királynőre, midőn sétakocsizás után a Buckingham-palotába befordult. Hanem a pisztolyról kisült, hogy töltetlen s azonfelül régi, használhatatlan, vagy legalább ártatlan egy fegyver vala, eltörött kovás-kakassal, csövében egy darab zsiros piros rongy. A nyomorult ficzkó egyik kezében egy darab papirt tartott, a miről utóbb kitünt, hogy valami kérelemféle, a féni rabok érdekében. Mikor ügye tárgyalás alá került, az ő javára is fölhozták az őrültség mentségét, de úgy látszott, nem abban az értelemben őrült, hogy tetteiért felelelősség ne terhelné, vagy hogy megérteni ne tudta volna a büntetést, melyet tette rája vont; elítélték hát tizenkét havi rabságra és megkorbácsoltatásra. Sok éven szaladtunk végig, hogy a királynő ellen történt merényletek e kínos és nevet-

séges jegyzékét teljessé tehessük. Ebből kitünt, hogy egyetlen esetnek sem lehetett csak a legcsekélyebb politikai jelentőséget is tulajdonitani. Még a mi megszelidült és művelt időnkben is megtörténik néha, hogy merényletet követnek el valamely uralkodó ellen, s bármennyire kárhoztatjuk és elitéljük erkölcsi alapon, azért mégis úgy látszik, határozott politikai értelme van s azt tanusitja, hogy vannak ott rajongó lelkek, a kiket még mindig valami nemzeti, avagy egyéni igazságtalanság tüze éget. De ama különböző támadásokról, a melyeknek Viktória királynő ki vala téve, még csak nem is állitott senki effélét. Nem volt szükség rá, hogy Brutus vagy Corday Sarolta kisértetét idézgessék. A mozgató rúgó, a mikor nem épen a valóságos őrültség vala, igen közeli rokonságban állt a hirrevágyás ama közönséges formájával, a mely némely lelkeken ha erőt vesz, arra indítja őket, hogy bemocskolják a nagy műalkotásokat s a halhatatlan emlékművek márványába karczolják névvonásukat. Igen mély bölcseség tünt ki abból, mikor ez esetek nagyobb részét nem igen vették komolyan s nem hajtották a túlságig *au sérieux*. Maga Albert herczeg mondá, hogy »a köznép boszúszomja ezerszerte veszedelmesebb fogna lenni, mint a mennyire egyesek őrültsége az.« Annyi bizonyos, hogy soha a legcsekélyebb veszedelem sem forgott fönn, hogy attól kelljen tartani, hogy az angol »köznép«-et bele lehessen a gyilkosság iránti rokonszenvbe lovagolni, s Albert herczeg nem is ezt értette. De a királynő és férje még csak akkor kezdték az uralkodást, a nép pedig még nem felejthette el egészen azokat az uralkodókat, a kik — bár elég jó szándékkal — még nagyon kevéssé értették az alkotmányos kormányzás művészetét, meg aztán badar hirek is keringtek vala, hogy igy a reactió s úgy a forradalom... Bizonynyal

kedvetlenség és békétlenkedés érzete lobbadozott volna föl, ha a nép a hatalmasak részéről azt a hajlandóságot tapasztalta volna, hogy a büntető törvény addig feszittessék, míg halálos büntetés fogta vala sujtani az olyan teremtéseket, mint Oxford, vagy Bean. Az uralkodót fenyegető veszélyek közt a legnyugtalanitóbb és az idegeket leginkább emésztő a gyilkos merénylet. A legjobb, a legmocsoktalanabb uralkodó sem lehet teljesen biztos felőle. Oxford keze meggyilkolhatta volna a királynőt. Mindazáltal, talán a legbiztosabb védelem, a melyet magának az uralkodó szerezhet, ha a veszélyt nem nagyitja. A büntetés puszta súlyában nem rejlik semmi biztositék. A hol a kisérlet komoly és kétségbe esett, ott már a rajongás szerepel, a mely a maga életét is a kezében tartja, s ezt ugyan nem lehet a halál félelmével elijeszteni. Ravaillac kínzása nem rémitette vissza Damienst. A Bean és O'Connor nyírág-vesszői igen hathatós hűtőeszközök lehetnek az olyan vállalkozások számára, a melyeket a látványosság piaczának s nem a rajongásnak szelleme szült.

NYOLCZADIK FEJEZET.

Az opium-háború.

Az opium fölötti vita akkor kezdődött, midőn a királynő trónra lépett. Az opium-háború mindjárt azután tört ki. Márczius 3-dikán, 1843-ban, öt nagy szekér, mindenik elé négy ló fogva, s az egész a 60-dik ezred egy szakaszának fedezete alatt, érkezett a kincstár épülete elé.

Óriási néptömeg kisérte a szekereket. Lehetett látni, hogy dobozokkal voltak tele; s az egyik doboz az útazás hányattatásai közepett némileg fölbomolván, a sokaság láthatta, hogy furcsa formájú ezüst pénzekkel van telerakva. A nézők gyönyörködtek s mulattak is az óirási kincs-szállítmány láttán, s mikor köztudomásra jutott, hogy ez az ezüst pénz első részlete a chinai váltságdíjnak, bezzeg hangos éljenzések szólottak, a mint a szekerek becsörtettek a kincstári épület kapuján. Ez pedig a China terhére rótt hadi váltság számlájára történt részletfizetés vala. Majdnem négy és fél millió font sterlingnyi összeg vala a váltságdíj, azon az egy és egynegyed millión fölül, a mennyit a chinai kormány már is megfizetett. Sok olvasó fog még emlékezni, hogy bizonyos ideig a »chinai pénz« rendszeresen ismétlődött, mint minden évben előforduló bevétel s mint a melylyel a kincstár kanczellárja rendelkezett. A chinai háború, a melynek ez a pénz a váltsága vala, talán nem épen az az esemény volt, a melylyel a nemzetnek nagy oka lett volna dicsekedni. Előfutárja vala más háborúknak; a politika, mely fölött kitört, azóta sem szünt meg soha egészen többé, vagy kevesbbé heves vita tárgya lenni; de azért mégis bizton lehet állitani, hogy, ha ugyanazok az események találnának napjainkban előfordulni, alig lehetne olyan minisztériumot találni, a mely miattok háborút kezdene, holott mindjárt azonnal el kell ismernünk, hogy akkor a nép nagy többsége, párt- és osztály-különbség nélkül, nagyon is kész volt menthetőnek, sőt igazoltnak találni azt a háborút. A szekerek terhét kitevő ezüst-szállítmány, a melyet a tömeg éljenzései közt szolgáltattak be a kincstárba, a híres opium-háború zsákmánya vala.

Az igazat megvallva s leplezetlenül előadva, az elv, a

melyért a chinai háborúban küzdénk, Nagy Britaniának az a joga volt, melylyel ráerőszakolt bizonyos kereskedelmi üzletet egy idegen nemzetre, mind ama kormány tiltakozásainak, mind ama nemzet félreérthetetlen közvéleményének ellenére. Igaz, a háború bevallott inditó oka nem ez vala. A történelemben nem gyakran történik meg, hogy a báború igazi s mozgató rúgóját ennyi s ennyi szóban ki is jelentsék azok, a kik előidézik. Még magoknak, a háborút sürgetőknek elméjében sem mindig szerepel ez az indító ok leplezetlenül s bevallottan. Midőn a viszály hazánk és China között kitörőben volt, igen sok alárendelt és mellékes vita-kérdés merült föl, a melyek egyidőre egészen háttérbe szoritották a nép elméjében az egyetlen fő és eredeti kérdést, és ezeknek a tárgyalásoknak rendén többször is megtörtént, hogy a chinai felsőbbség olyan lépéseket is tett, a melyekre nézve határozottan nekik nem volt igazok. Igy való igaz, hogy a vitatkozás és meghasonlás rendjén fordult elő sok olyan esemény, a melyekre nézve minden, vagy legalább majd minden igazság az angol kormány részén állt, már tudniillik, a menyiben épen arról az illető közbeeső vita-kérdésről vala szó; és hogyha a meghasonlás csak is épen erre vonatkozott volna, vagy ha a viszály épen csak itt kezdődött volna: minden hazafias miniszter igazolva lett volna, ha azt tartja vala, hogy a chinaiak el vannak határozva Angliát megsérteni s ezért megérdemlik a megalázást. De az efajta okoskodás ma már el nem vonhatja tekintetünket attól a ténytől, hogy kezdetben és épen a viszály kezdetén határozottan nem nekünk volt igazunk. Mi olyan igényt vitattunk, vagy legalább is olyan igény értelmében jártunk el, a mely olyan észszerűtlen, sőt természetellenes, hogy soha sem volt és soha sem lesz az a nemzet, a melylyel szemben elég erőssé

válhassék ez igény arra nézve, hogy vitatásaért a komoly felelősséget elvállalni lehessen. A legtanulságosabb leczkék, a melyeket valamely nemzet saját történelméből vonhat, saját hibáinak fölfejtésében rejlenek. A történetirók néha több szerencsétlenséget okoztak, mint az udvari hizelgők, midőn arra vállalkoztak, hogy népök hibáit dicsőitsék, hogy a valótlanságot igazság színében tüntessék föl csak azért, mivel egy angol kormány az akkori közvéleményt az elvek összezavarásába szónokolta bele.

A mikor az opium-háboru kitört, a chinai civilisatio egész elve oly alapokra vala fektetve, a melyeket minden modern nemzetnek téveseknek és észszerűtleneknek kelle tekintenie. A chinai nép és kormányaik nem akartak semmiféle politikai viszonyban, vagy összeköttetésben állani semmi más állammal. De a magán és kereskedelmi összeköttetésekre nézve nem foglaltak el ilyen zárkozott állást; csak politikai érintkezésbe nem akartak az idegenekkel bocsátkozni s még csak elismerni sem voltak hajlandók létezését az idegen népeknek, mint államoknak. Egész merejében meg valának elégedve magokkal és a magok rendszerével. Meg voltak győződve, hogy az ő rendszerök nem csak bölcs, hanem föltétlenül tökéletes is. Fölösleges megjegyeznünk, hogy ez magában véve nyilván tudatlanság és önhittség vala. A saját életrendszerének tökéletes voltát csak az a nép hiheti el, a mely semmit sem tud a más népek életrendszeréről. Ám, akármilyen otrombának tessék is ez a fölfogás nekünk, a chinaiak mégis sok mindent hozhattak föl mellette. Ez egy oly régi civilisatiónak az eredménye vala, hogy az európai történelem által följegyzett legősibb események is, azokhoz képest, csak tegnapelőttiek valának. Akármik lettek légyen is hibái és hiányai: mégis csak határozottan

civilisatio vala az. A magok saját irodalmának, törvényeinek, intézményeinek a rendszere volt az; összefüggő és egybehangzó társadalmi és politikai rendszer volt az, a mely, az egészet tekintve, meglehetősen jól hatott. Elveire nézve nem nagyon távol állt attól a fajta civilisatiótól, a milyen egy időben olyan szellemek fejében bogarazott, mint Rousseau és Diderot, eszményitve, megbámulva. Az európairól, akár melyik nemzethez tartozzék is, el lehet mondani, hogy szereti a változást s hiszen szükségképiségében. Ösztönei és meggyőződése egyaránt erre az útra hajtják és vezérlik. A legálmosabb európai, a nápolyi, a ki lábait a vizbe értetve hever a Chiaján; a spanyol, a ki ugy szipákolja szivarát és szürcsöli kávéját, mintha az egész életnek semmiféle végezni való dolga sem volna; a párisi boulevardok *flâneurjei;* a koldus, a ki egy öltőkoron át csatangol tétlen Irországban kunyhóról, kunyhóra — mindezek, bár *magokat* megváltoztatni egyátalán épen semmi hajlandóságuk nincs, gyönyörűséggel fognának hallani valami útazásról, vállalkozásról, valami új dolgokról és új fölfedezésekről. De valamenyi keleti fajta chinaira nézve még csak a gondolata is az utazásnak és változásnak visszariasztó és gyülöletes vala. A mi egy korunkbeli mívelt angolnak az a gondolat, hogy egy egész napig mosdatlan kell járnia, vagy, a mi az ideges emberre nézve a meredély csúcsára állás: az volt az akkori chinaira nézve minden újitás eszméje. A közönséges keleti kárhoztatja a változtatást és írtózik tőle; de az akkori chinai épen annyival állt alább a közönséges keletinél, mint emez ma egy középszerű angolnál. Napjainkban jelentékeny változás történt ebben a tekintetben. A chinaiakra addig erőszakoltak újításokat újításokra, a míg végre magok is beletörődtek a dolgok új rendjébe, mint az olyan népek, a melyek érzik, hogy

végzetök ellen tovább is küzdeni haszontalan. A Chinából való kivándorlás épen olyan jelentékenynyé vált, mint az irországi, vagy a németországi; és az Egyesült-Államok szemben találják magokat egy elsőrendű nagyságu kérdéssel, mihelyt azt a kérdést vetik föl magoknak, mi lesz a befolyása és hatása a chinai lakosság maradékainak a Pacific-lanka hosszában? Japán felöltötte az újkori európai mivelődést, mint egy ruhát. Japán nehány év alatt egész forradalmat vitt keresztül népének politikai alkotmányában és társadalmi szokásaiban, még abban a fölfogásmódban is, melylyel a dolgokat tekintik, akkorát, hogy ahhoz hasonlót soha más állam egy egész évszáz alatt sem ért meg. De minderre még nem is gondolt senki az egész chinai háború alatt. Az egyetlen egy, a mit China az európai civilisatiótól, meg attól a dologtól kért, a mit újkori haladásnak neveznek, az volt, hogy hagyjanak neki békét. Chinának Európához intézett könyörgése a Diogenesé volt Nagy Sándorhoz: »állj félre napfényemből«

A mint már mondtuk, inkább a pilitikai összeköttetések, mintsem magán és kereskedelmi viszonyok tekintetében vala a chinaiaknak az idegen népek irányában legyőzhetetlen ellenszenvök. Igaz, még a magán és kereskedelmi összeköttetéseket és üzleteket sem szerették az idegenekkel. Sokkal jobb' szerették volna, ha úgy élhetnek, hogy soha idegen arczot se lássanak. De hát, már egyszer túl voltak az idegenek és a kereskedelem magán betolakodásán, s üzletet folytattak amerikai kereskedőkkel és a Keletindiai társasággal. A Keletindiai társaság kiváltságlevele és kizárólagos jogai 1834 áprilisában szűntek meg; a kiváltságlevél változtatott határozmányokkal megújittatott s a Chinával való kereskedés nyitva maradt. A Keletindiai társaság

egyik nagy üzletága a Chinával folytatott opium-kereskedés vala. Mikor a kereskedelmi kiváltságok megszüntek, ezt az üzletet nagy élénkséggel magánkereskedők kapták föl, a kik a társaságtól vették az opiumot, a melyet ez Indiában termesztett és eladták a chinaiaknak. A chinai kormányok, mind a tudósok, moralisták és míveltek egész Chinában, régóta ohajtották, hogy leszámolhassanak ez opium-kereskedéssel, vagy hogy elnyomhassák az egészet. Mindnyájan igen károsnak ismerték a nép erkölcsiségére, egészségére és jólétére nézve. Az imént gyakran folyt vita, különösen a képviselőházban, az opium romboló hatása fölött. Azt is mondták, hogy általában közel sem oly egészségtelen, mint a chinai kormányok mindig gondolák, és hogy aránylag nem okoz anyi bajt Chinának, mint a pálinka, szesz és fenyővíz fogyasztása Angliának. E sorok írója nagyon de nagyon nehezen birna kételkedni a felől, hogy az opium élvezése, általában véve, akármely nemzetnek is átok fogna lenni; de még ha ez nem igy volna is, a kérdés Anglia és a chinai kormányok között csak az maradna. Lehet, hogy a chinai kormányok túlhajtott nézeteket tápláltak az opium-kereskedés veszedelmei felől; lehet, hogy inditó okaik között, a midőn el akarták nyomni, szerepelt épen úgy a politikai, mint az emberszereteti érdekek figyelembevétele. Lord Palmerston mindazt erősitette, hogy a chinai kormány nem őszinte, a midőn ez üzlet ellen a bevallott erkölcsi alapokon tiltakozik. »Ha őszinték volnának, akkor — kérdé — miért nem akadályozzák meg Chinában a mák-termelést? Ez az egész, mint magát simán kifejezé, az ezüst-rudak kivitelének a kérdése, egy földmívelési védrendszeri kérdés;« kérdése a chinai mák-termelés érdekeinek és azoknak a nemzetgazdáknak, a kik szeretnék meggátolni a nemes fémek

kivitelét az országból. Igazán csodálatra méltó, hogy ilyen érveknek egy pillanatig is lehetett csak valami hatásuk is. Hiszen, nem a mi dolgunk és jogunk volt fontra vetni, ha vajon a chinai kormány egészen őszinte-e, a midőn emelkedett erkölcsi szempontokat hangoztat, vagy pedig — természetesen, egészen eltérőleg minden valaha létezett kormánytól — volt-e neki valami külön oka, a mely intézkedéseiben vezérlé? Mindez nem tartozott a dologra. Az államoknak nem áll jogukban, hogy más államok alattvalóit a saját kormányuk törvényeinek megszegésére segitsék. S különösen, a mikor e törvények még erkölcsi tekintetekre is hivatkoznak, valamely idegen államnak az-e a kötelessége, hogy ellene müködjék azoknak az intézkedéseknek, a melyeket az illető kormány czélszerűeknek, alkalmazandóknak tart, saját népe javára? A chinai törvények és kormányok minden opium-kereskedést szigoruan eltiltottak. De a mi angol kereskedőink élénk és nyereséges kereskedést folytattak e tiltott áruval. És ez nem csak amolyan közönséges csempészkedés, vagy olyanforma üzérkedés vala, mint a milyen az amerikai polgárháború alatti elzárolás idején folyt. A chinai kormánynyal létesitett megállapodások minden üzletet és szervezetet biztositottak az általános kereskedés zavartalan folyásának javára Cantonban és Macaóban; és ezeknek a megállapodásoknak védelme alatt az opium-kereskedők is felütötték rendszeres főhadiszállásaikat e városokban.

Keressünk egy olyan példát, a mely a mai olvasónak is megmagyarázhatja, milyen igazolhatatlan vala ez az eljárás. Az (amerikai) Maine állam, mint mindenki tudja, tiltja a szeszes italok nyilvános árulását. Tegyük már most föl, hogy egy csomó angol kereskedő-társulat szervezkedik Portlandben és Augustában s Maine többi városaiban, a végett,

hogy sört főzessenek, szeszt pároltassanak s mindkét italt árulják Maine közönségének, az állam törvényeinek ellenére. Tegyük föl, továbbá, hogy, midőn Maine felsőbbsége intézkednék, hogy e betolakodók ellenében foganatosittassanak az állam törvényei, a mi itteni kormányunk magáévá tenné a szesz-árulók ügyét s pánczélos hajók raját küldené Portland elé, hogy kényszeritse Maine népét ezzel vetnie számot. Lehetetlennek látszik, hogy legyen angol kormány, a mely így járjon el, vagy hogy az angol nép egy pillanatig is megtürje az ilyen kormányt. Egy olyan nemzettel szemben, a milyen az Egyesült-Államoké, ilyen valami nem volna lehető. Az ilyenforma eljárással együttjáró komoly felelősség még a legkönnyelműebb minisztert is visszahökkentené s az egész közönséget ugyancsak gondolkodóba ejtené a dolog fölött, és mielőtt valami ilyes meggondolatlanságot elkövetnének, a nemzet lelkiismerete fölserkenne és nyakát szegné az ilyen igazságtalan politikának. Úgy látszik azonban, hogy a minisztériumnak, a mikor Chinával volt dolga, eszébe sem jutott, hogy megfontolásra méltónak tartsa a kérdés jogos, vagy jogtalan voltát. A viszályba épen olyan könnyű szivvel mentek bele, mint egy újkori, még sokkal súlyosabb természetű, háborúval történt. A nép általában semmit sem tudott a dologról, míg annyira nem haladt, hogy az eredeti vitás pont majdnem egészen háttérbe szorult s a dolog olyan szinben tünt föl, mintha angol alattvalók biztonléte és Anglia becsülete valamiképen veszélyben forogna a chinai kormány erőszakoskodó eljárása miatt.

Az angol kormány felügyelőket nevezett ki, a kik intézzék kereskedelmi ügyeinket Chinával. E felügyelők, szerencsétlenségre, föl valának ruházva bizonyos fajta politikai, vagy diplomatiai jelleggel s a chinai felsőbbségnek

legelőbb is épen ez ellen volt kifogása. Az egyik legelső e felügyelők közül a maga saját kormányának határozott utasitásait sem vette eljárása közben figyelembe. Meghagyták neki, hogy a Canton-folyam torkolatába nem szabad hadihajóval behatolnia, a mint hogy a chinai felsőbbség mindig határozottan megkülönböztette, a közlekedés szabadsága érdekében, a hadi, meg a kereskedelmi hajókat. Az e fölött kelt tárgyalások minden új lépését félreértések zavarták. Ezek a félreértések természetesek valának. A mi népünk édes keveset tudott a chinaiakról. A mi közlekedési eszközeink megkülönböztetései velök szemben, kikerülhetetlenné tették ezt a tudatlanságot, de bizonnyal nem mentették ki eljárásunkat, mely olyan volt, mintha a legteljesebb és pontosabb adataink lettek volna mindenről. Hogy egyikmásik hivatalos felvilágositónk milyen módon járt el, azt igen szépen megvilágositja Sir Graham Jakab ama beszédének egyik tétele, a melyet 1840. áprilisében ez egész ügy képviselőházi tárgyalása alkalmával tartott. Épen olyan volt az — mondá Sir Graham Jakab — mintha egy idegen, a kinek alkalomszerüleg megengedték, hogy a Nore előtt horgonyt vessen s koronként kiszállhasson Wappingnél, de a kit azért szoros őrizet alatt tartottak egész ott időzése alatt, kapná magát és határozott nézeteket akarna nyilvánitani a brit birodalom erőforrásai, szelleme és egész minemüsége felől.

A mi képviselőinknek erős volt a hajlandóságuk a makacsságra; s még ezen fölül határozott és szántszándékos sérelmet akartak látni minden chinai szokásban, vagy szertartásban, a melyet a chinai felsőbbség velök szemben érvényben kivánt tartani. Más felől az is nyilvánvaló, hogy a chinai előljárók szivökből gyülölték őket, küldetésöket s

minden hozzájok tartozandót, gyakran kezdve, vagy legalább próbálva oly huzalkodásokat, a melyek egészen fölöslegesek valának s téve olyan közbelépéseket, a melyek kellemetlenek és sértők voltak. A chinaiak kezdettől fogva azt hitték, hogy a felügyelők csakis az opium-kereskedés támogatására vannak ott, és azért, hogy rákényszeritsék Chinára a nyugattal való politikai összeköttetéseket. Gyakorlatilag csakugyan ez volt ottlétök eredménye. A felügyelők semmivel sem segiték a chinai felsőbbséget a gyülölt kereskedés megakádályozásában. A brit kereskedők, elég természetesen, azt gondolták, hogy a brit kormány el van határozva, hogy őket megsegiti ez üzlet keresztülvitelében. Lehet, hogy magoknak a felügyelőknek is ugyanez volt a meggyőződésök. A honi kormány hagyta, hogy Elliott százados, a főfelügyelő, kérje, és megint kérje az útasitásokat, a nélkül, hogy csak legkisebb ügyet is vetett volna rá. Elliott százados látta, hogy az opium-kereskedők mindjobban túl teszik magokat mindenen, napról-napra merészebbek; hogy nyiltan kinálgatják áruikat magoknak a chinai tisztviselőknek szeme láttára. Látta azt is, a mint rögtön kelle mindenkinek látnia, hogy a tisztviselők, kik jó darab ideig kissé közönyösek valának, elvégre el vannak határozva, hogy immár mégis elnyomják ez üzelmeket. Az angol kormány a végén tudtára adta Elliott századosnak elhatározását, a melyet már hónapokkal, hogy ne mondjuk évekkel, az előtt kell vala kijelentenie s a mely szerint »ő felsége kormánya nincs abban a helyzetben, hogy brit alattvalóknak segédkezet nyujthasson amaz állam törvényeinek megsértéséhez, a melylyel kereskedést folytatnak;« és »épen ezért, minden olyan veszteséget, a melyet az ily egyének az idevonatkozó chinai törvények szigorúbb végrehajtása nyomán fognának szenvedni,

azoknak a feleknek kell hordozniok, a kik e veszteséget saját tetteik által vonták magokra.« Csakhogy ez a bölcs és nagyon helyes végzés igen későn érkezett. A brit kereskedőknek hagyták, hogy igen hosszú időn át abban a szent meggyőződésben járjanak el, hogy az angol kormány pártfogása hátok mögött, és teljes mértékben, rendelkezésökre áll. Ugy látszik, hogy ekkor maga Elliott százados is azt hitte, hogy feljebbvalói kijelentése csakis szépen kikerekitett diplomatikus képes beszéd. Mikor aztán a chinai felsőbbség tényleg nekifogott és el akart kobozni az angol kereskedőktől egy óriási mennyiségű opiumot és más szigorú, de bizonnyal nem természetellenes, intézkedéseket tőn ez üzérkedés elnyomására: Elliott százados annyi hadihajót kért India kormányzójától, a mennyit csak nélkülözhet, a Chinában levő angolok életének és vagyonának védelme kedveért. Az angol hajók csakhamar megérkeztek, és ime, a két állam közt kitört a háború.

Fölösleges mindama mozzanatokat részleteznünk, a melyek rendjén a háború lefolyt. A háború kikerülhetetlen volt attól a perctől fogva, a melyben az angol felügyelő magáévá tette az opium-kereskedés védelmét. Az angolok azt hitték, hogy a chinai felsőbbség akarja a háborút s csak kedvező alkalomra vár, hogy áruló módon meg is kezdhesse. A chinaiak meg voltak győződve, hogy mi az első pillanattól kezdve sem egyebet czéloztunk, mint a háborút. Mindkét fél ilyen érzülete valószinüleg még akkor is kikerülhetetlenné teszi vala a háborút, ha két olyan nemzetről lett volna is szó, a melyeknek sokkal jobban módjokban állt volna megérteni egymást, mint Angliának és Chinának. Nincs miért csodálkozni rajta, ha az angol nép itthon nagyon keveset tudott a viszály eredeti okairól. Elméjében

mind csak az a tény forgott, hogy angolokat fenyeget veszély egy idegen országban; hogy nagyon keményen bánnak velök s kiméletlenül rabságra vetik őket; hogy életök koczkán forog, és hogy Anglia zászlóját meggyalázták. Az is általánosan elterjedt nézet vala, hogy a chinaiak barbar és nevetséges egy nép, a melynek még ábéczéje sincs, s mégis sokkal többnek képzeli magát más népeknél, még az angolnál is, és hogy, általában, ideje már, hogy ezt a képzelődést kiverjék a fejéből. Azok, a kik emlékeznek rá, hogy milyen volt a köznép akkori általános hangulata, el fogják ismerni, hogy észjárása nem igen szárnyalt ezen a szinvonalon túl. Azonban a parliamentben sokkal komolyabban fogták föl a dolgot.

A képviselőházban erős támadás történt a kormány politikája ellen, de a mely támadásnak sokkal nagyobb eredményei valának az angol kabinet tényleges összetételére, mintsem a hazánk és China közötti viszonyokra nézve. Sir Graham Jakab határozati javaslatot nyujtott be, mely elitélte a miniszterek politikáját, mint a mely ingadozó volta és más balfogásai által előidézte a háborút, melyet, különben, akkor maga sem tartott kikerülhetőnek. Három napig tartó vita fejlett ki. A vitát a pártoknak ugyanaz a sajátságos összezavarodása jellemezte, mint a minőt chinai kérdések fölött a jelenhez sokkal közelebb eső napok vitái alatt is látánk. A kormány védelmét Mr. Macaulay nyitotta meg, a ki Edinburgh képviselője s kinevezett hadügyi államtitkár vala. A védelem legkivált abból az okoskodásból állt, hogy mi meg nem gátolhatók vala az opium-kereskedést, akármilyen komolyan igyekeztünk volna, és hogy sem szükséges, sem lehető nem vala mindegyre s ismételt utasitásokat küldözgetnünk ügynökeinknek, a kik oly távol valának, mint

chinai képviselőink. Mr. Macaulay még azt is megtette, hogy Indiákon szerzett tapasztalatainkból meritett érvet álláspontja javára. Indiát nem kormányozhatjuk Londonból — mondá; Indiát, legnagyobb részben Indiában kell kormányoznunk. Mindenki elképzelheti, hogyan darabokra szedte volna, valamelyik tanulmányában, az ilyenforma érvet, ha az övével ellenkező politika pártolójától eredt volna. A felelet ez okoskodásra, valóban, sokkal nyilvánvalóbb, hogysem bővebben ki kellene fejtenünk. Indiában már meg volt az egész kormányzási szervezet. Ott volt kormányzó tábornok, ott voltak tanácsosok, ott volt hadsereg. Az ország kormányzására legalkalmasabb emberek ott valának, a kormányzás minden eszközével és erejével fölruházva. Chinában pedig, volt egy ügynökünk, határozatlan, nem szabályozott hivatali körbe cseppentve, egy ellenséges indulatu nép közepette, nem rendelkezve sem elismert tekintélylyel, sem elég erővel, hogy kierőszakolja elismerését. Valószinüleg nagyon is igaz volt, hogy meg nem gátolhattuk volna az opium-kereskedést; hogy még a chinai kormány minden támogatása mellett sem mentünk volna többre, mint, hogy kiüztük volna az egyik kikötőből, de csak azért, hogy aztán lássuk, mint üti föl megint fejét a másikban. De azért, hogy mit kellett volna tennünk, annál világosabb. Mindjárt az első órában és a leghatározottabban ki kellett volna nyilvánitanunk, hogy nekünk nincs semmi közünk az egész kereskedéshez; hogy nem fogjuk pártfogolni; s ehhez az elhatározáshoz szigorúan ragaszkodnunk is kellett volna. És e helyett az történt, hogy mindaddig meghagytuk kereskedőinket abban a hiedelemben, hogy készek vagyunk támogatásukra, míg késő nem volt a fölvilágositás s biztosságunk és hitelünk oda volt. A chinai előljárók, egy idő mulva,

önkényesen és úgy jártak el, hogy figyelembe nem vették a tisztességet és azt a valamit, a mit az igazság iránti felelősségnek szeretnénk nevezni; de az is nyilvánvaló, hogy magok meg arról voltak meggyőződve, hogy ők magok a törvénytelen betolakodás és kizsákmányolás áldozatai. A kormány részéről mindent elkövettek, hogy a képviselőházban tett inditványt úgy tüntessék föl, mint arra czélzó kisérletet, hogy a minisztérium ne szerezhessen elégtételt a chinai kormánytól és ne védelmezhesse meg az angolok életét és érdekeit Chinában. Csakhogy az a szerencsétlenség, hogy az államférfiaknak nagyon is gyakran kötelességök, hogy elismerjék a hadviselés szükségességét, még, mikor látják is, hogy a kiknek rossz kormányzása idézte elő a háborút, kárhoztatást érdemelnek. Ha idegen földön angolokat vetnek rabságra és gyilkolnak le, az ártatlant csak úgy, mint a bűnöst; ha, röviden, a háború már foly, lehetetlen az ellenzéken ülő angolnak is azt mondania: »Nem engedjük meg, hogy Anglia nekirohanjon védelmére honfitársainknak és zászlónknak, mivel azt a véleményt tápláljuk, hogy, ha kormányunk jobban ítéli vala meg a dolgokat, meg lettünk volna kimélve az ilyen háborúba való bonyolódástól.« Valóban nem vala következetlenség egyfelől elismerni a hadviselés szükségképiségét, s másfelől ugyanakkor rosszalni a minisztérium eljárását, mely hagyta, hogy e szükségképiség ránk erőszakoltassék. Sir Peel Róbert igen nagy hatással idézte, e vita folyamán, Fox példáját, a ki teljes készségét jelenté ki, hogy megszavaz a hadviselés számára mindent, a mit kivánnak s ugyanazon a napon rosszalást inditványozott a minisztérium ellenében, hogy ezt a háborút az ország nyakára hozta. A miniszterek minden erejök megfeszitésével is

csupán kilencz szónyi többséggel birtak rendelkezni, a három napos vita eredményeképen.

Azonban, a háború folyt. A mi Angliát illette, elég könyü munka volt. A mi részünkre nem is volt az egész egyéb, mint egy csomó olcsó győzelem egymás sorjában. A chinaiak ismételve igen vitézül harczoltak; s még többször valóságos spártai elszántságot tanúsitottak, hogy vereségöket túlélni nem kivánják. Mikor Sir Gough Hugó bevett egy chinai várost, a tatár vezér mihelyt látta, hogy minden elveszett, betért a házába, szolgáival tüzet vettetett az épületre s csöndesen ült székében, valamig halálra égett. Egy angol tiszt ugyanez ostromról irja, hogy lehetetlen vala megállapitania a chinaiak veszteségét, »mert, midőn látták, hogy lehetetlen tovább megállaniok ellenünkben, levágták feleségök, gyermekeik nyakát, vagy bedobták őket kutakba, tavakba, s azzal kivégezték magokat. Sok házban találtak holttesteket nyolcztól egész tizenkettőig, s magam saját szemeimmel láttam, a mint valami tizenkét asszony és gyermek ugrott egy kis tóba, a csata utáni napon.« Hamarosan elfoglaltuk Chusan szigetét, China keleti partján; hadosztályunk egy része betért a Peiho folyamig a főváros fenyegetésére; tárgyalások kezdődtek és előleges szerződés-pontok állapittattak meg, de a melyeket sem az angol, sem a chinai kormány nem akart elfogadni s a háború ismét megújult. Mi megint elfoglaltuk Chusant; Ningpo, egy nagy város nehány mérföldnyire benn a szárazföldön, kezeinkbe került; Amoy, odább délnek, prédáúl esett; seregeink Nankin előtt álltak, mikor aztán, a végén, a chinai kormány is belátta, milyen hiábanvaló csak gondolni is, seregünkkel szemben, az ellenállásra. Asszonyaik, vagy gyermekeik épen olyan sikerrel kisérthették volna meg katonáink föltartóztatását. Mind

ama vitézség mellett, a melyet a chinaiak néhol tanúsitottak, volt valami szánandó, megindító, nevetséges azokban a kezdetleges és gyerekes kisérletekben, a melyekkel ellenünk próbáltak háborút viselni. A végén békét kötöttek épen azok alatt a föltételek alatt, a melyeket nekünk tetszett követelni tőlök. Először is örök időkre való átengedését kivántuk Hong-Kong szigetének. Természetesen meg is kaptuk. Azután kivántuk, hogy öt kikötő: Canton, Amoy, Foo-Su-Foo, Ningpo és Shanghai, kinyittassék az angol kereskedők előtt, és hogy e helyeken consulatusok szerveztessenek. Fölösleges is mondani, hogy ezt is megkaptuk. Azután elfogadták, hogy a már említett váltságdijat a chinai kormány megfizesse — mintegy négy és fél millio sterlinget, azon az egy és egynegyed millión fölül, a melyet a megsemmisitett opium fejében kelle fizetniök. Az is megállapittatott hogy a két kormány tisztviselői közötti levelezést attól fogva ugyanazon a nyelven kell folytatni. Ezzel vége volt a háborúnak arra az időre, és a parliament mindkét háza köszönetet szavazott a hadmíveletekben résztvevő tengeri és szárazi seregnek. A Lordak házában a köszönetet Wellington herczeg inditványozta. Ő herczegsége is nehezen kerülhette el, hogy az emberek elméjében beszéde közben alkalmi ellentétezés ne ötlött volna föl ama szolgálatok között, a melyeknek méltánylására szólitotta föl a házat és ama másik fajta hadviselés között, a melyben való hosszas részvétel őneki jutott dicső kötelességébe. Wellington herczeg közönséges szabásu észszel fölruházott ember vala, nem sok érzékkel a humor iránt. Talán maga sem igen fogta föl az ironiát, melyet mások érezhettek, mikor ő állott föl, ő, Napoleon legyőzője, a diadalmas évekig tartó hadviselésben, a történelem idején soha fölül nem mult katonák ellenében, hogy

hálaszavazatot inditványozzon annak a tengeri és szárazi seregnek, a mely a fegyverzetlen, magokkal jótehetetlen, gyerekes chinaiakat verte le.

E historia egész fejezete pedig, talán meglehetősen odaillőleg is, amolyan inkább szánalmas vitával végződött az angol kormány és az angol kereskedők között, a kártérités összege fölött, a melyhez ez utóbbiak igényt formáltak, elpusztult opiumjok fejében. A kormány bizonyos mértékben két tüz közé szorúlt; forma szerint kijelentette vala, hogy el van készülve rá, hogy nem bánja, akármi kárt látnak is a kereskedők abból, hogy China törvényeit megsértik. De másfelől a háboru által magáévá tette a kereskedők ügyét s a béke egyik föltétele épen az opiumon szenvedett kár megtéritése vala. A kereskedők azt vitatták, hogy a chinai kormány által e czimen kiszolgáltatott összeg meg sem közelíti szenvedett káraikat. Az angol kormány, túlfelől, sehogy sem akarta elismerni, hogy valamiképen köteles volna további kárpótlására a kereskedők veszteségeinek. A kereskedők követelték, hogy káraikat azok szerint az árak szerint téritsék meg, mint a milyenek akkor valának, a mikor az elkobzás történt, — a mely követelés, ha egyátalán valami igényt elismerünk, valószinüleg az egyedül észés jogszerü. A végén is, a kormány nyilván az ő ügyök mellett kelt síkra s aligha megvédheti vala akár a logika, akár a tisztesség szempontjából, állását, ha aztán azzal akart volna előállani, hogy: »Igaz, mi elismerjük, hogy károtok megtérítésére vállalkozánk, de most nem véljük, hogy kötelesek volnánk teljes kártérítést adni.« A dolgot, a végén is kiegyenlitették; a kereskedőknek el kellett fogadniok, a mennyit kaphattak — jóval követeléseiken alól — és viszont azonnal nyugtatványt adniok a kormánynak az egészről. Nehéz

dolog odáig emelkednünk, hogy csak valamennyire is részvétet érezzünk azok iránt a kereskedők iránt, a kik ilyen üzleten vesztettek. Nehéz sajnálkoznunk azon, hogy a kormány, a mely annyit tett érettök a háborúban, ilyen fukar módon bánt velök, midőn a háborúnak vége volt; de hogy fukar módon bántak velök a végleszámolásnál: ezt, úgy hiszszük, minden kétségen kivül el kell ismernünk.

S ezzel vége volt a chinai háborúnak, azidő szerint. De, a mint a gyermekek mondják, hogy a hó még több havat hoz, ez a chinai háború is más háborúkat vont maga után.

KILENCZEDIK FEJEZET.

A Whig-minisztérium hanyatlása és bukása.

A Melbourne-minisztérium kezdett cseberből vödörbe lépni. Nagy forrongás volt az egész országban, a mely roskatagságát még nyilvánvalóbbá tette. Néha olvassuk a történelemben egyik-másik uralkodó védelmét, a kire a közvélemény minden rosszat rálátott, a védelem egy csomó kitünő rendszabályt illetvén, a melyek uralkodása idején léptek életbe. Ha ebből a szempontból kellene a Melbourne-minisztériumot megítélnünk, valóban az tetszenék ki, hogy pályáját rendkivüli tevékenység és bő gyümölcsözés jellemzi vala. Reformok indultak meg majdnem minden irányban. Szegény és munkás osztályaink helyzetének tanulmányozása napirenden volt — hogy az akkori közönséges szójárást használjuk. Új-Seland gyarmatának alapitása oly philosophiai számitással és elvek szerint történt, a mely az embert

Lockéra és a két Carolina *) alkotmányára emlékeztethette. Az első tartalmas és gyakorlati kezdemények a halálos büntetés szigorának enyhítése és megkülönböztetés nélküli alkalmazásának kiigazitása érdekében ekkor történtek. Az egyik legelső törvényhozási intézkedés, mely kész volt elismerni a különbséget egy angol nő és egy megvásárolt rabszolga között, legalább, a mi a gazdai korláttalan hatalmat illeti, ugyanez időre esik. Ez a kis gyermekek gondozásáról szóló törvény **) vala, a melynek tartalma szerint a feddhetetlen magaviseletü anyáknak, kik nem saját hibájok miatt éltek külön férjöktől, joguk volt gyermekeiket koronként meglátogatni, a méltányossági birák engedélye és ellenőrzése mellett. Különösségeért is megérdemli a följegyzést, hogy mily hosszasan és mily hevesen küzdöttek a parliamentben, vagy legalább a Lordak házában e szerényke rendszabály fölött, hogy el lehessen ismertetni azt, a mit a nő és anya természeti jogának lehet majdnem nevezni.

Érdekességénél fogva azt sem hagyhatjuk emlitetlenül, hogy milyen zaj támadt a fölött a csekély segély fölött is, a melyet a Melbourne-minisztérium a nemzeti nevelés ügyének juttatott részébe. A parliament 1834-ben szavazott meg először segélyt a közpénzekből az elemi nevelés czéljaira. A megszavazott összeg húszezer fontot tett s ugyanennyit szavaztak meg évenként, egész 1839-ig. Lord Russell János ekkor tizezer fontnyi emelést kért s változtatott módját inditványozta a pénz fölhasználásának. Az összeget az ideig a Nemzeti iskola-társulat ***) útján osztották szét, a mely testület egyenes összeköttetésben állt az angol egyházzal,

*) Éjszakamerikai államok.

**) Custody of Infants Bill.

***) National School Society.

valamint a bel- és külföldi iskola-szövetség *) útján, a mely minden keresztyén felekezetü gyermekeket tanittatott, csak hogy felekezeti oktatásban nem részesité őket. A pénzt a a kincstár Lordjai osztották szét, a kik a folyamodóknak az iskolai épitkezések nagyságának és költségeinek, valamint az iskolába járó gyermekek számának arányához képest juttatták a segélyösszegeket. Ennek az eljárásnak az volt a természetes következése, hogy azok a kerületek kapták a legkevesebb segélyt, a melyeknek a legtöbb szükségök volt reá. Ha valamely helység oly szegény volt, hogy a maga erején semmit sem birt tenni, a kincstár Lordjai nem valának hajlandók semmi segélyt nyujtani neki. A gazdag és hatalmas angol egyház, ismét nagyon természetesen, a megszavazott összeg oroszlánrészét a maga számára biztositotta. Semmi felügyelet nem volt az iskolák fölött; jelentés nem történt a parliamentnek a felől, hogy e rendszernek milyen a hatása; semmi lépés nem történt annak a kideritésére, ha a tanitók alkalmasak-e és a tanitás jó-e? »Az iskolai statisztika, mondja egy iró az »Edinburgh Rewiew«-ban, csak arra volt tekintettel, hogy milyen nagyok az iskola-termek, mennyibe kerültek az épületek, hány a tanulók száma?« Lord Russell János, aztán, inditványozta 1839-ben, hogy emeltessék föl a segély-összeg, egy kormány-rendelet pedig az összeg kiosztását átruházta a titkos tanács egy bizottságára, a mely az elnökből és nem több, mint csak öt tagból állt. Lord Russell János hasonlókép inditványozta felügyelők alkalmazását, minta-iskola alapitását a tanitók képezésére, és kis gyermekek számára való iskolák berendezését. A mintaiskolának és a kis gyermekek számára való iskoláknak felekezetnélkülieknek kell vala lenniök. Az inditvány sze-

*) British and Foreign School Association.

rint a titkos-tanács e bizottsága föl vala jogositandó, hogy eltérhessen attól az elvtől, mely szerint a segély nagysága arányban állt a helyi adományok nagyságával; valamint föl-jogositandó arra is, hogy szegény és népes községekben olyan iskolákat is állithasson, a melyek nem állnak a két nevelési társaság közül egyikkel is összeköttetésben, sőt, hogy kiterjeszthesse segélyét olyan iskolákra is, a melyekben a bibliát római katholikus fordításban olvassák. A kormány inditványait hevesen megtámadták a parliament mindkét házában. A vakhit mindenféle és legbadarabb formái fogtak kezet ellenök. A közpénzeknek, és különösen a titkos-tanács bizottságának kezei útján, oly iskolákra való fordítását, a melyek nem állanak az angol egyház fönhatósága és ellenőrzése alatt, kikiáltották, mint a pápistaság és eretnekség állami elismerését. Azoknak szónoklatai, a kik e javaslatot támogatták, aligha csodálatraméltóbbak előttünk ma, mint azokéi, a kik ellenezték. Lord Russell János is, a ki pedig jóval túlszárnyalta azoknak közfelfogását, a kik között inditványát tevé, a javasolt rendszabályok elveit inkább a védelem, hogysem a határozott követelés hangján merte ajánlani. Nyiltan maga sem bátorkodott megtámadni azoknak igényeit, a kik azt vitatták, hogy az államegyház szent jogai közé tartozik, hogy az egész oktatást a maga belátása szerint intézze, vagy, ha tetszik, általán a tanitást se engedje meg.

A kormány nem birta mindazt kivinni, a mit akart. Igen heves küzdelmet kelle folytatnia az összeg engedélyezése fölött, s a Lord Stanley inditványa, mely szerint ő felsége föl lett volna kérendő, hogy a nevelésügyi bizottságot illető kormány-rendelet vonassék vissza, csakis két szónyi többséggel vettetett el — 275-tel 273 ellenében. A Lordok

házában, a hova a csata szinhelye áttétetett, Canterbury érseke csakugyan megtette és nagy többséggel keresztül is vitte inditványát a királynőhöz intézendő föliratra nézve, esedezvén, hogy a kormányrendeletet vonassa vissza. A királynő szilárdan felelé, hogy a parliament által megszavazott összegek kiosztása, mint tapasztalni fogják, csakis az alkotmányos gyakorlat, a lelkiismeret és igazság és az állam-egyház jólétének szigorú szemelőtt tartása mellett og megtörténni, s ezzel nyert a kérdés megoldást. A kormánynak tehát sikerült a nevelésügyi kormány-bizottság szervezése, s azóta mindig ez a közeg kezelte köznevelési rendszerünket. A minisztérium, egészében, fölényt tanúsitott ebben a küzdelemben. Fölállitott egy elvet s meg is állt mellette. Ha a szónoklatok, a mint mondók, a melyeket a javaslat pártolói tartottak, minden mai korbeli fölvilágosodott embert meglephetnek halvány, mentegetőző és majdnem gyáva hangjok által, melylyel a nemzeti nevelés rendszerének jogosultságát vitatják, azt mégis el kell ismerni, hogy a kormány ez elvet némi koczkázattal állitotta föl és hogy nem hagyta kislelküen cserbe, az ellenséges ostrommal szemben sem. Megérdemli a följegyzést, hogy a midőn a fölemelt összeg és az elvek ellen, a melyek szerint szétosztandó lesz vala, olyan férfiak küzdöttek, mint Sir Peel Róbert, Lord Stanley, Mr. Gladstone és Mr. Disraeli, pártolói között ott voltak Mr. O'Connell és Mr. O'Brien Smith. Mind e két ir vezérszónok csak azt sajnálta, hogy miért nem sokkal nagyobb az összeg s a kiosztás miért nem történik még szabadelvűbb elv szerint. O'Connell volt az ir katholikusok és nemzetiségiek elismert vezére; O'Brien Smith pedig aristocratikus protestáns vala. Akármilyen gyönge lett légyen is a Whig-minisztérium, hivataloskodásának

tartama nevezetes, ha egyébért nem, már csak azért a bucsúvételért is, a melyet a nemzeti nevelés ügyében tanúsitott. A titkos-tanács bizottságának kinevezése korszakot jelez.

Valóban ez időszak története mintha tele volna reformokkal. A parliamenti évkönyvek egész sorát foglalják magokban a társadalmi és politikai javitásokra czélzó intézkedéseknek, a melyek, úgy látszik, magokban véve is, a legéberebb munkásságról tehettek vala tanuságot akármiféle minisztérium részére. Intézkedés történt az általános lajstromozásra; a bélyeges papir és a hirlap-bélyeg díjainak leszállitására; a börtön-rendszer javitására; a huszonegy éven alóli ifjaknak vagy gyermekeknek a fölkúszás utján történő kémény-seprés körüli alkalmazása eltiltására; a pelengérre állitás útján való büntetés elnyomására; a zsidók polgári állomásoktól való elzártságának enyhitési kisérleteire nézve — ime, ez csak egynehány ama sok társadalmi és politikai reform közül, a melyek lekötötték figyelmét annak a pihenni nem tudó időszaknak, a mely mégis, bizonyos tekintetben, olyan álmosnak, olyan semmittevőnek tetszhetik. De, hát, hogyan is történhetett, hogy azt a minisztériumot, a melynek ideje alatt mind e dolgok létrejöttek, vagy legalább kisérlet tárgyát tevék, kimerültnek, érték nélkül valónak tekinthetjük?

Egy felelet könnyű. A reform-erő a korban s nem a minisztériumban lakozott. A közvélemény minden alkalommal sokkal előbb járt, mint a minisztérium hajlamai. Általános és igaz is volt az a meggyőződés, hogy a minisztérium, magára hagyatva, semmit sem fogna tenni. Mikor valamely javitás sodrába belehajtották, rendesen, a mennyire csak tőle telt, a legalsó mértékre szállította le a kiviendő reformot. A mibe csak belekezdett, úgy látszott, mindig vonakodva

fogott bele s olyan formán, mintha épen csak másokat akart volna meggátolni, nehogy beleelegyedjenek a dologba. Természetes, aztán, hogy nagyon kevés, vagy épen semmi köszönetet sem aratott azért a jóért is, a mit tenni talált. Ha javaslatot terjesztett elő a halálos büntetésnek különböző esetekre nézve való eltörlése érdekében: olyan messze mögötte maradt a közvéleménynek és ama bizottság czélzatának, a mely nyolcz évvel előbb büntető-igazságszolgáltatásunk állapotainak vizsgálatára küldetett ki, hogy a miniszteri törvényjavaslat csak igen csekély többséggel ment keresztül, és sok hevesebb reformerben azt a véleményt keltette, mintha az igazi reformnak inkább visszaszoritása, hogysem előbbrevitele kedveért történt az egész. Voltaképen a lelkesedés és a növekedés korszaka vala az, de a minisztérium ezt nem tudta belátni. Ugy látszik, Lord Melbournenak sehogy sem akart a fejébe férni, hogy akkor minden elmében valóságos nyugtalanság mozgolódott, mely az illetőt valami különösnek a végrehajtására ösztökélé. Nyilván azt a meggyőződést vette a fejébe, hogy az egyetlen józanúl elképzelhető dolog, a mit Anglia népe tehet, csakis a Melbourne-minisztérium föntartása lehet, s hogy, mivel e nép józan, természetesen meg is fogja ezt tenni. Valami olyanforma állapotba nőtt bele, mint egy jól neki hízott öreg urasági kapusé, a ki székében szunyókálva, kezdi neveletlenségnek tartani, ha gazdája valami vendége bátorkodik a kapun kopogni s ezzel zavarja őt kényelmes nyugalmában.

A ki kételkedni talál, hogy az csakugyan a lelkesedés kora lett volna hazánkban: csak egy pillantást kell vetnie történetére. Anglia egyháza és Scotia egyháza egyképen föl vala izgulva oly mozgalmak nyomán, a melyek az igazi és az ellenállhatatlan lelkesedésből származtak — amaz erős,

messzeható természetű lelkesedésből, a mely korszakot alkot minden egyház, minden nép történetében. Ime Irországban, Máté apó, egy kegyes és komoly barát, a kinek nem volt sem ékesenszólása, sem tanultsága, sem valami nagy szelleme, hanem csak lelkesedése és nemes elhatározása, a nép szivét úgy fölinditotta s oly teljesen fölgyujtotta a mértékletesség ügyében, a mint csak Remete Péter teheté, a népeket keresztes-háborúkra lelkesitvén. Sok legkiválóbb társadalmi reformnak, a melyek közöttük immár rendszeresekké váltak, a kezdete arra az időre esett s alig lehet mondani, hogy attól fogva mostanáig valami nagy előhaladást tettek volna. Mr. Hume 1840. júliusában inditványozá a képviselőházban, hogy a felséghez kérő fölirat intéztessék abban az értelemben, hogy a Brit Múzeum és a Nemzeti képtár álljon nyitva a közönségnek a vasárnapi istentisztelet után, »azokban az órákban, a mikor a vendéglők, sörházak és pálinka-árulások a törvény engedélyével nyitva vannak.« Az inditványt, természetesen, elvetették; de érdemes fölemlitenünk most, annak föltüntetésére, hogy meddig a pontig haladt a társadalmi reform-szellem abban az időben, a midőn Lord Melbourne, mint látszott, egészen tisztában volt magával a felől, hogy az ő öltője számára már elég volt a reformból, és, hogy hagyjanak már békét a miniszteréknek, legalább az ő minisztersége alatt, hadd fogyaszthassák békében kenyerök hátra levő részét, a nélkül, hogy örökösen zaklassák őket a nyughatatlan radicalisok, vagy ijesztgessék az ellenzéki többségek és a Toryk sikerei.

A Stockdale-eset ugyancsak megzavarta a miniszteri pihenőt, s egyszersmind azzal fenyegetett, hogy összeütközést idéz elő a parliament előjogai és a törvényszékek törvényes hatalma között. Hansardék, a jólismert parliamenti könyv-

nyomtatók, bizonyos parliamenti tudósitásokat adtak ki a börtönügyről s e tudósitások rendjén fordult elő, hogy egy könyv, melyet Stockdale J. J. adott ki, mocskosnak és a lehető legocsmányabbnak vala föltüntetve. Stockdale pört inditott Hansardék ellen, hogy gúnyiratot adtak ki ellene. Hansardék a parliament tekintélyére hivatkoztak; de Denman főbiró odadöntötte a dolgot, hogy a képviselőház nem parliament, s nincs neki az a törvényes hatalma, hogy egyének ellen szoló gúnyiratok kiadását szentesithetné. A tekintélyek ez ellenmondásából, aztán, hosszas és gyakran nagyon is illetlen viszongás származott. A képviselőház nem akarta engedni a maga előjogait; a törvényszékek nem akarták elismerni tekintélyét. Az ez ügyben gúny-irat miatt támasztott számos panaszok közül egyre Hansardék ellen, a meg nem jelenés alapján, itélet hozatott és London sheriffjei utasittattak, hogy kobozzanak és adjanak el bizonyos részt Hansardék tulajdonából, a panaszos követeléseinek kielégitésére. A szerencsétlen sheriffek, mint a régi darabos szójárás mondta volna, az ördög meg a mély tenger közé szorultak. Ha a Hansardék tulajdonára kezet tesznek, vád alá kerülnek, hogy semmibe vették a kepviselőház előjogát, s megeshetett volna, hogy a Newgate fogházba küldik őket. Ha, túlfelől, megtagadják a királyi főtörvényszék rendeletének foganatositását, ez a törvényszék is bizonynyal fogságra vetteti őket vonakodásukért. És, hogy csakugyan két tűz közé szorultak, hamarosan ki is tünt. A kártéritési összeget lefizették a sheriffek tanácsánál, hogy kikerülhessék az elkobzás botrányát, de tiltakozást is jelentettek; a képviselőház megrendelte a sheriffeknek, hogy téritsék vissza a pénzt Hansardéknak; a királyi főtörvényszék meg rendeletet adott ki, a mely utasitotta s sheriffeket,

hogy a pénzt szolgáltassák át Stockdale-nek. A sheriffek a végén is a parliament őreinek fogházába kerültek, mint a kik nem hódoltak a képviselőháznak. A királyi főtörvényszék *habeas corpus*-t, azaz elfogatási parancsot küldött a parliamenti őrök fejének, fölhíva őt, hogy a sheriffeket vezesse a törvényszék elé. A ház útasitotta az őrök fejét, hogy adja értésére a törvényszéknek, hogy ő a sheriffeket a képviselőház rendeletéből tartja őrizet alatt. Az őrök feje a királyi törvényszék elé vezette a sheriffeket s ott megtette a maga jelentését; előadása helyesnek és elfogadhatónak nyilvánittatott s foglyait szépen megint visszakisérte. E nevetséges valaminek jó része úgy folyt le, hogy fölösleges minden részletét leirnunk. A képviselőháznak, a mely mind csak csukatta be a makacs Stockdale ügyében eljáró sheriffeket és ügynököket, egész csomó foglya volt a kezén, a kikkel a végén azt sem tudta, hogy mit csináljon, — az egész ügy pedig óriási izgalmat keltett, gúny-kaczajjal vegyest, a közönségben. A képviselőháznak, a végén is, a törvényhozáshoz kelle folyamodnia s Lord Russel János 1840. márczius 3-dikán törvényjavaslatot nyujtott be, minden olyan egyén sommás támogatását czélozva, a ki parliamenti iratok közzétételével foglalkozik. A javaslat bevezetése kijelentette, hogy »mivel a parliament müködésének és kötelességeinek illő és hathatós kifejtésére nézve lényeges, hogy a mennyiben a két ház közül egyik vagy másik helyesnek találja, semmi akadály se állhassa útját akármelyik ház iratai, jelentései, szavazatai vagy intézkedései köztudomásra juttatásának«, törvényben kell biztositani jogát »bárkinek, vagy bárkiknek, a kik ellen, ily közzététel miatt, polgári vagy bünügyi úton kereset indittatott, hogy a Lord-kanczellár, vagy az elnök bizonyitványát mutathassa föl a törvényszék

előtt arról, hogy a közzététel a ház kiváltságának alapján történt, mire a keresetet azonnal meg kell szüntetni.« Ez a javaslat gyorsan áthaladott mindkét házon — nem épen minden ellenzés, vagy legalább morgás nélkül a felső ház részéről — s április 14-dikén törvénynyé vált. A vitás kérdést elég jól megoldotta, noha bizony, meg nem szabta a parliament és a törvényszékek viszonylagos jogait. Azóta ilyfajta nehézség nem támadt. A sheriffeket és többi foglyokat bizonyos idő multán szabadon bocsátották s a közönség izgalma csöndes nevetésben ért véget.

Azonban, e kérdés nagyon is komoly vala, s a dologban az a figyelemreméltó, hogy a közvélemény majdnem egészen a törvényszékek és a sheriffek pártján állt. A minisztériumnak anyira kelle a közitélet szemében hanyatlania, hogy még a képviselőház tekintélye is csorbát szenvedett ez itélet előtt, máskülönben lehetetlen, hogy a házon kivül ilyen hangulat keletkezhetett s válhatott volna általánossá. Ugy látszik, a közönség az egész dologban nem látott egyebet, mint egy zsarnokoskodó képviselőházat, a mely korlátlan hatalmat gyakorol nehány alárendelt egyén ellenében, a kik közül némelyeknek, például a sheriffeknek, semmi egyéb részök nem volt az egész vitában, mint, a mit hivatalos kötelessegök mért reájok. Ehhez képest, tehát, a sheriffek voltak a nap hősei s az egész országon végig tapsoltak nekiek és poharakat köszöntöttek reájok. Csakugyan, nagyon kellemetlen helyzete is volt a képviselőháznak, a mely arra kényszerült, hogy előjogait oly módon érvényesitse, hogy börtönbe küldjön oly embereket, a kik csakis azt a kötelességet teljesitették, a melyet a törvényszékek szabtak eléjök. Talán jobb lett volna, ha a kormány elején szilárdabban védte volna a képviselőház jogait s igy föltüntette

volna a közönség előtt magát a tulajdonképi kérdést, a mi az egész vitának magva volt. Ma semmi sem lehet világosabb, mint, hogy mily mindenek fölött való fontossága van annak, hogy a parliament mindkét háza részére a nyilvánosság föltétlen joga és szabadsága biztosittassék. A veszedelem, mely e hatalom gyakorlásában netalán előfordulható visszaélésből származhat vala, még csak nem is lett volna hasonlítható ahhoz a bizonyos szerencsétlenséghez, a hova a dolgok állása fejlik vala, ha akármelyik ház abbeli jogát, hogy a mit a közjóra nézve csak szükségesnek lát, közzé is tétethesse, gúnyiratokra vonatkozó törvények által, vagy más módon korlátozták volna. A nagy sérelmeknek, kezdve a rabszolgaság eltörlésén, el egész a gyárügyi törvények megalkotásaig, elenyésztetésére vonatkozó reformok közül nem is csak egy lett volna megakasztva, vagy talán épen meg is hiusitva, ha a parliament házaitól meg lett volna tagadva, hogy a létező bajokat szabadon kifejthessék és közzé is tehessék. Hazánkban a parliament csakis a közvélemény ereje alapján működhet. A társadalmi reformokat nem lehet ám, egyszerűen, a valamit hát tenni kivánó kormányok elhatározásával keresztül vinni. A törvényhozás és a közönség figyelmét mindig, ismét és ismét, föl kellett rázni a sérelmek iránt beszédek, határozatok, viták és pártokra oszlások útján, addig semmi kilátás nem levén a kérdés szabályozásának keresztülvitelére. Mikor aztán a közvélemény megérett s elég erős arra, hogy a kormányt keresztülsegitse a reformmal, az előítéletek és leplezett érdekek ellenében, akkor keresztül van vive a reform, de addig soha. De aligha eddig a fokig lehetett volna a dolgot érlelni, ha azok, a kiknek érdekökben áll vala az illető sérelem hangoztatása, elég erővel rendelkeznek vala, hogy a parliamenti tudósitások

kiadóit már a vita első szakaszában és törvényes eljárás útján leszoritsák a térről. Az sem ért volna semmit, ha csakis magában a parliamentben folyó viták szabadságát védelmezték volna. Nem a vita, hanem a vita közzététele útján lehet az ország közvéleményéhez férkőzni. Valóban, minél szegényebb, minél gyöngébb és alárendeltebb valaki, annál nagyobb szüksége van rá, hogy a közzététel teljes szabadságának a parliament kezébe való letétele mellett fölszólaljon. A gyári munkás-gyermek, a kéményben kúszó fiu, a módositott rabszolgaság gyarmati rendszere alatt álló inas, a reves hajón tengerre küldött tengerész, nőietlen rongyokba takargatott nő, ki »Ing-dal«-át *) dúdolja; a többi nők, a kik majdnem a szó teljes értelmében nemöktől vannak alakjokra, munkájokra és lelkökre nézve megfosztva, a kik piszkos bugyogóikban négykézláb vonszolják a kőszén-koczkákat a bányákban — ezek azok a zsarnokok és kiváltságosok, a kiknek számára követeljük a parliamenti közlemények szabad közzétételét.

Az események, melyek ez idő tájt Syriában történtek, talán inkább a török birodalom általános történelméhez tartoznak, mint az Angliáéhoz. De oly nevezetes befolyással voltak hazánk és Francziaország egymáshoz való viszonyára, s oly egyenes összeköttetésben álltak oly általok előidézett eseményekkel, a melyekben a vezér-szerepet Anglia vitte, hogy lehetetlen volna elhaladnunk mellettök a nélkül, hogy némileg meg ne emlékezzünk felőlök. Mehemed Ali, Aegyptom pasája, valamennyi hűbéres szultán között a leghatalmasabb, egy vasakaratú és mind a hadviselésben, mind a kormányzásban igen nagy tehetségű ember, egy időre urává

*) Hood Tamás költeménye, a varrónő nyomoráról.

tette magát Syriának. Fogadott fiának, Ibrahim pasának, hadvezéri tehetségei segélyével, mindenütt leverte a porta seregeit, a hol csak összeütközésre került közöttük a dolog. Mehemed győzelmei, a végén, arra kényszerítéék a portát, hogy meghagyja őt a hatalmon Syriában; de a szultán hosszan készülődött, hogy új kisérletet tegyen nagyravágyó alattvalójának visszaszoritására. A szultán 1839-ben ismét háborút izent Mehemed Alinak. Ibrahim pasa megint fényes győzelmet nyert a török seregen. Az erélyes Mahmud szultán, a ki nem vala méltatlan egy olyan ellenfélhez, mint Mehemed Ali, hirtelen meghalt, s a Kapudán pasa, vagyis a török hajóhad főadmirálisa, rögtön halála után, átállott minden hajójával az aegyptomiakhoz — a mely árulás majdnem példátlan még a török birodalom történelmében is. Nyilvánvaló volt, hogy Törökország nem mérkőzhetett a rettenetes Mehemeddel és szerencsés fiával; holott az európai nyugati hatalmasságoknak s különösen Angliának, régóta fönn kelle tartani a török birodalmat, mint a nemzetközi rendszer nélkülözhetetlen alkotó részét. Oroszország politikája abban állott, hogy fönn kivánta tartani e birodalmat mindaddig, a mig a maga czéljai kivánták; hogy gondoskodni kivánt, nehogy valamely más hatalmasság Törökország valamely részéhez jusson; és, hogy útját egyengesse annak, hogy a prédára jutandó Törökország fölött olyan osztozkodás történjék, a milyent az orosz érdekek kivánnak. Oroszország, tehát, hol védelmezte, hol pedig támadta Törökországot. Oroszország eljárása látszólag következetlen vala, — de csak olyformán volt az következetlen, mint annak a hajónak a jarása, a mely most erre az oldalra, majd meg amarra az oldalra tér, hanem azért határozott czélja van s e közben egy bizonyos kikötőt ér el.

Anglia akkor, s azután is még soká, nagyon hajlandó volt a török birodalom föntartására és nagy mértékben védőfalúl szolgált az Oroszországnak tulajdonitott tervek és vágyak ellenében. Francziaország nem támogatta oly erősen Törökországot és Francziaország, mi több, azt vette a fejébe, hogy Angolországnak megvannak a maga tervei Aegyptomra nézve. Ausztria kész volt általában Angliával tartani; Poroszország alig volt valamivel több a névleges részvevőnél a most létrehozott szövetségben. Nyilvánvaló, hogy az ilyen szövetség eljárása nem valami egybehangzó és határozott lehetett. Mindazáltal elég erős volt arra, hogy Aegyptom pasájára nézve igen erősnek bizonyitsa magát. Angol, osztrák és török hajókból álló hajóraj kezdte Acre-t bombázni; a szövetséges sereg az aegyiptomiakat több erősségből kiszoritotta. Ibrahim pasa, minden vitézsége és lángesze mellett is, nem állhatott meg azzal a nagyobb erővel szemben, a melylyel immár sikra kelle szállania. A rövidet nekie kelle huznia. Senki sem kételkedhetett, hogy ő és atyja hasonlithatatlanul alkalmasabbak lettek volna Syria jó kormányzására és fejlődésének lehetővé tételére, mint Törökország valaha lehetett. De ebben az esetben, valamint máskor is, Anglia és szövetségesei azt a gyülöletes elvet juttaták érvényre, hogy a török birodalmat fönn kell tartani, mindegy, akármennyibe kerüljön is ez a föntartás és akármennyi hátrányára legyen is a hatalma alatt álló végeknek. Mehemed Ali megfosztatott minden ázsiai birtokától; de biztosittatott részére Aegyptom kormányzása. A szerződést, mely e határozmányokat Mehemed Alira kényszerité, Londonban, 1840. július 15-dikén irták alá.

A szerződést aláirták Nagybritannia, Ausztria, Poroszország és Oroszország képviselői egyik részről, és az

ottoman porta képviselője a másik részről, Francziaország neve nem volt rajta látható. Francziaország kivonta magát a szövetségből, sőt egy ideig úgy látszott, mintha kedve is volna fegyvert fogni ellene. Miniszterelnöke akkor Thiers úr vala — eleven képzeletű, tevékeny, nagyravágyó vérmérsékü férfiú s telve azzal, a mit nem tudunk másnak nevezni, mint a nemzeti önteltség nem valami nemes szellemének — megjegyezve, hogy itt az 1840-beli Thiersről beszélünk s nem arról a bölcs és nagy tehetségű államférfiúról, a kit a szerencsétlenségek tüze próbált ki és tett mérsékeltté, s a ki Francziaországot 1870. romjaiból és vonaglásaiból újjáalkotá. Thiers elhitette magával és honfitársai nagyobb részével, hogy Anglia arra készül, hogy Mehemed Alit nem csak Syriából, hanem Aegyptomból is kiűzi, és hogy szándéka Aegyptomot is birtokába keritni. Nehány hónapig úgy látszott, hogy a háború kikerülhetetlen Anglia és Francziaország között, noha, igazában, a legcsekélyebb ok sem forgott fönn, a miért a két államnak harczolnia kellett volna. Francziaország ép oly távol állt még csak gondolatától is a valóban érdek nélküli külügyi politikának, mint Anglia. Angliának, másfelől, még csak eszébe sem jutott, hogy Aegyptom tulajdonosává váljék. Szerencsére mind Lajos Fülöp, mind M. Guizot a leghatározottabb barátai valának a békének; M. Thiers lemondott; M. Guizot lett a külügyminiszter s a kormánynak voltaképen feje. Thiers politikáját a franczia kamara előtt a szenvedélyes és majdnem magán kivűl levő szónoklat vészkiáltásával védte. Ismét és ismét kijelentette, a mit az ő esze kicsinált dolognak látott, hogy hadat kell izenni, ha Anglia azonnal félre nem áll és a júliusi szerződés határozmányait meg nem változtatja. Nem lehet kétségbevonni, hogy Thiers Francziaor-

ság fölizgult közérzületének jó részét magával ragadta. De a királyt és Guizot-t szerencsére támogatta a kamarák és az ország többsége, és a londoni szerződés 1841. július 13-ikán aláíratott, a mely gondoskodott az aegyptomi ügyek szabályozásáról, a már megtett intézkedések alapján s még azonfelül azt a határozmányt is magában foglalta, a melyre még ismételve lesz alkalmunk hivatkozni s a mely szerint a szultán erős elhatározását jelentette ki, hogy föntartja birodalma régi uralkodó elvét, hogy idegen hadihajó egy sem mehet be a Dardanellákba és a Bosporusba, kivéve az olyan könnyü hajókat, a melyek számára fermán adatott ki.

Hazánk közönsége csak kevéssé érdeklődött az Aegyptom fölötti bonyodalom iránt, legalább a mig valószinűvé nem vált, hog Angliát háborúba bonyolitja Francziaországgal. A háború némely eseményét, az igaz, némi elégtétellel szemlélte az itthoni közönség. Napier Károlynak, ennek a hevesvérű, magában bizó hajóraj-parancsnoknak vitézségét lelkesedve dicsőitették és sikeres vakmerőségének diadalait úgy magasztalták, mintha Nelson lángeszéről, vagy egy Cochrane kitünő találékonyságáról tanuskodtak volna. A Napier bámulói közül sokan nem nagyon busúltak a porta és a pasa közti viszály érdeme miatt. Legnagyobb részök épen olyan nyugodtan vette volna a dolgot, ha Napier a pasa mellett és a porta ellen küzdött volna, és igen sokan egyátalán azt sem tudták, ha voltaképen a porta, vagy pedig a pasa érdekében háborúskodik-e? Azoknak, a kik igényt formáltak ahhoz, hogy fölvilágosodottabbak, volt bizonyos halvány fogalmok róla, hogy némi módon Anglia biztosságára és dicsőségére nézve lényeges, hogy valamikor Törökország bajba keveredik, nekünk azonnal védelmére kell

kelnünk, megfékezve lázadóit, leverve ellenségeit. Akármilyen alaptalan vala is Francziaország gyanúja Aegyptomra vonatkozó czélzatainkat illetőleg, azért mégis alig vádolható értelmetlenségről. Még a leghidegebb és pártatlanabb franczia is könnyen arra a nézetre térülhetett, hogy szabad Anglia nem fogta volna, saját határozott czéljai nélkül, lekötni magát egy hitvány és haldokló despotismus javára.

A minisztérium, e közben, rohamosan hanyatlott. Jellemét nagy mértékben koczkáztatta már szokássá vált eljárása által, a melylyel ismét és ismét kibékült vereségeivel s belenyugodott, hogy megint elvállalja, vagy megtartsa hivatalát, bármily mentség vagy ürügy alatt. Rendkivül rosszúl tudtak kormányozni, a pénzügyek a lehető legrosszabbúl folytak alattok. Későbbi üdőkben arra a tapasztalatra jutottunk, hogy a Toryknak a pénzügyek kiválóan gyönge oldaluk. A bevételek kitünő kezelése és a szép kis fölösleg közönségesen úgy volt fölfogva, mint igy vagy úgy, de valahogyan a liberalis kormányzat kiváltsága; mig a vesztegetés a kiadásokban, a deficit és adó-emelés a tory-kormányzás szükségképi járulékai közé soroztatott. A közvélemény, e tekintetben, mindkét félen oly közel jár e nézet elfogadásához, hogy van sok Tory, a ki még inkább büszkélkedik vele, hogy vezetőik nem valami számitó gazdák s a ki a nemzet bevételeivel való bőkezű gazdálkodást valami különös gentlemanhez illő dolognak tekinti, a mit egy nagy politikai párt tiszteletreméltó hagyományai meg is követelnek. De a Melbourne-minisztérium napjaiban nem ez a nézet uralkodott. Akkor az volt az általános meggyőződés, hogy a Whigek alkalmatlanok a pénzügyek kezelésére. A kincstár kanczellárjának, Mr. Baringnek, költségvetése majd-

nem két milliónyi hiányt mutatott föl. E hiány egy részének fedezésére a czukor-adó fölemelését javasolta; de a képviselőház, hosszú vita után, elvetette ez inditványát harminczhat szavazattal. Természetesen azt várták, hogy a miniszterek lemondanak; de ők még nem valának hajlandók vereségök következményének elfogadására. Azt gondolták, hogy van még másik kövük is parittyájokban. Lord Russel János már előbb nyilvánitotta szándokát, mely szerint a ház egy bizottságának kiküldését akarja inditványozni, mely vizsgálja meg a törvényhozás állását, tekintettel a gabnakeresdésre; most pedig tervezetét elő is terjesztette, mely szerint határozott illetékképen volna vetendő nyolcz shilling minden quarter *) búzára s aránylagosan kisebb díjak a rozsra, árpára, zabra. Ennek az előterjesztésnek, azon a hatáson kivül, a melyet a Melbourne-minisztérium sorsára gyakorolt, a legcsekélyebb jelentőséget sem lehet tulajdonitani. Az egész csak kisérlet vala a szabad kereskedelmesek irányában, a kik épen akkor kezdtek hatalomra emelkedni — azonban olyan hatalmasak még távol sem voltak, hogy egy kormánynak politikát szabhattak volna. A szabad kereskedelem történetét majd alkalmunk lesz előadni; ez az imént érintett mozzanat még nem tartozik ama nagy mozgalom történetének keretébe, hanem csak egy kicsinyke párt-mesterkedés vala. Tévútra senkit nem vezetett. Lord Melbourne mindig a legmagasabb hangu kicsinyléssel beszélt a szabad kereskedelem ügyében folyt izgatásról. Jellemző esküdözések közt jelentette ki, hogy a mi bolondságot pártfogoltatni hallott valaha, a szabad kereskedelem kérdése volt a legbolondabb. Maga Lord Russell János is, a ki pedig sokkal

*) Egy quarter = 290,78 literes angol ürmérték.

fölvilágosodottabb vala, mint a miniszterelnök, gyakran rosszalta és gúnyolta a szabad kereskedelem iránt támasztott igényeket. A miniszterek áthajlása, melylyel ők lettek a mérsékelt határozott illetékek hivatalos szószólóivá, a lelkiösmeretet nagyon is rohamosan illeté, s a nemzet sehogysem birta megemészteni. A közvélemény sehogy sem tudta megbirni. A kisérletből, hát, nem is származott a Whig miniszteriumra nézve egyéb, mint baj. A helyett, hogy új pártfeleket, vagy új rokonszenvet szereztek volna javaslatukkal, az emberek mind csak azt kérdezték: »Hát már semmi sem fogja ezeket hivatalukból kimozditani? Hát már sohasem érjük végét az új cselfogásokkal tett kisérleteknek, hogy helytt maradhassanak?«

Sir Peel Róbert, a közönséges szólásformát használva: a bikát a szarvánál fogva fogta meg. Egyenesen bizalmatlansági szavazatot inditványozott — határozati javaslatot adva be, mely szerint a miniszterek nem birják a ház bizalmát annyira, hogy alkalmasak lehetnének azoknak az intézkedéseknek keresztülvitelére, a melyeket lényeges fontosságuaknak itéltek a közjólétre nézve, és a mely szerint állásukon maradásuk, ily körülmények között, nem megegyeztethető az alkotmány szellemével. A mérkőzés 1841. június 4-dikén történt meg s a bizalmatlanság győzött — egy szavazatnyi többséggel. Ezt még a Whigek sem birhatták ki. Lord Melbourne a végén kezdte észrevenni, hogy a dolog kezd komolylyá változni. A parliament föloszlatása megtörtént s az általános választások eredménye az lőn, hogy a Toryknak még nagyobb lett a többségök, mint a mekkorára magok is számitottak. Mihelyt az új parliament összeült, mindkét házban kormányellenes szellemü módositások jutottak a föliratokban érvényre, Lord Melbournenek

és társainak le kelle mondaniok s Sir Peel Robert bizatott meg a kormány megalakitásával.

Ebben a történetben nem sok dolgunk lesz immár Lord Melbourne-nel. Egyszerüen kiesik belőle. Hivatalából való kiüzetése és halála közt, mely 1848-ban következett el, keveset, vagy épen semmit sem tett, a mi valamennyire is figyelmet érdemelne. Egy időben azt mondták, hogy utolsó évei magányosak és szomoruak valának; de ezt csak nem rég kétségbe vonták, s valóban, nem valószinü, hogy valaki, a kinek olyan eleven vérmérséke s annyi barátja volt, a magának eleget tenni nem biró magány kinjának és az elhanyagoltság keserüségének dobatott volna prédául. Nagylelkü és kedves ember vala; egyéni jelleme, habár sokszoros megtámadásnak vala kitéve, minden komoly gáncstól tiszta volt; hivatalos állásában hajótörést szenvedett, nem annyira azért, mintha tehetsége nem lett volna, hanem inkább, mivel olyan politikus volt, a kinek nem voltak meggyőződései.

A Peel-minisztérium nagy remények között foglalta el helyét. A Lord-kanczellár Lord Lyndhurst lett; a belügyi állam-titkár Sir Graham Jakab; Lord Aberdeen állt a külügyi hivatal élén; a gyarmatügyi államtitkárságot Lord Stanley töltötte be. A legnevezetesebb férfiú, a ki nem ült a cabinetben, de a ki nem soká egyik legelső rangu államférfiuvá volt az országban válandó, Mr. Gladstone W. E. vala. A Peel-minisztérium történetében némi jelentőséggel bír az a tény is, hogy a választások, melyek az új minisztériumot hatalomra juttaták, Mr. Cobdennek is először adtak ülést a képviselőházban.

TIZEDIK FEJEZET.

Egyházi mozgalmak.

Mig Lord Melbourne és whig kollegái, még mindig a kormányon, abban a tetszetős föltevésben, hogy senkinek esze ágában sincs valami komoly dologba kezdeni, elsemmiskedték népszerűségöket: az alkanczellár és a két ház fejei gyűlést tartottak Oxfordban és törvényt láttak a »korszerű értekezések« hires 90-dik száma *) fölött. Az a mozgalom, a melynek nehány jelentős irányzatát forma szerint elitélte az ez értekezés fölött kimondott kárhoztatás, egyik leghatalmasabb volt azok közűl, a melyek az angol egyházat, a reformatió óta, forrongásba hozták. Az értekezés szerzője Dr. Newman János Henrik volt s a tekintélyt parancsoló szavazatok által történt elitéltetésének legfőbb oka az az elv vala, a melyet vitatott s a mely szerint az ember, a tisztesség megsértése nélkűl, aláirhatja az angol egyház minden hitczikkelyét és tételét s mégis hű maradhat a római egyház több oly tanához, épen a melyek ellen szükségképi tiltakozásnak tekintették ezeket a hitczikkelyeket. A nagy mozgalom, a mely igy nyilvánosságra és heves vita alá kerűlt, voltaképen a gondolatok amaz óriási forrongásából származott, a melyet a franczia forradalom keltett föl s melynek halkabb visszhangja az angol reform-törvényben nyilatkozott. A vallásos mozgalom középpontját az oxfordi egyetemben kell vala keresni. Már, akár mikor igaza van, akár mikor nincs igaza: Oxfordnak mindig érzelmesebb és költőiebb

*) »Tracts for the Times, Nro. 90.«

volt szellemiránya, mint versenyfeléé és társaé, a Cambridge-é. Akkoron két erő gyakorolt befolyást Angliára, s mindkettő egyenlő mértékben kihívta bizonyos tehetséges és rajongó ifjú Oxford-pártiak aggodalmát és ellenséges indulatát. Egyik a rationalismus felé hajlás vala, a mint a német theologusoktól származott közénk; a másik pedig az a modor, a melyben az egyház és állam összefüggése Angliában hatni kezdett az egyháznak, mint szent és tanító intézménynek, hátrányára. A reform-párt, a hol csak lehetett, megtámadta az egyház jogait és tulajdonát. Különösen Irországban olyan kisérletek történtek, a melyeket ma minden gyakorlati ember, akár pap, akár nem, helyeseknek fog elismerni, de a melyek Oxford minden kegyes híve előtt az egyház szabadságára és befolyására nézve vészszel terheseknek tetszének. E veszélyek fölötti töprengésből származott aztán a vágy az egyház tekintélyének fölújitása után; hogy életerejét föl kell eleveníteni; hogy megint vissza kell szerezni számára a nemzeti élet vezérletének és ihletésének ama helyét, a mely, lángoló hiveinek hite szerint, jogszerint őt illeti s a melyet csakis az által veszithetett el, hogy az élén állók gondatlanok valának s most ezek nem tudták betölteni égtől nyert hivatásának kötelességeit.

Valóban, semmiféle mozgalomnak sem lehetett volna tisztább forrása, sem önzetlenebb, magasabbra törő viadorai. Olyan komoly, nyughatatlan lelkekben szülemlett az meg, mint a Keble édes, szentséges szelleme — mely, Göthe csillagakép, »nem sietve, el sem késve« haladott *) — meg levén győződve, hogy az angol egyháznak magasabb rendü kötelességei és nemesebb igényei vannak, mint épen csak kegyes

*) »Ohne Hast und ohne Rast.«

egyházi beszédek elszónoklásának mindennapi munkája és püspökök meggazdagitásának hatalma. Keble el nem tudta gondolni, hogy az egyház megnyugodhassék, valamig minden rendben nem lesz. Egy némely körülte levő hatalmasabb és gondolkodóbb elmét folyton ösztönzött, vagy jobban mondva befolyása és példája által mindig arra lelkesitett, hogy követeljék vissza az egyháznak azt a helyet, a mely megilleti, mint az apostolok igazi utódját. Követelte számára, hogy ő és csak ő az igazi katholikus (egyetemes) egyház, és, hogy Róma eltávozott az igaz úttól és lemondott a dicső küldetésről, a melyet fönn kell vala tartania. Azok között, a kik társai valának szellemben és törekvésben Keble-nek, volt Froude Hurrell Rikhárd, a történetiró bátyja, a ki a legragyogóbb pályára nyujtott bő kilátást, de a ki aránylag még ifjan halt el; Dr. Pusey, később vezetője a nevét viselő felekezeti oskolának; s valamennyi közt a legkiválóbb: Dr. Newman. Keble részt vőn a vallásos elmélkedések »Korszerű értekezések« czimű sorozatának kiadásában, a melyek föladata az volt, hogy — az írók hite szerint — az angol egyház valódi hivatását kifejtsék. Ez volt az értekezések támasztotta mozgalom, a melynek oly különféle és nevezetes eredményei valának. Newman kezdeményezte az értekezések tervét s a legkiválóbbakat ő irta. Addig az ideig arról az oldaláról ismerték, hogy Róma egyik legkérlelhetetlenebb ellensége. Egyszersmind — a mint ő maga mondá magáról — »dühös« volt »a szabadelvűség eszközeire és nyilatkozataira.« Egyszer, midőn Algirban volt, egy franczia hajó érkezett oda, a háromszinű lobogó alatt; Newman még rá sem kivánt tekinteni. »Mikor visszatértem, bár huszonnégy órát valék kénytelen Párisban tölteni, az egész idő alatt a küszöbön sem léptem ki s az egész

szép városból csak épen annyit láttam, a mennyit a postakocsi ablakán át lehetett.« Soha római katholikusokkal semmi fajta érintkezése nem vala; egyáltalán különösen keveset tudott felőlök. Mikor Newman azt tanulmányozta és arról irt, hogy melyik a legbiztosabb út, hogy az angol egyház ismét visszanyerje méltó helyét a nemzeti életben, az a gondolat lebegett szeme előtt, hogy »van valami magasabb, mint az állam-egyház, és, hogy ez az egyetemes apostoli egyház, a mely létezik öröktől fogva s a melynek az állam-egyház csak is helyi formája és szerve. Valamig ez azzá nem lesz, mindaddig csak semmi. Ugyancsak keményen kell támogatására sietni, különben el van veszve. Egy második reformatióra van szükség.« Ez időben — Dr. Newman maga biztosit felőle — soha eszébe sem jutott, hogy az angol egyház kebeléből kilépjen. Remegett egyházaért a német rationalismus és a világias liberalismus veszedelmei közepett. Attól félt, hogy az egyház szolgai eszközévé sülyed az államnak és pedig a szabadelvü államnak.

Dr. Newman tehetségeit aligha tulszárnyalta csak egy kortársa is, a szellemnek csak egy megyéjében is. Állása és befolyása Oxfordban majdnem páratlan vala. Szellemvilága sajátságos vegyületéből állt a mysticus és logikai elemeknek. Épen olyan költői álmadozó vala, mint a milyen sophista — ez utóbbi névnek igazi és nem elrontott s nemtelen értelmében. Gyakran mondatott felőle és egy másik nagy angol felől, hogy korai körülményeik és nevelkedésök fölcserélése Newmanből könnyen Mill Stuartet és Millből Newmant csinálhatott volna. Angliának korunkban aligha volt az okoskodás és az angol próza terén nagyobb mestere, mint Newman. Ő az egyik legélesebb elméjű okoskodó s épen mint Mill, rendelkezik avval a ritka művészettel, a

mely a leghomályosabb és szövevényesebb kérdés minden nehézségét föloldja s tisztán és a maga meztelenségében állitja a legkorlátozottabb olvasó elé is. Szavai szétűzik a ködöt; s a ki hallja — már akár megegyezik, akár elüt véleményök — lehetetlen, hogy meg ne értse. Legtöbb munkájában átható, maró gúnyos humor található, néha gyorsan czikázik át rajta az ironia, mint a nyilaló fájdalom. Tulfelől a költészet és pathos gazdag ere lüktet irályában s művei sok részletében a valódi és nemes ékesenszólás magaslatáig emelkedik.

Mindama mesterfogásokban, melyek a nagy praedicatort vagy szónokot teszik, Newman meglepően páratlan vala. Modora fölöttébb lekötött, kecs nélkül való, sőt esetlen vala, hangja pedig vékony és gyönge. Alakja, magatartása elején semmikép sem tőn jó benyomást. Horihorgas, nyurga termetével, éles, sasorrú arczával, hideg, elmélkedő szemeivel inkább visszataszitotta, hogysem magához vonzotta volna, azokat, a kik először látták. Newman, teljesen minden szenvelgés nélkül, nem mindig rejtette el gúnyos véleményét az olyan emberek előtt, a kik jelentéktelenebb tehetségeik mellett nagy igényekkel léptek föl — s azok az emberek, a kiknek tehetségeik ne lettek volna az övéinél csekélyebbek, valóban kevesen valának. Newman nem magában véve a jelentéktelen szellemi tehetséget kicsinyelte, csak akkor nézte le, ha nagyzolni akart. Mig Oxfordban a Mária-templom papja volt, hatása mélységes vala. Mint Mr. Gladstone egy minapi beszédében mondá felőle, »minden magamutogatás, vagy erőlködés nélkül, egyszerűen csak kitűnősége által, mind több és több nem-tudóst vonzott maga köré folyton.« Mr. Gladstone ugyan e beszédében leirását adja Dr. Newman szónoki modorának is, mely nagyon

érdekes: »Dr. Newman modora a szószéken olyan vala, a mely, ha egyes részleteiben nézted, nagyon is kevéssé kielégitő eredményekre vezetett volna. Hangja hordozásában épen nem sok változatot használt; taglejtése épen nem is volt; szónoklatait mindig olvasta és szemei folyton könyvén csüngtek; s a mit csak mondhatsz felőle, mind, mind a szónoki hatás ellen beszél. Igaz, s mégis, ha az embert, mint egészet tekinted: bélyeg és pecsét vala rajta, ünnepélyes zene és édesség folyt hangjában, s hangját és modorát egybefoglalva oly teljesség volt egyéniségében, hogy előadása olyan volt, a milyennek leirám, és bár mindig irásból beszélt, rendkivül vonzóan és hatással szólt.« Bizonynyal arról a bélyegről és pecsétről van itt szó, a melyeket a lángész, a kegyesség és a komolyság nyom a homlokra. Soha az ellenfél sem beszélt Dr. Newman felől máskép, mint bámulattal szelleme és tisztelettel jelleme iránt. Dr. Newmannek volt egy öcscse, Newman W. Ferencz, a ki szintén igen tehetséges és komoly törekvésű férfiu vala. Ő is nyert kitüntetést Oxfordban s úgy látszott, hogy fényes pálya vár reá. De őt a gondolkozás hullámai egyik irányba vetették, mielőtt még hiresebb testvére a másik irányba sodortatott volna. A fiatalabbik Newmant 1830-ban vallásos kételyek visszatartották a harminczkilencz czikkely *) aláirásától, melylyel az Ur szolgájává kell vala avattatnia. Odahagyá az egyetemet s több esztendőre keletre vándorolt vállalkozva, lehet, nem a legjobb sikerrel, a keresztyénségnek legkorlátozatlanabb formájában való tanitására a mahomedánok között; majd visszatért Angliába, helyet foglalva a szabadgondolkodók egyik iskolájának vezetői között. A sors ugy bánt e két

*) Az angol egyház vallástétele harminczkilencz czikkből áll.

testvérrel, mint a Jean Paul történetének két barátjával: »megragadta mindenik vérző szivét és különböző utakra sodorta.«

Midőn Dr. Newman hires »90-dik számú« értekezését irja vala, a melyért itéletet szenvedett, meghajlott püspöke tekintélye előtt, ha a két ház elnökei előtt nem is; többé ily értekezéseket nem tett közzé. De véleményét semmiben sem változtatta meg; s csakugyan nem sokkal azután más kiadványt bocsátott közre »A brit biráló« czím alatt, a mely sok — kizárólag a római egyházhoz tartozónak tekintett — tételt rajongva követelt az angol egyház számára. Nem sokára azután az egész világ előtt nyilvánvalóvá lőn, hogy mely irányba hajlott Newman elméje. Az angol egyház legragyogóbb és legmélységesebb szelleme elfordult ez egyház szolgálatától s Newman átlépett a római egyház kebelébe. Mr. Disraeli, egy évszáz negyedével később, ez átállásról azt mondá, hogy »olyan lökést adott az angol egyháznak, a melytől még ma is remeg.« Ily eredményhez vezette őt az elmélkedés, a mely barátját, Dr. Puseyt, csakis annyira ösztönzé, hogy Róma mysticismusából és jelképeiből bizonyos részt az angol protestáns egyház szertartásaiba beleoltani törekedjék; a mely Keblet csakis annyira vitte, hogy szabadabb és igazán keresztyén jellemet próbáljon önteni a protestáns hitbe, és a mely Newman Ferenczet a radicalismus és rationalismus karjaiba üzte.

Az igazat megvallva, ma már nem nehéz belátni, hogy az idősebb Newman szelleme mikép hajlott a régi egyház felé, a mely a végén meg is nyerte őt magának. Ifjukori érzelmei felől adott saját nyiltszivű vallomásaiból láthatjuk, mily mélységesen mysticus természetű vala szelleme, és hogy, sokkal előbb, mintsem még maga is sejtette volna e hajla-

mát, a katholikus egyház épen jelképiségével vonzotta magához. Az a korai és kifejletlen hatalom, a melylyel Pascal a mathematikai kérdések fölött, bár senkitől sem tanulva, rendelkezett, nem vala rá nézve termékenyitőbb, mint ama régi katholikus jelképek és jelvények vonzó ereje, a mely, mint Newman mondja, már gyermekkorában hatott reá s a mely bámulatba ejté és megmagyarázhatatlan vala rá nézve, a midőn sok, sok év multán meginț hozzájok jutott. Nincs hely, a mely alkalmasabb lehetett volna e mysticismus iránti hajlam táplálására és kifejtésére, mint Oxford sok mindenféle tanulói és papi szép emlékeivel, festői és költői környezetével és soha el nem halványuló középkoriságával. Newman a multban élt. Lelke a középkori Angliával tartott. Gondolatai abból az időből valók voltak, a midőn a hódoló nép egész összeségének lelkét egyetlen egyház gondozta, mint a melyet az ég jelölt ki számukra vezérökül és kormányzójokúl. Addig gondolt az ilyen időre, a mig hinni kezdett benne, mint a mult valóságában s majd elkövetkezett az is, hogy hitt megujitásának lehetőségében is, mint a jelen és jövő föladatában. S mikor már egyszer eddig a pontig eljutott, a többi azután következett, »mint a mindentudó Isten végzése.« Nincs a föld szinén ember, a ki csak egy pillanatig is képzelhesse, hogy ez az eszményi egyház az angol szervezetben volna föltalálható, a mely az állam által megállapitott tan alá van rendelve s alávetve a Lord kanczellár elhatározásának, a ki lehet hitetlen, vagy szabados életmódú. Az a kérdés, a melyet, mint maga beszéli, évekkel azután Manning bibornok intézett magához a Gorham-eset alkalmával, gyakran merülhetett föl a Newman elméjében is. Tegyük föl, hogy az angol egyház valamennyi püspöke egyértelemmel döntene a vallás valamely kérdésé-

ben: volna-e valaki, a ki ezt a döntvényt, mint csalatkozhatatlant elfogadná? Bizonynyal nem. Az angol egyház szelleme és elve nem engedné meg ezt. Az angol egyház nem formál igényt arra, hogy a nép csalatkozhatatlan vezéreül tekintessék még a vallás dolgában is. Ha komolyan föl akarna lépni ilyes igénynyel: a nemzet közitélete megvetéssel utasitaná el. Itt nem a dogma kérdéseit vitatjuk, sem a különböző egyházak versenyző igényeit; csak arra a tényre akarunk rámutatni, hogy annak, a ki olyan fogalmat alkotott magának az egyházról, mint Newman, annak számára az angol egyház sokáig nem nyujthatott otthonos hajlékot. Épen az a logikai hajlam, a mely a Newman elméjében, épen mint a Pascalében, küzdött a felsőség fölött a vallásosság és titokzatosság iránti hajlammal, csak még annál nagyobb kényszerűséggel sodorta őt útján tovább. Alkudozó kiegyezkedésekkel meg nem elégedhetett s a felől győzte meg magát, hogy neki meggyőződésre van szüksége. Minden kiegyeztetést és minden tantételt a nap fénye elé állitott s el nem engedte magának, hogy határozottan tudja: mindenik mire vezet és mit akar mondani. A maga saját egyházának kiegyeztetései és tantételei őt ki nem elégitették. Vannak elmék, a melyek ily hányattatások közt megelégedtek volna avval, hogy »egy alap sem oly szilárd, mint a kétely.« A Newman elméje nem ebbe az osztályba tartozott. Ő nem tudott hinni az egyház nélküli világban, vagy az egyházban a nélkül, a mit ő ihletésnek, inspiratiónak tartott; és épen ezért egész lelkét, erélyét, lángeszét és hirét odadobta a római egyház ügyének.

Mindez, azonban, nem egyszerre történt. Itt nehány évvel előlegeztük Dr. Newman, Manning bibornok és mások átállását a római egyházba. Nyilvánvaló, hogy maga New-

man sem vette észre jó darab ideig, hogy mily módon sodortatik, noha bizonynyal nem rohamosan, Róma irányában. Egy időben avval szokták vádolni, hogy megmaradt, mint már öntudatos római katholikus, az angol egyházban, azon munkálva, hogy másokat is áttéritsen. Nem is számitva méltóságos biztositásait s az ő rendkivül tiszta és szüzi természetét, bőven elég ok van e vád teljesen badar voltának kimutatására. Bizonynyal, az az egyszerű, gyerekes fogalom az emberi természet felől, a mely fölteszi, hogy az embernek mindig előre kell látnia bizonyos engedmények, vagy kérdések logikai következményeit, azért, mivel mindenki meg tudja látni azokat utólagosan: sokkal zavarosabb és ide alkalmazhatatlanabb, ha fontolóra veszszük, hogy a fogalmak és érzelmek milyen zürzavara uralkodott akkor Oxfordban s az olyan emberek lelkében, mint a kik főkép érintve voltak ez ügy által. De ezúttal elég annyit megjegyeznünk, hogy e mozgalom czélja az volt, hogy az angol egyházat fölrázza az érzéketlenségből, a tompa, lomhán járó önelégültségből, az alaki kötelességek felületes lerobotolásából és hogy ismét fölelevenitse a papi szellem által, fölserkentse az egyházi uralom lelki és világi élő munkálására. A mozgalom egynémely esetben túl lőtt a czélon, másokban pedig helytelen útra tévelyedett. Sőt, a mi végczélját illeté, egész merejében csalódásnak bizonyult, s némelyekben nem is hagyott más nyomot maga után, mint a meddő jelképiség hamvait. De kútfeje azért mégis nagyszerű, jótékony és nemes vala s alig hihető, hogy az egész angol egyház minden izében magasabb szellem ne működnék, mióta a hires oxfordi mozgalom megindult.

Még nagyobb gyakorlati jelentősége volt, legalább határozott eredményekben, annak a mozgalomnak, a mely ugyan-

abban az időben Skótországban indult meg. Két héttel az előtt, hogy a két ház fejei Oxfordban a Dr. Newman értekezése fölött ítéletöket kimondták, Lord Aberdeen kijelentette a lordak házában, hogy nem látja semmi módját, hogy a mi illeti a skótországi egyházbeli viszályokat, minő különös intézkedéseket lehetne megoldásukra tenni. A megelőző évben, mint mondá, megpróbált egy rendszabályt és a skótországi egyház felének tetszett az, a más fele megtámadta, a kormány pedig ellenezte, úgy hogy immár további indítványa nincs a kérdésre nézve. A Lord Aberdeen zavara csakis a minisztérium zavarát jelezte világosan. Körűlbelül Lord Melbourne volt a legutolsó ember a világon, a ki valamennyire is rokonszenvezhetett volna avval a szellemmel, a mely a skót reformátorokat lelkesité, vagy a kinek csak képzete is lehetett volna a felől, hogy mikép lehessen abból a nehézségből kimenekülni, a mely az egész kérdésben rejlett. Bár sok más pontra nézve egészen különböztek egymástól: egy lényeges hasonlóság mégis volt e közt a mozgalom közt, a mely a skótországi egyházban forrongott, és a közt, a mely az angol egyházban volt megindulóban. Az újító párt törekvése mindkét esetben egykép az vala, hogy az egyház fölszabadíttassék az állam ellenőrzése alól minden olyan kérdésben, a melyben valamely vallásos tan, vagy kötelesség érintve volt. Skótországban már készült s nem sokára napfényre volt kerülendő ama nagy elszakadás az államilag szervezett egyháztól, nem azért, mintha az elszakadóknak az egyház elve ellen lett volna kifogásuk, hanem azért, mivel azt tartották, hogy az állami szervezettség nem vala eléggé szent az egyház rendeltetésének szempontjából. Az egyik elszakadó igen kézzelfoghatóan megmagyarázta a vita mivoltát, midőn kijelentette, hogy ő és társai a skótországi egyházat nem azért

hagyják el, mintha igen »egyházias« volna, hanem azért, mivel nem volt elég »egyházias.«

Az eset röviden ez vala. Anna királynő uralkodása alatt egy törvényczikk alkottatott, a mely a skótországi egyházi testületektől a lelkészek alkalmazásának szabad választását elvette, a presbyterium hatalmát alávetvén a világi testületek ellenőrzésének és rendelkezésének. Harley, Bolingbroke és Swift, a kik közül egyik sem törődött egy hajszálnyit is az egyházi alkalmazások úgyvélt szentségével, valának e kiegyeztetés szerzői, a mely épen olyan természetű vala, hogy minden józan eszű világi emberről föl lehetett tenni, hogy készségesen elfogadja és helyesli. A skót egyházak tulnyomó nagyobb számában a világi pártfogó nevezte ki a lelkészt s a presbyteriumnak, ha nem volt kifogása a kinevezett »élete, irodalmi működése és hitvallása« ellen, kötelessége volt alkalmazni őt, akármilyen kevéssé voltak is az egyháztagok megelégedve egy éniségével. Ámde, nyilvánvaló, hogy valakinek lehet szeplőtelen jelleme, egészséges vallásos fölfogása, kitünő nevelkedése s még is teljesen alkalmatlan lehet egy skót lelkész tisztének vitelére. A southwarki congregatiónak, mely oly nagyra becsüli Mr. Spurgeon egyházi működését és szolgálatait s annyira gyönyörködik bennök, épen nem lehetne rossz neven venni, ha tiltakozni találna az ellen, hogy valamely aristocraticus világi pártfogó akarata egy tökéletes erkölcsi Honeyman Károlyt *) erőszakoljon rá, még ha ennek vallásos nézetei egészen megegyeznének is a congregatio kedvenczének nézeteivel. A világi testületekre és a világi pártfogókra ruházott e hatalomnak a következése igen igen

*) Thackeray »The Newcomes« czimü regényének egy édeskésen kegyeskedő papi alakja.

sok esetben egyszerűen az volt, hogy egy csomó családot eltérített a skótországi egyháztól és az önkéntes adományok utján szervezkedett gyülekezetekbe hajtott. A skót nép minden más nemzetnél sokkal nehezebben türi el, hogy rá olyan papok szolgálatait erőszakolják, a kik neki nem kedvesek. Az emberek ragaszkodtak a nemzeti egyházhoz mindaddig, a mig nemzeti vala — más szókkal, valamig egy mélyen vallásos nép szent igényeinek vala a képviselője és pártfogója. A szakadárság, jobban mondva az önkéntes adományok utján szervezkedett gyülekezetekhez való hajlás, annyira kezdett terjedni Skótországban, hogy a gondolkodó egyházi férfiak komolyan aggódtak. A közgyűlés, a legfelső egyházi testület Skótiában, mondhatni valami egyházi parliament-forma, a nehézséget az által akarta elháritani, hogy kijelentette, hogy a congregatió veto-jogot gyakorol a lelkész kinevezése ellen, az egyház amaz alap-törvényének értelmében, hogy egy lelkészt sem lehet, a nép akarata ellenére, valamely congregatióra erőszakolni. A veto-törvény, a mint e kijelentést nevezték, rövid ideig elég jól megfelelt a szükségnek, s a legmagasabb törvényes hatóságok elismerték, hogy nem összeférhetetlen Anna királynő törvényével. Ám, sokkal nagyobb mértékben korlátozá a világi pártfogó befolyását, hogysem küzdelem nélkül fogadtatott volna el. A hires Auchterarder-esetben a pártfogó nyert győzelmet az egyház fölött a világi hatóság szinén, felszólalván egy olyan lelkész ügyében, a kinek kinevezése ellen a congregatio tiltakozik vala. A pártfogó azt a végzést kapta a világi hatóságtól, hogy a presbyterium köteles a lelkészt próbára elfogadni. Az Anna királynő törvénye értelmében, ha élete, irodalmi működése és hitvallása szerint alkalmas. Hanem az egyházi közgyülés ennek a kérdésnek hamar megtalálta

a megoldását. A közgyűlés, ugyanis, átengedte a pártfogó által kinevezettnek a fizetést és a lakást, de aztán tudomást sem vett róla. Nem ismerte el papjai közé tartozónak, hanem, ha tetszik neki, ám tartsa meg magának a papi lakot és a pénzt, a melyről a polgári hatóság azt mondta ki, hogy az övé. Csak épen fölhivta a törvényhozást, hogy tegyen valamit, a mi egybehangzóvá tegye a polgári törvényt az egyház elveivel. Azonban rögtön azután egy sokkal komolyabb kérdés merült föl. Ez pedig a hires Strathbogie-eset vala, a mely az állami és egyházi tekintélyt kiegyenlithetetlen összeütközésbe bonyolitotta. Marnoch községében a kinevezett lelkészt a congregatio annyira ki nem állhatta, hogy a 300 családfő közül 261 tiltakozott alkalmazása ellen. A közgyűlés utasitotta a presbiteriumot Strathbogieben, a melyhez a gyülekezet tartozott, hogy a lelkészt, Mr. Edwardst, ne fogadja el. A presbyterium régóta arról vala ismeretes, hogy a világi hatalom követelései felé hajlik s csak nagyon is vonakodva és késedelmesen engedelmeskedett az egyház legmagasabb testületének és kormányzó hatalmának. Az egyházközségbe más lelkész neveztetett ki. Mr. Edwards a polgári hatóság elé vitte ügyét s az új alkalmazás megsemmisitését, és azt a végzést nyerte, hogy a presbiterium köteles őt próbára elfogadni. A presbiterium hét tagból álló többsége, a nélkül, hogy a közgyűléstől tánácsot kért volna, elhatározta, hogy engedelmeskedik a polgári hatóságnak s Mr. Edwardst elfogadták próbára. A hét tagot a közgyűlés itélőszéke elé állitották, s óriási többséggel kimondatott, hogy papi állásukról elmozdittatnak. Papi állomásaik üreseknek nyilvanittattak. Ennél élesebb ellenségeskedést az egyház és állam között képzelni sem lehet. Az egyház hét férfiút

üzött el szolgálati kötelékéből azért, mert engedelmeskedtek a polgári törvények rendelkezéseinek.

Dr. Chalmers volt, a kinek inditványára a hét lelkész elmozdittatott. Dr. Chalmers vált annak a mozgalomnak vezetőjévé, a mely az általunk ez úttal áttekintett időtől számitva két év alatt okozója lőn a régi skótországi egyház kettészakadásának. Senki alkalmasabb nem lehetett az ilyen mozgalom vezéri tisztére ő nála. Hasonlithatatlanul ő volt a skótországi egyház legkiválóbb egyénisége. Ő volt a legnagyobb egyházi szónok Skótországban, vagy, talán, egész Nagybritanniában. Nagy tiszteletben állt mint tudományos iró, mind a csillagászat, mind a közgazdaság körében. Fiatalabb korában egy jelentéktelen kis skót község egyházának papja volt s innen egyszerre nagy hirre emelkedett. A legnagyobb városoknak is ő volt a hősük, ha úgy esett, hogy meglátogatta valamelyiket. Ha Londonban predikált, a templom zsufolva volt a politikai, tudományos és divat-világ kitünőségeivel, a kik törték magokat, hogy hallhassák. A hatás, melyet egész Angliában előidézett, annál bámulatosabb vala, hogy az elképzelhető legdarabosabb skótos kiejtéssel beszélt, és, mint egyik bámulója is elösmeri, majd minden szót eltorzitva mondott ki. Az imént már idézők, a mit Mr. Gladstone Dr. Newman modoráról mondott; hadd idézzük most azt is, a mit Dr. Chalmers-ról mond. »Hallottam — irja Mr. Gladstone — a Dr. Chalmers predikálását és előadását. Magam is skót vérből származván, nagyon szeretem Skótországot, nemkülönben még a skótos kiejtést is, de nem a Dr. Chalmers skótos kiejtését. E kiejtés a Dr. Chalmers beszédének és előadásának kétségkivül igen nagy hátrányára volt a hatásra nézve; de mind e mellett is lenyomta azt e férfiú predikáló ereje, — lenyomta az az ereje,

a mely ez embernek, mint egészet véve, minden járulékával és sajátságaival összhangba olvadt, elannyira, hogy bár ki kell is mondanom, hogy a Dr. Chalmers kiejtése bántó volt, mindazáltal épen ebben a Dr. Chalmersben nem szerettem volna, ha a legkisebb mértékben is változás alá esett volna.« Chalmers hatalmas ékesenszólása a legjobban illett termetes alakjához, bozontos szemöldökéhez és uralkodó megjelenéséhez. Szónoklataiban merészen egyesült az érv a szenvedélylyel. E szónoklatok ép annyira hivatkoztak skót hallgatói egyenes józan eszére, mint mély vallásos meggyőződésére. Egész lelkével csüngött vezérlő munkáján, melyet, mint a vallásos mozgalom intézője, vállalt magára. Édes keveset, vagy épen semmit sem gondolt semmiféle népszerűséggel, vagy hirrel, a melyet szerezhet és nyerhet. Az a nehány erélyes és jellemző szó ő tőle megmondja, mit tartott ő a muló hirnévről. Ez, szerinte, »olyan népszerűség, a a mely megfosztja az otthont gyönyöreitől; a mely, midőn egy embert társai fölé emel, oly pusztaság és magány körébe helyezi őt, a hol áll szembeötlő czéltáblájaul a rosszakarat, irigység és rágalom nyilainak; olyan népszerűség, a melynek — a fő a viharok közzé nyulva, a lábak a csaló futóhomokon — semmi rendelkezésére nem áll, hogy elszenderithetné az ingadozó lét halálos kinjait, mint épen csak egy eszelős nemzedék hosiannái.« Semmi ok a felől kételkednünk, hogy Dr. Chalmers tökéletesen és épen igy érzett is — pedig korában alig vált valaki oly rohamosan s akkora mértékben népszerűvé. A mai olvasó ne keresse Chalmers lángeszének és befolyásának megfelelő bizonyitékait kiadott műveiben. Ezek, igaz, arról tanuskodnak, hogy hatalmas okoskodó és eredeti szellemű férfiú vala. De szemünk elé nem állitják a skót kérdés Chalmersét. Ezt a Chalmerst

azokban a mindenfelé elterjedt nyomokban kell keresni és fölismerni, a melyek a skót nép szellemére és történetére gyakorolt befolyásában rejlenek. A skótországi szabad egyház — ez az ő emlékoszlopa. Nem ő alkotta ezt az egyházat, a mely nem egy ember, vagy, jobban mondva, nem egy öltő alkotása volt. Természetszerűen sarjadt és nőtt az ki az állam és egyház közötti elkerülhetetlen küzdelemből. De Chalmers mindenkinél többet tett létrejötte időszakának és módjának eldöntésére, és sikere az ő legszebb, legméltóbb emléke.

Hogy egy keveset előlegezzünk itt is, mint az oxfordi mozgalomra nézve tevők: emlitsük fel itt egyúttal azt a tényt is, hogy 1843-ban, május 18-án, a skótországi egyház mintegy ötszáz lelkésze, a Dr. Chalmers vezérlete alatt, kivált régi egyházából s megkezdte a szabad egyház megalapitását. Sir Peel Robert kormánya tett ugyan némi kisérletet a kérdésnek parliamenti határozat utján való megoldására, de arra nem vállalkozott, hogy törvény által szabaditsa föl a skótországi egyházat a polgári hatóságok ellenőrzése alól, s igy azoknak, a kik a Dr. Chalmers nézeteihez csatlakoztak, más módjok nem volt, mint, hogy elszakadjanak attól az egyháztól, a mely eltürte az állami ellenőrzés ez igényét. A nézetek különbözhetnek e szakadás szükségképiségére és természetére nézve, valamint azt a hatást illetőleg, a melyet azóta a skót nép történetére és jellemére gyakorolt; de arra nézve nem foroghat fönn semmi véleménykülönbség, hogy e lépésre az önfeláldozás szelleme inditotta az illetőket. Ez emlékezetes napon ötszáz pap hagyta el megfontolva és elszántan jóléttel, tisztességgel járó állását, hajlékát és illetőségeit, hogy szembe menjen a bizonytalan és veszélyes jövőnek, lehet, talán, a nyomor-

nak s annak a lehetőségnek, hogy egész vállalkozásuk hajótörést szenved, kitéve magát mindenfajta félreértésnek és balmagyarázatnak, még keserűbbé téve a szegénység keserű kenyerét. E lapokon semmi közünk a vallásos viták méltatásához s czélzatunkba még csak az sem illik be, hogy latolgassuk e nagy szakadásnak Skótországra gyakorolt bár politikai és társadalmi hatásait. De azért még sem kell és lehet elhallgatnunk bámulatunkat azok iránt a férfiak iránt, a kik annyit koczkáztattak és szenvedtek ez ügyért, a melyről az volt a meggyőződésök, hogy egyházuk igaz joga; és kötelességünknek ismerjük, hogy ép oly szivesen adjunk kifejezést e bámulatunknak ama szegény és névtelen papok, ez altisztek és közemberek iránt, a kiknek dolgaira a történelem oly kevés ügyet szokott vetni, mint az olyan vezérek iránt, mint Chalmers, a kik — akár keresve, akár nem — önfeláldozásuk ösvényén ragyogó hirnevet nyertek. Skótország történetét sok nagy nemzeti tett ékesiti. De e történet egy olyan tettről sem emlékezik, a mely méltóságra és erkölcsi nagyságra nézve felülmulná ezt az elszakadást — a tiltakozás szavait idézve — »egy olyan szervezettől, a melyet szerettünk és nagyrabecsültünk, de a melytől lelkiismeretünk unszolására el kelle szakadnunk s el azoktól, a kik ezt a gyalázatot hozták Krisztus koronájára s a kik megtagadták, hogy mint egyházának királya, ő az egyedüli és legfőbb hatalmasság!«

TIZENEGYEDIK FEJEZET.

A kabuli szerencsétlenségek.

A Peel-minisztérium mindjárt legelső napjaiban zavarba esett, nem ugyan otthon, hanem külföldön. Kilátásai otthon még mind ragyogóak valának. A királynő legidősb fiának születését az egész nemzet örvendetes eseményképen üdvözölte. A földmivelő vidékeken még nagy volt ugyan a szükség, de általános vala a hivő bizalom, hogy a Peel pénzügyi lángesze hamar meg fogja valami utját találni a terhek könnyűvé tételének, és, hogy a dolgok állása az egész országban jobbra fordul nem soká. Hanem egy távoli vidék, a melyről a legtöbb angol semmit sem tudott s a melyre nem is gondolt, szolgáltatta az ujságokat, a melyek most napról-napra kezdtek Angliába érkezni, átnyilalva az egész országot az egyik legnagyobb szerencsétlenség hirével, a mely valaha az angol politikát és az angol fegyvereket érte, mindamaz események sorozatából, a melyek keleten való működésünkből származtak. Még ma is sokan élnek olyanok, a kik ép oly elevenen emlékezhetnek, mintha csak tegnap történt volna, a legelső tudósitásokra, a melyek a kabuli meghódolásról érkeztek hazánkba s ama sereg fokozatos megsemmisitéséről, a mely megkisérté a visszavonulást a rettenetes szoroson át.

Történetünk e borzasztó fejezete meglehetős időtől fogva volt készülőben. El lehet mondani, hogy magával az uralkodással kezdődött. A hirek akkor csak lassan érkeztek, s majdnem a dolgok természetes rendjével járt, hogy a birodalom valamelyik részét görcsös vonaglás foghatta el

hónapokkal az előtt, hogy London csak tudott volna is valamit a rendes és szokott állapotok megzavart voltáról. A fönforgó esetben is, még javában folyt az ujjongatás a fiatal királynő trónra lépte fölött, midőn olyan események sorozata kezdődött meg Közép-Ázsiában, a melyek arra voltak hivatva, hogy a legmélyebb izgalmakat keltsék Angliában és hogy a leghatalmasabb befolyást gyakorolják külügyi politikánkra, el egész napjainkig. Burnes Sándor százados 1837. szeptember 20-dikán érkezett Kabulba, Kabulország fővárosába, Afghanistán éjszaki részében, Baber császár régi fővárosába, a kinek sirja ott fekszik a városon kivül fekvő dombon. Burnes hires orientalista és utazó vala, mondhatni kora Burtona vagy Barnabya levén; egy expeditiót vezérlett Közép-Ázsiába; kiadta bokharai utjának leirását s az indiai kormánytól kiküldetést nyert, hogy szolgálatában tanulmányozza az Indus hajózási viszonyait. Hadd jegyezzük meg azt is, hogy a Burns Róbert családjának vala egyik tagja, mert a költő megváltoztatta a családi név alakját, mig a többi tagok mind megtartották az eredeti irásmódot. Burnes százados 1837-beli kabuli utjának czélja első sorban az vala, hogy kereskedelmi összeköttetést létesitsen Dost Mahomeddel, Kabul akkori fejedelmével, valamint a nyugatibb vidékek más főnökeivel. De az események vállalkozását kereskedelmi küldetésből csakhamar politikaivá és diplomatiaivá forditották, és gyászos sorsa emlékezetessé tenné utazását az angolok előtt örökre, még ha nem származtak volna is belőle olyan események, a melyek a történelemben nem csak személyi jelentőségű helyet biztositottak számára.

Afghanistán nagy területét, melynek különböző időbeli határai oly változandók és nehezen meghatározhatók,

mint a régi Burgund-herczegség terjedelme, a Keleti- és Nyugati-Ázsia közötti átjárónak nevezték el. Minden nagyobb út, mely Perzsiából Indiába vezet, ezen a területen visz keresztül. Van is egy példabeszéd, mely azt mondja, hogy senki sem lehet Hindostan királya, a ki előbb nem lett Kabul urává. Az uralkodó nép az afghan, de már régóta telepedtek meg közöttük hinduk, arabok, örmények, abessinok és más fajta- és vallásbeliek. Az afghanok a szunita felekezethez tartozó mohamedánok, de megtűrik, hogy hinduk, keresztyének, sőt még persák is, kik pedig a sziiták gyülölt ellentétes felekezetének tagjai, közöttük lakjanak, sőt még azt is, hogy magas állásokra és befolyásra emelkedjenek. Az afghan birodalom alapitója, Ahmed sáh, 1773-ban halt meg. Olyan egy birodalmat szerzett ő, a mely, nyugat felől, Herattól, kelet felé, Sirhindig és éjszakon az Oxustól s Kasmirtól, délen az arab tengerig és az Indus torkolatáig terjed. Fiának, Timur sáhnak, halála, többi fiai ellenséges üzelmei, cselszövényei és viszálykodásai szinhelyévé tette királyságát, s egy hatalmas törzsnek, a barükziknek, főnökei a dolgok ilyetén viszonyaiból származó események kedvező alkalmát megragadva, elüzték trónjokról az Ahmed sáh utódait. Midőn Burnes százados 1832-ben Afghanistanba érkezett, Ahmed sáh utódainak egész nagy örökségéből már csak annyi maradt volt meg, hogy Herat fölött övék volt a főnhatóság. Afghanistan többi része szét volt darabolva Dost Mahomed és testvérei között. Dost Mahomed rendkivüli tehetségekkel és erélylyel fölruházott férfiú vala. Semmi kétség, hogy mint katona és államférfiú akárhol is nevet szerzett volna magának. Zivataros ifjuságot élt, de megjövén az érettség s evvel a felelősség kora, levetkőzte korábbi éveinek büneit és eszeveszettségeit. Ugy látszik, semmi kétség sem fér hozzá, hogy

bár bitorló vala, hazáját őszintén szerette s egészben véve bölcsen és igazságosan uralkodott. Midőn Burnes százados látogatást tőn Dost Mahomednél, ez a legbarátságosabban és a jóakarat minden jelével fogadta őt. Dost Mahomed kinyilvánitotta, hogy az angol kormánynak és nemzetnek őszinte barátja s bizonyos időben, kétségkivül, az is volt. Ám ez időben viszály volt keletkezőben Persia sáhja és Herat fejedelme között, ez utóbbi levén, mint már emlitém, ama nagy család utolsó elüzött képviselője, a melynek bukása juttatta Dost Mahomedet és testvéreit hatalomra. A mennyire ma meg lehet itélni, csakugyan úgy látszik, hogy Persiának alapos és igazi oka volt a panaszra Herat uralkodója ellen. De, viszont, az is valószinü, hogy a persa sáh kereste s minden esetre meg fogta volna is találni a háborúra az ürügyet — és Angliában, valamint az indiai tekintélyek közt akkor erősen hitték, hogy Persia csak báb Oroszország kezében. Egy tekintet a térképre, azonnal jelzi e gyanú értelmét s az okokat is, melyek azonnal valószinüvé tették s melyeknél fogva az ügy igen fontossá volt válandó. Ha Persia csakis Oroszország eszköze vala és ha a sáh seregei csak is a czár előörsei: akkor semmi kétség, hogy a Herat elleni támadást az első lépésnek lehetett tekinteni, melylyel Oroszország a mi indiai uralmunk ellen hatalmas támadást vala kezdendő.

Más okok is voltak, a melyek e gyanút némileg valószinüvé tehették. Oroszország titkos biztosai, az ő és mások szolgálatában álló tisztek, kezdtek mutatkozni Közép-Ázsiában, a midőn Burnes százados látogatást tőn Dost Mahomednél. Bizonyos, hogy Oroszország némely okoknál fogva igyekezett Dost Mahomed barátságát és szövetségét megnyerni — és Burnes százados, a maga részéről, szintén erre

törekedett. A tisztán kereskedelmi természetü tekintetek már régen el voltak ejtve s Burnes százados nyiltan és komolyan egyezkedett Dost Mahomeddel szövetsége fölött. Burnes mindig azt erősitette, hogy viszont maga Dost Mahomed is komolyan igyekezett szövetséget kötni Angliával, és hogy nem is csak egyszer tette meg önként az ajánlatot, hogy elbocsátja az orosz biztosokat, a nélkül, hogy csak lássa is őket, ha Burnes kivánja. De Burnes előljárói, bizonyos okoknál fogva, nem biztak annyira, mint ő. Az angol külügyminisztérium Downing-útczai palotájában és Simlában a legmélyebb gyanú uralkodott Dost Mahomed irányában. Burnesnek ismét és ismét azt ajánlták a figyelmébe, hogy Dost Mahomedet áruló ellenségnek és olyan embernek kell tartania, a ki Persia és Oroszország kezére játszik. Ma már lehetetlen tisztán és világosan méltányolni mindazokat az okokat, a melyek igazolhatták az angol és indiai kormányok e meggyőződését. De azt tudjuk, hogy az indiai tekintélyek által később kifejtett politika egy pontja sem tanusitott semmi olyan józan itéletet, vagy bölcseséget, a mely feljogosithatna, hogy valamit csupán szavaikra és nyilatkozataikra épitett hitünk alapján biztositottnak tekintsünk. Ama négy év története, mely, alig egy nap kivételével, az angol történet e szomorú fejezetében foglaltatik, olyan szerencsétlenségek, hibák és megaláztatások előadása, a milyeneket Anglia évkönyveinek egyetlen lapja sem mutat föl. A hibák, melyek valóban rosszabbak a bűnöknél, s az eljárás olyan egy elve, a melynek elfogadása bármely uralkodónál bűn, dolgainkat oda juttatták, hogy a királynő trónra lépte után pár évvel olyan katonáink voltak Afghanistánban, a kik valósággal féltek az ellenséggel harczolni, sőt volt néhány olyan angol tisztviselőnk, a kik nem szé-

gyeltek legrettenetesebb ellenségeink megvásárolt orgyilkosok által leendő elpusztitása fölött alkudozni. Nagyon szükséges mindnyájunkra nézve, hogy hidegvérrel olvassuk történetünk e fejezetét. Mert megtanuljuk belőle, milyen hiábanvaló egy politika, a melynek alapja a gonoszság és nemtelenség; milyen hiábanvaló az emberek ereje és bátorsága, ha nincsenek az intézésre alkalmas vezetőik. És megtanithat arra is, hogy ne legyünk felettébb szigoruak más nemzetek birálatában. A második császárság alatti franczia betörésnek Mexicóban történt meghiusulta diadalhoz hasonlónak tetszik, ha összehasonlitjuk annak a kisérletünknek kudarczával, a melylyel az afghán népre egy gyülölt uralkodót akartunk ráerőszakolni.

Burnes százados, tehát, abba a kinosan nehéz helyzetbe jutott, hogy olyan politikát vigyen keresztül, a melyet merőben helytelennek tartott. Bizott Dost Mahomedben, mint egy barátban, és azt rendelték neki, hogy tekintse ellenségnek. Burnes pályájára és jó hirnevére nézve jobb lett volna, ha egyszerüen visszautasitotta volna hogy bármi köze is legyen az olyan eljáráshoz, a melyet épen oly igazságtalannak tartott, mint a mily eszélytelennek. De Burnes fiatal ember vala, tele az ifjuság erélyével és becsvágyával. Azt hitte, hogy kitüntető pálya nyilt meg előtte s nem akarta rögtönösen elvágni, konok ellenkezésbe helyezvén magát fölebbvalóival. S a mellett, eleven kéneső-természetü vala, szeszély és fölhevülés követvén lelkében egymást, gyors változatok sorozata szerint. Néha egy kis ellenmondás is pillanatnyi kislelküségre ragadta; a remény egy sugara már megtudta győzni, hogy minden meg van nyerve. Lehet, hogy bizonyos idő mulva rábeszélhette magát, hogy megnyugodjék főnökei itéletében. Tulfelől, Dost

Mahomed is igen nehéz és veszedelmes helyzetben találta magát. Választania kellett. Teljesen független és érintetlen nem maradhatott a fölötte vitázóktól. Ha Anglia nem fogta támogatni, saját biztossága érdekében valami más szövetséget kelle keresnie; például Oroszország politikájában. Ismételve és folyton szólott erről Burnesszel és Burnes a legcsekélyebb eredmény nélkül igyekezett fölebbvalóival elfogadtatni a maga nézeteit, melyek szerint Dost Mahomed okoskodása tökéletesen alapos volt. Runjeet Sing, a merész és szerencsés kalandor, ki az egész Kasmir tartományt birodalmához csatolta, vala a Dost Mahomed ellensége és Anglia hűséges szövetségese. Dost Mahomed azt gondolta, hogy az angol kormány segitségére lehet a Runjeet Singgel való megegyezésében s Burnes biztositotta őt, hogy a brit kormány minden tőle telhetőt meg fog tenni, hogy kielégitő békepontok jöhessenek létre Afghanistan és a pundzsábok között, a kik fölött Runjeet Sing uralkodott. Burnes Kabulból irásos jelentést küldött, hogy Oroszország valóságos és nevezetes ajánlatokat tett Dost Mahomednek; hogy Persia erősen szorgalmazza a szövetkezést; hogy Bokhara és más államok sem maradnak hátra, »de mind a mellett, a mi már történt és a mi naponként tudomására jut: Kabul főnöke mind csak a mellett marad, hogy az angolok rokonszenvét és barátságos szolgálatait elébe teszi mind ez ajánlatoknak, melyek Persiától vagy a császártól származnak, bármilyen csábitók legyenek is; a mi egészséges józan eszét napnál világosabban tanusitja s az én szerény itéletem szerint azt bizonyitja, hogy ha korábban kellő figyelmet forditunk vala ez országokra, meg fogtunk volna menekedni mind e cselszövényektől s már régóta szilárd és tartós befolyásunk volna Kabulra.« Burnes, azonban, egyátalán

nem tudott fölebbvalóiban hitet és bizalmat kelteni sem Dost Mahomed, sem az általa pártolt politika iránt, s a vége a dolognak az lőn, hogy Lord Auckland, India parancsnokló tábornoka, csakugyan elszánta magát, hogy Dost Mahomeddel mint ellenséggel bánjék és kiüzze őt Kabulból. Lord Auckland, ehhez képest, egyezségre lépett Runjeet Singgel és Sujah-ul-Mulkkal, Afghanistannak — ha úgy akarjuk nevezni: legitim uralkodói számüzött képviselőjével, a végett, hogy ez utóbbit visszahelyezzék elődei trónjába és Dost Mahomed hatalmát megtörjék.

Tiszta idővesztegetés volna, ha most bizonyitgatni kezdenők az ilyen politika kárhozatos voltát. Még, ha eredményei nem bizonyitották volna is be ebben a különös esetben meggyőző és példás kárhozatosságát, még akkor is oly merőben és szembetünően ellenkezik a mi újabbkori államelméletünk minden elvével, hogy nem lehet közöttünk ember, a ki rászorulna, hogy még óvják is tőle. Dost Mahomed elfogadott, népszerü és szerencsés uralkodója vala Kabulnak. Egyátalán nem tartozott a dologra, hogy nekünk viszályunk volt vele — de nekünk a legcsekélyebb jogunk sem volt annak mentségéül, hogy népére olyan uralkodót erőszakoltunk, a kit már megpróbált azelőtt, valamint nem sokára ismét meg fogta próbálni, hogy a szive mélyéből gyülöli. Ez esetben követett politikánkhoz talán legtalálóbb párhuzamot vonhatunk a mexicói franczia invasióról s arról a végzetes kisérletről, mely a mexicói népre idegen uralkodót akart rákényszeriteni. Mind a két vállalat tökéletes kudarczczal végződött és annak a szerencsétlen herczegnek gyászos halálával, a ki e kaland szereplő fejekép állittatott az ügylet élére. De a franczia császárnak legalább még rendelkezésére állt az a mentség, hogy az osztrák Miksát addig

meg nem próbálta és vissza nem vetette vala a mexicói nép. A mi protégé-nket meg is probálták, vissza is vetették volt. A franczia császár azt hozhatta föl, hogy valóságos és tényleges gonoszságokat kelle megtorolnia. Előttünk csakis föltételes és lehető bajok álltak, mint megelőzendők. Minden esetre, a mint már mondám is, a szerencsétlenségek, melyeket a mexicói beavatkozás a franczia fegyverekre és tanácsra árasztott, a fényes siker történeteikép valának tekinthetők a mi kabuli vállalkozásunk egyenes következményeihez képest. Mielőtt a kérdés ez ágát befejeznők, meg kell emlékeznünk arról a tényről, hogy e hadjárat, sok mindenféle szerencsétlen mozzanatai sorában, még sok igen megalázó vitákat és egy csomó sajnálatra méltó vádaskodást is idézett elő a képviselőházban. Több évvel azután, hogy Burnes véres sirjába dobatott, kiderült, hogy az angol kormány az ő jelentéseit és sürgönyeit a képviselőház elé olyan megcsonkitott és eltorzitott formában terjeszté, hogy Burnes abban a szinben tünt föl, mint ha valósággal helyeselte és ajánlotta volna azt a politikát, a melynek elejtésére pedig épen mindent elkövetett. Kinos egy dolog az ilyen ténynek följegyzése, de elengedhetetlen, hogy följegyeztessék. Hiában kisértenők meg annak kimagyarázását, hogy az angol államférfiak elvei és tisztessége hogyan sülyedhetett egy időre olyan erkölcstelen befolyások alá, hogy az ilyen eljárást igazolhatónak és jogosultnak tekinthették. Mintha csak amolyan keleti légkör vette volna államügyeink vezetőit körül. Afghanistanban titkos és áruló cselszövényekbe bonyolódtak, Angliában pedig megrostálták a jelentéseket. Midőn Lord Palmerston évekkel azután fölhivatott, hogy védje hát azt a politikát, a mely igy bánt el a Burnes Sándor jelentéseivel, egy szóval sem mondta, hogy az okmányokat nem rostálták meg.

Csakis azt vitatta, hogy miután a kormány elhatározta, hogy nem a Burnes tanácsa szerint jár el, semmiképen sem vala köteles jelentései oly részleteinek a közzételére, a melyekben olyan föltevésekhez ragaszkodott s oly nézeteket fejtegetett továbbra is, a melyeket a kormány alaptalanoknak tartott s a melyekben olyan politikát ajánlgatott, a melyet a kormány tévesnek tekintett. Az ilyen védekezést csakis csodálkozva és kinosan szégyenkezve lehet olvasni. A kormányt nem azért vádolták, hogy miért hallgatott el olyan részleteket, a melyeket helyesen vagy helytelenül, értéktelenéknek tartott. A vád arra szólt, hogy egyik-másik részletnek és mondatnak elhallgatásával Burnest olyan szinben tüntették föl, mintha valóságosan ajánlotta volna azt a politikát, a mely ellen pedig épen akkor a leghatározottabban tiltakozott. Burnes maga lőn első áldozatává annak a politikának, a mely ellen küzdött s a melyet, azóta, egész Anglia elkárhoztatott. Nincs súlyosabb szóra szükség jelentései e megcsonkitásának megbélyegzésére, mint ha azt mondjuk, hogy tényleg őt tették felelőssé az ország előtt épen ennek a politikának az ajánlásáért. »Azok, a kik Burnes Sándor pályája és jelleme felől helyes és igazságos itéletet akarnak formálni,« mondja Kaye J. W., az afghan-háború történetirója, »soha sem felejthetik el, hogy az állam-okmányok e gyűjteménye, melyekről az a hiedelem, hogy a történelem legmegbizhatóbb adatait szolgáltatják, de a melyek igazában gyakran csak egyoldalu összetákolása megnyirbált iratoknak, mind e pályáról, mind e jellemről csak téves és eltorzitott képeket szolgáltat, olyan hamis pénzképen, melyet a miniszteri bélyeg forgalomba erőszakol ugyan, de a mely rászedi az élő nemzedéket és az utókorra veszedelmes hazugságok lánczolatát származtatja át.«

A persák Herát elleni támadása, e közben, meghiusult, a mit főkép egy fiatal angol tiszt, Pottinger Eldred, ügyességének és vitézségének lehetett tulajdonitani, a ki a fejedelmet támogatta a persa sáh seregeivel szemben kifejtett ellenállásában. Lord Auckland, mindazáltal, elrendelte, hogy angol haderő vonassék össze szolgálattételre az Indus on át, kibocsátva hires kiáltványát is, mely Simlában 1838. okt. 1-sején kelt s a melyben előadta, politikája indokait. A parancsnokló tábornok azt állitotta, hogy Dost Mahomed, minden kihivás nélkül, rögtönös támadást intézett régi szövetségesünk, Runjeet Sing ellen, és, hogy, midőn a persa sereg Heratot ostromolta, Dost Mahomed nyiltan támogatta Persia törekvéseit. Továbbá kijelentette Lord Auckland, hogy Candahar fejei, Dost Mahomed testvérei, szintén jeleit adták a persa tervekhez való hajlásuknak. Hogy Nagy-Britannia a persa seregnek Afghanistanban való előnyomulását ellenséges lépésnek tekinti maga ellen. A parancsnokló tábornok, tehát, elhatározta magát, hogy a Sujah-ul-Mulk sáh igényeit fogja támogatni, a kinek birodalmát csak bitorolták Kabul tényleges uralkodói, s a ki tisztes menhelyet talált brit területen; és »a kinek népszerüségét egész Afghanistanban a legkiválóbb tekintélyek hatalmas és egyértelmű tanuságtétele igazolta ő Lordsága előtt« — Lord Auckland, a mint látjuk, olyan szavakat használván, a melyek később politikája legélesebb és legkegyetlenebb kigúnyolásaképen kellett, hogy feltűnjenek mindenki előtt, a ki csak olvasá. Ez a népszerű uralkodó, népének e kedvencze azidőtt számüzetésben élt, nem levén csak a leghalványabb reménye is, hogy valaha is visszanyerhesse birodalmát. Mi pedig kirántottuk ezt a szegény embert feledsége homályából, azt mondtuk neki, hogy népe esenke-

dik utána és hogy ismét trónjába ültetjük. E végre aztán belementünk a már emlitett hármas árulásba. Mr. (később Sir) Macnaghten W. H., India kormányzósági titkára, tétetett a Sujah sáh udvaránál követünkké és meghatalmazott miniszterünkké, és Sir Burnes Sándor (a kit visszahivtak Dost Mahomed udvarától s az előljárói által badarnak tartott tanácsadásaért új czimével akarták kiengesztelni) az ő főnöksége alatti szolgálatra rendeltetett. Csak az igazságnak teszünk eleget, ha megjegyezzük, hogy a brit kormány teljes-tökéletesen helyeselte a Lord Auckland politikáját. A minisztérium később kijelentette a parliament előtt, hogy az az utasitás, mely Lord Aucklandnak épen azt az eljárást kötötte szivére, mint a melyet követett, útközben keresztezte ennek sürgönyét, mely jelentette az itthoni kormánynak, hogy a vállalatba már bele is fogott.

Dost Mahomedet legyőztük és megfosztottuk trónjától. Merész, kitünő, néha épen dicsőséges ellenállást fejtett ki. Bevettük Ghuzneet, egyik kapuját légberöpittetvén lőpor-aknával s igy utat nyitván magunknak egy heves ostrom-rohamhoz. A védő Dost Mahomed egyik fia vala, a kit foglyul ejtettünk. Elfoglaltuk Jellalabadot, a melyet Akbar khán védett, Dost Mahomednek egy másik fia, a kinek neve később minden angol fül számára gyülöletessé vált. Mire Kabulhoz közeledtünk, Dost Mahomed elhagyta fővárosát s nehány lovassal átmenekült az Induson. Suja sáh bevonult Kabulba, az angol tisztek kiséretében. Diadalmas bevonulásra számitottak. De azoknak szive, a kik biztak és hittek ügyében, ugyancsak lelohadhatott, midőn látták, hogyan fogadja a sáht az a nép, a mely, Lord Auckland állitása szerint, annyira ragaszkodott hozzá. A város tompa némasággal fogadta. Még addig is csak igen kevesen ereszkedtek

le népéből, hogy bár kiforduljanak hajlékukból, hogy lássák bevonulását. A legnagyobb rész félrevonult s még csak látni sem akarta. Azt lehetett volna hinni, hogy a legfigyelmetlenebb szemnek is látnia kelle, hogy trónja egy pillanatig sem állhat fönn azon tul, a meddig a brit hatalomnak épen tetszik föntartani. A brit sereg, azonban, eltávozott, csak mintegy nyolczezernyit hagyva a sáh zsoldosain felül, hogy egyelőre védelmezzék. Ugy látszik Sir Macnaghten W. valójában azt hitte, hogy a dolog be van fejezve, és hogy Sujan sáh oly szilárdan ül trónján, mint Viktoria királynő. Sorsa az volt, hogy nagyon rövid idő alatt és nagyon kegyetlenül kiábránduljon e hitéből.

Dost Mahomed nem is csak egyszer tőn kisérletet trónja visszafoglalására. Berontott Sujah sáh birtokaira s többször összeütközött a sáh és angol szövetségesei egyesült csapataival. 1840. november 2-dikán magoknak az angoloknak is kivivta bámulatát, a fényes ellenállással, melyet velök szemben tanusitott. Ugy kergette afghán lován a mi lovasságunkat maga előtt, hogy ezeknek az angol golyók fedezete alá kelle vonulniok. A benszülött lovasok épen nem akartak vele szembeszállani — elmenekültek és cserben hagyták angol tisztjeiket, a kik hasztalan próbálták őket ismét összeterelni. E purwandurrahi ütközetben a győzelmet egészen jogosultan Dost Mahomednek lehet itélni. A nagyobb nyereség az ő részébe jutott e harcztéren. Egy ajk sem magasztalta őt hangosabban, mint az angol történetiróké. De Dost Mahomedben ép úgy megvolt az államférfiú bölcsesége, mint a katona lángesze. Tudta jól, hogy ki nem állhatja a próbát Anglia hatalmával szemben. Egy vad, vagy félbarbár főnököt könnyen fölfuvalkodottá tesz egy nagy hatalom fölött nyert látszó győzelem s aztán végvesztébe

csalogatja az a hiú remény, hogy mindvégig is kibirja a sarat. Dost Mahomed nem volt ilyen esztelen és reménykedő. Talán tudta jól azt is, hogy az idő teljesen az ő részén van; hogy neki csak várnia kell s csöndesen néznie, mig a Sujah sáh uralkodása darabokra széttördelőzik. A harctéren kivivott kitünő hőstette utáni napon Dost Mahomed nyugodtan ellovagolt a Sir Macnaghten W. táborhelyéhez, elébe állt a követnek, ki épen esti lovaglásából tért vissza s Macnaghten nagy elképpedésére bemutatta magát, mint Dost Mahomedet, odanyújtá a meghatalmazott miniszternek a kardját, mely oly fényesen villogott a megelőző napi ütközetben és megadta magát foglyaképen. Kardját visszanyerte; minden kitüntetésben részesittetett s nehány nap multával Indiába küldték, a hol palotát és évjáradékot nyert.

De a Dost Mahomed lelépte a szintérről semmivel sem tette biztosabbá a szerencsétlen Sujah sáh uralkodását. A sáht saját magáért gyülölték. Árulónak tekintették, a ki eladta hazáját az idegeneknek. A fölkelések rendszeres dologgá kezdettek lenni. Még magában Kabulban is fölütögették fejöket. Sir Macnaghtent figyelmeztették a veszélyre, de ő számba sem vette. Mintha valami végzetes vakság verte volna meg népünket Kabulban. 1841. november 2-án lázadás tört ki. Sir Burnes Sándor magában a városban lakott; Sir Macnaghten W. és a katonai parancsnok, Elphinstone tábornok, pedig egy kissé távolabb táboroztak. A fölkelést ez első alkalommal majdnem még a Napoleon hires »kartács-fütyülése« nélkül is le lehetett volna verni. De hagyták, hogy nagyra nőhessen, meg sem próbálva az ellenőrzést. Sir Burnes Sándorral sehogy sem lehetet elhitetni, hogy meglehetősen komoly a dolog, midőn egy ra-

jongó, sőt dühöngő néptömeg ostromolja a házát. A fanatikusok különösen Burnes irányában égtek gyülölettől, mivel azt hitték, hogy az árulásban ő a bűnszerző. Avval vádolták, hogy Dost Mahomed barátjának szinlelte magát, elámitotta őt s behozta az angolokat az országba. Hogy erről az oldalról milyen tökéletesen ártatlan vala Burnes: mindnyájan tudjuk; de hiábanvaló lett volna tagadni, hogy az események külső látszata szerint sok minden mentette azt a földühitett afghant, a ki ily gyanút táplált elméjében. Burnes mindvégig tagadta, hogy veszélyben forogna. Azt mondá, hogy ő mindig barátjok volt az afghanoknak és igy nincs mitől félnie. Igaza volt. Mindig őszinte barátjok volt az afghanoknak. Szerencsétlensége és előljárói öreg hibája az volt, hogy olyan szinben kellett föltűnnie, mintha az afghanok ellensége volna. Igy aztán nehezen kelle lakolnia a mások hibája és tévedései miatt. Beszédet tartott a földühödt csőcselékhez s mindent elkövetett, hogy józan észre térithesse. Ugy látszik, hogy a legutolsó pillanatig sem tudta belátni, hogy a midőn mind arra emlékeztette őket, hogy ő Burnes Sándor, az ő régi barátjok, mind csak újabb okot szolgáltatott nekiek, hogy vérét szomjuhozzák. Meggyilkolták ott a tömeg zavargása közepett. Őt is, testvérét is, meg mindazokat, a kik körülötte voltak, afghan kések szabdalták darabokra. Mikor meggyilkolták, csak harminczhét éves vala. Annak a politikának, a mely az Afghanistan ügyeiben való közbelépést mondotta ki, ő volt az első áldozata. A végzet soha sem tanusitotta hatalmasabb és keserűbb gonoszsággal a maga közmondásos gúnyját, mint a midőn őt tette annak a politikának első áldozatává, a melyet legjobb tanácsai és legerélyesebb óvásai ellenére fogadtak el.

A Burnes Sándoron elkövetett gyilkosság nem a tető-, hanem csak a kezdőpont vala. Az angol csapatokat a városon kivül, csak csekély távolra fekvő táborhelyekre szállásolták. E táborhelyek védelme minden esetre s valóban igen nehéz, sőt lehetetlen vala. A népszerű uralkodó, népének e kedvencze, a kit visszaültettünk trónjára, a Balla Hissarban, vagyis Kabul váracsában volt. Igy hát a lázadás kitörésének első pillanatától kezdve fogolynak vagy ostrom alá fogott embernek lehetett őt tekinteni. Segélyt ép úgy nem nyujthatott csapatainknak, mint csapataink sem lehettek az ő segitségére. Az egész ország tehát föllázadt ellene és ellenünk. Az afghanok ostrom alá fogták táborhelyeinket s csakugyan kényszeritették az angolokat, hogy föladják az erősségeket, a melyekben a mi hivatalaink és élelemtáraink el valának helyezve. Igy hát még az éhség is szorongatott, ha fegyverrel megállhattunk volna is az ellenséggel szemben. Fölöttébb szerencsétlenek valánk mind polgári, mind katonai vezetőink dolgában is. Sir Macnaghten W. kiváló jellemű és jó akaratú ember vala ugyan, de a mellett gyönge, beteges és hiszékeny. A parancsnok, Elphinstone tábornok, meg öreg, összeesett, mindenféle betegségtől gyötört, mind szellemileg, mind testileg törődött vala, a ki sem maga elhatározásra jutni nem tudott, sem más valaki tanácsa mellett szilárdan megállani nem birt. Segédje a parancsnokságban sokkal erősebb és alkalmasabb ember vala ugyan, de, szerencsétlenségre, a kettő sehogy sem tudott megegyezni. »Mindketten — mondja Sir Kaye J. W. — bátor férfiak valának. Minden más helyzetben — az egyiknek testi gyöngeségei és a másiknak beteges hiuskodása és csökönyös önfejüsködése mellett is, ha mindjárt e tulajdonságok bizonyos mértékben hátrányára szolgálhattak katonai pa-

rancsnoki működésöknek, mégis, azt hiszem, megfelelő bátorságot s kitartást tanusitottak volna, a teljes fölbomlásnak indult sereg megmentésében és a brit névnek a kitörülhetetlen szégyenfolttól való megőrzésében. De a kabuli táborban elég nyomoruságosan és épen nem voltak a helyökön. Igazán, mintha csak az emberfeletti hatalmak közbejátszása helyezte volna őket oda, hogy közönséges emberi eszközökkel kivigyék ez erkölcstelen politika teljes megsemmisülését és csúffátételét.« Az angol történetirónak föl kell itt említenie egy tényt — egy olyan tényt, a melyhez hasonlót, szerencsére, nem sokszor van az angol történetirónak módja följegyezni. Bizonyos, hogy egy szolgálatunkban álló tiszt alkudozásokba bocsátkozott ama lázadó vezérek legyilkolása iránt, a kik leggonoszabb ellenségeink valának. Több, mint valószinű, hogy, igy cselekedvén, azt hitte, hogy Sir Macnaghten W. akaratja és kedve szerint jár el. Sir Macnaghten e cselszövényben teljesen ártatlan vala s a részvétel nem is fért volna a lelkéhez. De a tárgyalások az ő nevében kezdődtek és folytak.

A szinen most új alak tünt föl, egy setét és tüzes jelenség. Akbar khán vala, Dost Mahomed kedvencz fia. Vakmerő, szép egy ifju ember volt, a ki nem sokat pörölt a lelkiösmeretével. Attól a pillanattól kezdve, hogy Kabulba betette a lábát, ő volt a fölkelés vezetője Sujah sáh ellen és ellenünk. Macnaghten, kivel a katonai parancsnok elhitette, hogy a dolgok állása reménytelen, beleegyezett, hogy alkudozásokat kezdjünk Akbar khánnal. Mielőtt emez megérkezett volna, a lázadók főnökei olyan föltételeket ajánltak, hogy a követ fülei csengettek belé. Ilyen föltételeket azelőtt csak nem is hangoztattak angol katonák előtt. Egyszerüen a föltétlen megadást követelték. Macnaghten méltatlan-

kodva utasitotta vissza. De helyzete mind rosszabbá és rosszabbá vált. Az afghanok ismét és ismét megverték. Tiszteink soha sem haboztak kötelességeik teljesitésében; de a szomorú valóság szerint be kelle vallani, hogy e férfiak, kiknek nagyobb része ázsiai volt, a végén kezdték bátorságukat veszteni, s nem akartak az ellenséggel harczolni. A követ, hát, kénytelen volt tárgyalásokba bocsátkozni Akbar khánnal és a többi főnökökkel. Akbar khán elején kicsinylő szemtelenséggel fogadta, a mint a fölfuvalkodott hóditó fogad valami hitvány, megalázott ellenfelet. Megegyeztek, hogy az angol csapatok egyszerre távozzanak Afghanisztánból; hogy Dost Mahomed és családja visszaküldetik Afghanisztanba; hogy visszatértekor a szerencsétlen Sujah sáh elvonulhasson Indiába, vagy a hova tetszik neki, és hogy nehány angol tiszt visszamarad Kabulban, a föltételek betöltésének kezeseképen.

A mi seregeink kivonulása nem egyszerre történt meg, noha a kemény tél megkezdődött, és a hó erősen, végzetesen hullott. Ugy látszik, hogy Macnaghten még valami halványka reményt táplált, hogy valami fordulat áll be, s neki nem kell az országból való kivonulás szégyenét megérnie; és meg kell adni, hogy, a mint látszik, épen nem volt szándékában az egyezség föltételeinek megtartása, ha akár hogyan is kibujhatott volna alólok. A késedelem és halogatás mindkét részről egymást érte. A végén Akbar khán új és meglepő ajánlatot tőn követünknek. Fölszólitotta, hogy lépjenek ketten titkos szövetségbe, egyesitsék sergeiket a többi főnök ellen, és tartsák fönn Sujah sáht trónján névszerinti királyképen, s Akbar khán legyen a vezérje. Macnaghten belement ez ajánlatokba. Egyszer belement a megoldás föltételeibe az összes afghan főnökökkel; most kész volt

belemenni a titkos szövetségbe az egyik főnökkel, hogy forditsák fegyvereiket a többiek ellen. Hiábavaló és szégyenletes lenne megkisérteni is az ilyen politika védelmét. Mentséget csak abban találhatunk számára, ha meggondoljuk a Macnaghten helyzetének kétségbeejtő körülményeit, s hogy milyen és mekkora rázkódásokon és roncsolásokon kelle idegeinek és erkölcsisége szövedékeinek, e szerencsétlenségek közepett, keresztülmenniök; s ha meggondoljuk lehető kételyeit, ha vajon bizhatik-e valamennyire is a főnökök igéreteiben? Elméje és lelkülete, nyilván, arra a szinvonalra volt alásülyedve, a melyet, Macaulay előadása szerint, Clive oly készségesen magáévá tőn, midőn az ázsiaiakkal tárgyalásokat folytatott, s a melynek befolyása alatt a természetöknél fogva tisztességes és emelkedett lelkületü emberek is elhitetik magokkal, hogy szabad áruló módon bánni azokkal, a kikről azt teszszük föl, hogy árulók. Mindez, azonban, csak mentség és pedig nagyon is szegényes mentség. Akármit és mennyit mondottak és gondoltak is e felől: nekünk mégis örülnünk kell abban a hitben, hogy nem sok angol találkozik, a ki, bármely körülmények között is, ráállott volna, hogy csak meghallgassa is Akbar khán ez ajánlatait.

Bármekkora volt Macnaghten hibája, drágán megbünhödött érette. Másnap délben kiment a szomszédos folyam partjára, hogy Akbar khánnal egyezkedjék. Három tisztje volt vele. Akbar khánt gyanúsan sok barátja és híve környezé. Ezek a szerencsétlen követet szorosan körbe fogták. Az egyik angol tiszt némi kifogást is tett ez ellen, de Akbar khán azt mondá, hogy nem tesz semmit, mivel a titokba mind be vannak avatva. Nem sok szót veszteget-tek; a remélt tanácskozás alig hogy megkezdődött, midőn

jelt adtak, vagy talán az Akbar khán előre kiadott rendeletére, a követet és a tiszteket hátulról megtámadták. Iszonyu zavar következett, a melyből tisztán és biztosan alig tudni egyebet, mint magát az egy rettenetes eseményt. A követ Akbar khánnal vivott, a ki maga támadta meg Macnaghtent; Akbar khán kirántott övéből egyet ama két pisztoly közül, melyeket kevéssel azelőtt Macnaghten ajándékozott nekie s keresztüllőtte vele. A vak dühtől égő környezet a testét darabokra szabdalta késeivel. A tisztek közül az egyiket nyomban leölték; a másik kettőt erővel fölültették afghan lovakra s fogolykép elhurczolták.

Az árulás e rettenetes vértette, az első tekintetre, mintha hasonlitana a Klearchus és társai, a hires görög tizezer vezérei, esetéhez, a kik áldozatokkép estek el Tisaphernes, a persa satrapa, kezei alatt. De mégis, bizonyosnak látszik, hogy Akbar árulása, minden gyalázatossága mellett is, nem czélzott egyébre, mint a követ és tisztjei foglyul ejtésére. A fölkelő főnökök közt féltékenykedések és viszongások uralkodtak. Különösen egyikök a fejébe vette, valószinüen a már emlitett szerencsétlen és páratlan alkudozásokat sejtve, hogy követünk árt ajánlott a fejéért. Vádolta Akbar khánt, hogy a követ és az angolok titkos barátja. Akbar khán atyja fogoly volt az angolok kezei között, és igy föl lehetett tenni, hogy a fogoly kedvéért s személyes czéljaiért Akbar egy kézre dolgozik a követtel, sőt cselt is sző vele. Akbar őszinteségének bizonyitására azt ajánlá, hogy fogják el a követet, s ő átadja Macnaghtent a főnököknek. Ez volt az alattomos cselszövény, melyet ki akart vinni, a midőn titkos egyezkedésekbe bocsátkozott a könnyen rászedett követtel. Ez utóbbi ellenállt és küzködött a végzetes napon; Akbar khán vészkiáltást hallott, hogy az angol

katonák jőnek táborhelyökről a követ kiszabaditására — és, szenvedélytől föllángolva, gyorsan előrántotta pisztolyát és elsütötte. Igy adta elő a dolgot maga Akbar khán ismételten és következetesen. Ez az előadás nem látszik elfogadhatatlan magyarázatául annak, a mi máskülönben, mint gyilkosság, ép oly butának és czéltalannak tünnék föl, mint a milyen otromba vala. E magyarázat, különben, nem igen teszi élénkebbé Akbar khán jellemének sötét voltát. Itt történeti tényképi és nem igazolásul adtuk elő. A legcsekélyebb okunk sincs arra a föltevésre, hogy Akbar khán bármi árulástól is visszariadt volna, ha csak czéljának szolgált. Ez esetbeli czéljának maga adta magyarázata is olyan foku árulást tanusít, a melynél nagyobb még keleten sem igen fordulhat vala elő. De jó lesz eszünkben tartani azt is, hogy a hitszegés gyanuja, a mely alatt az angol követ állott, s a mely a legfőbb oka vala Akbar khán eljárásának, elég világos vala, hogy a gyanakvó ellenség előtt hitelre találjon; és ne feledjük azt se, hogy a szegény Macnaghtent nem gyilkolták volna meg, ha bele nem egyezik, hogy találkozzék Akbar khánnal s egyezkedjék vele oly ajánlat fölött, a melyet soha angol tiszt meg nem hallgatott volna.

A táborozó kicsiny angol sereg között a kétely rémitő hánykódásai következtek. A katonai főnökök később azt állitották, hogy egész a következő napig semmit sem tudtak felőle, hogy valami szerencsétlenség esett a követen. De a táboron hirtelen gyanu nyilalt át, hogy valami rettenetes dolog történt. Azonban egyetlen lépést sem tettek, hogy megboszulják a Macnaghten halálát még akkor sem, mikor már megtudták, hogy fölkonczolt és széttépett testét Kabul minden útczáján és bazárjában diadalmasan végig mutogatták. Katonai parancsnokaink tanácsát mintha meny-

kőcsapás bénitotta volna meg. Az Akbar khán által elfogott tisztek közül az egyiktől 1841. deczember 24-dikén levél érkezett, s benne az afghan főnökök egyezségi ajánlatai. Ma már el nem lehet képzelni, hogyan bocsátkozhattak angol tisztek alkudozásokba Macnaghten gyilkosaival, mielőtt megcsonkitott testének vérzése még jóformán elállhatott volna is. És hihetetlen, hogyan nem jutott többeknek közülök eszébe, hogy volt mi között választaniok; hogy a végzet nem kényszeritette őket mindannak elfogadására, a mit a gyilkosoknak tetszett ajánlaniok. Mindnyájan láthatjuk helyzetök nehézségeit. Elphinstone tábornok és parancsnokló segédje, Shelton dandárnok, meg voltak győződve a felől, hogy épen olyan lehetetlen elfoglalt állásuk megtartása, mint, hogy az afghanokon keresztülvágják magokat. De azért sokuknak eszébe juthatott volna, hogy még sem kénytelenek az afghanokkal egyezkedni. Megemlékezhettek volna Corneille halhatatlan drámájában az atya feleletére, midőn azt kérdik tőle, hogy ugyan mit tehetett volna fia ily tulnyomó többséggel szemben, mint, hogy megadja magát — ő pedig fenkölt lelkesedéssel fölkiált: hogy meghalhatott volna! Egyik kitünő angol tiszt ebben a szellemben emelte föl szavát fölebbvalóinál. Pottinger Eldred őrnagy vala ez, kinek ügyességét és bátorságát Herat védelménél, már emlitettük. Pottinger a mellett volt, hogy minden ellenségen és veszélyen keresztül törjenek magoknak utat addig, a meddig tudnak, és aztán foglalják el a földet holt testeikkel. De tanácsát alig méltatták figyelemre is. El volt határozva, hogy egyezkednek az afghanokkal; és egyezkedve az afghanokkal: a vélemények oda hajoltak, hogy minden föltételt el kell fogadni, a melyet az afghanoknak megbukott ellenségeikre róni tetszik. A folyamatba indult tárgyalások

alatt több irott okmányt váltottak. Ezek közül egyikben, a melyet az angol tárgyalók fogalmaztak, egy rövidke mondat foglaltatik, a mely, azt hiszszük, teljesen páratlan azoknak a tárgyalásoknak történetében, a melyeket az angolok fegyveres elleneikkel folytattak. Fölhivás ez az afghan győzőkhöz, hogy ne legyenek tulságos szigoruak a legyőzöttek iránt — nehogy a megroncsolt nád ketté is törjék. »A barátságban gyöngédségre és elnézésre van szükség, nem pedig arra, hogy a gyöngét szenvedésekkel tulterheljük!« A barátságban! — a Macnaghten gyilkosainak barátságára hivatkozánk, s minden esetre annak az embernek barátságára, a kinek atyját megfosztottuk trónjától és számüztük. Ne terheljük tul a gyöngét szenvedésekkel! A gyöngék az angolok valának! Azt hinné az ember, hogy valami magával jótehetetlen elfajult, nyomorék, pulya néptörzs nyöszörgő és szánandó rimánkodását olvassa valamely elbizakodott és kegyetlen győző kegyelmeért. »Suffolk parancsos nyelve zord s merev,« mondja valamelyik Shakespearenél, midőn fölszólítják, hogy elnézésért esedezzék legyőzői előtt, kiknek már nem tud ellenállani. Az a nyelv, a melylyel az angolok hada megszólitotta az afghanokat Kabulban, nem volt sem parancsos, sem zord, sem merev. Megalázkodó, szelid és szánandó volt az. Csak nehány nappal előbb is, mint láthatók, ugyanez emberek robbantották föl Ghuzuee kapuját, s rohantak a sűrű füstön és omló romokon át, hogy birokra menjenek az ellenséggel. Azelőtt csak kevéssel fogadta követünk a hódolattal átadott fényes kardot Dost Mahomed kezéből. És most ugyanazok a katonák, kik látták mindezeket, már egyebet sem tudtak, mint, hogy esengjenek egy kis szelidségért és elnézésért; eszökbe sem jutott, hogy ellen-

álljanak, mintha már azt sem tudták volna, hogyan lehet meghalni!

Az egyezség föltételeit elfogadtuk, a mint téve voltak. Semmi mást nem tehettek az olyan emberek, a kik nem voltak készek rá, hogy a Corneille-féle hős atya tanácsát kövessék. Az angolok egyszerre neki fogtak a kivonulásnak Afghanistanból, lerakva minden lőfegyveröket, kivéve hatot, a mennyit megengedtek nekiek, hogy megtartsanak, gyászos hazatértök nélkülözhetetlen fedezetére; ott voltak hagyandók minden kincseiket, még némi további sarcz fizetésére is kötelezve magokat, a szegény leolvadt kis sereg fedezéseért Peshawurig, vagy Jellalabadig, és át kelle adniok hat tisztjöket is kezeseiül a kikötések pontos betöltésének. Magától érthető, hogy e kikötések között szerepelt az is, hogy Dost Mohamed és családja azonnal szabadon bocsátandó és visszaküldendő Afghanistanba. Mikor ezek visszaérkeznek, a hat kezes is szabadon bocsáttatik. Egyetlen egy engedményt lehetett a győzőktől kinyerni. Elején azt követelték, hogy nehány férjes hölgy maradjon kezesül, de az angol tisztek erélyes tiltakozásaira ettől elálltak — legalább egyelőre. Midőn az egyezség aláiratott, a Macnaghten legyilkolása alkalmával elfogott tisztek szabadon bocsáttattak.

Megérdemli a följegyzést, hogy Akbar khán nem bánt rosszul ezekkel a tisztekkel, míg hatalmában voltak. Sőt inkább, igen elszánt erőt kelle kifejtenie s hűségesen ki is fejtette, csak hogy megőrizhesse őket rajongó hivei csoportjainak gyilkos vasától. Maga az egyik tiszt irta le Akbar khán majdnem kétségbeesett erőlködését, melylyel megvédte a csőcselék dühétől, a mely, az angol vérét szomjazva, ifjú főnökének egész kengyeléig tolongott. »Akbar khán,

mondja e tiszt, a végén kardot rántott s igen erélyesen csapott közbe« foglya védelmére. Midőn, azonban, ezt biztos helyre juttatá, a fiatal afghan főnök meg nem birta magát tartóztatni, hogy mosolylyal ne tekintsen rá, és ki ne gúnyolja az ügyet, melyet foglya képviselt. Az angol tiszthez fordulva, ismételve mondá »diadalmas kicsinylés hangján« az afghan főnök az ilyen forma mondatokat: »Te vagy tehát, a ki idejöttél, hogy hazámat elfoglald?« Meg kell adni, hogy a dolgok állása kesernyés jelentést kölcsönzött e gúnyolódásnak, ha ugyan nem igazolta egészen is. E búskomor történet egy későbbi fejezetében elbeszéli Lady Sale, hogy a rajongó ghilzyk tömegei mindent elkövettek, csak, hogy rávehessék Akbar khánt valamennyi angol lemészárlására, és, hogy, midőn ez igyekezett lecsöndesiteni őket, azt mondták, hogy mikor Burnes jött földjökre, eleget biztatták Akbar khán atyját a Burnes legyilkoltatására, mert különben visszamegy Hindostanba s nem sokára megint megjön, serget hozva magával »hogy elvegye hazánkat tőlünk;« és hogy minden szerencsétlenség onnan áradt reá, mert Dost Mahomed nem akarta megfogadni tanácsukat. Akbar khán vagy igazán is mérsékelt vala, vagy legalább annak akarta magát mutatni. S csakugyan minden veszély nélkül nagylelkünek tüntethette föl magát. Ellenségei el valának itélve. Nem volt szükség az ő parancsolatjára, hogy megsemmisittetésök ki legyen mondva.

A kivonulás Kabulból megkezdődött. Igen kegyetlen tél közepe volt. Az angoloknak Kurd Kabul rettenetes szorosán kelle áthaladniok. Ez a bámulatra méltó szűk torkolat mintegy öt (angol) mérföldet tart oly szűk, magas és ijesztő hegysorok között, hogy tél idején a nap sugarai alig birnak sötétjén áttörni még délben is. A közepén végig egy

olyan meredek hegyi zuhatag nyargal vágtatva, hogy e rettenetes időszak dermesztő fagya sem bírja folyását lebilincselni. A hó nagy tömegekben hever a fenekén; a kövek és sziklák, melyek kinyujtják fejöket a hóból, a szerencsétlen utas ösvényére, jégtől sikamosak. A fehér havat csakhamar vér fecskendezte és foltozta össze. Akármilyen rettenetes vala is ez a Kurd Kabul szorosa, csak egy fokkal volt roszszabb, mint az az út, a melyen az angoloknak két egész napon át kelle haladniok, hogy elérhessék. A sereg, mely Kabulból kiindult, többet számlált négyezer harczosnál, a kik közűl, azonban, meg kell jegyeznünk, csak kevesen voltak európaiak, és mintegy tizenkétezer mindenfajta hadi kiséretnél. Sok asszony és gyermek is volt velök. Lady Macnaghten, a legyilkolt követ özvegye; Lady Sale, kinek vitéz férje Jellalabadot tartá megszállva a Khyber szoros közeli végénél, az indiai határ ellenében; Mrs. Stuart, a lánya, a ki nem sokára özvegyen maradt fiatal férje halálával; Mrs. Trevor és hét gyermeke és még sok más sajnálatra méltó menekülő. A téli utazás még béke idején is elég kegyetlen és veszélyes lett volna; de erre az utazásra még valami sokkal rosszabb várt mint a közönséges háború. Az út minden kanyarulatánál, a sziklák minden nyilásánál vad rajongók bandái támadták meg ez összezavart, mindenféle elemből álló menekülők szerencsétlen csoportjait, s hosszú puskáikkal és hosszú késeikkel gyilkoltak, a kit tudtak. Az egész út hosszán zavaros, de folytonos csatározás volt az a legdühösebb és kegyetlenebb természetű guerilla-ellenséggel, a mely tökéletesen ismerte a talajt, s épen akkor tudott előnyomulni, vagy visszavonulni, a mikor taktikája kivánta. Az angol katonák fáradtan, betegen, fagytól dideregve, csak nagyon gyöngén birtak a vad afghanokkal szembeszállni.

»Az már, mondja Sir Kaye J. W., nem visszavonuló sereg volt, hanem egy minden összefüző kötelék nélkül szűkölködő néptömeg zürzavaros menekülése.« Férfiak, asszonyok, gyermekek, lovak, ponnyk, tevék; a sebesült, a haldokló, a halott mind egybe gomolyodva, majdnem föloldhatatlan zavarban a hó között és a könyörületlen ellenségek közepett. »A mészárlás, hogy ismét Sir Kaye J. W. szavait idézzem, rettenetes vala e Kurd Kabul szorosában. Azt mondják, hogy háromezer ember esett el az ellenség tüzétől, vagy rogyott össze meredten és kimerülten, hogy összeszabdaltassék az afghan késekkel. És e vérfürdő rettenetes jelenetei közepett és a kanóczos puskák golyózáporán át haladtak angol hölgyek, lovak hátán, vagy tevék sátra alatt, néha hasztalan erőlködve, hogy gyermekeiket szemök körében tarthassák, s el is veszitve őket e pusztító futás zavarában és rémületei közt.«

Ezért vitték, hát, katonáinkat bele, hogy megadják magokat? Ez volt-e az a biztos fedezet, a melyet az afghan főnökök igértek annak fejében, hogy a mieink a rájok kényszeritett szégyenletes föltételeket elfogadták? Némelyik főnök minden tőle telhetőt elkövetett a szerencsétlen angolok érdekében. Hogy Akbar khán a szive fenekén mikép érzett irányukban, tudni nem lehet. Tiltakozott az ellen, hogy neki hatalmában állana a vak dühtől tüzelt ghilzyk hordáinak visszatartása, mikor még saját főnökeik sem birnak velök, s nincs annyi tekintélyök, hogy gátat tudjanak vetni az angolok legyilkolásának, mihelyt alkalom nyilik rá. Akbar khán kijelentette, hogy az a nehány száz főnyi lovasság, a mely vele van, sehogy sem tarthat rendet egy ilyen tömeg nekidühödt és rakonczátlan vad között. Akbar khán e rémséges utazás alatt mindegyre meg-megjelent a láthatáron. E szétszórt

futás minden félbeszakitása, vagy ujra kezdése alkalmával egyszerre ott termett kicsinyke kisérő seregével, a mint mondá, azon igyekezve, hogy legalább a megsemmisüléstől megmentse az angolokat, vagy, a mint a szerencsétlen angolok közül némelyek hajlandók voltak hinni, azért, hogy legeltesse szemeit nyomoruságukon, és hogy meggyőződhessék e nyomoruság teljes volta felől. Jelenléte, mindazáltal, mégis mintha valami pártfogás formához nyujtott volna reményt. Akbar khán a végén avval az ajánlattal lepte meg az angolokat, hogy a csapatokkal levő nőket és gyermekeket adják az ő őrizete alá, s majd ő sértetlen szállitja őket Peshawurba. Nem volt mit jobbat tenniök. Kivánságán, vagy rendeletén, csak annyit birtak változtatni, hogy a férjes nők házastársai nejök kiséretében maradtak. Az asszonyokat és gyermekeket, aztán, ez engedmény mellett átadták e rettenetes ellenség gondozása alá, és Lady Macnaghten kénytelen volt azt a kínt állani ki, hogy szemtől szemben kelle találnia magát avval az emberrel, a ki saját kezeivel gyilkolta le a férjét. A költészet vagy regélés kevés jelenete kelthet, bizonynyal, kinosabb érzelmeket, mint a mily szivet facsaró ez az együtt utazás volt. Akbar khán igen gyöngéden bánt és beszélt vele s kijelenté, hogy odaadná a jobb kezét, ha lehetséges volna meg nem történtté tennie a tettet, melyet elkövetett.

A nők, a gyermekek és a házas férfiak, kiknek nejeik e csoportban valának, a szerencsétlen seregtől elválva, Akbar khán gondjai alá bizattak tehát. Mint a következés bebizonyitotta, ez még szerencse volt rájok nézve. De minden esetre, ez volt a legjobb, a mit tenni lehetett. E nők és gyermekek közül egy sem birta volna ki rettenetességeit az útnak, a mely annak a maradéknak állott előtte, a mely

egykor angol seregnek neveztetett. Ismét neki indultak; új szörnyűségek következtek; újabb hullahalmok boritották a havat; és ekkor Akbar khán megint új ajánlattal állott elő. Az angol hatóság és az afghan főnökök között Kabulban kötött egyezségnek volt egy pontja, mely azt állapitotta meg, hogy »a jellalabadi angol sereg Peshawur felé vonul, még mielőtt a kabuli menet megérkezik, útközben nem sokadozva.« Akbar khánnak erősen a szivén feküdt, hogy lerázhassa nyakáról a kicsiny serget Jellalabadnál, a Khyber szoros közeli végénél. Mindenek fölött óhajtotta, hogy már útban legyen haza, Indiába — vagy azért, hogy már ne álljon utjában, vagy azért hogy talán útközben megsemmisithesse. Legfőkép mozdulatai biztositására történt, hogy gondjai alá kivánta e nőket és gyermekeket venni. Nem valószinü, hogy a nőknek és gyermekeknek vesztökre akart törni; emlékezzünk rá, hogy atyja és sok nő a családjából az angol kormány hatalmában volt fogolykép Hindostanban. De azt képzelte, hogy ha kezei között vannak az angol nők, a sereg Jellalabadnál nem tagadhatja meg az egyezség idézett czikkében foglalt föltétel betöltését. Most, aztán, hogy a nők hatalmában voltak, mégis még további biztositékot követelt, avval a nyiltan bevallott elhatározással, hogy el sem ereszti őket, valamig Jellalabad ki nem lesz üritve. Azt követelte, hogy Elphinstone tábornok, a parancsnok, segéd-parancsnokával együtt és még egy másik tiszt is adassanak neki át kezesekül. Megigérte, hogy, ha ez megtörténik, az eddiginél még nagyobb igyekezettel fogja a dühös törzseket visszaszoritni, és hogy a csapatokat a Kurd Kabul szorosan át élelemmel is ellátja. Nem volt más mód: bele kelle egyezni; és igy maga az angol tábornok is a nőknek

és gyermekeknek osztva sorsát, a kérlelhetetlen ellenség foglyává lőn.

Ekkor a sereg ismét folytatta utját — tábornok nélkül. Nem soká a sereg nélküli tábornok története következett — bár, különben, már régóta nem volt sem tábornok, sem sereg. De minek nyujtsuk hosszúra e csupa rettenetességekből álló elbeszélést. Az egykori sereg vergődő maradványa eljutott Jugdulluk szorosába — egy sötét, meredek, szédületes magasságokra hágó ösvényre a sziklák között. Ekkor látták a szánandó, elcsigázott nyomorultak, hogy a vak dühtől tüzelt, kiengesztelhetetlen törzsek eltorlaszolták a szorost. Mindennek vége volt. A kabuli sereg teljesen megsemmisittetett az eltorlaszolt szorosban. Tőr volt az, a melyben megfogták az angolokat. Csak nehány menekülő szabadult meg a mészárlás látványa elől, s érte el a Jellalabad felé vivő utat, a hol Sale és kis csapata állta helyét. Mire a menekülők, Jellalabadtól tizenhat (angol) mértföldre értek, számuk már csak hatra apadt. Ebből a hatból ötöt leöltek az úton csatangoló zsiványok. Egyetlen ember jutott el Jellalabadba, elbeszélni a történteket. A szó szoros értelmében egyetlen ember, Dr. Brydon, tért vissza Jellalabadba abból az elindult seregből, a mely, a midőn útját megkezdte, mintegy tizenhatezer főből állt. A kutató szem hiában keresne az egész történelem és költészet özönében olyan képet, a mely egy rettenetes katasztrópháról adva hirt, szivet facsaróbb volna, mint az, a melyet ez az egyetlen életben maradott nyujtott, holt halaványan, félájultan, elcsigázott gebéjén jelenve meg Jellalabad falai alatt, a mi gyalázatunk és kínunk Thermopylaejének hireit hozva magával.

Ez volt a dolog fordulópontja. Ugy volt elhatározva, hogy legalább ennyivel vége szakadjon kinunk és gyaláza-

tunk rosszabb felének. A mi még hátra van, legalább a mi minket illet, már mind csak visszahatás és gyógyulás vala. Sikereink eléggé ismeretesek; e helyen elég, ha csak röviden adjuk elő lefolyásukat. A jellalabadi helyőrség még Dr. Brydon megérkezte előtt utasitást kapott, hogy vonuljon ki és induljon Indiának, amaz egyezség föltételeinek megfelelően, a melyet Kabulban csikartak ki Elphinstontól. Igen természetesen vonakodtak, hogy kötve érezzék magokat egy oly egyezség által, a melyet, mint Sale tábornok helyesen gyanitá, »követünktől és katonai parancsnokunktól torkukra fektetett késekkel erőszakoltak ki.« Sale tábornok terve igen tiszta és egyszerü vala. »Elhatároztam, hogy kormányunk részére megtartom e helyet mindaddig, mig tőle ellenkező rendeletet nem kapok.« És Sale ez elhatározása valóban forduló pontja lett a dolognak. Sale Jellalabadot tartá megszállva; Nott Candaharban volt; Akbar khán ostrom alá vette Jellalabadot. Mintha a természet különös pártját fogta volna, mert a földrengés egyfolytában többször megrázta a váracs falait, és szörnyűbb pusztulást okozott, mint az újkori hadviselés legrettenetesebb lövegei birtak volna. De az őrség rettenthetetlenül megállta helyét; a mellvédeket kijaviták, minden löveget ismét fölszereltek; elsánczoltak minden kaput egészen s beépitették a réseket. Visszaverték Akbar khán minden rohamát, melyet védműveik ellen intézett, s a végén, midőn már bizonyos vala, hogy Pollock tábornok a Khyber szorosát vija, hogy segélyökre siessen: elhatározták, hogy magok támadják meg az Akbar khán seregét; merészen kirohantak váracsukból, ütközetre kényszeriték az afghan főnököt s teljesen megverték őt. Mielőtt még Pollock tábornok, a ki vitézül vivta ki útját a Khyber-szoroson át, elért volna Jellalabadhoz, az

ostromló sereg tökéletesen meg volt verve és szét volt szórva. Nott tábornok is kész volt most Candaharban, hogy közreműködjék Sale tábornokkal és Pollock tábornokkal bármely támadásban Kabul ellen, a melyet a kormány el fogna rendelni, vagy helyeselni fogott volna. A szerencsétlen Sujah sáh, e közben, a kit oly pompázó hirlelésekkel ültettünk vissza ősei trónjára, meghalt. Orgyilkosságnak esett áldozatul Kabulban, csakhamar az angolok kivonulása után, néhány főnök rendeletére, a kik gyülölték őt; testét pedig, kifosztva királyi ruháiból és gazdag ékszereiből, egy árokba lökték. A történetirók hevesen vitáznak hozzánk való hűsége és őszintesége fölött. Nem igen valószinü, hogy egy olyan vérmérsékü és gyönge keleti igazi és tiszta ragaszkodással lehetett volna az angol idegenekhez. Előttünk nagyon is valószinünek tetszik, hogy a döntő pillanat elkövetkeztével ingadozott, sőt el is tántorodott volna, örülve, hogy fölhasználhat valamely mozzanatot, a mely bizton lerázhat minket nyakáról — noha sokkal többre tartotta is a mi barátságunkat és pártfogásunkat ama gyöngéd bánásmódnál, a melyet akkor vala kénytelen tapasztalni, a midőn csapataink otthagyták őt. De, ha irántunk való háládatosságot követelünk vala tőle, bizony, azt a kérdést is kötelesek vagyunk fölvetni, hogy ugyan mi volt iránta tanusitott eljárásunkban olyan, a mi a hála valami lelkesült kifejezésére kötelezte volna? Bizony, nem az ő szép szemei kedveért, vagy nem ügyének igazságos voltáért támogattuk mi őt. Szükségünk volt egy bábalakra, s őt választottuk, mert úgy illett számitásunkba. És épen úgy cserben hagytuk őt, a midőn az illett a számitásunkba. Épen mint Lady Teazle Surface Józseffel *) való

*) Játszó személyek Sheridan *The School for Scandal* czimü vigjátékában.

találkozása alkalmával azt javasolja, hogy tisztességgel járjanak el: a hála kérdésében nekünk is igy kell tennünk, a midőn Sujah sáh érdemeit latolgatjuk — hagyjuk ki az egészet a játékból. Nekünk Sujah sáh egyébért nem volt adósunk, mint nehány heti üres pompáért és badar álmodozásért, a keserves fölébredésért és egy csúfos halálért.

Ez alatt új parancsnokló tábornok érkezett Indiába. Lord Auckland ideje lejárt, melynek utolsó hónapjai idején érzéketlenné vált és kétségbeesett annak a politikának teljes meghiusulta miatt, melyet egy rá és hazájára nézve gonosz órában keresztül vinni vállalkozék. Ugy látszik, hogy ez a politika soha sem volt a sajátja és a szive szerint való, és hogy azt is tudta, hogy a kelet-indiai társaság merőben ellenezte azt. A társaság igen jól belátta, hogy mily óriási költségeket ró a mi afghanistani vállalkozásunk India jövedelmeire, valamint előre látta tisztán azt is, hogy minél előbb mulhatatlanul befejezésre kell az egészet juttatni. Lord Aucklandet rávették, hogy jobb meggyőződése, sőt lelkiismerete tilalmának ellenére is magára vállalja a dolgot; és most megérte, hogy csakugyan végét kell az egésznek szakitani; de, mindazáltal, nagylelkü hóditóképen szeretett volna Afghanistanból eltávozni. A győzelem dicsőségeért járó jutalmat saját személyében fizette meg. Megkapta az Earl czimet és rangot azokért a szolgálatokért, a melyeket, állitólag, uralkodójának és hazájának tőn. És igy saját szemeivel szemlélhette az összeférhetetlen dolgoknak azt a szánalmas egymás mellé helyezését, a melyet egy nagy angol iró oly meghatóan és szépen irt le — a győzelem diadaljegyeit és az elvesztett harczot. Tiszteletre és szeretetre méltó egy gentleman vala ő — és a sürün egymásra következő csapások hirei lesujtó, szétmorzsoló teherkép hullottak reá. Világo-

san szólva: a parancsnokló tábornok elvesztette a fejét. Ugy látszik, gondolni sem tudott egyébre, mint, hogy minden csapatunkat a lehető leggyorsabban ki kell Afghanistanból vonnunk, és hogy örökre le kell lábunkról e hely porát is ráznunk. Kétséges, ha vajon, miután ezt a politikát követtük, nem kellett volna-e ép úgy magát Indiát is odahagynunk egyúttal és örökre? Ha egyszer megtürtük, hogy az indiai népek és fejedelmek saját szemökkel láthassák, hogy minket szégyenletes és keserves módon ki lehetett Afghanistanból kergetni, és hogy nem birjuk, vagy nem merjük egy hatalmas csapással visszaszerezni katonai tekintélyünket: bizony nem sokára azt is megérhetjük vala, hogy Hindostanban is mindegyre kisérletek tétettek volna a kabuli és candahari esetek ismétlésére. Valamig az erkölcsbiró nem hajlandó azt állitani, hogy az a nemzet, a mely egy politikai hibát elkövetett, lelkiismeretileg kötelezve van arra is, hogy a hiba minden leggonoszabb és legmeszszebb menő következéseit is magára vegye és soha meg se próbálja, hogy védekezzék ellenökben: mindaddig még a legszőrszálhasogatóbb erkölcsbiró sem igen tagadhatja, hogy kötelességünk volt, mind európai, mind pedig indiai érdekeink javáért, bebizonyitanunk, hogy sem erőnk meg nem törött, sem eszünk meg nem bénult az afghanistani szerencsétlenségektől. Ám, úgy látszik, Lord Aucklandnek még csak eszeágában sem volt valami efféle gondolat, sem mint szükséges, sem, mint olyan valami, a mi nemzetünk erejének határain belül esnék. Ő már ekkor megtört ember volt.

Rákövetkező utódjára a legragyogóbb reményekkel tekintett mind India, mind hazánk, erélyében és hatalmas szellemében bizakodva. Ez az utód Lord Ellenborough vala, annak a Law Eduárdnak, későbbi Lord Ellenboroughnek,

a legfőbb törvényszék *) főbirájának, fia, a ki fővédője volt Hastings Warrennek, midőn ez a Lordak háza elé állittatott. E második Ellenborough kineveztetése idején az Ellenörző szék **) elnöke vala, e tisztet kevéssel az előtt nyerve el. É szerint, tehát, igen járatos vala az indiai ügyekben. Hivatalba Sir Peel Robert alatt, a Melbourne minisztérium bukása után, lépett. Igen tehetséges és erélyes embernek tartották. Köztudomásu volt, hogy egyéni hajlandósága a katonai pályához vonzotta. Szerette akkori és későbbi hallgatóinak elmondogatni, hogy a tábori élet lett volna az, a mit legjobban óhajtott volna magának. Igen nagy és, bizonyos szempontból, valóságos ragyogó tehetségekkel fölruházott ember vala. Beszédmódját, hajlamait és politikáját bizonyos keletiesség jellemezte. Szerette a pompázást és a drámai — vagy, a rossz nyelvek szerint, a színészies hatást. Az ő szemeiben az élet úgy tünt föl, mint egy büszke és ragyogó szinjáték, a melynek, becsvágya szerint, ő szeretett volna főszemélye lenni. Ékesenszólása gyakran emelkedett és nemes fajta volt. Azok, a kik ma még alig középkorúak, emlékezhetnek, hogy, midőn Lord Ellenborought hallották a Lordak házában valami nevezetes alkalommal beszélni, menynyire meg valának hatva, ha mindjárt az előtt csak kevéssel olyan szónokokat hallottak is, a másik házban, mind Gladstone vagy Bright. Valóban, néha nem vala könnyü leküzdeni azt a hitet, hogy Lord Ellenborought hallva, egy olyan

*) The King's Bench.

**) Board of Control — az indiai kormányzat támogatására és ellenőrzésére fölállitott hatóság; elnöke mindig miniszteri ranggal birt és tagja volt a kormánynak, mignem India kormányzata, az indiai társaság megszüntével, a koronára szállt s e hatóság is megszünt 1858-ban.

igazi nagy szónokot hall az ember, a ki bizonyos mértékben az ókori hatalmas mintákhoz hasonlít, s a ki szónoklata hangját a mienknél magasabb és kevesebbé prózai kor szinvonalának mértékéhez alkalmazza. Mikor valamely nagy kérdést kelle fejtegetnie s mikor ösztöne, ha nem is okoskodó ereje, a kérdés helyes, vagy legalább hatásos, utjára vezeté: oly költői és emelkedett ékesenszólás hangján tudott beszélni, hogy lehetetlen volt fölindulás nélkül hallgatni. De, ha Lord Ellenborough bizonyos tekintetben lángeszű férfiú vala is, olyan ember is volt, a kit a puszta hatás iránti előszeretete gyakran a szájas szemfényvesztő szinében tüntetett föl. Vannak bizonyos jellemek, a melyekben egy kis öntudatlan szemfényvesztés párosul az igazi lángész elemeivel. Lord Ellenborough ezek közé tartozott. Nála sokkal nagyobb szellemeket kell ugyanebbe az osztályba soroznunk. Az idősebb Pitt, első Napoleon, Mirabeau, Bolingbroke, és mások sokan, olyan férfiak valának, a kikben kétségkivül valami a *charlatan*-ból vegyült a lángész bizonyos legmagasabb rendű tulajdonságaival. Lord Ellenboroughben igen hatalmas, néha épen uralkodó mértékben volt meg ez a vegyülés. Ma is élnek sokan, a kik jól ismerék magán és közéletét, s a kikre gyöngeségei olyan visszás benyomást tőnek, hogy alig tudtak benne többet látni egy puszta *charlatan*-nál. Ez egészen igazságtalan ítélet. Igen tehetséges és igen komoly egy férfiú vala ő, de a kiben jó adag volt a szinészből, kinek a helyzet és események legkomolyabb pillanatában is az volt a gondja, hogy mikép mutathatja be magát a leghatásosabban, s a ki egy császárság bukását is ugy fogadta volna, mint a szegény Narcissa a halált: ellenállhatatlan vágygyal, hogy magát a legelőnyösebb szinben mutathassa be.

Lord Ellenborough kinevezését Indiában minden párt úgy üdvözölte, mint a lehető legszerencsésebbet. Itt van, mondá a nép, az igazi nagy szinpad az igazi nagy szinész számára; és, ime, jön a nagy szinész. Csakugyan, volt valami csábos az övéhez hasonló jellemre nézve abban a gongolatban, hogy hazája katonai dicsőségének becsületét visszaszerzi s úgy áll a történet szine előtt, mint a ki megboszúlta a Kabulnál szenvedett gyalázatot. De, a kik így gondolkoztak, csakhamar megcáfolva érezték magokat. Lord Ellenborough nehány nagyzó mondatot nyilvánitott és irt veszteségeink megboszulásáról »és katonai hirnevünk teljes eredeti fényében való helyreállitásáról.« De a mikor ezt megtette, ugy látszik, lelke minden terhét lerakta s azt hitte, hogy immár eleget tett. Mindig igen erős hajlandósága volt arra, hogy a tetteket nagyzó phrasisokkal helyettesitse, vagy talán azt gondolta, hogy a phrasis a dolog valódi veleje. Ő elmondta ezeket a szép szavakat s akkor egyszerre kijelentette, hogy a kormánynak semmi más föladata nincs, mint, hogy a csapatokat a lehető leggyorsabban kivonja Afghanistanból és pedig majdnem minden áron. Lord Ellenboroughnek e válság alatti egész magaviselete érthetetlen, kivéve annak föltevése mellett, hogy néha valósággal nem tudta, hogyan tegyen különbséget a phrasisok és a tettek között. Általános fölháborodás támadt Indiában és az Afghanistanban levő csapatok között a fölött a csodálatra méltó politika fölött, a melyet Lord Ellenborough kitűzött. Az angolok, valóban, nem akarták elhinni; olyan valaminek tekintették, a mit félre kell lökni. Az angol katonák nem tudták elhinni, hogy a vereség után visszahivhassák őket; ragaszkodtak meggyőződésökhöz, hogy a parancsnokló tábornok mondhat akármit is, szándéka nem lehet más, mint

hogy a sereg vivja vissza hirnevét s csak a teljes győzelem után vonulhat vissza. Maga a parancsnokló tábornok pedig, egy darab idő mulva, egész nyugodtan szavai e magyarázata értelmében járt el. Az Afghanistanban levő katonai parancsnokoknak megengedte, hogy összevonják csapataikat s készüljenek az ellenség példás megbüntetésére. Ez a munkájok nem soká tartott. Megtámadták és leverték az ellenséget, a hol csak mutatta magát. Visszafoglalták a városokat egymásután sorjában, mig, a végén, 1842. szeptember 15-dikén, Pollock tábornok seregével bevonult Kabulba. Nehány nap mulva elrendelte a brit parancsnok, hogy a kabuli nagy bazár, az ott elkövetett bünök megtorlásának maradandó jeleképen, leromboltassék, mert a szerencsétlen követ, Macnaghten, megcsonkitott hullája baromi diadalujjongások közt ott tétetett ki az afghan nép szemléletére.

Nincs miért részletes leirásába bocsátkoznunk seregeink sikeres előnyomulásának. A háborút befejezettnek tekinthetjük. Mindazáltal szükséges megemlékeznünk ama foglyok, vagy kezesek sorsáról, kik ama rettenetes januariusi éjjelen Akbar khan parancsolatára elhurczoltattak. Mindenek előtt egy olyan dolgot kell elmondanunk, a mit most sokan hitetlenséggel fognak hallgatni, de a mi, azért, mégis igaz: volt egy brit tábornok, a ki kész volt őket sorsukra bizni, nem törődve velök s a ki — Lord Ellenborough sürgönyeinek szellemében — annak a meggyőződésének adott kifejezést, hogy a foglyok kiszabaditása »a kormányra nézve közönyös dolog.« Mintha valami gonosz varázslat működött volna ellenünk történetünk ez egész fejezetén át, a minek nyomán még legragyogóbb lapjai is arra valának kárhoztatva, hogy valami nemtelen vagy nevetséges foglaljon rajtok helyet. Ám, a tisztességesebb taná-

csok győztek. Pollock tábornok sürgetésére neki fogtak a foglyok fölkeresésének, mielőtt még Indiából visszatértek volna, s e nemes tiszt végzésével az egyik kezes hölgy férjét: Sir Sale Robertet bizta meg. A foglyokat sokkal rövidebb idő alatt föltalálták, mint remélték — t. i. annyit közülök, a hány még életben volt. A szegény Elphinstone tábornok már régen áldozatául esett a betegségnek és nyomorúságnak. A hölgyeknek nehéz nélkülözéseket kelle szenvedniök. A Lady Sale és társai fogságának története, harminczhat évvel később, mindenkinek száján forgott egész Angliában, sőt a mívelt országok közül sem maradt egy is közönyös e megható és különös események iránt. Helységről helységre hurczolták őket, a mint Akbar khán akarata és sorsa rendelte továbbköltöztetésöket. A hideg és meleg majdnem minden változatát kelle szenvedniök. Kénytelenek valának a legesetlenebb szállitó eszközöket használni; olyan módon szállásolták el őket, hogy, ahhoz képest, valamely mívelt állam leghitványabb fogházi lakása is fényes palotának tetszett volna; folyton bizonytalanság és félelem közt hányattattak, nem tudva, mi érheti őket. S mégis, úgy látszik, bámulatosan megőrizték bátorságukat s lelkök rugékonyságát s a gyermekek szivét, a legnagyobb veszély pillanatában is, vidorságukkal és mulatságokkal üdén őrizték meg. Hova tovább, fokonként mindinkább erősödött gyanújok, hogy Akbar khán sorsa csillaga hanyatlóban van. A végén kétségtelenné vált, hogy a khán teljesen le van verve. Akkor megint tovább hurczolták, ők sem tudták hova, mindig emelkedő hegyi ösvényeken, a perzselő nap hevében. Elvitték őket az indiai Kaukázus vad sziklás tájaira. Aztán bezárták Bameean nyomoruságos erősségébe. Ott aztán Akbar khán egyik kedvencz katonájának a kezei alá kerültek. Ez

az ember is kezdte gyanitani, hogy az Akbar khán dolgai majdnem reménytelenekké váltak. Fokonként és igen óvatos közeledés útján egyezkedni kezdett a foglyokkal szabadon bocsátásuk iránt. Az angol tisztek, aztán, aláirták az egyezséget vele, melyben nagy jutalmat biztositottak számára, valamint nyugdijat egész életére, ha lehetővé teszi menekülésöket. Ő ennek megfelelően kijelentette, hogy fölmondta a hűséget Akbar khánnak — és pedig annál haladéktalanabban, mert mind biztosabb hirek érkeztek, hogy a főnök teljesen le van győzve és el is menekült, senki sem tudta: hova. A foglyok és őrségök, csak az imént is még tömlöctartóik és őreik, útra keltek Pollock tábornok tábora felé. Utközben, aztán, találkoztak a keresésökre kiküldött angol csapattal. Sir Sale Robert ismét föltalálta nejét. »Örömünk — irja egyik megmenekült fogoly — nagyobb, megrenditőbb vala, hogysem a nyelv kifejezhetné.« Bizony, a leirás az ilyen találkozás hatására nézve nem tehet semmit, ha csak nem azt, hogy csökkentse.

Egészen más vége lett a bokharai angol foglyok esetének. Stoddart ezredes, a kit, mindez események kezdete idején, a persák táborába küldtek avval a követeléssel, hogy a persák hagyjanak föl Herat ostromával, utóbb a bokharai emirhez nyert küldetést. Az emir elején kedvezően fogadta, de aztán gyanakodni kezdett, hogy az angolok hóditó szándékot táplálnak és Stoddarttal észrevehetően méltatlanul bánt. Ugy látszik, hogy az emir valóságos mintája volt a melodramai keleti zsarnokoknak. Kegyetlen és szeszélyes volt, mint egy második Caligula, s valójában, talán, épen őrült is. Fogta és fogságra vetette Stoddartot. Két évvel azután Conolly századost küldték Bokharába és a közelvidéki tartományokba. Magára vállalta egyszersmind,

hogy mindent elkövet Stoddart kiszabaditására, de többre nem mehetett, mint hogy osztozott vele nyomoruságaiban és, a végén, végzetében. Az emir levelet ir vala Anglia királynőjéhez és a választ a külügyek államtitkára adta meg az emirnek, India pararcsnokló tábornokához útasitván őt. A pogány zsarnok erre megkétszerezte a rossz bánásmódot foglyai irányában. Avval vádolta őket, hogy kémek és hogy egy kézre dolgoznak ellenségeivel. Az indiai kormány azt vélte, hogy a követek tulléptek, bizonyos mértékben, utasitásaikon és, hogy, különösen Conolly, meggondolatlanságával készitette elő balvégzetét. Igy, aztán, semmi sem történt kiszabaditásuk érdekében — kivéve egy csomó diplomatiai kisérletet és az emir nagylelküségére való hivatkozást, a minek, bizony, semmi látható eredménye nem volt. Dr. Wolff, a hires utazó és térítő, később maga szántából vállalkozott az odautazásra, abban a reményben, hogy kiszabadithatja a szerencsétlen foglyokat; de Bokharába már csak akkor érkezhetett meg, a midőn egyéb nem volt mit hallania, mint, hogy kivégezték őket. Hogy mikor és épen mily módon történt haláluk: teljes bizonyossággal nem lehet tudni, de alig fér kétség hozzá, hogy épen azon a napon végezték ki őket az emir rendeletére. Conolly fogsága nagyobb része alatt naplót vezetett s ez oly mély buskomorságról tesz tanuságot s oly setéten rajzolja a sorsot, mely a szerencsétlen tisztekre nehezedett, kitüntetve, hogy reménytelen fogságuk gyötrelmei mekkorák valának, hogy legjobb barátjoknak is örülnie kelle, tudva megszabadulásokat, ha mindjárt a hóhér pallosa által is. Aligha legkevesebbé keserű része a történetnek az, hogy sokaknak, s valószinüen magoknak a szerencsétlen tiszteknek is, az volt a hitök, hogy az angol hatóság által Indiában követett eljárás többel járult ahhoz,

hogy kiszolgáltassa őket tőrbe ejtőjök hitszegő kegyetlenségének, mint ahhoz, hogy kiszabaditsa őket hatalmából. Valóban, az indiai hatóságoknak bőven elég részök jutott vala a közbenjárásból. Nagy szükségnek és kényszerűségnek kell vala hát következnie, hogy egyhamar erélyesebb eljárásra lehettek volna Közép-Ázsiában sarkalhatók.

Az angol történelem e kínzó fejezete valami olyan kis bohóczság-formával végződik. A függöny általános hahota közt gördült le. Csak Lord Ellenborough geniusa fordithatta India és Anglia haragját vígságra, egy ilyen kérdés fölött. Lord Ellenborough épen erre az ezermesterségre született. A soha el nem felejthető kiáltványt a somnauthi templom kapuinak India részére való visszaszerzése ügyében, a melyeket Lord Ellenborough rendeletére hoztak vissza, mikor az angolok megint elfoglalták Ghuzneet, e kiáltványt, mondom, elején hitetlenül fogadták, mint valami alkalmi tréfát; azután általános kitörő hahotával; majd méltatlankodással; és végül, midőn a természetes boszankodás elpárolgott, ismét és ismét kaczagással. »Testvéreim és barátaim,« mondá Lord Ellenborough kiáltványában, »India valamennyi fejedelméhez, főnökéhez és egész népéhez,« — »Győzedelmes sergünk diadalban hozza magával Somnauth templomának kapuit Afghanistanból és Mahmud szultán díszétől megfosztott sirja Ghuznee romjaira tekint most. Nyolczszáz esztendő gyalázata végre meg van boszúlva. Somnauth templomának kapui, oly soká megaláztatástok emlékjelei, legbüszkébb tanujává váltak nemzeti dicsőségtöknek; bizonyságává fegyveres erőtök tulsulyának az Induson-túli népek fölött.«

A legfenhéjázóbb ember legdagályosabb szavai sem foghattak volna nagyobb badarságokat egybe. A testvérek

és barátok mahomedánok és hinduk valának, a kik körülbelül épen annyira foghattak örülni a diadal e jelvényeinek, mint a mily készséggel fogna baráti poharat koczintani egy féni és egy oraniapárti, közös multjok dicső, kegyeletes és halhatatlan emlékére. A mahomedánokra nézve Lord Ellenborough győzelmének fitogtatása egyszerüen sértés volt. A hinduk előtt ez ajándék nevetség vala, miután maga Somnauth temploma romjaiban hevert és fölötte a földet mahomedánok taposták. És a badarságok koronájaul kisült, hogy e kapuk nem is az eredeti maradványai valának.

1842. október 1-sején, épen négy évvel azután, hogy Lord Auckland kiáltványa hirűladta és igazolta a Sujáh sáh trónjára visszahelyezése érdekében tett közbelépést, Lord Ellenborough egy másik kiáltványt bocsátott ki, kijelentve elődje politikájának teljes meghiusultát és elejtését. Lord Ellenborough azt jelentette ki, hogy »valamely népre, akarata ellenére, uralkodót erőszakolni rá: ép annyira ellenkeznék a politikával, mint a brit kormány elveivel,« hogy, tehát, ők minden kormányt elismernek, a melyet magok az afghanok magok fölé helyeznek; hogy az angol sereg kivonul Afghanistanból és India kormánya »megelégszik azokkal a határokkal, a melyeket, nyilván, a természet jelölt ki birodalma számára.« Dost Mahomedet kibocsátották fogságából s hagyták, hogy nem sokára megint Kabul uralkodójává legyen. Ez a vége Afghanistan belszervezetének újjáalkotása kedveért meginditott vállalatunk történetének. Négy évnyi páratlan áldozatok és szerencsétlenségek után minden visszatért abba a kerékvágásba, a melyben találtuk — kivéve azt, hogy annyi derék angol aludta álmát véres sirokban. Wellington herczeg annak tulajdonitotta bukásunkat, hogy békés eszközökkel akartunk háborút folytatni;

hogy háborút inditottunk biztos míveleti alap nélkül; hogy Indiából a benszülött csapatokat idegen és zord éghajlat alá vittük; hogy benyomultunk egy oly szegény országba, a mely eleget nem tehetett szükségeinknek; hogy politikai ügynökök kezébe őket meg nem illető hatalmat tettünk le; hogy Sir Macnaghtenben hiányzott a kellő előrelátás és hogy tulságosan bizott az afghanokban; hogy élelmi tárainkat, sőt pénzeinket is, meg nem védhető helyeken tartottuk; hogy nagy katonai hanyagságot tanusitottunk és baklövéseket követtünk el a háboru kiütése után is. Katonai szemmel nézve a dolgot, bizonynyal, ezek voltak a kudarcz okai egy oly vállalatnál, a mely oly mérhetetlen pénzbeli áldozatába került India bevételeinek. De a kudarcz okai mélyebben feküdtek, hogysem bárminő katonai hibák megmagyarázhatnák. Nagyon is kétségbe lehet vonni, ha vajon egy Napoleon lángesze és egy Wellington előrelátása is vivhatott volna-e ki valami állandó sikert, egy olyan vállalkozásnak, a mely olyan téves és végzetes politikára épült. Akármekkora lett volna is azoknak tehetsége és odaadása, a kikre e föladat keresztülvitele bizva volt: a siker akkor sem lett volna elérhető. Elvi alaphibánk az volt, hogy teljesen eltértünk egyenes útunkról csak azért, hogy elejét vegyük tisztán elméleti veszélyeknek; további és még sokkal nagyobb hibát követtünk el akkor, a midőn arra vállalkozánk — Lord Ellenborough kiáltványának szavaival élve — hogy uralkodót erőszakoljunk egy népre, akarata ellenére.

TIZEDIK FEJEZET.

Az eltörlés éve.

»Az 1843-mas év,« mondá O'Connell, »az eltörlés *) nagy éve s az is lesz örökké.« Az 1843-dik évben minden esetre O'Connellt és az eltörlés érdekében általa kifejtett izgatást illeti meg a legelső hely. Magának e férfiúnak jelleme ugyan csak megérdemli a higgadt fejtegetést. Ma már, talán abban a helyzetben vagyunk, hogy igazságot tehetünk neki. Elég távol állunk már az érzelmekre és politikai párt-csoportosulásokra nézve, ha épen az évekre nézve nem is, attól az időtől, a melyben O'Connell bálványa volt az egyik pártnak és viszont tárgya a másik párt legelkeseredettebb haragjának, gyülöletének. Korában senkit sem bálványoztak oly őrült módon, sem nem vádoltak oly elkeseredetten. Korunkban senkivel sem követtek el annyi visszaélést a hirlapokban. A legtüzesebb és legdurvább támadások, a melyekre emlékezhetünk, hogy angol lapokban elkövettettek Cobden és Bright ellenében, a midőn a gabonatörvény elleni izgatások tetőponton valának, csak szelideknek, enyhéknek, majdnem udvariasoknak mondhatók az O'Connell fölött mindennap gyakorolt kritikához képest. A gyalázkodásokhoz, a melyeket O'Connellre árasztottak, szenvedélyesség és nevetségesség tekintetében csak azokat lehetett mérni, a melyeket maga O'Connell árasztott támadóira.

*) T. i. az Anglia és Irország közötti unio eltörlésének éve. Az eredeti az unio eltörlését, melynek érdekében az itt leirt hatalmas mozgalom megindíttatott, Repeal of the Union = az unio visszavonásának nevezi.

Az ő kezei mindenkire föl voltak emelve, ha mindenki kezei föl voltak rá emelve. Nem kért kegyelmet és nem is adott kegyelmet.

Mi leéltük nem csak magokat azokat az időket, hanem amaz idők egész szellemét is, a mi a politikai vitákat illeti. Most már be tudjuk látni azt a tényt, hogy egy nyilvánosan szereplő férfiú vitathat olyan nézeteket, a melyeket a többség elvetendőknek ítél s azért mégis lehet teljesen igaz és tiszteletre méltó ember. Most már jól tudjuk, hogy valaki eltérhet tőlünk, még életbevágó kérdésekre nézve is, és még sem múlhatatlanul bolond, vagy pimasz. De a dolgokat nem mindenki igy fogta föl az O'Connell nagy izgatásának napjaiban. Ő és ellenségei egyiránt a szerint az elv szerint jártak el viszongásaikban, hogy a politikai ellenfél szükségképen buta, vagy gazember. Különösen és némileg szánalmasan esik olvasnunk egy olyan fölvilágosodott nőnek, mint Miss Martineau, megjegyzéseit O'Connellre. Valamennyi arra van alapitva, a mit egy gúnyra hajló iró »az ember-bőrbe bújt ördög« elméletének nevezett. Miss Martineau nem csak azt teszi föl, hogy O'Connell teljesen képmutató és megbizhatatlan vala, hanem egyenesen avval a föltevéssel beszél róla, hogy tudva és czélzatosan vala gaz. Nem csak azt tartja, hogy ez az eltörlésre czélzó izgatás a lehető legnagyobb csapás volt hazáján, és hogy ez az eltörlés, ha sikerült volna, e haza átka lett volna, hanem azt is erősen vitatja, hogy maga O'Connell is teljes-tökéletesen meg volt e felől győződve. Egész oldalakat szentel igen eleven és metsző bizonyitékok fölsorolásának, csak hogy kimutathassa nem csak azt, hogy O'Connell vészbe dönti hazáját, hanem azt is, hogy tudta, hogy vészbe dönti, és hogy istentelenségében tisztán csupa önzésből marad meg

konokul. Nincs az az iró, a ki, ha esze és míveltsége csak tízedrésznyi is, mint a Miss Martineaué volt, e modorban fogna bármely nyilvánosan szereplő férfiú felől itélni ma. Ha van a mult időknek valamely köztévedése, a melyet ma teljesen megsemmisültnek lehet tekinteni, az a fölfogás bizonynyal ilyen, a mely szerint lett volna valaha ember, a ki a nép nagy tömegeit vezette és egy nemzet bálványává és hősévé vált a tudatos képmutatás és csalás ereje által.

O'Connell az eltörlés ez évében, a mint nevezi, minden kérdésen fölül a legkiválóbb politikus volt Nagybritannia országaiban azok között, a kik soha sem voltak a kormány tagjai. Pártfogója volt a Melbourne-minisztériumnak s pártfogása, a mint bebizonyult, vészthozó is volt arra nézve. Az egyik legfőbb ok, a melynél fogva az angol nemzet jó része gyülölséggel volt a Melbourne-féle whigek iránt, az ir izgatótól való bevallott függésök vala. Nem csodálkozhatunk, ha az angol közvélemény épen akkor nem nagyon volt hajlandó valami pártatlan méltánylására O' Connellnek. Közéletünkben szereplő férfiaink közül többeket a leghevesebb vádaskodás nyelvén támadott meg. Olyan izgatást inditott, a mely, úgy látszott, egyenesen arra czélzott, hogy széttépje az unio-törvény által csak épen az előtt megkoronázott állam-rendszert. Megtámadta az állami egyháznak létét Irországban. Elkeseredett ellensége volt az ir földbirtokos osztálynak — a földbirtokosoknak, jobban mondva, mindazoknak, a kik bármely módon Angliától nyerék jogaikat. Az akkori gyönyörűséges viták rendjén közönségesen csak a »fölfuvalkodott koldus« nevezete alatt emlegették. A közvélemény hitczikkelyévé vált, hogy egy szegény és elbolonditott nép rovására gazdagitja magát. Tény, hogy igen fényes ügyvédi gyakorlattal hagyott föl, csak,

hogy izgatását folytathassa; hogy izgatása sokkal több pénzébe került, mint a mennyit valaha is szerzett vele; hogy ő elejétől végig sem kapott csak megközelitőleg sem valami olyan nemes adózásból gyült összeget, mint a minőt oly finom és méltó módon nyujtottak Mr. Cobdennek, s a melyet ez oly tiszteletre méltóan fogadott el; és, hogy szegényen halt meg, fiait is szegénységben hagyva. Bizonynyal, nevezetes bizonyitéka minden nagy politikai ügy nemesitő voltának, még ha csak agyrém is a kitüzött czél, hogy majdnem lehetetlen egyetlen példájára is hivatkozni annak, hogy valamely nagy politikai mozgalmat, hazánkban és az újabb korban, olyan vezetők indithattak meg és vihettek volna keresztül, a kik csak valamennyire is a pénzszerzésre indultak volna ki. De akkor az egész angol közönség erősen meg volt a felől győződve, hogy O'Connell egyszerüen és csakis azért tartja fönn izgatását, hogy bezsebelhesse »a járadékokat.« Több olyan tulajdonsága is, a mely különösen drágává tette őt kelta honfitársai előtt, fölöttébb fölszitotta irányában az angolok ellenszenvét — és az angolok sohasem voltak arról hiresek, hogy a más nemzetek érzelmeiben osztozni és szempontjait elfogadni valami nagyon készek lettek volna. O'Connell testestül-lelkestül kelta volt. Benne egyesült mindaz a fogékonyság, a gyorsan változó érzelmek, a szenvedélyes, szélsőségig csapongó szeretet és gyülölet, elhamarkodott állitás, hajlam az érzelmek és tények fölcserélésére, fölsziporkázó humor — s mind valamennyi más tulajdonság, a mely különösen jellemzi a keltát. Az ir nép volt az a közönség, a mely előtt O'Connell rendesen játszani szokott — s bizony, még azt is el lehet mondani, hogy e közönség előtt játszva is, rendesen a karzat kedve szerint működött. Mint népgyülési szónoknak, mint az óriási tün-

tető népgyülekezetek *) szónokának, talán soha, Nagy-Britannia országaiban párja nem volt. A természet sok olyan testi adománynyal ruházta föl, a mely különösen támogatja az ilyen körökben való sikert. Herkulesi termete volt, méltóságos alakja; arcza könnyen és hatásosan tudta kifejezni a kedély legröpkébb változatait is, és hangja olyan, hogy minden hallgatója elismerte majdnem páratlan voltát erőre és bájra nézve. Erejét, pathosát, szenvedélyét, zöngzetességét valóságos elragadtatás szavaival irták le olyan emberek is, a kik kárhoztatták és elitélték O'Connellt, s a kik bizonynyal jobb szerették volna, ha megtagadhatták volna minden jogczimét a közfigyelemhez, még hangjára nézve is. Minden előleges készülés nélkül beszélt s bizonynyal, meg is volt benne minden, az ilyen szokással járó, hiány. Ismétlésekbe esett és belebonyolodott a mondatokba; tulzásokra, néha valóságos bombastokra ragadtatta magát. De meg volt aztán benne mindama sajátos előny is, a melylyel az a szónok dicsekedhetik, a ki előkészület nélkül tud beszélni. Hallgatóinak mindig épen a szive közepéhez beszélt. Akár a népgyűlésen, akár a parliamentben s akármit is szólott: hallgatóságához volt az intézve, soha sem válva olyan értekezés-fajtává, a mely a hallgatók feje fölött lett volna világgá bocsátva. A képvselőházba akkor jutott be, a midőn majdnem ötvennégy éves vala. Sokan azt hitték, hogy beszéd-modorának, melyet, előbb az esküdtszékekhez szólva, majd az ir néptömegeket izgatva, szokott meg, kudarczát kell előidéznie, mikor arra kerül a sor, hogy a nem igen rokonszenvező és büszke képviselőház előtt beszéljen. És mégis bizonyos, hogy O'Connell vált kora egyik leghatáso-

*) Az Angliában szokásos monster meeting-ek.

sabb parliamenti szónokává. Lord Jeffrey, a hivatott biráló, kijelentette, hogy a ház valamennyi többi szónoka csak iskolás gyerekek beszédét motyogónak tünt föl előtte, mióta O'Connellt hallotta. Senkit sem ismerünk ma, a kiről kevesbbé lehetne föltenni, hogy valami fölfujt demagog-beszédmód szemfényvesztő fogásai által tévútra engedné magát vezettetni, mint Mr. Roebuckról; és Mr. Roebuck azt mondta, hogy O'Connellt tartja a legnagyobb szónoknak, a kit valaha a képviselőházban hallott. Dickens Károly, mikor még mint tudósító ült a hirlapirók karzatán, a hol müvészet és itélet tekintetében kevesen mérkőzhettek vele, ha ugyan mérkőzhetett valaki, egyszer letette iróónját, mikor tudósitást kell vala irnia O'Connell egyik beszédéről, melyet valamelyik irországi, tized miatti, lázadás fölött tartott s kijelentette, hogy nem képes e beszédről jegyzeteket késziteni, annyira meghatotta emelkedett heve, pathosa. Lord Beaconsfield, ki bizonyára nem nagyon szerette O'Connellt, a lehető legnagyobb elismeréssel szólt a ház fölötti hatalmáról. De O'Connell ékesenszólásával csak azt nyerte, hogy annál több ellenséget szerzett magának vele. Mert ott is kiméletlen vala nyilatkozataiban, bár arra mindig volt gondja, nehogy egyszer is erőszakkal próbálja rátolni a parliamentre azt az ellenzéki szélsősködő s badar modort, a melyben az ir népgyűlések buta tömegei annyira gyönyörködtek.

O'Connell furfangos és szerencsés egy ügyvéd vala. Az ir parasztt, épen mint a skót, rendkivűl szereti, vagy legalább akkor szerette, a pörlekedést. Gyönyörűsége telt a törvény facsarosságaiban és kibuvó lyukaiban, valamint a prókátorok cselfogásai által az ellenfeleken nyert diadalokban. Annál jobban bámulta O'Connellt, minél inkább kér-

kedett s bebizonyitotta, hogy akár egy hatlovas kocsival is keresztül tud hajtani a parliament bármelyik törvényén. Az ir népregék egyik kedvencz hőse egy olyan személy, ki ügyessége és ereje által azt a *sobriquet*-t *) szerzé meg magának, a melyet egy angol e szavakkal próbált megmagyarázni: »merő furfang, csupa csel.« O'Connell sok ir paraszt szemében a megtestesült »merő furfang, csupa csel« vala, a ki arra vállalkozott, hogy ügyökben lefőzi ellenfeleiket. Ő vitte a vezérszerepet a katholikusok emancipatiója ügyében. Ő állott szembe ama némileg támadó mozgalom minden bajával és felelősségével, a mely a végén biztositotta ez emancipatiót. Igaz, olyan reform vala ez, a mely a haladás folyamán el nem maradhatott. Pártján állt a kor egész fölvilágosultsága. A legnagyobb szónokok ékesenszólása, a legigazibb philosophusok értelme, a legbölcsebb államférfiak előrelátása — mind fölemelte szavát mellette és segitette útja egyengetését. Senki sem kételkedhetik a felől, hogy megvalósult volna akkor is, ha O'Connell soha nem élt volna is. De, hogy épen akkor valósult meg, az O'Connell merész izgatásainak és a Tory-kormány bölcs elhatározásának kell tulajdonitani, a mely nem akart polgárháborút előidézni. Igen, igen lehet sajnálni, hogy a katholikusok emancipatióját nem az igazság követelte mértékben engedélyezték. Ha ily mértékben lett volna megadva, fölöttébb kétséges, ha egyátalán lett volna-e sok szó az eltörlés érdekében folytatott izgatás fölött. De az irek látták s bizony az egész világ tudta jól, hogy, legalább akkor, semmi sem lett volna az egész emancipatióból, ha nem féltek volna a polgárháborútól. Az angol előtt, ki bizonyos távolból hideg-

*) Azaz: gúnynevet.

vérrel tekint vissza, tisztán áll a különbség a közt, hogy mintsem zavart idézzenek elő, inkább ma megadják azt, a mit, mindenki belátja, valamikor csak meg kell adni — és a közt, hogy azt adják meg, a mit, az angol nemzet túlnyomó többségének hite szerint, igazában, vagy csak a biztosság szempontjából is, egyáltalán soha sem lehet megengedni. De azon aligha csodálkozhatunk, ha az ir paraszt ilyen megkülönböztetést nem tett. Ők csak azt tudták, hogy O'Connell követelte a katholikusok emancipatióját, és hogy először egyenesen elutasitották; hogy, aztán, kijelentette, hogy ki fogja erőszakolni engedélyezését és hogy a végén csakugyan engedélyezték is. Midőn, tehát, O'Connell azt mondta, hogy rá fogja kényszeriteni a kormányt, hogy megadja az unio eltörlését, az ir paraszt, természetesen, azt hitte, hogy be is tudja váltani szavát.

A felől sincs semmi okunk kételkednünk, hogy maga O'Connell is hitt czélja kivihetőségében. Ma mi hajlandók vagyunk úgy gondolkozni, hogy az Anglia és Irország közötti unio tartamát az idő már szentesitette. De midőn O'Connell a parliamentbe lépett, még alig harmincz éves volt az egész unio. A régi eredet iránti tisztelet; a szokás fensége, »a mi elődeink bölcsesége« iránti köteles hódolat — mind e közkeletü jogczimek közül egy sem vala fölhozható az Anglia és Irország közti törvényhozási unio javára. O'Connell szemében egyszerűen csak úgy tünt föl az egész, mint egy olyan modern újitás, a mely mellett semmi egyebet föl nem lehet hozni, mint, hogy az angolok többsége egy csomó fenyegetéssel és megvesztegetéssel ráerőszakolta az irek többségére. Mr. Leckyt, »Az európai erkölcsök történeté«-nek irójáť, mint e kérdésben részrehajlatlan tekintélyt, idézhetjük. Nézzük, hát, mit mond ő »Az irországi közvé-

lemény irányzói« czimű munkájában, az unio eltörlése érdekében keletkezett mozgalomra nézve, a melyet, azt hiszszük, fölösleges is megjegyeznünk, nem helyesel. »O'Connell — mondja Mr. Lecky — tisztán belátta, hogy a dolgok folyásának iránya Európában ellene volt amaz elv elismerésének, hogy a nemzet akarata az egyetlen jogos szabályozója kormányzatának. Minden józan értelmű ember elismerte, hogy az uniót Irországra, amaz öltő akaratának ellenére és gonosz eszközök segitségével, erőszakolták reá. O'Connell kész volt rá, hogy a nemzet túlnyomó többségének tiltakozása által megmutatja, hogy az egész uniót a következő öltő belenyugvása nélkül tartják fönn. Szövetkezett az Angliában gyorsan és biztosan hatalomra emelkedő pártokkal — a demokratiával, melynek fokozatos terjedése az alkotmány legtiszteletreméltóbb határköveit állitotta föl; a szabad-kereskedés szószólóival, a kiknek közelgő diadalát ő már jó korán és messziről ujjongatva üdvözölte. Ő belátta, hogy lehetne az angol parliamentben egy olyan erős pártot szervezni, a mely szabadon szövetkezhetnék bármelyik párttal, a nélkül, hogy egyikökkel is egybeolvadna s igy döntő sulyú lenne a pártok között s kezében tartaná a minisztériumok sorsát. Látta azt is, hogy míg Anglia béke idején ellenszegülne az ir nemzet kifejezett akaratának, háború esetén politikájának szükségkép meg kellene fordulnia; és azt jósolá, hogy ha összeütközés talál az alatt lenni Franczia-országgal, mig az ország szervezete az 1843. évi állapotban marad, az egyenes és kikerülhetetlen következés az unió eltörlése lesz. Egy szóval, erősen meg volt győződve, hogy, ha az alkotmányos kormány alatt a nemzet négyötödének akarata békésen, következetesen és erélyesen kifejezésre jut, előbb vagy utóbb győzelmeskednie is kell. Ha az izga-

lom ideje alatt háború ütött volna ki; ha O'Connell élete tiz évvel továbbra nyúlt volna; ha valami méltó utód vette volna magára szerepét; ha a rettenetes éhség meg nem törte volna az ir nemzet szellemét: ki mondhatná, hogy az agitatió nem aratott volna sikert?« Azt hiszszük, senki — azokon kivül, a kik mindig arról vannak meggyőződve, hogy soha semmi sem történhetik meg, a miről ők azt képzelik, hogy nem kell megtörténnie. Annyi bizonyos, hogy ha egy angol politikai elmélkedő, harmincz év távolából latolgatva az eseményeket, azt a véleményt táplálhatja, hogy az unió eltörlése lehető vala, bizony azon sem lehet csodálkozni, hogy O'Connell lehetőnek tartotta sikerét akkor, midőn arra adta magát, hogy izgasson érdekében. Sőt, ha ezt nem akarnók is elismerni, legalább annyit meg lehet adni, hogy nem nagyon meglepő, ha az ir paraszt épen nem tekintette butaságnak azt a mozgalmat. A mi, pártok szerint történő, kormányzatunk formája nem támaszthat igényt a föltéttelen tökéletesség iránt. Egészben véve kitünő egy gépezet s talán épen ez a legtökéletesebb, a melyet az emberi értelem valaha kitalált valamely állam ügyének intézésére; de, azért, legnagyobb bámulói is elismerhetik, hogy ennek is megvannak a maga hátrányai és gyönge oldalai. Ezek közül az egyik mindenesetre abban a tényben gyökerezik, hogy körében oly kevés reform jut az igazságosság igényeinek elismerése alapján érvényre, azoknak számához képest, a melyeket a tömegek erőszakkal csikarnak ki. Épen korunk egyik nagy angol államférfia mondá egykor, hogy a parliament sok igazságos dolgot cselekedett, de igen kevés dolgot juttatott igazságos voltánál fogva érvényre. O'Connell és az ir nép látta, hogy a katholikusok emancipatióját sokkal inkább a kényszer, mintsem az igazság vivta ki; nem csoda,

tehát, ha azt gondolták, hogy a kényszer épen olyan sikert arat az unió eltörlésének ügyében is.

O'Connell sok tekintetben elütött többektől, a kik újabb időben az ir nemzetiség nevében küzdöttek. Egész merőben szabadelvű volt. Szenvedélyes ellenzője volt a szerecsen rabszolgaságnak; a szabad kereskedés hatalmas híve s barátja volt a nép-nevelésnek; ellenzett minden kihágást, s tiltakozott a munka-szünetek ellen; pártját fogta mindenütt a vallásegyenlőségnek s visszautasitotta a Vatican rendeletei szerint való eljárást politikai izgatásaiban. Vallásos állását maga igy határozta meg: »katholikus vagyok, de nem vagyok pápista.« A szigorúan alkotmányos izgatás elméletét hirdette s kijelentette, hogy nincs az a politikai reform, a mely egy csöp vér kiömlését is megérdemelné. Azt lehet kérdeni, hogy mégis, hogy esett az, hogy mind e kitünő tulajdonságai mellett is, a melyeket ma minden birálója megad neki, az angol nép tulnyomó többsége annyira gyalázta O'Connellt? Ennek egyik oka, kétség kivül az, hogy O'Connell politikai czéljai számára szándékosan fölszította és fölhasználta a majdnem kiolthatatlan gyülöletet a kelták és saxonok közt. El lehet mondani, hogy, a politikai versengés kifejezéseképen, ő találta föl a »saxon« elnevezést. Ő szabaditotta föl nyelvét rettenetes kicsapongásokra. Gyalázkodása nem ismert korlátot; dicsérete nem ismert határt. Még loyalitásának áradozásai is hátrányára szolgáltak. A nép sehogy sem tudta fölfogni, hogyan eshetik az, hogy az, a ki folyton gyalázta a »saxont«, olyan lelkesült és föncsapongó hűségi nyilatkozatokat tehet a saxon királynő irányában? Az angolok közhiedelme az volt, hogy Irország minden nyomorúsága, mind ama baj, mely a két ország közötti összeköttetéssel járt, ebből a kelták és saxonok kö-

zötti kibékithetetlen, emésztő gyülöletből származott. Lehetetlen volt elhinniök, hogy az az ember, a ki ékesenszólása minden erejét szándékosan arra használja föl, hogy e gyülöletet fölszítsa, igazi hazafi lehessen. Egymással megférhetetlennek tetszett, hogy mig igy elkövetett mindent, hogy a keltát gyülöletre szítsa a saxon ellen, mégis rajongó hódolatot tápláljon szivében Anglia uralkodója iránt. S pedig valószinü, hogy O'Connell egészen őszinte volt hűsége bizonygatásában. Ő semmi tekintetben sem volt forradalmi ember. Franczia iskolában nevelkedvén, korán ellenszenvet táplált a franczia forradalom elvei iránt. A nyolczvankilenczediki ir forradalmiakról szóltában oly vad türelmetlenséggel nyilatkozott, a mint csak a legtisztább vérű angol toryk tehették. A Tone-ok és Emmett-ek és Fitzgerald-ok, a kiket annyian imádtak az ir nép közül, az O'Connell szemeiben és szavai szerint, egyebek sem voltak, mint »egy zsivány-banda.« Mindjárt dühbe jött, ha követői közt valaki csak a leghalványabb kifejezést adott is valami olyan véleménynek, mely csak sejtetni engedte is a hajlamot, hogy a communismus tanai közül valamelyik megbeszélés alá vétessék. Elmélete és politikája nyilván arra czélzott, hogy Irországot csak az ő rá bizandó dictatorság mentheti meg, az ir papság a kezére dolgozván, tisztjei- és ügynökeiképen. Vitatta a papok felsőbbségét s a maga saját felsőbbségét általok. és felettök. Azt akarta, hogy az ország politikai rendszere az izgatás czéljaira bizonyos fajta hyerarchia legyen — az egyházközségi papok foglalván el a legalsó rangot, a püspökök állván a magasabb fokokon, O'Connell maga pedig legfölül, mint a főpap, vagy épen pápa.

Olyan parliamenti rendszert eszelt ki magának, a melytől azt remélte, hogy ennek útján könnyebben megköze-

litheti az Unio eltörlésének kérdését. A képviselőházban székeket szerzett egy csomó fiának, öcscsének és vak követőjének. »O'Connell uszálya,« a képviselőház gúny-nyelvén, »előfutárja volt a pápa ércz nyakkötőjének.« Majdnem korláttalan hatalma volt az ir választó-kerületek fölött s akármikor megürült egy képviselői állás, azonnal leküldte az eltörlés pártjának jelöltjét a pályázásra. Folyton azt hangoztatta és követelte, hogy a rend és béke föltéttelenül szükséges. Bizonynyal, miután izgatását a püspökök és a papok segélyével és közreműködésével akarta keresztülvinni, rá nézve lehetetlen volt, még ha kedve lett volna is hozzá, hogy a békés úton kivül valamely más elvek szerint járhasson el. »A ki bűnt követ el, fegyvert szolgáltat az ellenség kezébe« — ezt az elvet véste, soha ki nem fáradva, követői elméjébe. O'Connell azonnal helyesléssel csatlakozott a mértékletességi mozgalomhoz, a melyet Mátyás apó olyan nagy és gyors sikerrel inditott meg. Ő maga is, legalább későbbi éveiben minden esetre, igen mértékletes egy ember vala és gyönyörködött, midőn arra nyilt kilátás, hogy a tisztességes rend és fegyelem, mely a mértékletességi mozgalommal járt, gyarapodni fog. Mátyás apó ugyancsak távol állt attól, hogy O'Connell minden politikai nézetében osztozott volna. A jámbor és egyszerü barát, kinek hatalma egyedül jóságában és lelkesedésében rejlett s a ki csak kevés akarat-erővel és szellemmel rendelkezett, félt a politikai izgatástól s nézetei inkább a conservativismus felé hajlottak. De arra nem merészkedett, hogy visszautasitsa O'Connell támogatását, a ki minden alkalmat fölhasznált a mértékletességi mozgalom dicsőitésére s fölhivta követőit, hogy csatlakozzanak ahhoz, s mindig tele szájjal beszélt az ő »vízivói nemes seregéről.« Mikor látta, hogy csak maga az a tény,

hogy a Melbourne-kormányt támogatja, menynyire rontja az angolok szemében e kormány hitelét, sőt bukását is előidézi: O'Connell valószinüleg akkor hagyta el czélzatosan a pusztán parliamenti izgatás ösvényét s alapitotta meg az óriási tüntető népgyülekezetek általi izgatás ama rendszerét, a mely az ő kora óta rendszeres és főtényezőjévé vált közöttük minden határozott czélra törő politikai szervezetnek. Dublinban megalapitotta az Eltörlési egyletet, a mely a helység-rakodó *) egy épületében szokott gyűlésezni s a melyet ő az Egyezség termének szokott nevezni. Ez egyletben maga köré gyüjtette fiait, rokonait, odaadó követőit, az egyházi és világi rendből. A »Nemzet« czimű hirlap, kevéssel az előtt keletkezve, tele pezsgő irodalmi szellemmel és erővel, egyik legkitünőbb fegyvere vala. Az izgatás egyik későbbi szakában, aztán, az lőn a lap sorsa, hogy ő ellene használják, és pedig, reá nézve, igen keserves hatással. A hirhedett óriási tüntető népgyülekezeteket rendesen vasárnaponként tartották, valamely nyilt helyen, melyet legtöbbször történelmi jelentős voltáért választottak, regényes hegyvölgyes környezetben. Az eltörlést czélzó mozgalom részesei az ilyen vasárnap hajnalától kezdve özönlöttek a gyülekezés szinhelyére. A szomszédos vidék minden tájáról érkeztek, sok mérföldnyi távolból is. Rendesen községi papjaik kiséretében és vezetése alatt jöttek. Mindnyájan részt vettek az istenitiszteletben, a gyűlés megnyilta előtt. Vallásuk és hazafias érzelmeik igy együttesen hatottak a benyomások és érzelmi hatások iránt fogékony ir keltákra. A gyüléseken, aztán, O'Connell és több válogatott szónoka a hallgatók elé terjesztette mind azt a sok igazságtalanságot,

*) Burgh Quay.

a melyet »a saxon« Irországon elkövetett; Irország jogát régi parliamentjének visszaállitásához, bizonyosra kimutatva e visszaállitás elmaradhatatlanságát, ha az irek csakis O'Connellre és papjaikra hallgatnak, józanul élnek s erejöket és összetartásukat érvényesitik.

Mondanunk is fölösleges, hogy a nap szónok-hőse mindig maga O'Connell vala. Az izgatás egész sor irodalmi tehetséget hozott napfényre a tudományosan mívelt fiatalok közül — de egyet sem olyat, a kiről még csak emlegették volna is, hogy az ékesenszólásban O'Connell utódja lehetne. Nagyszerű hangjával meg tudta tenni, a mit, ez előny hiában, semmiféle lángész és semmiféle ékesenszólás ki nem vihetett volna. Leghalkabban ejtett szava is a szivébe hatott a nép óriási tömegében legtávolabb álló hallgatójának is, ha föl akarta inditani őket. Határt nem ismerő hatalmának varázsával odavitte közönségét, a hova épen akarta. Ismerte népe kedélyének minden kis ránczát, s minden erőszak nélkül, természeténél fogva tudott bánni velök. Dörgő hahotára inditotta, könyekre ragadta, dühtől megreszkettette őket. Mint az árny tovaröppen a mező fölött: változatos ékesszólása úgy röpült át gyülekezetén. Hallgatósága érzelmeit úgy vezérelte, mint a tökéletes karmester zenekara erőit. Minden czélzása talált. Midőn a szülötte helyén, Kerryben, tartott egyik népgyülésen, ünnepélyesen körültekintett és hivatkozott »ama kék hegyekre, a melyek alatt a ti és az én bölcsőm ringott«; vagy, közepette a fölemlitett tárgyaknak, Irországot — bámulatosan jellemző és tökéletesen hű rajzában — úgy dicsőitette, mint »a zöld halmok és száguldó patakok hazáját«; vagy valamely történeti emlékre hivatkozott, mely a szemök előtt elterülő vidékhez fűződött: mindannyiszor épen akkori hall-

gatósága pillanatnyi érzelmeire tudott a legtalálóbb módon hatni. Néha a legvastagabb, sőt azt kellene mondanunk: a legnevetségesebb hizelgéseket engedte meg magának közönsége irányában — olyan hizelgéseket, a melyek kedvét szegték volna a legegyügyűbb angol hallgatóságnak is. De az ir paraszt, noha ugyancsak éles szeme van minden nevetséges számára másokban, kiváló mértékben fogékony minden hivatkozás iránt, mely az ő maga hiúságához van intézve. A kelta természetbe jókora rész szakadt amaz »örök-női«-ből s alig akadna egy is e faj között, a ki bármekkora hizelgést is igen soknak fogna tartani. O'Connell kétségkivül tudta s szándékosan fölhasználta ezt és politikai magatartásának ez volt egyik jellemző vonása, a mit, bizonynyal, alig lehetne helyeselni, vagy akár csak menteni is. De, az igazat megvallva, izgatásainál azt a harczmódot követte, a melyet ügyvédkedése közben szerze meg. »A jó beszéd jó dolog« — szokta mondani; »de a döntő maga a dolog.« Hallgatóinak nem hizelgett esetlenebbül, mint a mily csunyán bánt el mindazokkal, a kiket e hallgatóság ki nem állhatott. Gáncsainak gyakran semmi alapjok, sem értelmök nem volt. A föld hátán semmit sem jelentett, midőn Wellington herczeget elnevezte »pulyán maradt káplár«nak; akárki épen olyan joggal mondhatta volna el, hogy a Montblanc vakondturás. Senki világosabban nem láthatta, mint épen O'Connell, hogy a *Timest* nem lehet »ismeretlen és jelentéktelen újság-papiros«nak tartani. A ki ezt mondta volna, épen úgy kikaczagják s épen annyi igazat mond vala, mint, ha azt állitotta volna, hogy nincs is *Times* nevü hirlap. De ezek a badarságok egy pillanatra megkaczagtatták a tudatlan hallgatóságot s O'Connell megnyerte azt az egyetlen tételt, a melyre épen akkor játszott. Ha valaki az

ilyen beszédek tisztességtelen voltát lobbantotta volna szemére, bizonynyal azt felelte volna rá, a mit Mrs. Thrale előadása szerint neki egyszer arra a szemrehányására, hogy a pontosságra nézve nem nagyon lelkiismeretes, Burke válaszolt evvel az idézettel: »A mennykőbe is, hát megesküdjék az ember valamely dal igaz voltára?« De ez a könnyen megalkudó lelkiismeretesség a jelzők használata és a jellemzés körül, igen sokkal járult ahhoz, hogy O'Connell irányában bizalmatlanság és ellenszev uralkodjék Angliában, a hol azt szokás tartani, hogy a szavak, még oly heves politikai viták közben is, bizonyos mértékben a valódi érzelmek őszinte kifejezői. Nem lehet tagadni, hogy O'Connell visszaélései a jelzőnevekkel gyakran nem csak tele voltak humorral, hanem bizonyos mértékben hiven tükrözték is vissza legalább azoknak gyöngéit, a kikre nyilait lövöldözte. Némely történelmi czélzása gonoszabban mart, mint akármiféle leplezetlen személyeskedés tehette volna. »Peel és Wellington,« mondá Kilkennyben, »talán Cromwell másai lesznek; kezökbe vehetik még Cromwell kegyetlen kormány-botját s meglehet — oh, szentséges egek! — hogy e karzat gyönyörü közönségére sujtanak le vele« (a hölgyek karzatára mutatva) »ismételvén a wexfordi nők legyilkolását. Ne gondoljátok, hogy, a midőn így a hölgyekre hivatkoztam, csak képzeletem által ragadtattam el magamat. Nem! midőn Cromwell árulással elfoglalta Wexford városát, háromszáz nő, Wexford szépsége és gyönyörűsége, az ifjak és a vének, a lányok és a matronák Krisztus keresztje köré valának gyűlve; könyörögtek az ég kegyelmeért s remélem, meg is nyerték! könyörögtek az angolok előtt emberségért és — Cromwell legyilkoltatá őket. Mondom néktek: háromszáz nő, Wexford ékessége, erénye legyilkoltatott az angol

latrok által — a szentséges egekre!« Tovább menve, aztán, biztositotta hallgatóit, hogy »a gyalázatos saxon hirlap, a *Times*, ma vett számában, ilyen jelenettel merészkedik bennünket fenyegetni.« Valaki szerette volna látni a *Times* e számát, a melyben ilyen fenyegetőzés vagy bizonyosan valami olyan kifejezés foglaltatik, a melynek bármely erőszakos magyarázattal is valami ilyes gyalázatos értelmet lehetne tulajdonitani. De a nagy izgató, mihelyt látta, hogy hallgatósága szörnyülködését eléggé fölszitotta, tovább ment s igyekezett minden, azokban az időkben ugyancsak rosszalandó és veszélyes, módon még jobban beléjök verni ezt a meggyőződést. »Én nem képzelődöm,« mondá, »midőn az ilyen jelenet ismétlődésének lehetőségéről beszélek; de azért még is azt állitom, hogy nőinket ma ilyen veszedelem nem fenyegeti, mert Irország férfiai, az utolsó emberig, meghalnának védelmökben.« Erre az egész gyülekezet szenvedélyes helyeslés viharába tört ki. »Bizony!« kiáltott föl a szónok, midőn a vihar egy pillanatra lecsillapult, »akkor csak jelentéktelen csoportocska valánk; most milliók vagyunk.« Mullaghmastban igen éles csélzást tőn O'Connell az ir főnökök lemészárlására, azt mondva, hogy épen azon a helyen történt az Erzsébet királynő idejében. »Háromszázkilenczven ir vezér pusztult el ezen a helyen! Eljövének, bizva a saxon-becsületben s támaszkodva a királynő pártfogására, barátságos tanácskozásra. A lakoma közepén, az ünnepi terem vigadó ragyogása közben, megrohanták és felkonczolták őket. Egyetlen egyet kivéve, senki vissza nem tért közülök. Valamennyi felesége özvegygyé, gyermekeik atyátlanokká lettek. Otthonukban a kétségbeesés sikolya visitott föl — a kinos haláltusa jajkiáltása. Oh, saxon kegyetlenség! mily kéj tölti be szivemet, ha elgondolom, hogy ilyen tettet ismét

elkövetni nem mertek!« Felesleges volna még külön rámutatnunk, hogy az ilyen elbeszéléseknek és czélzásoknak mily hatásúaknak kelle lenniök a lobbanékony és tudatlan paraszt hallgatóságra — az olyan emberekre, a kik készek voltak szentül elhinni azt is, hogy Anglia csak az alkalomra vár, hogy Viktoria királynő idejében ismét szinre hozhassa az Erzsébet, vagy Cromwell korabeli jeleneteket.

A néhai Lord Lytton »Szent Stephens« czimű költeményében, regényes rajzát adta egy ilyen népgyűlésnek s annak a hatásnak, melyet O'Connell ékesenszólása magára ő rá gyakorolt. »Egyszer alkalmam volt,« mondja, »látni ezt az óriást; körülfalazva a mérhetetlen levegővel, beboltozva a határtalan égtől.« Leirja »az ember-tengert«, mely az óriás lábainál feküdt szétterülve; »hullám, hullám hátán« folyva »az ürben tova.« Lord Lytton aligha tévedett, midőn azt hitte, hogy »nincs az a harsona, a melynek hangja csak közepéig is elhallszanék« e tömegnek.

Mondám — s hullámként áradott a hang,
Miként toronyban szól ezüst harang;
Fennen, tisztán vivé a légi ár
És szállt tova, mint gyors röptü madár,
Óriás tömeg legszélső köreig
S mély szenvedélyre gyúltak sziveik;
Riadva most — majd némán nézve rá,
Sírván — nevetvén, ép' mint akará.
Csak most tudám: az ember-szó varázsa,
Hogy' nyugtat el, vagy hogy' gyújt lángolásra,
Csak most nyerék biztos vezér-fonált
Az ókor küzdő háborgásin át —
Demosthenes, hol szikla-székre lép
S értém Athen zajgó nép-tengerét.

A tömegek, midőn a tüntető népgyűlésekre vonultak, bizonyos katonai forma rendben sorakoztak s a katonai

fegyelem ünepélyes szinezetét öltötték magokra. A Tara dombnál *) tartott népgyűlésen, hol O'Connell ama kő mellett állott, melyről azt mondják, hogy Irország ősrégi fejedelmeinek megkoronázása ott szokott történni, igen lelkiismeretes és épen nem rokonszenvező tanúk állitása szerint legalább egy negyed millió embernek kelle jelen lennie. A kormány, természetesen, érezte, hogy igen komoly veszély rejlhet ily óriási számu embernek összesereglésében, a kik katonai formára voltak szervezve s egyetlen ember föltétlen vezérlete alatt álltak, a ki nyiltan bevallotta, hogy azért gyüjtötte őket össze, hadd lássa Anglia, milyen erővel kell államférfiainak számot vetniök, ha továbbra is meg akarnák tagadni ez unió eltörlése iránti követelést. Ma már bizonyos, hogy O'Connellnek soha sem jutott eszébe is, hogy czéljai elérésére erőszakot használjon. De épen olyan bizonyos az is, hogy azt is kivánta, hadd lássa az angol kormány, milyen óriási számú ember fölött rendelkezik ő, valamint azt is, hadd higyje, hogy szükség esetén fölkelésre is szitaná őket Anglia ellen, mihelytt külháború zavarba találná hozni. Bizonyos az is, hogy O'Connell leghevesebb bámulói közül többen, kivált a fiatalok között, teljesen meg valának a felől győződve, hogy vezérök, előbb vagy utóbb, harczra fogja hivni őket, valamint az is, hogy ezek nagyon kellemetlenül érezték volna kiábránditásukat, ha arra kell vala ébredniök, hogy O'Connellnek ilyesmi esze ágában sem áll. A kormány, a végén, elszánta magát rá, hogy közbelép. Egy vasárnapra, 1843. október 8-dikára, népgyűlés vala hirdetve Clontarfbe. Clontarf közel Dublinhoz fekszik s az ir történetben arról hires, hogy az irek ott fényes győzelmet nyertek a dán be-

*) Állitólag itt volt Irország első parliamentje 1173-ban.

török fölött. Azt akarták, hogy ez a népgyűlés mind a résztvevők számára, mind a komoly ünnepélyességre nézve felülmúlja a tarai találkozást. A Lord helytartó *) épen az okt. 8-dikát megelőző napon kiáltványt tett közzé, melyben betiltá a népgyűlést, mint a mely »igen komoly és alapos aggodalmak keltésére alkalmas«, miután azt célozza, hogy »az ország törvényeit és alkotmányát ijesztés és physikai erő kifejtése útján változtassa meg.« O'Connell hatalma a nép fölött soha sikeresebbnek nem bizonyult, mint annak a befolyásnak érvényesülésénél, a melyet e válságos pillanatban azonnal s készségesen gyakorolt. A nép már mindenfelőlről seregesleg özönlött a vidékről Clontarfbe, midőn a Lord helytartó kiáltványa megjelent. Az ir kormány, bizonynyal, veszélyes koczkázatot vállalt magára, a midőn a kiáltvány kibocsátását oly későre halasztotta. A már ily tömegesen gyülekező néppel szemben a rendőrség és katonaság összeütközését, s az erre következhető vérontást merészleni — még csak a gondolatára is megborzad az ember. Talán nem is meglepő, ha O'Connell és sok követője azt a vádat kovácsolta ebből a kormány ellen, hogy igy akart összeütközést előidézni a végre, hogy egy csomó unió-ellenest fölhasználhasson például s ez úton megfélemlíthesse az országot. Bizonyos fajta összeütközés majdnem kétségen kivül történt volna is, ha maga O'Connell tapintatával elejét nem veszi. Hanem ő maga is egyszeriben kiáltványt bocsátott ki, a melyre a nép sokkal inkább volt hajlandó hallgatni, mint akármire is, a mi a dublini erősségből fogott volna származni. O'Connell kijelentette, hogy a Lord helytartó rendeletének engedelmeskedni kell; hogy a népgyűlést nem

*) Irország alkirálya.

szabad megtartani, és hogy a népnek vissza kell otthonjába térnie. A »megkoronázatlan király«-nak, mint bámulói közül sokan nevezni szerették, engedelmeskedtek, és a népgyűlés nem tartatott meg.

Ettől a pillanattól kezdve, azonban, java erejében indult meg aztán az unió eltörlésére czélzó izgatás. A kormány kiáltványának sokkal több volt az eredménye, mint elején csak gondolhatta volna is. A nélkül, hogy tudta volna a kormány, hogy mit teszen, ez által arra sarkalta O'Connellt, hogy erejét kimutassa. Ezzel tisztára be lőn bizonyitva, hogy nem szándéka az erőszakhoz folyamodni. E pillanattól kezdve lappangó szakitás történt az unió idősebb és ifjabb eltörlői között. A nagy izgató ifjabb és tüzesebb követői minden hitöket elvesztették benne. Mindenesetre lehetetlen lett volna csak valamelyes időre is föntartani a nemzeti feszültségnek azt az állapotát, a melybe Irország ekkor jutott. Nem sokára szükségkép következnie kelle a tetőzőpontnak, vagy pedig a visszaesésnek. A mi következett, a visszaesés vala. A physikai erőnek mind ama tekintélyes demonstratiói azonnal elveszték jelentőségöket, mihelyt nyilvánvalóvá lőn, hogy csak épen demonstratiók, és hogy soha sem származik belőlök semmi. Egy éles szemű megfigyelő idegen tekintete vala azidőtt Irországra és O'Connellre függesztve; egy olyan ember tekintete, a ki arra vala hivatva, hogy korunk politikai történetében olyan szerepet játszszék, a melynél nagyobb senkinek sem jutott részébe. Cavour gróf nem sokkal azelőtt tért vissza honába útjából, a melyet avval a kijelentett szándékkal tett, hogy Anglia és Irország politikai és társadalmi viszonyait tanulmányozza, s ez úttal irt egy barátjának az akkor Irországban lefolyó válságról. »Ha az ember — irá — távol van az események szinhelyétől, köny-

nyen megeshetik, hogy olyan jóslatokat mond, a melyeket a tények már megczáfoltak. De az én nézetem szerint, O'Connell sorsa immár meg van pecsételve. Ellenfelei első erélyes föllépésére meghátrált; ettől a pillanattól kezdve ő már többé nem veszélyes.« Cavournak tökéletesen igaza volt. Többé soha sem volt lehetséges az ir népet a lelkesültség ama csúcsáig sarkantyúzni, a melyre O'Connell fölvezérelte vala a clontarfi népgyűlés meggátolása előtt, s aztán, nem sok idő telt bele és az ir nemzetiségi mozgalom kétfelé szakadt.

A kormány azonnal hozzálátott O'Connell és több előkelő társa üldözéséhez. Maga O'Connell Dániel, fia, János, a néhai Sir Gray János és Sir Duffy Gavan Károly valának a legkiválóbbak azok között, a kik ellen az üldözés irányozva volt. A vád arra szólt ellenök, hogy ő felsége alattvalói közötti elégületlenség keltésére és szítására esküdtek össze, hogy ezeket a birodalom kormánya és alkotmánya elleni gyülöletre és megvetésre akarják inditani. A pör igen sok tekintetben fölöttébb szerencsétlenül folyt le. Az államügyész minden katholikust visszavetett az esküdtek közül. A hatóság már amúgy is elkövette azt a baklövést az esküdtek névsorának összeállitásánál, hogy egy csomó katholikust kihagyott a névjegyzékből azok közül, a kik jogosulva lettek volna az esküdtszéki szolgálatra. Igy aztán megtörtént, hogy a legkivalóbb ir katholikus, a katholicismus akkori képviselője, a főtényező a katholikusok emancipatiójának szorgalmazásában, kizárólag protestansokból alakitott esküdtszék elé állittatott. Még csak azt kell hozzáadnunk, hogy ez egy túlnyomó mértékben katholikus országban történt; olyan országban, a melynek lakossága öthatod részben katholikus; és olyan egy kérdésben, a mely átvitt

módon, ha nem épen egyenesen, a katholikusok egész helyzetét s minden igényét érintette. A pör soká tartott. O'Connell maga védte magát s védőbeszédjére általán az volt a megjegyzés, hogy rászorult volna arra az erőre, a mely korábbi védőbeszédeit, melyeket mások mellett tartott, olyan hatásosakká tevé. Túlnyomó részében száraz és bizonyos tekintetben nehézkes bizonyitgatása volt az egész annak a tételnek, hogy Irország nem hogy nyert volna, hanem épen vesztett az Angliával való egyesülés által. Az esküdtszék O'Connellt és legtöbb társát bünösnek mondotta ki, s O'Connell itélete tizenkét hónapos börtönre és 2000 font birságra szólott. A többi enyhébb itéletet kapott. O'Connell az itéletet a Lordak házához felebbezte. Közben kiáltványt bocsátott ki az ir nemzethez intézve, szivére kötve, hogy maradjon teljesen nyugton és a legcsekélyebb törvénysértést se kövesse el. »A ki«, mondá egyik proclamatiójában, »csak a legcsekélyebb mértékben is a béke-rontás bűnét követi el: ellenségem nekem és ellensége Irországnak.« Az ir nép pedig szavánál fogta és tökéletesen nyugodt maradt.

O'Connellt és főbb társait a dublini Richmond-börtönbe szállitották. A pört különböző körülmények hosszúra nyujtották, s az ítéletet csak 1844. május 24-dikén hirdették ki. A Lordak háza elé a fölebbezés — az eljárás közbeeső mozzanatait hallgatással mellőzhetjük — a rákövetkező szeptember havában került. A felsőházi fegyelmi biróság tagjai közül öten voltak jelen. A Lord kanczellár (Lord Lyndhurst) és Lord Brougham a mellett voltak, hogy az alsó törvényszék itéletét helyben kell hagyni. Lord Denman, Lord Cottenham és Lord Campbell az ellenkező nézetre hajoltak. Különösen Lord Denman kárhoztatta a módot, a melyen az esküdtek névsorát összeállitották.

Ez alkalommal ejtett szavai közül több fönmaradt s bizonyos mértékben példabeszéd erejüvé vált. Az ilyes eljárás, mondá, a törvényből »gúnyt űz, szemfényvesztést csinál és tőrt facsar.« Erre sajátságos és emlékezetes jelenet következett. A Lordak házának szervezete akkor és még azután is soká, nem tett különbséget a fegyelmi bíróságba beválasztott lordak és a többi tagok között, midőn valamely felebbezés fölött kelle szavazni. A gyakorlat az volt és a dolog természete is azt hozta magával, hogy a nem biráskodó lordak majdnem soha sem vettek részt a fölebbezés fölötti szavazásban. De joguk kétségbevonhatatlanul megvolt hozzá, s még az is bizonyos, hogy pár rendkivüli esetben gyakorolták is e jogukat. Ha a nem biráskodó lordak ez alkalommal szavazni fogtak volna, O'Connell és társai sorsa épen nem lehetett volna kétséges. O'Connell mindig elkeseredett ellensége vala a Lordak házának. Ismételve és a leghevesebben támadta meg tekintélyét, eljárását és vezér-tagjait. S ha a nem biráskodó tagok szavaztak volna s helybehagyják vala az alsó törvényszék ítéletét: még akkor sem lehetett volna határozottan azt mondani, hogy részvevésök igazságtalanságot idézett elő. A semmiségi panasz legtöbb birálója helyeselte az alsó törvényszék ítéletét. A Lordak házában maga a Lord kanczellár és Lord Brougham is abban a véleményben voltak, hogy az itéletet érvényben kell tartani. Nem épen alaptalan lett volna, tehát, az az állitás, hogy ez esetben a nem biráskodó peerek eljárása találta el a valódi igazságot. Viszont, túlfelől, ugyancsak hangos jajveszékelésre adott volna Irországban okot, ha e tisztán jogi kérdést a nem biráskodó peerek szavazatai döntötték volna el, elkeseredett ellenségök hátrányára. Az egyik peer, Lord Wharncliffe, még idején hivatkozott testvérei jobb belátására

és érzelmeire. Óva intette őket, hogy ne lépjenek arra az útra, a melyen jártukról valaki azt mondhatná, hogy a Lordak házának birói ítéletét politikai vagy személyes érzelmek döntötték el. E fölszólalásnak eredménye volt. Legalább, kevéssel azelőtt, egy nem biráskodó peer nyiltan kijelentette, hogy ragaszkodik jogához és szavaz. Mikor a Lord kanczellár először föl akarta tenni a kérdést, hogy a szokott módon meggyőződjék, ha van-e szükség az ügy ez ágának előzetes eldöntésére: úgy látszott, mintha sok peer hajlandó volna szavazni. De a Lord Warncliffe fölszólalása megoldotta a kérdést. A nem biráskodó peerek egyszerre mind visszavonultak, s az ügyet, a rendes szokáshoz képest, a fegyelmi bíróság választott lordjai kezében hagyták. Ezeknek, pedig, többsége az alsó bíróság ítélete ellen lévén, a végzés föloldatott, és O'Connell s társai szabadon bocsáttattak. Nem biráskodó peer nem is támasztott azóta igényt, hogy birósági ítélet fölebbezése esetén szavazzon, soha, valamig még a Lordak házának fölebbezési biráskodása a régi s most már elévült módon gyakorlatban volt.

Valóban, nem is lehetett volna semmi helyesebb és szerencsésebb eredményeiben, mint a Lordak házának e magatartása. Milyen lesujtó benyomást gyakorolt volna az ir nép lelkére, ha azt kell vala látnia, hogy O'Connellt egy olyan esküdtszék ítélte el, a melyben egyetlen katholikus tag sem ült, és hogy az itéletet helybenhagyta a Lordak házának nem valamely törvényszéki, hanem tisztán politikai szavazata. S valóban úgy is volt, a kérdés ilyen eldőlte, mely azt bizonyitotta be, hogy O'Connell, még az általa legdühösebben vádolt gyülekezetben is megkaphatja igazát, a lehető legmegnyugtatóbb hatást idézte elő. Nem lehet kétségbe vonni, hogy ez némileg elvette élét és erejét még O'Connell

vádjainak is, melyekkel a saxon árulást és igazságtalanságot illette. E pör után nem is nyerte vissza O'Connell régi befolyását soha. Ez eredmény előidézéséhez több ok játszott közre. A legtöbb iró mindenek fölött magának a pörnek tulajdonitja azt s annak a bizonyosságnak, mely belőle származott, hogy t. i. az angol kormány elég erős még O'Connellnek is üldözésére és megbüntetésére, ha kihivásában igen messzire megy. Némileg bámulni lehet, mikor látjuk, hogy egy olyan éleseszü ember, mint Mr. Green, »Az angol nép rövid története« szerzője, ilyen véleményt táplálhat. Ha a Lordak háza, a nem biráskodó peerek szavazatával, megerősiti vala az O'Connelre mondott ítéletet, rászabott idejének letelte után sokkal népszerűbben és hatalmasabban hagyta volna el börtönét, mint a milyen valaha is volt. Ha izgatásra alkalmas ereje tartott volna, attól kezdve még több eredménynyel izgatott volna, mint az előtt. Ha a clontarfi népgyűlés dolga követői egyik tekintélyes fele előtt föl nem deriti vala, hogy egész politikája a végén is csak szóbeszédből áll, börtönéből mint épen az az ember került volna ki, a ki előbb vala: a katholikusok és nemzetiségiek minden osztályának vezetőjekép. De az a lökés, a mely O'Connel népszerűségét megingatta, magától O'Connelltől származott. A mely pillanatban napfényre került, hogy semmit sem lehet egyebet tenni, mint épen csak izgatni, és hogy mindamaz óriási tüntető népgyülekezetek, a tömegek és lobogók és zenekarok, a csapatokba rendezések és sorban felvonulások és számbavevő szemlék semmivel sem jelentenek többet, mint épen csak a Mátyás apó mértékletességi népgyűlései — abban a pillanatban a mozgalom egész ifjúsága elszakadt O'Connelltől. Ez ifjú emberek, mint a későbbi események megmutatták, igen együgyüek

valának. O'Connell sokkal bölcsebb vala és végetlenül jobban meg tudta ítélni Anglia erejét, mint ők. De annyi bizonyos, hogy a fiatal embereknek kedvét szegte az olyan fajta óriási szemfényvesztés, a melylyel mint kitünt, a nagy izgató olyan hosszú időn át hintett port a szemökbe. Ezen túl már lehetetlen lett volna ismét olyan izgalmat kelteni föl, mint a minő az volt, a mely az óriási tüntető népgyülekezeteket összehozta. Az ilyen tüzet nem lehet hősége tetőző pontjára szítani s azon megtartani is tetszés szerinti ideig. A visszahatás kikerülhetetlen vala. O'Connell előregedett, s a munka, elványolodás és köny olyan életét élte át, a mely elég volt még az ő vas-természetének megtörésére is. Saját követői jó részét lelkesedésben tartotta, ép mint függőben és izgalomban a kormányt, mindig kétségesnek hagyván, ha vajon nem fog-e a végén is a physikai erő ama tartalékára hivatkozni, a melylyel annyiszor kérkedett, hogy a háta mögött áll. Mikor aztán az egész rejtély földerült, ő is megszünt az egyik előtt félelem és a másik előtt lelkesedés tárgya lenni. Sem a Lord helytartó kiáltványa, sem pedig a kormány üldözése vala az, a mi O'Connell befolyását alászállitotta. Magának O'Connellnek kiáltványa vala az, a mely trónjáról leszállitotta, midőn kijelenté, hogy a törvénynek engedelmeskedni kell. A politikai monarchának ettől a percztől fogva vitatkoznia kelle a lázadókkal koronájáért, és a küzdelemben lecsett a korona, mint az, a melyről Uhland ad hirt szép költeményében.

A clontarfi népgyűléssel vége volt az emelkedésnek. Mikor a Lordak házának végzése szabadságba helyezte O'Connellt és társait, még az egész ir nemzet ujjongatásba tört ki. Volt ott világitás, voltak diszlakomák és népgyülések és győzelmi menetek, ismételt nyilatkozatok a nagy

vezér iránti hűségről s a maga részéről ismételt tiltakozások, hogy az unió eltörlése ki nem maradhat. De uralkodásának vége volt. Haláláról épen úgy megemlékezhetünk e helyen, mint később. Egészsége megtörött; és a viták, melyekbe a fiatal irekkel bonyolódott — pártja két ellenséges táborra szakadván — keserves teherkép nehezedtek reá. Lord Beaconsfield könyvében »Lord Bentinck György életéről«, igen megkapó leirását olvassuk annak az utolsó beszédnek, melyet O'Connell a parliamentben tartott. 1843. ápril 3-dikán vala: »Alakja — mondja Mr. Disraeli — egészen összeesett, szavának hangja ugyancsak halkká vált. Bizony, szavait csak azok értették, a kik épen körülötte voltak és a miniszterek, a kik a zöld asztal túlsó felén ültek s oly érdekkel és tisztelő figyelemmel hallgatták, mint a minőt az alkalom megérdemelt.« O'Connell majdnem két egész óráig beszélt. »Sajátságos és megható látvány volt ez azokra nézve, a kik még emlékeztek amaz óriási termetű és erejű alakra s arra a tiszta és metsző hangra, a mely egykor egész gyülekezeteket döbbentett és zavart meg s korláttalan hatalmat gyakorolt felettök. . . . A ház általában néma ámulattal szemlélte a jelenetet: egy összeesett öreg ember motyogva egy asztal előtt; de, mint rendesen, mindenkit tisztelet töltött el e hatalmas parliamenti egyéniség iránt, mintha csak szónoklatától egy egész párt sorsa függött volna; és bárha egyetlen hangocska sem ért a gyorsirók karzatáig, gondoskodtak róla, nehogy az ország más nap reggel annak legutolsó, de nem legkevesbbé érdekes beszédje nélkül maradjon, a ki oly soká kötötte le és izgatta föl nemzetek elméjét.«

O'Connellt mély búskomorság fogta el. Ugy látszik, egyetlen vágy élt még szivében, a vágy, hogy viharos pályá-

ját Rómában fejezhesse be. Az örök város középpontja, temploma, Mekkája annak az egyháznak, a melynek O'Connell kétség kivül teljes szivvel hódolt. Epedve vágyott, hogy lehajthassa fejét Szent Péter templomának árnyékában, ott pihenve, ott halva meg. Ifjúsága több tekintetben zivataros vala, és ezért hosszas időn át mély bünbánatban vezeklett. Egy embert megölt párbajban s azután életében folyton gyötörte az önvád e tettért, bár a harcz reá volt erőszakolva s ő is csak azt tette, mint a mit korában, ily körülmények között, akárki is tett volna. De most öreg és hanyatló napjaiban ifjusága és erős férfiúsága minden ballépése s bűne reá nehezkedett s szerette volna, ha kínos emlékeit Róma szent légkörébe fojthatta volna. Gyorsan útra kelt, tehát, Olaszországba, épen akkor, midőn az éhszükség setét réme volt honához közeledőben, még setétebb árnyat boritva idegen földön vezető ösvényére. Megérkezett Genuába, de tovább nem ment. Ereje teljesen elhagyta s meghalt, még távol Rómától, 1847. május 15-dikén. Pályájának vége szomorú összeesés vala — olyan, mint valamely magas, hatalmas torony rögtönös összeroppanása. Tegnap még, mintha páratlan magas és terjedt ürt foglalt volna el a politikai tájon — és ma már vége az egésznek. »Egy pillanat csak s megszakad a nyom, és tovatűnik, mint a víz a vízben.«

TIZENHARMADIK FEJEZET.

Peel minisztériuma.

Peel kormányzatának történetében helyet követel magának ama haladás sok nevezetes lépése is, a mely, hogy úgy mondjuk, a társadalmi törvényhozás körében történt. Ama parliamenti törvényt, a mely a nőknek és lányoknak bányákban és szénművekben alkalmazását teljes-tökéletesen eltiltotta, ama rémitő előterjesztések adatai tették kikerülhetetlenné, a melyeket az egész ügy tanulmányozására kiküldött bizottság tárt föl a világ előtt. Ezt a bizottságot az, azóta Shaftesbury Earl néven jobban ismert, de akkor még, Lord Ashley inditványára küldték ki, a ki egy egész hosszú életpálya folyamán — néha bölcsen és sikerrel, néha megfontolatlanúl és nem igen czélszerűen, de mindig önzetlenűl és a legjobb akarattal — szentelte magát a munkás osztályok és a szegények életének enyhülésére és terheinek könnyebbitésére. A bizottság úgy találta, hogy számtalan rettenetes szerencsétlenség származik az asszonyoknak és lányoknak a föld szine alatt alkalmazásából, s Lord Ashley oly nagy hatással használta föl a bizottsági jelentés leleplezéseit, hogy csak nagyon jelentéktelen ellenzésre talált, a midőn ez irányban megszoritó intézkedéseket ajánlt a törvényhozásnak. Az asszonyok némely kőszénbányában, a szó szoros értelmében, teherhordó állatokúl használtattak. A hol a szén-tárna igen szűk volt arra, hogy fönnállva járhattak volna, naponként tizenhat óra hosszan négy-kéz-láb kelle előre s hátra mászniok, a szénnel megrakott szekérkéket vonszolva. A szekérkék általán egy lánczhoz voltak erősitve,

a mely, a szerencsétlen asszonyok lábai közt végignyúlva, egy övhez volt erősitve, a mely meztelen derekukat fogta körül. Egyetlen ruházatjok gyakran csak egy zsák-vászonból készült régi nadrágból állott, derekukon felül pedig meztelenek valának — meztelenek, jobban mondva, kivéve a mocskot és sarat, a mely rájok rakodva testökhöz tapadt. E nemökből kivetkőztetett testekben minden fajta rettenetes betegség tenyészett. Valóban, némelyikök a szó szoros értelmében kivetkőzött neméből, mert soknak keble kemény és lapos volt, mint a férfiaké, s alig egy-egy, ha minden termő erejéből ki nem veszett, a mi igazán nagy szerencsének vala mondható, olyan körülmények között, a midőn a gyermeknek életet adó nők az isten szabad ege alá csak egy hétre jöhettek gyermek-ágyat feküdni, s akkor ismét kénytelenek valának munkájokhoz visszatérni. Fölösleges volna mondanunk is, hogy az ily körülmények között kifejlett erkölcsi állapotok teljes-tökéletesen párhuzamosak valának mindama nyomorúságokkal, a melyeket e körülmények előidéztek. Lord Ashleynak jutott részébe a szerencse és dicsőség, hogy a munka e gyalázatos formájának örökre végét szakitotta az 1842. évi törvény által, a mely kimondta, hogy bizonyos meghatározott időn túl semmiféle nő vagy leány sem alkalmazható bányákban és szénművekben.

Lord Ashley nem vala ilyen szerencsés abban a törekvésében, melylyel azt akarta kivinni, hogy a nők és ifjak gyárbeli napi-munkájának ideje tiz órára szorittassék. Általában a gyári munka ügyében, egy egész éven át, folytatott heves izgatása által — a mely téren Lord Ashley a Mr. Sadler Mihály Tamás nyomdokait követte — annyira rá tudta venni a kormányt, hogy a kérdést a törvényhozás tárgyává tegye. A kormány először olyan törvényjavaslatot nyujtott

be, a mely a gyermekek gyárbeli munkáját kényszer-iskoláztatásuk tervével kötötte össze. Ám a javaslat nevelésügyi pontjait el kelle ejteni az állam-egyháztól elszakadt felekezetek *) kissé szűkeszű ellenzése nyomán, a kik attól tartottak, hogy ez intézkedés igen nagy előnyére találna az állam-egyháznak szolgálni. A kormány, azután, másik törvényjavaslatot terjesztett elő, a mely végre az 1844. évi gyárügyi törvénynyé vált. Ennek a törvénynek tárgyalása közben történt, hogy Lord Ashley eredménytelenül indítványozá a napi munka tiz órára való szoritását. A törvény alábbszállitotta a tizenhárom éven alúli gyermekek napi munka-óráit s minden napra hat és fél órában állapitotta meg; bizonyos mértékben megnyujtotta azt az időt, a mely alatt minden nap tanitásban kell részesittetniök, és egy csomó más igen hasznos és üdvös dolgot tett kötelezővé. Azt az elvet, hogy a törvényhozás pártfogólag beleszóljon a fiatal gyári munkások ügyébe, már az 1833. évi törvény érvényesitette, s Lord Ashley izgatása csak épen némileg kiterjesztette ez elv alkalmazását. A munkások e pártfogása attól az időtől fogva ismét és ismét nagyobb tért hóditott s ma is, mint korábban, állandó küzdelem foly, ha vajon nem kell-e ez elvet annyira kiterjeszteni, hogy majdnem teljesen az állam ellenőrzése alá vonassék a felnőtt nők, sőt a felnőtt férfiak munka-ügye is. E harcz a Lord Ashley izgatása idejében mindig heves, sokszor szenvedélyes vala. Sok teljesen jóakaratu férfiú és nő sehogy sem birta elhinni, hogy csak valamennyire is kielégitő és tartós eredményt lehessen a törvényhozás oly közbelépésétől várni, a melyet az alkalmazottak közötti szerződés szabadságának szokás nevezni. Avval érveltek, hogy hiában mondják, hogy a közbelépést

*) Dissenters.

csakis a nők és gyermekek ügye idézte elő, vagy tette kívánatossá; mert, kimutatták, hogy, ha a nők és gyermekek abba hagyják a munkát, a legtöbb esetben a férfiak is kénytelenek lesznek félbeszakitani munkájokat. Sokan azok közül, a kik később joggal nagy népszerüségnek örvendtek az angol munkás osztályok között, ellenezték az ügy ilyen szabályozását azon az alapon, mivel czéltalan törekvés volna határozott közgazdasági törvények útján lépnie az államnak közbe. Azt is vitatták, és pedig az igazság meglehetős látszatával, hogy, ha az állam a gyárbeli munkára alkalmazott gyermekek kényszerü iskoláztatása és helyzetének javitása érdekében közbe akar lépni, még jobban tenné s nagyobb szükség volna is rá, ha a mezei munkára alkalmazott gyermekek ügyét fogná föl. Azt bizonyitgatták, hogy a gyárbeli munkás gyermekek sorsa, sok tekintetben, végtelenül kedvezőbb, mint azoké a szegény kicsiny teremtéseké, a kik tömegesen vannak a tanyákon hajszoló munkára alkalmazva. A malom-munkásnak jól van dolga; jól fizetik, jól elláthatja magát, feleségét, családját — igy erősitették; de hát a szegény dorsetshirei, vagy somersethirei földmivelők, a kiknek soha életökben sem jut többre, mint a mennyi épen csak arra elég, hogy testöket és lelköket összeférczelhessék s a kiknek számára, a végén, az élet egyetlen révpartja a dolgozóház! Mért nem alkotnak az ő számára törvényt — vagy bár legalább a felesége és gyermekei számára?

E pillanatban és helyen egyik kérdés sem szorúl a bővebb fejtegetésre. Föladatunk a történelmi tények fölsorolása; s annyi bizonyos, hogy hazánk föltette magában, hogy, mind ma, mind a jövőben sok időre, a parliament közbe fog lépni minden czélszerűnek látszó módon a mun-

kás-ügy javitása érdekében. Bizonynyal, nagyon is szembeötlő haladás, vagy visszalépés történt — már, a mint kiki nevezni akarja — a közvélemény alakulásában, a tiz munka-órát szorgalmazó izgatás óta. Abban az időben országunkban a legtöbb ember épen olyan kivihetetlennek tartotta volna a kényszerű iskoláztatást, mint a Mr. Gladstone ir földbirtok-törvényének elveit. Az angolok, gyakorlatias gondolkodásukkal, a végletekig viszik ellenszenvöket és lenézésöket az iránt, a mit a francziák a politikában *les principes* néven emlegetnek. Ezért aztán jókora ingadozásokat teszünk, az inga egyszer jó messze lendülvén az egyéni munka-kör sérthetetlenségének irányában, máskor még messzebbre az általános beleavatkozás és szabályozás irányában — a mit, egy időben, gúnyosan anyám-asszonyos törvényhozásnak neveztek el. Legújabb tapasztalatainkban csak az lehet a meglepő, hogy alig pár éve olyan ellenszenv támadt az egyéni jogok körére szoló állami befolyás ama mérsékelt terjedelme ellen is, a melyet Lord Ashley, legmeszszebb menő inditványaival szeretett volna érvényesíteni. A mi a kérdés másik ágát illeti, annyi bizonyos, hogy a parliament előbb vagy utóbb a mezei munkára alkalmazott gyermekek érdekében is fog valamit tenni, csak úgy, valamint a gyárbeli gyermekekért tett. Nekünk elég, hogy tudjuk, hogy a gyári munkásokra vonatkozó törvényhozásnak a gyakorlatban igen jó hatása volt, és hogy a mezei munkások kérdésének beavatkozás nélkül hagyása sokkal terhesebben nehezedik a parliament lelkiismeretére, mint az, hogy a gyári munkások ügyébe beleavatkozott.

Sir Peel Robert kormányának igen sok más tette heves ellenzést és izgalmat keltett. A minisztérium politikája, egy vagy két igen nevezetes esetben, nagyon közel

állt ahhoz, hogy a conservativ pártban épen olyan szakadást idézzen elő, mint a milyennek kitörését azonnal látni fogjuk s a mely szenvedélyes törésre akkor juttatta a dolgot, a midőn Peelnek a gabna-törvényekkel kelle számolnia. Ott volt, például, a maynoothi római katholikus College engedély- kérdése; e College különösen oly fiatal emberek nevelésére levén rendeltetve, a kik a papi rendbe akartak belépni. Ez engedély nem vala új dolog. Még az uniótörvény előttől fogva meg volt e College számára az engedély adva. Sir Peel Robert kormánya csak azt inditványozá, hogy az elégtelen elégségessé tétessék; hogy élhető állapotba helyeztessék vissza, hogy megfelelhessen annak a czélnak, a melyre alapittatott. A mint Macaulay kifejezi, több elvi kérdés nem foglaltatott az egészben, mint foglaltatnék egy olyan áldozatban, a mely bizonyos oltárra egy krajczáros súly helyett egy fontnyit akarna helyezni. És a miniszteri előterjesztés, mégis, a zajongó bigotság egész zivatarát árasztotta mindenfelé az országra. A mit Macaulay fölháborodásának hevében »az Exeter-terembeli üvöltés«-nek nevezett, minden reggel és minden este hallható volt zajongásában. Peel keresztülvitte javaslatát, noha saját pártjának majdnem fele ellene szavazott a képviselőházban a második olvasáskor. Ma már nem sok érdek fűződik az egész vitához. Talán él még sokak emlékezetében, főkép azért a viszályért, a melyet Macaulay és edinburghi választói között támasztott, s a minden évben megújuló inditványért az engedély visszavonása érdekében, a mely azután is oly sokáig vala egyik rendes tengeri kigyója a képviselőháznak. Még sokan jól emlékezhetünk a néhai Mr. Spooner tisztes alakjára, a mint évről-évre fölszólitást intézett érzéketlen, csekély számú s derültségre hajló hallgatóságához, irásaival

babrálva a két gyertya világánál, a melyet különösen az ő kényelmére helyeztek az asztalra az elnökkel szemben, a mint hasztalan igyekezett Angliát komoly figyelemre ébreszteni ama rettenetes sors iránt, a melyet maga készít magának, a midőn Róma elvei iránt türelemmel viseltetik. A maynoothi Collegenek adott engedély, csakugyan, Mr. Spooner halála után nem sokára elenyészett; de elenyésztének módja sem válhatott volna csekélyebb előnyére mint létesítése. Elenyészte akkor következett be, midőn Mr. Gladstone kormánya eltörülte Irországban az állam-egyházat.

Peel egy másik intézkedése, mely mindkét részről sok lármát keltett, az Irországban később »istentelen Collegeeknek« nevezett intézetek szervezése volt. O'Connell gyakran vette magának a szabadságot, hogy az új College-eket e gúnynévvel illette; de valójában a lehető legmesszebbre menő pápista-ellenes egyéniség, Sir Inglis Henrik Robert, volt, a kitől e kifejezés származott. Csakugyan Sir Inglis Robert volt az, a ki első hangoztatott ellenzést e terv ellenében, noha később O'Connell is erélyesen magáévá tette ezt, és a pápa s az ir püspökök kárhoztatták e College-eket.

A Maynooth-féle engedély ellen kifogás támadt magában a minisztériumban is, csak úgy, mint azon kívül. Mr. Gladstone, a ki bámulatos munkát végzett, előbb, mint alelnöke, majd, mint elnöke a kereskedelmi tanácsnak *), tisztéről e javaslat miatt mondott le. Talán, kissé, igen is érzékenykedő lovagiaskodással járt el. Mint az egész világ tudja, ő egy munkát írt az egyház és állam viszonyáról s azt hitte, hogy a könyvében kifejtett nézetei nem engedik meg, hogy e miniszteri intézkedésben közreműködjék. A higgadt poli-

*) Board of Trade.

tikusok közűl sokan megütköztek, még többen mosolyogtak, nem kevesen gúnyolódtak. A közvélemény, általában, megtapsolta az önzetlen szellemet, a mely a fiatal államférfi e lépését súgalta.

Mindemellett is Mr. Gladstone támogatá a Queen's College tervét, szóval és szavazattal. A kormány javaslata az volt, hogy Irországban három College szerveztessék, egy Corkban, a második Belfastben és a harmadik Galwayben, és hogy ezek egy új egyetemhez csatoltassanak, melynek neve legyen »A királynő egyeteme Irországban.« A tanitásnak e College-ekben egészen világinak kelle lennie. Semmi sem lehetett bámulatra méltóbb, mint Peel és hivataltársai czélzatai. Azt sem lehet tagadni, hogy igen valószinü remények füződhettek egy olyan tervhez, a mely, ekkép, bizonyos fajta semleges területet akart a nevelésügyi vita számára teremteni. De a képviselőház mindkét pártja és mindenik egyház szélső árnyalata egyiránt hevesen támadta meg azt a javaslatot, a mely a világi és az egyházi nevelést szét akarta választani. És az ir katholikusok igényének minden alap nélkül szükölködő voltát a felekezet nélküli nevelés legtöbb pártolója sem állithatta volna jogosan. Az Irországbeli határozott kisebbségben levő protestánsoknak meg volt a magok szervezett College-ök és egyetemök, mint tisztán protestáns intézmény. Hogyan ne követelhetett volna, hát, a tulnyomó többség, a mely katholikus volt, szintén valami ilyest a maga számára? Peel keresztül vitte javaslatát; de a versengés azóta is folyton foly s még ezután kell eldőlnie, ha vajon ez intézkedés siker, avagy kudarcz vala-e?

Az igazságnak, legalább egy kis mértékben, minden zavar nélkül eleget tudott a Sir Peel Robert kormánya

tenni, egy hosszú időn át sok jogtalansággal sujtolt felekezet irányában. Ez ama törvény által történt, a mely eltörülte azt az eskü-formát *), a melynek nyomán a zsidók ki valának bizonyos helyhatósági hivatalokból zárva. A zsidó lehetett főbirája **) egy megyének, vagy birája Londonnak, de, épen oly nevetséges, mint értelmetlen következetlenséggel, nem lehetett polgármester, vagy tanácsos, vagy akár csak a községi tanács tagja. A leteendő eskü e szavakat is magában foglalta: »igaz keresztyén hitemre.« Lord Lyndhurst, a Lord-kanczellár, aztán, inditványt nyújtott be e buta jogtalanság eltörlésére, és a Lordok háza, mely ilyenszerü derék inditványokat előbb makacsul visszavetett, ezt minden nehézség nélkül megszavazta. A képviselőház, természetes, hogy megszavazta, a mely már előző ülésszakok alatt is mindent elkövetett, bár sikertelenül, e reform keresztülvitelére.

A bank-szabadalmi törvény ***), mely Anglia Bankjának váltó-üzleti osztályát elválasztotta a bankjegy-kibocsátástól, a bankjegyek kibocsátását a fedezet határozott összegére szoritván s azt követelvén, hogy az egész további forgalom ércz-készlet alapján történjék és a mely minden további pénzjegy-bank alakitását betiltotta, jellemző és nevezetes alkotása a Peel-kormánynak. Szintén a Peel rová-

*) A *Test Act* elrendelte, hogy minden kormány-hivatalnok, katonai és polgári egyaránt, az állam-egyház módja szerint éljen a sacramentomokkal s esküt tegyen minden olyan hitczikkely ellen, mely az egyház tanaival ellenkezik; e törvény keletkezett 1673-ban s részben már 1828-ban eltörültetett, mig az itt emlitett eltörlés 1844-ben történt.

**) High Sheriff.

***) Bank Charter Act.

sára kell irnunk a mai alapon nyugvó jövedelmi adó behozatalát is — e kétes értékü adományt. A kiadói jog kérdése legalább egy lépéssel előbbre haladt. A vasutak szabályoztattak. A vasút-mania és a vasúti riadalom szintén e tevékeny időbe esett. Az ország egészen nekibőszült a vasuti nyerészkedésnek. A Dél-tengeri vállalat*) aligha nagyobb csalás volt, vagy aligha rohamosabb és szerencsétlenebb véget ért, mint ez a speculatio. Egy, vagy két szerencsés kalandor köztudomásra jutott, és csábító sikere az egész közönség fejét elbolonditotta. Egy ideig úgy látszott, nemzeti hitczikkelylyé vált, hogy az ország korláttalan mennyiségü új és újabb vasúti vállalatot bir el és tehet jövedelmezővé, és hogy mindenki megcsinálhatja a maga szerencséjét, csak legyen valamelyik vasútnak a részvényese.

A kor szomorú jelei valának azok a kitörések is, a melyeket Rebeka-lázadásoknak neveztek Walesben. E lázongások a nép a miatti méltatlankodásából és felförmedéséből eredtek, hogy a vámsorompók és a közútakon szedett vámok nagyon fölszaporodtak. Valaki, a mint mondatott, a Mózes első könyvében egy versre bukkant, a mely jelszavává lőn panaszuknak és sérelmöknek. »Megáldák Rebekát, mondván neki ..... és birja a te magod az ő ellenségeinek ka-

*) A *south-sea buble* = dél-tengeri csalás (és buborék) egy Déltengeri társulat vak és később gonosz nyerészkedésének volt a következése 1710-ben. A társulat vezetőinek cselfogásai nyomán az eredetileg 100 fontos részvények ára 1000 fontra emelkedett s úgy szólván minden vagyonos angol részvényese lőn a társulatnak, mely 1720-ban bukott meg, számtalan családot téve tönkre — csak az igazgatósági tagok vagyonából 2014000 font érték foglaltatott le a hitelezők javára. Az ügy parliamenti vizsgálat alá vétetett s ennek nyomán Aislabie, a kincstár kanczellárja, és több képviselő kiüzetett a Házból.

puját.« *) Ők hát, ehhez képest, neki fogtak, hogy igen hathatósan birtokukba vegyék az ő ellenségeiknek kapuját. Minden éjjel néptömegek csoportosultak, szétrombolták a vámsorompókat s azután szétoszoltak. Elején legtöbbször nem is igen zavarták őket. A tömegeket mindig egy női ruhába öltözött ember vezette, mintegy a jelképes Rebeka képviselőjeképen. A mint a zavargások terjedtek, azt találták, hogy az alakoskodásnak nincs könnyebb módja, mint a női ruhák felöltése s igy a legtöbb lázongásról el lehetett mondani, hogy a felkelők egyenruhája a szoknya. Ezek az éjféli csoportosulások hónapokon keresztül minden éjjel megtörténtek. Rebeka és lányai sok vidék rémeivé lőnek. A mint a dolog tovább terjedt, mind komolyabbá vált. Rebeka és lányai mind merészebbekké lettek. Összeütközések estek a rendőrökkel és a katonákkal. Attól is lehetett tartani, hogy bizony, Rebekáért férfiak s még nők is haltak meg. A kormánynak, végül, sikerült elnyomnia a lázongásokat s volt annyi bölcsesége, hogy bizottságot küldött ki, annak kideritésére, hogy mi az oka e sok zavargásnak; és a bizottság, a mint könnyü elképzelni, ugy találta, hogy a nép fölháborodásának oka valódi sérelmek valának. A földmívelők és a munkások szegények voltak és a vámok komolyan terhesek. A kormány szeliden bánt a legtöbb elfogott lázadóval s olyan intézkedéseket tett, a melyek elháritották azokat a sérelmeket, a melyek miatt a legkomolyabb panaszok hangzottak. Rebekáról és lányairól nem volt többé, mit hallani. Ügyöket kivivták s e különös alakoskodás útján bizonyos mértékben jó tettet végeztek. Csak kevéssel is azelőtt el lehetett volna hallgattatni a lázongókat s elejét le-

*) I. Mózes, 24. 60. Károlyi G. forditása szerint.

hetett volna venni a sérelmeknek. Rebeka és rövid pályája előhaladást jelez Anglia politikai és társadalmi történetében.

Sir Graham Jakab, a belügyi államtitkár, magát és a kormányt bizonyos mértékben zavarba hozta ama mód által, a melyen a magán-levelek fölbontására a kormánynak adott hatalmat gyakorolta. Mr. Duncombe, Finsbury radicalis képviselője, Mazzini József és mások kérvényét terjesztette elő a házban azzal a panaszszal, hogy nevökre szóló leveleket a postahivatalban fölbontottak. Mazzini sok barátja s talán maga Mazzini is, azt hitte, hogy e levelek tartalmát közölték a szardiniai és ausztriai kormányokkal, s ennek nyomán történt, hogy olyan férfiakat, kik abban a gyanúban álltak, hogy a continensen szőtt forradalmi tervekkel összeköttetést tartottak fönn, valósággal elfogtak és kivégeztek. Sir Graham Jakab nem tagadta, hogy bocsátott ki oly rendeletet, mely fölhatalmazást adott Mazzini némely levelének fölbontására; de azt is vitatta, hogy a levelek fölbontásának joga különösen föntartatott a kormánynak, felelősségére; hogy a kormány gyakorolta is e jogot mindig, de ő a maga részéről mindig a legnagyobb vigyázattal és mérséklettel; és hogy bármely kormánynak is teljes lehetetlen volna ezt a jogot egészen föladnia. A közvélemény fölháborodása elején fölöttébb nagy vala; de csak hamar lehülepedett. A két ház által kiküldött parliamenti vizsgáló bizottság jelentése földeritette, hogy minden kormány gyakorolta ezt a jogot, csak, természetesen, mindig ritkábban és ritkábban s az utóbbi években mind nagyobb óvatossággal; és, hogy ez úttal semmi esetre sem történt komoly visszaélés vele. Senki, még maga Carlyle Tamás sem, ment oly messzire — a ki pedig a *Times*-hoz

nemesen méltatlankodó felszólalást intézett a Mazzini leveleinek fölbontása alkalmával — hogy azt mondta volna, hogy ezt a jogot soha sem kell gyakorolni. Carlyle megengedte, hogy maga is eltürné e jog gyakorlását, »ha valamely új lőpor-összeesküvés szele fujna, ha valami rettenetes felségsértés, vagy fenyegető nemzeti végveszély máskép nem volna elháritható.« A mi a Mazzini különös esetét illeti, gyülöletes alattomoskodásnak tartották s mindenki szégyenkezett miatta. Ez a közérzület a legbiztosabb kezesség vala a jövőbeli visszaélések ellenében, s így hagyták, hogy a dolog elaludjék. Valóban sajnálni lehet azt a minisztert, a ki még igazolt szükség esetén is kénytelen ilyen eszközhöz folyamodni, ma pedig minden tisztességes ember megvetné azt a minisztert, a ki ilyen igazolás nélkül találna ez eszközhöz folyamodni. Sok évnek kelle addig eltelnie, mig Sir Graham Jakab megszabadulhatott a czélzásoktól és támadásoktól, melyeket azért kelle szenvednie, mivel egy számüzött levelezésének titkaiba avatkozott. Más felől szükséges egy megjegyzést tennünk. A számüzött azzal a föltevéssel menekül az olyan országba, mint Anglia, hogy nem bonyolitja felelősségbe és veszélybe, ha, védelmét paizsúl használva, e mögött összeesküvést forral és fölkeléseket szervez idegen kormányok ellen. Annyi bizonyos, hogy Mazzini az Anglia által számára nyujtott paizst ilyen czélra használta. Bizony, a végén valamennyi menekült, ki zsarnok kormány elől fut, keservesen adná meg az árát, ha megvédésök ilyen következményekbe sodorná azokat az államokat, a melyek otthont nyujtanak nekiek.

Peel kormányzata emlékezetessé vált sok nevezetes esemény által, mind a bel-, mind a külföldön. Voltak, mint láttuk, öröklött háborúi, melyeket befejezett; voltak saját

maga kezdette háborúi. Lord Ellenborough elfoglalta Scinde-t, azoknak a vitáknak a nyomán, a melyek köztünk és az emirek között támadtak, kiket azzal vádoltunk, hogy megszegték a nekünk tett hitet. Azt mondták, hogy összeköttetésben álltak ellenségeinkkel, a mi lehet, hogy igaz is volt, és hogy vonakodtak megfizetni adójokat, a mi szintén nagyon valószinü. Valahogyan alkalmat találtunk Scinde megtámadására, s a dolog vége az lett, hogy a herczegeket tökéletesen megvertük és területöket birtokunkhoz csatoltuk. Sir Napier Károly fényes győzelmet aratott — fényeset, már t. i. katonai értelemben — olyan egy ellenség fölött, a mely a Mianinál vivott ütközetben tizenkétszeresen multa felül csapatainkat, — és Scinde a mienk volt. Peel és hivataltársai elfogadták az annexiót. Egyiköknek sem telt kedve benne; de egyikök sem tudta hogyan lehessen meg nem történtté tenni a dolgot. Nem is igen volt mit dicsekedni az egészszel, kivéve katonáink vitézségét és Sir Napier Károly lángeszét, a ki egyik legkitünőbb, vakmerőbb, szerencsésebb, különösebb és önhittebb kapitány volt azok közül, a kik valaha Anglia szolgálatában küzdöttek Peterborough ideje óta. A sejkek később berontottak területünkre, nagy sereggel keresztülhatolva Sutlej-n. Sir Gough Hugo, utóbb Lord Gough, több heves harczot vivott velök, mig le tudta győzni őket — de akkor is, csak egy időre valának legyőzve.

Egy pillanatig, úgy látszott, épen a forduló pontjánál álltunk egy olyan háborúnak, a mely nyilván sokkal komolyabb és sokkal közelebb lett volna honunkhoz, annak a vitának az eredményeképen, mely hazánk és Franczia-ország között Tahiti és Pomare királynő miatt keletkezett. Pomare királynő uralkodója vala Tahiti, vagy, a mint Cook kapi-

tány nevezé: Otahajti, szigetének, a déli csöndes tengeren. Nevelkedését némely hittéritőnknek köszönheté s nagyon barátságos hajlamokat táplált Anglia és népe iránt. Rávették, vagy rákényszeritették, hogy magát és birodalmát Francziaország pártfogása alá helyezze, s e lépése, alattvalóinak ugyancsak nem esett kedvére. Ellenséges indulatok nyilatkoztak a szigeten lakó francziák irányában; erre a franczia admiralis, a ki rávette, vagy rákényszeritette a királynőt, hogy Francziaország pártfogását elfogadja, hirtelen megjelent a partnál s fölhivta a királynőt, hogy a franczia lobogót vonja a saját magáé fölé. Ezt megtagadta; a tengernagy pedig azonnal kiszállott a szigetre, a királynő lobogóját letépette, a francziát vonatta föl helyébe, és kijelentette, hogy a sziget franczia terület. Látszik, hogy a franczia tengernagy hevesvérü, meggondolatlan fajta ember volt, amolyan Wilkes parancsnok szabásu. A franczia kormány azonnal ki is jelentette, hogy nem helyesli tettét s M. Guizot kemény szavakban tört felette pálczát. De Pomare királynő Anglia királynőjéhez folyamodott segélyért. »Ne vess el, barátom — mondá; menedékért járulok hozzád, hogy befödöztessem hatalmas árnyékod által; ugyanazt a segélyt kérem tőled, a melyet atyáid nyújtottak atyáimnak, a kik immár elköltözének s a kiknek királyságai ránk, töredékeny edényekre, szállottak.« Francziaországban egy jelentékeny párt tetszett magának, azt hitetve el magával, hogy brit cselszövény szitotta Tahiti népének ellenszenvét a franczia védnökség iránt, és hogy Anglia a maga számára szeretné Pomare királynő birtokát megkaparintani. Heves hangok emelkedtek tehát, hogy, ha a franczia lobogó Tahitiben helyéről levétetnék, ez a franczia nemzet méltóságát sértené, és e sértés Anglia kedveért

történnék. A vészkiáltást a legélesebb hangon egy csomó franczia hirlap visszhangoztatá. A hol egyszer fölvonatott Francziaország lobogója, — igy sivalkodtak — soha ott többé levonni nem kell; a mi éppen annyi, mintha azt mondanók, hogy ha valakinek hivatalos alárendeltje egyszer elvette akárkinek is a vagyonát és átadta urának: ez úr méltósága meg van alázva, ha beleegyezik, hogy ismét visszaadassék tulajdonosának. A franczia kormány, e lármával szemben, bár megtagadott minden részvételt admiralisának e zsákmányolásában, nem valami nagy sietséget tanusitott, hogy a megtörténtet meg nem történtté tegye. Lehet, hogy a franczia kormány is olyan forma kényelmetlenséget érzett, mint az angol, Scinde elfoglalására nézve. Talán, saját állásának biztosságát tekintve, nem is koczkáztathatta volna meg, hogy azonnal és egészen tisztességesen járjon el; s mindenesetre, eszök ágában sem volt, hogy föladják a Tahiti fölötti védnökséget. Mig a hevesebb vérüek az angol csatorna mindkét felén igy vicsoritották fogaikat egymásra: a zavart még sokkal bonyolódottabbá tette egy Pritchard nevü hittérítő elfogatása, a ki a mi konzulunk volt egész a Pomare királynő letételéig. Egy franczia őrt, ugyanis, megtámadtak, vagy az volt a hir, hogy meg akarnak támadni éjszaka, s erre a franczia parancsnok elfogatta megtorlásképen Pritchard-t, kijelentve, hogy ő »az egyetlen inditója és bujtogatója a benszülöttek zavargásainak.« Pritchard-t börtönbe vetették s csak azért bocsátották ki, hogy kiüzzék a szigetről. Hazajött Angliába s itt elbeszélte mi történt vele; hazaérkezte az egész ország heves méltatlankodására adott jelt. Sir Peel Robert és Lord Aberdeen egyaránt durva és tűrhetetlen gyalázatnak bélyegezte, a hogy Pritchard-ral bántak, és elégtételt köve-

teltek Francziaországtól. Mind a király, mind M. Guizot kész volt a teljes elégtételadásra s mind a kettő aggodalmasan igyekezett kerülni minden alkalmat, mely összeütközést idézhetne elő Angliával. A király csak kevéssel az előtt fogadta a szivélyesség tuláradó nyilatkozataival a mi királynőnk látogatását Francziaországban, s készült viszonozni e látogatást. De a közvélemény elkeseredése oly heves volt mindkét félen, hogy sokkal erélyesebb és igazságosabb jellemekre lett volna szükség, mint a milyenek a király és minisztere valának, hogy mindjárt rászánják magokat az igazság útjának választására. Csak az ülésszak legutolsó napján, 1844. szeptember 5-dikén történhetett meg, hogy Sir Peel Robert kijelenthette, hogy a franczia kormány késznek nyilvánitotta magát Pritchard szenvedéseinek és veszteségeinek megtéritésére. Pomare királynőt névleg visszahelyezték hatalmába, de a franczia védnökség épen olyan nyomatékosnak tanusitotta magát, mintha csak felségi jogon alapult volna. A mennyi felségi jogot Pomare királynő lobogója számára biztositott: attól ugyan akár azonnal bevonhatta volna. Pomare harmincznégy évvel azután halt meg és halála ismét ráemlékeztette az angol nemzetet arra a rég elfeledett tényre, hogy egykoron olyan ághegyen függött, hogy ő idézzen elő háborút Anglia és Francziaország között.

Az Ashburton-szerződés és az Oregon-szerződés szintén a Peel-minisztérium története körébe tartozik. Az Ashburton-szerződés, 1842. augusztus 9-diki kelettel, végre megállapitotta az éjszak-amerikai brit tartományok és az Egyesült államok közötti határt. Az, hogy a Canada és Maine állama közötti határvonal tisztán és határozottan kijelölve és megállapitva nem volt, sok éven át sok zavart

és komoly viszályokat okozott. Választott bíróságokkal is történtek kisérletek, de sikertelenül, mert egyik fél sem nyugodott meg a végzésekben. Végre aztán Sir Peel Robert korláttalan fölhatalmazással Lord Ashburtont, az előbbi Mr. Baringet, küldé Washingtonbe, 1842-ben, s ennek tapintatos eljárása és erőfeszitései oda vitték a dolgot, hogy a megoldással, úgy látszik, azóta is mindig meg volt mind a két fél elégedve, Lord Palmerstonnek akkori minden baljóslatai mellett is. Az Oregon-kérdés szövevényesebb vala és hosszasabban tartó viszály forrásává leve. Az Oregon-vidéki határvonal fölötti vita nem csak egyszer jutott abba az állapotba, hogy majdnem háborúra adott okot Anglia és az Egyesült Államok között. Canning idejében olyan válság fordult elő, a melynek tartama alatt — hogy egy angol államférfiú szavait idézzem — a háborút kitörésre lehet vala egy ujj fölemelése által is juttatni. A kérdés vitás része, az angol és amerikai terület közötti határvonalat illetőleg, a Rocky hegység *) nyugati fele fölött folyt. Az egész ügy igen csekély jelentőségünek tetszett abban az időben, midőn a Rocky-hegység nyugati felén fekvő vidéket igen sokan alig becsülték többre, mint egy puszta szigetet. De a midőn a Pacific lanka mérhetetlen kincsei és ragyogó jövője ismeretesekké kezdtek válni, és némely állomásnak s kikötőnek reánk nézve való fontossága mind jobban és jobban nyilvánvalóvá lőn: a vita, természetesen, mindkét nemzet életbe vágó kérdésévé nőtte ki magát. 1818-ban megpróbálták az elintézést, de eredménytelenül. A két kormány akkor abban állapodott meg, hogy hagyják a vitás területet tiz esztendőre közös birtoklásban, a mikor

*) Azaz sziklás hegység.

aztán ismét föl lesz vala a kérdés veendő. Mikor ez első határidő végéhez közeledett, Canning minden tőle telhetőt elkövetett, hogy megegyezést hozzon létre, de ez sem sikerült. A vita magában foglalta tulajdon-jogi kérdését a Columbia folyó torkolatának és ama szép szigetnek, a melynek neve Vancouver, a brit Columbia partjával szemben. A közös birtoklás határozatlan időre megújittatott, de az Egyesült Államok elnöke 1843-ban némileg parancsoló hangon kivánta a határ végleges megállapitását. A kérdést az amerikai képviselőházban hevesvérü politikusok igen élesen kezdték vitatni. Az Oregon-kérdés több mint két éven át párt-jelszóvá vált Amerikában. Az amerikai közönség tulnyomóan nagyobb része, köztök, természetesen, majdnem minden ir születésü vagy leszármazásu polgár, a lehető legnagyobb népszerüségre emelte volna akármelyik Elnököt, a ki háborút erőszakolt volna Angliára. Azonban nyugodtabb és bölcsebb tanácsok győztek mindkét félen. Lord Aberdeen, a mi külügyi államtitkárunk, különösen mérsékelt és békülékeny vala. Azt ajánlotta, hogy közöljék a vágást, a mit a végén el is fogadtak. Az Oregon-szerződés, 1846. június 15-dikén, legalább akkorra, megoldotta a kérdést; választó vonalképen kijelöltetett »a negyvenkilenczedik szélességi fok, a Rocky-hegységtől nyugatra a Vancouver szigetét a szárazföldtől elválasztó csatorna közepéig; innen délre keresztül a csatorna és a Foca szoros közepén, ki a csöndes tengerig.« A csatorna és a szorosok szabadaknak hagyattak, valamint a Columbia folyó nagy éjszaki ága is. Más szókkal, Vancouver szigete megmaradt Nagy-Britanniának, és a Columbia folyón a szabad hajózás biztosittatott. Azt mondók, hogy a kérdés »legalább akkorra« megoldatott, mert az egésznek java része több év mulva ismét megálla-

pitás alá került. Azok a biztosok, a kik annak a határrésznek kijelölésére küldettek ki, a melynek délre kelle a csatorna közepén átvonulnia, sehogy sem tudtak a kérdés fölött megegyezni, és az egyik és a másik félről támasztott igények eltérő volta újabb vitára adott okot, a melynek eloszlatása egyik részévé vált a hires washingtoni szerződésnek, 1871-ben, s a végén is Németország császárjának választott biráskodása által oldatott meg. De minden esetre nagy becsületére válik a Peel-minisztériumnak, hogy egy oly vitát, a mely éveken át a háború lehetőségével fenyegetett és Amerikában a politikai izgatás botránykövévé vált, annyira megoldott, hogy utóbb aztán örökre kiesett azoknak a vitás-kérdéseknek kategoriájából, a melyek a fegyverre való hivatkozást idézhetik elő. Ez volt a Peel-kormány egyik legutolsó, de nem legutolsó sorban álló tette, mind ama nagy munkák között, a melyeket végezett. Mindjárt el kell beszélnünk azt is, hogyan történt, hogy ez vala egyik legvégső diadala, és, hogy egy olyan kormány, a mely oly fényes kilátások között lépett a hatalom polczára, s a törvényhozás annyi és annyi különböző mezein oly sokat végzett, olyan hirtelen megbukhatott. Ennek története az angol politika és pártok történetében az egyik legkülönösebb és nevezetesebb fejezet.

Peel ideje alatt még egy utolsó sugár-csillanást láttunk a hires éjszak-sarki hajós, Sir Franklin János, felől. 1845. május 26-dikán vitorlázott el arra a kutató utjára, a melyről az volt megirva, hogy utolsó útja legyen. Két hajója az *Erebus* és a *Terror* vala. Mint élőről nem is sokat lehetett aztán felőle hallani. Elmondhatjuk róla is, a mit Carlyle mond La Pérouse-ról: »A derék hajós megy és

nem tér meg többé; keresői hiában kutatják át utána a távol tengereket; csak valami gyászos és titokzatos árnyéka ing-leng soká minden főben és szivben.«

TIZENNEGYEDIK FEJEZET.

A szabad kereskedelem és a Szövetkezet.

Az újkori politikai történet kevés fejezete szolgáltatott több vitára alkalmat, mint az, a melyben a Sir Peel Róbert kormányának a gabna-törvények iránti magatartása foglaltatik. A legrövidebb módon fejezve ki a dolgot, az ügy abból áll, hogy Peel 1841-ben azért került kormányra, hogy megvédje a gabna-törvényeket, 1846-ban pedig eltörülte e törvényeket. A gabna-törvények eltörlésének eszélyes, avagy eszélytelen volta fölötti vita már régóta eldőlt. Azok, a kik abban az időben hajthatatlan ellenzői valának a szabad kereskedésnek, ma büszkék reá, hogy ma hajthatatlan és szenvedélyes hiveinek vallhatják magokat. Mai napság, bizonynyal, ép oly lehetetlen, hogy Angliában ellenzés támadhasson a szabad kereskedés irányában, mint, hogy valaki pártot üthessen a hármas szabály ellen. De, a mi a Sir Peel Róbert magatartását illeti, a kérdés ma is vitás, s valószinü, hogy mindig is az marad.

A Melbourne-kormány, a mint látók, ama határozott bizalmatlansági szavazat nyomán bukott meg, a melyet a vele szemben álló ellenzék vezére inditványozott, és azért, mivel az arra következett általános választásokból ellenesei többségben kerültek ki. A bizalmatlansági szavazat e kormány pénzügyi politikája ellen volt intézve, különösen pe-

dig Lord Russell János amaz előterjesztése ellen, a mely szerint nyolcz shillingnyi határozott vám-tétellel kell vala a Peel-féle változó vám-fokozatot helyettesiteni a behozott gabnára nézve. Sir Peel Róbert kormányra lépett s ő a változó vám-fokozat új rendszerét hozta be, a mely leszállitotta a vámokat és javitotta a helyzetet, de a mely magát az elvet föntartotta. Lord Russel János módositványt nyujtott be, mely kijelenti, hogy a képviselőház »tekintetbe véve a hátrányokat, a melyeket az érvényben levő gabnatörvények s különösen a fokozatos és változó vám-tételek ingadozásai okoztak, nem hajlandó ő Felsége kormányának előterjesztését elfogadni, a mely ugyanazokon az elveken alapszik s valószinüen ugyanazokkal a következményekkel fog járni.« A módositványt nagy, nem kevesebb, mint százhuszonháromnyi, többséggel vetették el. De azért a szabad kereskedés meg a védvám fölötti kérdés csak még határozottabb módon élesedett ki. Mr. Villiers másik módositványt inditványozott, mely minden gabna-vámot teljesen el akart törülni. A módositványra csakis kilenczven szavazat esett, mig ellenzői háromszázkilenczvenhárman valának. Sir Peel Róbert kormánya, tehát, határozottan azzal a kötelezettséggel jutott hatalomra, hogy a belföldi gabna védelmének elvét fön fogja tartani. Sir Peel Róbert, pedig, ettől a szavazástól számitott négy év multán, inditványozta a gabna-vám teljes eltörlését. Ezért, aztán, pártjának több tagja sokkal hevesebb és kiméletlenebb hangon kárhoztatta, mint a minő valaha is azóta valamely vezérlő államférfiú irányában hangoztatva lőn. Soha Mr. Gladstonet az ir egyház legnyakasabb hive sem támadta meg oly gyalázó szavakkal, mint, a melyek Sir Peel Róbertnek úgy nevezett hitehagyásaért jutottak részébe. Legalább egy kitünő egyén

parliamenti szónoki hirét először ama vádjai útján nyerte, a melyeket ama nagy miniszter ellen emelt, a kit előbb dicsőitett és támogatott vala.

»A földmívelési szükség története«, a mint jól jegyezték meg, »a földmívelési bővölködés története.« Ez első tekintetre paradoxnak látszik, de a valóságban semmi sem lehet világosabb és kevesbbé paradox. »Valahányszor — hogy idézetünket kiegészitsük — a gondviselés, a bővön termő évek áldásai útján, a nemzet hombárait gazdagsággal tölti meg, akkor és csakis akkor hangzik föl a termelő vészkiáltása, a fölött az egyetlen veszedelem fölött, a melvet a törvényhozásnak kell elháritania.« Valóban, ez az igazi értelme a védvám elvének. Mikor a készlet, mely fölött a védett érdek rendelkezik, olyan bőséges, hogy a fogyasztó közönség könnyen hozzáfér: akkor, bizony, a pártfogolt érdek rövidséget szenved külön pénzbeli hasznában, és az államtól várja, hogy tegyen valamit egyedárussága legfőbb érdekének biztositására. Minél több gabonát ad egy jó aratás az egész nép javára, annál kevesebb árt tud a gabnatermelő érette besöpörni. Neki, mint egyedárusnak, az érdeke mindig és kikerülhetetlenül ellenkezik az összes érdekével.

Azonban még ma is, a midőn már majd nem elfeledtük a védvám napjait, könnyü belátni, hogy a gabnatermelő nem hajlandó sem föl-, sem elismerni a maga védelme érdekének és a közjólétnek ezt az ellentétességét. Nem is emlitve mindenkinek azt a természetes hajlandóságát, melylyel az ember azt hiszi, hogy a mi neki javára van, annak a köznek is javára kell lennie, kétségkivül volt valami fölöttébb csábitó a védvámos elméletben. Valami olyan adj és végy, élj és hagyj élni-forma szinezete volt az egésznek.

»Te valami kevéssel többet adsz a piaczi árnál gabonámért, s nem látod-e be, hogy én meg majd annál jobban meg tudom venni posztódat, és theádat és czukrodat, vagy annál magasabb bért tudok fizetni földedért?« Az ilyenforma okoskodás nagyon is eszesnek és meggyőzőnek látszik. Hazánk törvényhozása, majdnem egészen napjainkig, azoknak az osztályoknak volt a kezében, a melyeknek sokkal több gondjok volt a gabna-termelésre és a földbirtokra, mint a pamutszövetek előállitására és a gyári munkára. Ugy látszott, hogy a törvényhozás és a társadalmi rend minden körben való főfeladata az vala, hogy a földbirtokos bér-jövedelmei és a bérlő gabna-árai kielégitő magaslaton legyenek tarthatók. Nem kiválóan a földbirtokosok és a bérlők büneül tudható be, hogy a dolog igy állott. Láttuk később, hogy rendre-rendre minden osztály hogyan ellenezte a szabad kereskedelem elvének érdekében inditott mozgalmat, mihelyt rákerült a sor, hogy az ő saját külön érdekére nyerjen alkalmazást. A papir-gyárosoknak épen olyan kevéssé volt a dolog 1860-ban szája izére, mint a földbirtokosoknak és bérlőknek tizenöt évvel előbb. A mint a pohár sor szerint rendre minden érdek ajkához elkerül, mindig úgy találjuk, hogy mindenik méreg-kehelykép fogadja és szenvedélyes tiltakozással, erős borzongással emeli föl. Az a különös előny, a mely a gabna-törvények által biztositott érdekek útján létrejött és megszilárdult, azt vonta maga után, hogy hosszú időn át a földbirtokosok rendelkeztek az egész törvényhozási hatalommal, valamint minden *prestige*-zsel. Bizonyos tisztelet és szentség környezte a föld birását, öröklési leszármazásával, patriarchalis méltóságaival, a mit a papir-gyáros a maga számára nem igényelhet vala.

Ha valójában igaz, hogy az angol földbirtokos-osztály

törvényes jövedelmeit és törvényes befolyását bármely módon csökkentette a gabnatörvények eltörlése, akkor azt is el kell ismerni, hogy a földbirtokosok, épen mint az aristokraták a franczia forradalom előtt, magok is járultak valamivel az új és felforgató eszmék felnövekedéséhez. Már a forradalom előtt kezdett a szabad gondolkodás, az emberek közötti testvériség és egyenlőség új tanokat terjesztgetni a franczia nemesek, nőik és lányaik között. Az idő szeszélyes játéka szólaltatta meg Rousseaut s tette közkeletüvé az osztályok iránti közönyt s általánossá a hitet az egyenlőség és testvériség elkövetkező boldog idejében. Bizonyos mértékben ugyanily módon kezdte az angol aristokratia is, kevéssel a gabna-törvények eltörlése előtt, dicsőiteni a gazdagsággal járó kötelességek némileg megint fölelevenitett patriarchalis eszméit. A hatás mindenfelé igen eleven vala. Oxford akkor fogott neki nagy buzgalommal munkálni az egyház ősi befolyásának megújitásán. Az Ifju Anglia pártja, a mint akkor nevezték őket, lángolt helyreállitásában a régi jó időknek, midőn a nemes ember atyja volt a szegénynek és feje szomszédságának. Minden fajta szépelgő különczködéseket azzal az uralkodó gondolattal kaptak föl, hogy komoly czélzat színében tünjenek föl. A fiatal földbirtokos tetszelegve játszta minden bérlője pártfogóját, védőjét és barátját. Formaszerint alamizsnát osztogattak mindenkinek, a ki a megállapitott órában a kastély kapujához járult e végre. A fiatal nemesek cricketet játsztak parasztjaikkal jószágaikon, és egy egész sereg ember azt hitte, hogy a Saturnusi korszak visszatér, kiválóan Ó-, jobban mondva: Ifjú-Anglia kedveért. Valami olyas párt-forma alakult a parliamentben Ifjú-Anglia idyllicus törekvéseinek megvalósitása érdekében. Tagjai között számlált egy csomó,

többé-kevesbbé tehetséges, előkelő ifjút, a kik szinig tele voltak rajongással és költői törekvésekkel és hóborttal; s lelkesitő támogatásával dicsekedhetett egy olyan kiváló szellemnek, a ki vérszerinti összeköttetésben nem állt ugyan az angol aristokratiával, de a ki később arra volt hivatva, hogy sikeres vezérévé váljék a conservativ és aristokrata pártnak; hogy megmentője legyen, midőn e párt már egészen a porig vala alázva; hogy diadalra vezesse s még egyszer, legalább egy időre, uralkodásra segitse az ország politikai életében. A conservativismus e dicsőséges harczosa sokszor emlegette a gabnatörvények eltörlését, mint az angol földbirtokos osztály bukását. Ha a földbirtokosok elestek, rólok is el kell mondanunk, a mit helyesen mondottak sok dynastiáról, hogy soha ezt inkább meg nem érdemelték, mint épen akkor, midőn a roham leteritette őket.

Az 1815. évi hires gabna-törvény másolata volt az 1670-beli gabna-törvénynek. Az előbbi törvény akkora vámmal terhelte meg az idegen gabona behozatalát, a mely majdnem egy jelentésü volt a teljes kizárással. A buzát szabad volt kivinni egy quarter *) után fizetett egy shilling vám mellett; de a behozatal tényleg el volt tiltva egész odáig, mig a búza ára elérte quarterenkint a nyolczvan shillinget. Az 1815-beli gabna-törvényt keresztül hajtották a parliamenten, az idegen gabona behozatala előtt teljesen bezárva a kikötőket mindaddig, mig a mi itthon termelt gabonánk ára egy quarter után föl nem emelkedett a nyolczvan shillingnyi mesés összegre. A keresztül-erőszakolás megtörtént, mind amaz igen komoly kérvények ellenére is, a melyeket a kereskedő és kézmüves osztályok nyuj-

*) Egy 290,78 literes ürmérték.

tottak be ellene. A törvény megszavazását a népesség nagy zavargásai követték. Lázongások törtek ki Londonban s a törvényczikk több támogatójának házát megostromolták. Az ország több részében gyujtogatások történtek. Ely szigetén *) olyan lázadás volt, a mely két nap és két éjjel tartott, s elnyomására katonai segélyt kelle igénybe venni. A forrongások eredménye az volt, hogy öt embert fölakasztottak. E mozgalmak szitóit talán ki fogjuk menteni, ha ezt az eredményt összevetjük azoknak a franczia-országi éh-lázadásoknak elnyomásával, a melyek épen a forradalom előtt törtek ki, s a melyekről csakis annyit olvasunk, hogy a nép — jobban mondva a szegénység — összecsoportosodott s kenyérért kiabált, a lázitókat abban a nyomban fölakasztották s ezzel az egésznek vége lett. Az 1815-beli s ilyen baljóslatuan életbe lépett gabna-törvény után a változó fokozatról szóló határozat következett, a melynek föladata az volt, hogy a vám módosuló rendszerét állapitsa meg, úgy hogy a szerint, a mint a belföldön termelt buza ára bizonyos magasságot elért, a beszállitott buza vámja abban az arányban apadt. Mind e rendszabályok elve egy és ugyanaz vala. Valamennyi azon a föltevésen alapult, hogy a gabona mindenek előtt a termelő javára és hasznára terem, és hogy mindaddig, mig ő szép kis nyereség felől biztositva nincs, a nagy közönségnek nincs semmi joga élelme árának bármily leszállitásához is. Mikor az aratás gazdagon ütött ki és az aranyló buza bőven omlott: akkor a termelő kétségbe volt esve s jajgatva fordult a parliamenthez, kérve, hogy vegye védelmébe az ellen a szeren-

*) Cambridgeshireben, a hasonló nevü gazdag püspökség székhelye.

csétlenség ellen, hogy gabonáját valamivel olcsóbban kénytelen eladni, mint az éhség éveiben. A termelő soha sem tudta belátni, hogy ha az ország jóléte általában emelkedik, ebből neki magának is meg kell a hasznának lennie.

Természetes, hogy a Manchester szabásu helyeken fogták föl legelőször ennek az egész elméletnek csalárd voltát s keltek ki ellene a leghevesebben. A manchesteri iparosok belátták, hogy portékájok vásárlói megtalálhatók az egész világ minden részében, s tudták jól, hogy ez a védvámos rendszer minden esetre megröviditi őket vásárlóikkal való üzleteikben. Ők azt akarták, hogy el adhassák áruikat, a hol csak vevőket találhatnak s dühösek voltak minden korlátra, a mely közéjök és a vásár közé vonatott. Manchester, mióta csak képviselője volt a parliamentben — a mi csak nehány évvel kezdődött a Gabna-törvény-ellenes Szövetkezet alapitása előtt — mindig a szabad kereskedés mellett nyilatkozott. Az a kecsegtető álokoskodás, a mely olyan behizelgő volt más választó-közönségekre nézve, s a mely szerint, ha különbség nélkül mindnyájan mindenért többet fizetünk, mint a mennyi föltéttelen szükséges, Pál gazdagitja Pétert, mig Péter ugyanakkor gazdagitja Pált: az értelmes és gyakorlati tapasztalatokban gazdag Manchesterre nézve épen nem birt semmi varázszsal. Az 1836-os év vége az üzleti pangás és általános hanyatlás időszaka volt, az ország némely vidékén épen komoly és valóságos nyomorrá fokozódva. A parliament némely tagja s más befolyásos emberek arra a gondolatra ébredtek — a mihez, különben, talán nem is valami fölöttébb mély szemlélődés kivántatott — hogy az egész országra nézve általában még is csak nem lehet az előnyös, hogy a kenyér ára erősen magas legyen akkor, a mikor a munkadijak nagyon csekélyek

és a munka kevés. A gabna-törvények elleni mozgalom Londonban indult meg. Gabna-törvény ellenes egyesület alakult a vám-fokozat leszállitása érdekében. Tagjai névsorában több, mint húsz parliamenti tag neve szerepelt s egy darab ideig úgy tetszett, hogy a társaság erőre fog kapni. Mindazáltal semmi sem lett belőle. London soha sem bizonyitotta magát az izgatások termékeny veteményes kertjének. Igen nagy ahhoz, hogy központi érdekkapcsa, vagy forrása lehessen az ilyes actiónak. Mind társadalmilag, mind gazdaságilag sokkal inkább függ a magasabb rendü és jobb módú osztályok pártfogásától. London soha sem volt Angliának az, a mi Páris Franciaországnak. Talán soha sem történt meg, hogy Anglia közvéleményét egészében és valamely nagy válság idején csinálta, avagy képviselte volna. Csakhamar új középpontot kelle a míveletek számára keresni, és több különböző ok játszott közre, hogy az alkalmas helylyé Lancashiret tegyék. A lancashirei Bolton-le-Moors városa 1838-ban rettenetes kereskedelmi válság áldozatává lőn. A városban levő ötven kézmüves telep közül harminczat be kelle zárni; az üzlet-házak majdnem egy negyedrésze becsukatott és egészen pusztává lőn; és több, mint ötezer munkás ember hajlék és kereset-mód nélkül maradott. Minden elme és akarat fölriadt Lancashireben. Az egyik legkézzelfoghatóbb biztositék az éhszükség ellenében az olcsó kenyér vala, és az olcsó kenyér, nyilván, nem jelentett egyebet, mint a gabna-törvények eltörlését, mivel ezek a törvények épen arra az elvre voltak alapitva, hogy a kenyeret drágává kell tenni. Manchesterben gyülést tartottak a szükséges rendszabályok megállapitása végett, hogy mikép lehetne e törvényeket teljesen eltöröltetni. A manchesteri kereskedelmi kamara a parliamenthez intézett

folyamodványt tett magáévá a gabona-törvények ellenében. A gabna-törvény ellenes izgatás hajója ezzel vízre volt bocsátva.

Ettől az időtől kezdve mind csak nőtt és nőtt a mozgalom, mind jelentőségre, mind erőre nézve. Anglia és Scótország különböző városaiban gyülések tartattak. Mindenfelé egyesületeket szerveztek, hogy közreműködjenek azzal a mozgalommal, a melynek főhadiszállása Manchesterben volt. A manchesteri Market-útczai Newall-házban évek számára szolgáló munka végeztetett el a szövetkezet érdekében. A mozgalom vezetői ennek szolgálatára szentelték idejöket nap, nap után. A szövetkezetnek jókora és ugyancsak heves harczot kelle vivnia a szabadságlevelesek ellenzésével, a kik fennen hangoztatták, hogy az egész mozgalom czélja csak az, hogy megint behálózza s szövetségre csábitsa őket a középosztályokkal és a munkaadókkal, mint a reform-törvény idején történt, hogy aztán ismét az legyen a dolog vége, hogy a mikor a gesztenyét megint kikaparják a tüzből, ismét csak lenézzék s félrelökjék őket. Más felől, azonban, mindjárt kezdettől fogva igen buzgó pártolást nyert a szövetkezet O'Connell Dániel részéről, a ki az ügy egyik főszónokává lőn, mikor érdekében a fővárosban gyüléseket rendeztek. Röpiratokat szórtak szét százezerivel, az egész országba mindenfelé felolvasókat küldöztek szét, a szabad kereskedelem elveinek fejtegetésére. Óriási terjedelmü propagandát szerveztek a szabad kereskedelem mellett szóló nézetek terjesztésére. Pénzt gyüjtöttek, Manchesterben és Londonban bazárokat rendezve s aláirásokra híva föl a közönséget. A manchesteri egyik bazár tizezer fontot jövedelmezett; egy másik, Londonban, talán még ennél is kétszerte nagyobb összeget hajtott, nem számitva

az ott gyüjtött aláirásokat. Manchesterben szabad kereskedelmi csarnokot emeltek. Az épitésnek érdekes története lett, tele jó előjelekkel az ügyre nézve. A föld, a melyre a csarnokot épitették, a Mr. Cobden tulajdona volt s ő bocsátotta a szövetkezet rendelkezésére. E telek volt szinhelye annak a jelenetnek, a melyet Manchesterben a Peterloo-féle vérengezés nevén emlegettek. Ezen a helyen tartották a manchesteri reformerek 1819. augusztus 16-dikán azt a gyülést, melyet az őrség és katonaság rohammal vert szét — sok emberélet is esvén áldozatúl. E nap emlékezete azután is sokáig emésztette a manchesteri szabadelvüek szivét, s talán nem is lehetett volna jobb módját találni e telek kitisztázásának olyan egy vérontás szégyenfoltjától és gyalázatától, mint, hogy a béke és szabad kereskedelem ez újkori apostola oda ajándékozta egy olyan helyiség számára, a melyen a kedvencz tanai hirdetésének szentelt csarnok emelkedjék.

A kor különösen kedvezett a propaganda amaz új fajtájának, a mely a gabna-törvény ellenes szövetkezettel lépett életbe. Pár évvel azelőtt aligha sikerül vala az ilyszerü izgatásnak, hogy befolyását az egész országon keresztül éreztetni tudta volna. Csak épen maga a posta-bér alábbszállitása könnyithette meg munkáját ennyire s terjeszthette ki nem is képzelt mértékben. Az az áradat, a melyet az egész országra, röpiratok, értekezések és szónoklatokról szóló jelentések alakjában, zúditottak, bajosan válhatott volna lehetségessé a régi rendszer idejében s minden esetre sokkal nagyobb tömeg pénzt emésztett volna el, mint a mekkorát még a szövetkezet ugyancsak bő forrásaival is elbirhatott volna. Az ország minden részében vasutak állván rendelkezésre, ezek segélyével a szövetkezet felolvasói

városról városra száguldhattak, s a közönség elméjét az ügy élénk tudatában tarthatták folyton. Mind emez, és sok más fajta, előnyök is, azonban, nem sokat értek volna, ha a szövetkezet nem lett volna, kezdettől fogva, olyan emberek kezében, a kik, mintha egyenesen erre a munkára lettek volna teremtve. Akármilyen nagy volt is a munka, melyet a szövetkezet végzett, Anglia nem felejtheti el, hogy ebből majdnem ugyanannyit kell azoknak a férfiaknak javára irnia, a kik e sikert kivivták, mint, a mennyit magának a sikernek lehet tulajdonitnia.

A szabad kereskedelem pártjának névszerinti vezére a parliamentben sok éven át Mr. Villiers Károly vala, ez aristokrata származással és összeköttetésekkel biró férfiú, kiváló tehetségekkel s a legtörhetetlenebb hűséggel fölruházva a magára vállalt ügy iránt. Az angol politikai mozgalmak történetében semmi sem közönségesebb jelenség, mint az olyan aristokrata, a ki magáévá teszi a népszerü ügyet s fenhangon követeli »a leigázott milliók jogait.« De az már egészen új dolog volt, ott látni a Mr. Villiers osztályabeli férfiút, a mint egy ilyen egészen gyakorlati és üzletszerü ügynek szenteli magát, mint, a milyen a gabna-törvény eltörlése vala. Mr. Villiers több egymásra következő ülésszak alatt megtette az inditványt a képviselőházban a gabna-törvények teljes eltörlése iránt. Ékesen szólása és hatalmas érvelése épen rátermett arra a nagy föladatra, hogy az ország figyelmét ez egész kérdésre forditsa s hogy az általa védett elvnek megtérített hiveket szerezzen. A képviselőház, az utóbbi évek alatt, mindig a legjobb szószék vala, a melyről az országhoz lehetett beszélni. Igy vált, aztán a politikai agitatiókra nézve út-egyengetőjévé az olyan törvényhozási terveknek, a melyekkel szemben ő maga

mindig azon kezdte a dolgot, hogy elvetette őket. De Mr. Villiers egész élete hosszán is mind zenghette volna a szabad kereskedelemről szóló danáit a képviselőházban, a nélkül, hogy czéljához egy nyommal is közelebb jutott volna, ha az ország maga s még sokkal inkább az éjszaki nagy kézmüves városok nem ezen a módon fogták volna föl az ügyet. Ezeknek a városoknak a Lord Grey reform-törvénye megszavazása előtt nem voltak a parliamentben képviselőik. Ennek megtörténte után, mintha arra lettek volna hivatva, hogy a törvényhozásra való befolyástól oly hosszú időn át szenvedt elzáratásukat azzal pótolják ki, hogy az ország kormányzását vegyék a kezökbe. Az utóbbi nehány év alatt egy részét elveszitették viszonyos befolyásoknak. Ma már nem rendelkeznek mindama hatalommal, a melylyel régebben birtak. Azok a reformok, a melyeket főképen ők támogattak, megvalósultak, s az a szellem, mely a nevezetes és küzdelmes években népességöket majdnem egy értelmüvé tette, nem oly nélkülözhetetlen már ma. Manchester, Birmingham és Leeds egy pontocskával sem jelentéktelenebbek a nemzet életére nézve most, mint valának a szabad kereskedelem elvének érvényesülése előtt. De felsőbbségök nem szerepel most, mint szerepelt akkor. Abban az időben a város a vidék ellen volt — Manchester jelentvén a várost és az egész conservativ (egy időben majdnem az egész földbirtokos) osztály a vidéket. A manchesteri iskolának, a mint nevezék, akkor és még sokáig azután, voltak olyan tanitói és vezetői, a kik csak magok is akármely iskolát is hatalmassá és tiszteltté tudtak volna tenni. A manchesteri iskolával az általános izgatás új neme lépett életbe. Az izgatás akkoráig szenvedélyre gyujtást jelentett és a szenvedélyek fölkeltéséből élt. Az ügy maga

lehetett jó avagy rossz, de előbbrevitelének módja mindig csak ugyanaz vala. A manchesteri iskola azt az izgatást honositotta meg, a mely csakis az értelemhez fordult s bizonyitékra hivatkozott; a mely az emberek szivét inkább a mennyiségtan, mintsem a szónoklat képleteivel ragadta meg, s a mely a tömegek gyülekezéseit a közgazdálkodás tudományára téritette.

A mozgalom igazi vezetője Mr. Cobden Rikhárd vala. Mr. Cobden a földmívelő osztályhoz tartozott. Csak középszerü nevelésben részesült. Atyja akkor halván meg, mikor a szabad kereskedelem nagy férfia még fiatal vala, Cobden Richardot egy nagybátyja vette gondjai alá, a kinek London belvárosában nagy-kereskedése volt s a ki őt ott alkalmazá. Cobden később társ-tulajdonossá lőn egy manchesteri pamutszövet-nyomtató gyárnál, s ez üzlet kereskedelmi ügyeiben olykor-olykor útazásokat tőn. Nagyon szerette az utazást — de távolról sem olyan módon, mint a közönséges útazók vándorolni szoktak; Cobden nem a vidék, vagy a művészetek, avagy a romok, hanem az emberek iránt érdeklődött. A különböző országok körülményeit olyan szemmel tanulmányozta ő, hogy lássa milyen módon hatnak azok a jelen embereire és nőire, hogy ennek rendjén hozzá lehessen vetni, mikép készitik elő a jövőt. A mit csak látott, mindenre élénk és mélyreható tekintetet vetett; és maga látott s maga gondolkozott a maga számára. Akár hova is jutott, mindenütt akart valamit tanulni. Bőségesen rendelkezett azzal a sajátságos tulajdonsággal, a mely megvolt némely nagy emberben, a kik tőle és egymástól nagyon és nevezetes jellemvonásokra nézve különböztek; a melylyel Göthe oly őszintén dicsekedett s a mely Mirabeaunál sokkal nagyobb mértékben fordult elő, mint a mennyire

hajlandó volt elismerni; azzal a tulajdonsággal, a mely mindenkitől, a kivel birtokosa csak érintkezésbe jut, szed valami adót ennek ismeretei és előnyei gyarapitására. Cobden mindenkitől tudott valamit tanulni. Nagyon is kétséges, ha került-e ő akárkivel és akármily pillanatnyi érintkezésbe is, a kitől ki ne csikart volna valamit a tőle nyert fölvilágositás és értesités útján. Igen nagy útakat tett olyan időben, a mikor az útazás sokkal nehezebb munka vala, mint a milyen ma. Megismerkedett Európa legtöbb országával, kelet nagyobb részével s a mire akkor kevesebben vállalkoztak: az Egyesült államokkal és Canadával. Nem a szokásos nagy körútat tevé meg, hogy aztán kiejtse emlékezetéből a meglátogatott helyeket. Alaposan tanulmányozta mindnyáját és sokat közülök ismétlen fölkeresett, hogy a korábbi benyomásokat összehasonlithassa a későbbiekkel. Ez magában véve is a lehető legmagasabb értékü előkészület vala arra a pályára, a melyre lépni szándékozott. Mire harmincz éves lett, bizonyos tekintélyre kezdett emelkedni, olyan röpiratok szerzőjeképen, a melyek a régi módi állambölcseség egy némely botrányosabb tana ellen valának intézve — minők az európai hatalmak egyensúlya; az irországi állam-egyház föntartásának szüksége; annak jelentősége, hogy nem kell európai viszály kitörését Anglia közbelépte nélkül megtürni, s több efféle dogmák. Mr. Cobden nézeteinek nagyobb része már akkor is azok valának, mint a milyeneknek halála napjáig maradtak. Ugy látszott, mintha meggyőződései mind egyszerre váltak volna érettekké, és hogy többé semmiféle változáson, sem előre, sem hátra, keresztül sem mentek volna. De akármi lett légyen is az itélet akkor vagy most, az általa támogatott tanok felől, a mi azt az erőt és sikert illeti, a melylyel e tanokat

tollal és nyelvvel érvényre juttatá: arra nézve csak egyetlen lehet a vélemény. Mindazáltal a nyelv vala az ő legerősebb fegyvere. Ha a szónoklás valami mesterség és nem művészet volna — vagyis, ha próbáját inkább sikere, mintsem alakja adná — elég eszesen lehetne vitatni, hogy Mr. Cobden egyik legnagyobb szónok vala, a kit Anglia valaha csak látott. Beszéde meggyőző erejét soha semmi sem mulhatta fölül. Modora egyszerű, megnyerő és méltóságos vala. Meggyőző volt, de nem olyan fajta meggyőző, a mely csak épen jobb formája a valószinüségnek. Meggyőzött, mert meggyőződést keltett. Tiszta átlátszó őszinteség volt minden szava. Meggyőződésének fénye ragyogott valamennyin át. A hallgató eszéhez és itéletéhez szólott és látszott, hogy az ő saját érdekében s előitéletei ellenében győzte meg őt. Cobden beszédei majdnem kivétel nélkül a beszélgetés formáját választották, de hangja olyan tiszta, csengő vala, telve nyugodt, önmérsékelt erővel, hogy szavait tisztán s minden erőlködés nélkül meg lehetett hallani mindenütt, az egész nagy gyülekezetben, a melyhez gyakran kelle beszélnie. Szónoklatai a legváltozatosabbak valának. Minden okoskodását valami olyannal világitotta meg, a mit saját egyéni tapasztalataiból, vagy olvasmányaiból meritett s magyárázatai mindig találók, érdekesek és ellenállhatatlanok valának. A csillogó és megnyerő humor gazdag erével rendelkezett, s a legtisztább és legegyszerűbb angol nyelvet beszélte. Soha fölösleges mondatot nem használt és soha egy pillanatig sem késett gondolata megvilágositásával. Mr. Cobden véleményeinek sok igen erős ellenzője már az ő életében bevallotta, hogy néha rémülve tapasztalták, hogyan mállanak szét legkedvenczebb meggyőződéseik, találó érvei áradatától. A nemzeti szenvedély vi-

haros idejében kevesebb hatalommal rendelkezett Mr. Cobden. De, ha a kérdés olyan volt, a melyet az emberek materialis érdekeit kormányzó szabályok, vagy akár az erkölcsiség — ha szabad e szót használnom — örök törvényei szerint kelle megoldani: akkor Cobden páratlan vala. Valamig a vitát ezen a módon lehetett eldönteni: »be fogom bizonyitani, hogy ily úton haladva, saját érdekedet fogod megsérteni;« vagy »azt teszed, a mit a tisztességes, igazságos embernek nem szabad tennie« — valamig, mondom, az ilyenszerü bizonyitás irányozhatta az emberek eljárását: mindaddig nem volt senki, a ki úgy tudjon meggyőzni, mint, a hogy Cobden tudott. De, a midőn a szenvedély alkalma és órája következett, s valaki, vagy a nemzet azt mondta: »tovább már nem törődöm vele, ha érdekemben áll-e ez, vagy sem; — nem bánom én, akár jónak, akár rossznak mondod ezt; — ezen az úton hajt ösztönöm, és ezen az úton haladok« — akkor már nem volt sem ideje, sem hatalma a Mr. Cobden okoskodásának, mindamellett is, hogy maga volt a tökély, mihelyt a józan észről és a tisztességről vala szó. Ez az okoskodás nem tudott az érzelemre érzelemmel felelni. Ez nem tudta az egyik indulatot a másikkal »letácsoltatni« *) — a Shakespeare és Spenser nyelvén szólva. A mi a Mr. Cobden beszédeiben a kedélyből és hangulatból hiányzott, azt tisztán föltüntette bizonyitó eljárásának gyönge oldala. A mint ő nevelkedett, a mint szemlélődni szokott, a mint ő utazni szokott, hogy tanulságot és fölvilágositást szerezzen, mindez arra játszott közre, hogy olyan emberré váljék, a milyen vala. Mint a józan okosság és tiszta számitás apostolának: semmi köze sem volt az em-

*) *Overcrow*, szóról-szóra: *lekárogni.*

berek szenvedélyeihez; azokat ő nem értette; azok nem számitottak az ő okoskodásaiban és számvetéseiben. Az emberek és nemzetek felől való itéletei sokkal inkább az ő saját érvei és jelleme ismeretén alapultak. Azt tudta, hogy bármely esetben mindig bizhatik magában, hogy, mint igazságos és jó számító ember jár el, és azt tette föl, hogy az egész világot el lehet az eszély és az igazság szabályaival kormányozni. A történelem iránt nem igen érdeklődött, kivéve, a mennyiben tanuságot szolgáltatott az emberiség haladása és folytonos fejlődése mellett, és érveket tartalmazott annak bizonyitására, hogy az ember a szabadság, a béke és a szomszédok iránti igazságosság útján boldogul. A csupa érzelmekre kevés, vagy épen semmi gondja sem volt. Még a mikor bizonyos, magokban véve nemes emberi hajlamokban gyökereztek is, még akkor sem tisztelte, vagy kimélte őket, mihelyt úgy látta, hogy az emberek békés és eszélyes eljárásának állanak útjában. Igy például, nem birta belátni, hogy a nemzetiség puszta eszméje miért inditja a népeket arra, hogy magokat forradalmak és háborúk által zavarják, valamig türhető jó kormányzatuk van s békében lehetnek és tisztességes életet élhetnek. És így Mr. Cobden soha sem volt több, mint épen csak a fele angol jellem. Mihelyt valamely nagy politikai kérdés merült föl, soha sem rokonszenvezett honfitársaival.

De mintha a természet is épen az olyan mozgalom sikeres keresztülvitelére teremtette volna, a milyen a gabna-törvények elleni vala. S akadt is nehány munkatársra, a ki méltó volt hozzá. A küzdelemben legfőbb társa Mr. Bright vala. Mr. Bright hirneve nem függ oly teljesen a gabna-törvények eltörlésétől, mint a Mr. Cobdené, s nem csak azok körében van elismerve, a kik az eltörlést helyeslik. Ha Mr. Bright

minden kérdésben, melynek küzdelmeiben része volt, azon a párton állt volna is, a melynek nem volt igaza; ha izgatásai oly nyilván a meghiusulásra vezettek volna is, mint a mily nyilván a siker irányában haladtak: még akkor is híres volna az angol közélet férfiai között. Ő az vala, a mi Mr. Cobden nem: egy lehető legmagasabb sorba tartozó szónok. Nagyon is kétséges, ha teremtett-e az angol közélet valaha olyan férfiút, a ki nagyobb mértékben lett volna a nagy szónok tulajdonságaival fölruházva, mint Mr. Bright. Ugy jelent meg, mint egy vezér — igaz, nem az O'Connell méltóságos és óriási termetével, de azért tömött alakkal, nagy fővel, csinos és kifejező arczczal. Hangja erős, csengő és tiszta vala, s olyan sajátosan rezdült, hogy a föllendülés avagy a fölháborodás minden mondata kimondhatatlan hatásúvá vált ez által ajakán. Beszédmódja és nyelvezete épen olyan volt, a milyennek a közönséges népszónokénak nem szabad lennie. Tiszta volt a ridegségig; kivetkőztetve minden fölösleges ékességből. Soha sem áradozott vagy tajtékzott. Meg nem engedte magának soha, hogy a szenvedély úrrá legyen fölötte. Első sajátossága, mely a hallgatót megragadta, fenséges önuralma volt. Szónoklatai leghatalmasabb helyein is azt hitte az ember, hogy a szónok inkább mérsékli erejét, hogy sem a túlságos erő vádját vonja magára. Hangja legtöbbször szelid és kimért vala; csak nagyon ritkán engedett meg magának némi kevés kézmozdulatot. Akárhogyan föl volt is indulva, soha sem kiabált, vagy lármázott. Ékesenszólásának tüze fehér-izzó vala, tele bensőséggel, emésztő hévvel, de soha sem sziporkázó vagy föllángoló. Bámulatos adománya volt a humorra s az élesen metsző gúnyra. Kevés könyvet olvasott, de a melyeket elolvasott, azok aztán az övéi voltak egészen. Az angol

biblia és Milton valának főtanulmányai. Nyelvezetét talán legfőképen a biblia formálta; mert, bárha általános gondolkozásmódját és egyszerű, szigoru erkölcsiségét a Miltonból vett leczkék utján idomította, nyelvezete azért mégis nem sokat hasonlított a Milton méltóságos classicismusához, görögös és latinos műszavaival, hanem mindenek fölött saxon és egyszerű vala. Bright a középosztály fia volt. Családja kissé rideg természetű quaker vala — szőnyegkészitők, a lancashirei Rochdaleben, meglehetős vagyonra téve szert üzletökkel. Bright János, tehát, fölötte állott azoknak a kisértéseknek, a melyek gyakran környékezik az olyan ékesenszóló ifjú embert, a ki a mienkhez hasonló országban a demokratia ügyét magáévá teszi; s a milyen úton a mi közvéleményünk szokott haladni: valószinüen előnyére szolgált a parliamentben való első föllépte alkalmával, hogy már jól ismerték, mint olyan embert, a kinek van mit apritnia a tejbe, a ki nem valami csinos, de szegényes kalandor.

Maga Mr. Bright igen érdekes leirását adja Mr. Cobdennel való első találkozásának:

»Mr. Cobdennel való első ismeretségem összefüggésben állott a nevelés nagy kérdésével. Átrándultam vala Manchesterbe, hogy fölkérjem és meghivjam, hogy jöjön Rochdalebe s tartson beszédet egy gyülésünkön, melyet a Nyugati-úteza baptista kápolnájának iskolatermében valánk rendezendők. Iró-szobájában találtam. Mondám, mit akarok; arcza örömtől ragyogott, midőn látta, hogy ugyanez ügyben mások is fáradoznak. Minden tétova nélkül megigérte, hogy eljön. Eljött és beszélt; s bár még akkor nagyon fiatal szónok vala, de szónoki tehetségei már olyanok voltak, hogy el nem hagyták csak egy pillanatra is, a mig csak beszélni tudott — a világosság, a következetesség, a

beszélgetésszerü ékesenszólás, a meggyőző erő, mely szemében és arczán a teljes-tiszta igazsággal együtt ragyogott — mindez olyan hatalommá olvadt, hogy annak majdnem lehetetlen volt ellentállani.«

Még nevezetesebb az a leirás, a melyet Mr. Bright arról ad, a midőn Mr. Cobden először szólitá föl őt, hogy fogjon vele kezet a gabna-törvények eltörlése érdekében inditott mozgalomban.

»Leamingtonben valék, a midőn Mr. Cobden fölszólitott. Én akkor a legmélyebb gyászba voltam merülve — elmondhatom: kétségbe esve, mert házam világossága, napfénye kioltatott. Mindaz, a mi fiatal nőmből — egy megszentelt élet s a nagyon is rövid boldogság emlékezetén kivül — e földön megmaradt még, némán és hidegen feküdt a fölöttünk levő szobában. Mr. Cobden barátjakép szólitott meg s mint képzelni lehet, a részvét szavaival fordult hozzám. Kevés vártatva föltekintett és igy szólt: »E pillanatban ezer meg ezer hajlék van Angliában, a melyben anyák és gyermekek halnak meg éhen. No's, ha bánata első heve elmult lesz, azt tanácsolnám, jöjön velem s addig nem fogunk nyugodni, mig a gabna-törvények el nem lesznek törülve.«

Az igy történt fölhivás szives fogadtatást talált s innen kell számitanunk majdnem páratlan barátságát e két férfiúnak, a kik mint két legjobb testvér működtek együtt, a kik úgy szerették egymást, mint nem minden testvér, a kik oly szorosan egybe voltak a közvéleményben füzve egymással, hogy egész Cobden haláláig alig emlitették az egyik nevét, a másik nélkül. Volt valami valódi regényes kölcsönös viszonyukban. Mindkettő nemes életet élt; a maga módja szerint mindkettő nagy szellem vala; mindkettő egy-

szerű és erős vala. Köztök a versenyzés lehetetlen lett volna, bár nem telt el nap, hogy vagy a barátságos, vagy az ellenséges kritika, össze ne hasonlitotta, szembe ne állitotta volna őket egymással. Szellemi adományaik bámulatos módon arra voltak hivatva, hogy hatalmas szövetségesekké tegyék őket. Mindkettőben volt valami olyan, a mi hiányzott a másikból. Brightnak nem volt meg az a megnyerő rábeszélő ereje, sem a bizonyitás ama bámulatos készsége és hatalma, mint Cobdennek. De Cobdent hasonlitani sem lehetett társához a szónoki erőre nézve. Benne nem volt meg a nemes harag, a pathos, a humor, a szenvedély egy hangja is. E kettő együtt igazi hatalom valának a képviselőházban és a szószéken. Mr. Kinglake, a ki oly kevéssé rokonszenvez Cobden és Bright általános politikai elveivel, mint csak akár ki is, bámulatraméltó tanuságot szolgáltatott hatalmas okoskodásuk és a képviselőház fölött gyakorolt befolyásuk mellett: »Ez a két szónok megmutatta, milyen erélylyel, milyen mesteri ügyességgel, milyen kitartással s milyen rendkivüli bátorsággal tudtak ők egy tudományos igazságot a politika viharai között keresztül vinni. Ők megmutatták, hogy föl tudták kelteni s tudták kormányozni ezerek tetszését, a kik gyönyörködve hallgatták őket; meg, hogy meg tudták fékezni a képviselőházat, hogy rá birták kényszeriteni meggyőződésöket egy miniszterelnökre s olyan hatalmat tudtak elméje fölött gyakorolni, hogy utóbb maga is belátta, menynyire sérelmes és kinos értelmére nézve, hogy állást foglalhatott velök szemben. Sőt, még ennél is több történt. E tehetséges emberek mindketten bebizonyitották, hogy merészen be tudtak hatolni a heves ellenzők sorai közé, ki tudták mutatni nekiek egymás végtében állitásaik tarthatatlan voltát, lerombolva kedvencz elméleteiket szemök láttára s

diadalmasan megsemmisítve egész okoskodásukat.« Valóban, tudományos igazság vala az, a melynek elismertetésére először Cobden és Bright vállalkozott egy olyan parliament körében, a mely legnagyobb részben épen azokból állott, a kik abban a hiedelemben nőttek föl, hogy a saját egyéni és osztály-érdekeik elválaszthatatlanul össze vannak kötve a fennálló közgazdasági nézetek épségben tartásával. Azok, a kik azt tartják, hogy miután tudományos igazság vala, pártolói vállalkozásának is könnyünek kelle lennie: jól teszik, ha meggondolják, hogy milyen sikeres vala az ellenállás e tudományos igazsággal szemben, a mely kitartott egész mostanáig majdnem minden országban, kivéve Angliát.

E férfiaknak, azonban, sok támogatójok és segédjök is vala, a kik igen méltók voltak rá, hogy velök és alattok működjenek. Mr. Fox T. W., példának okáért, az igen népszerü és kiválóan ékesen-szóló unitarius pap, mintha egy ideig valósággal osztozott volna Mr. Cobdennel és Mr. Brighttal, a mi a szónoklatot illeti, a közelismerésben. Mr. Gibson Milner, a ki Tory vala, átpártolt a mozgalomhoz, s tapasztalt parliamenti ismereteivel és igen jelentékeny vitázó erejével támogatta az ügyet. A lancashirei városokban olyan szerencsés vala a szövetkezet, hogy vezetői legnagyobb részben a kitanult és erélyes üzletemberekből teltek ki, a kik a szövetkezet érdekeiért ép oly bőkezüen áldozták idejöket, mint pénzöket. Érdekes összehasonlitani a modort, a melyben a gabna-törvény-ellenes mozgalmat vezették, az Irországban is épen akkor folyó s az unio eltörlését czélzó izgatás folytatásának módjával. Az izgatást Angliában a legszorosabban vett üzleti elvekre fektették. A vezérek ugy beszéltek és jártak el, mintha a szövetkezet

maga valami nagy kereskedelmi vállalat lett volna, a melynek mindenek fölött az volt a föladata, hogy kötelezettségeit beváltsa és tartozásainak mind betüjéhez, mind szelleméhez hiven ragaszkodjék. Nem volt ott semmi fráziskodás; nem ott semmi tulhajtás; semmi hivatkozás a szenvedélyekre, sem érzelmeskedő indulatok regényes szárnycsattogtatásai. A mozgalom egész rendszere ép oly tisztán áttekinthető, ép oly nyil-egyenes és üzletszerű vala, mint maga a czélja. Irországban, ellenben, óriási népgyüléseket tartottak mindenféle drámai és látványos eszközök fölhasználásával; szónoki nagyitásokkal és heves hivatkozásokkal a szenvedélyekre és a régi szenvedések emlékezetének fölújitásával. Az ügyet napról-napra a közeli siker olyan határozott biztatásaival tartották a felszinen, hogy néha szinte hihetetlen, ha vajon azok, a kik e biztatásokat nyujtották, hittek-e magok is valamit belőlök? E különbséget némelyek, kétségen kivül, kizáróan annak a különbségnek fogják a rovására irni, a mely a két ügy között fenforgott; a különbségnek a szabad kereskedelem érdekében folytatott mozgalom között, a mely tiszta, kézzelfogható és gyakorlati vala, meg az unio eltörlését czélzó izgatás között, homályos czéljával és képzeleti mozgató rugóival. De e különbség határozottabb magyarázatát abban a különböző természetben lehet föllelni, a milyenné valamely fölhivást tenni lehet. Mert még semmiképen sem bizonyos, hogy az O'Connell által vezetett ügy puszta árnykép lett volna; az sem tünik ki amaz idők birálatainak tanulmányozásából, hogy a közvélemény vezéreinek, a kik az unio eltörlése érdekében folyó izgatást botornak és nevetségesnek nyilvánitották, enyhébb szavaik lettek volna elején a gabna-törvények elleni mozgalom számára. Cobden és Bright, egyfelől,

s O'Connell, másfelől, ismerték hallgatóságukat, a melyhez szólaniok kellett. A lancashirei munkás vérét lehetetlen lett volna olyan fölhivásokkal mozgalomba hozni, a melyek épen a szivéhez szólottak az álmatag, érzelgős és szenvedélyes dél-irországi keltának. A munsteri paraszt édes keveset értett volna az olyan világos, átható s üzletszerü okoskodásokból, a melyek által Cobden és Bright tanaikat támogatták. Ha az O'Connell ügye olyan gyakorlati és sikere olyan közel elérhető lett volna, mint a gabna-törvényellenes szövetkezeté, a nagy ir izgatónak is más hangon kell vala fölhivnia követőit. »Minden ember más«, mondja a norman kocsmáros a flamand katonának, Scott »Jegyes«-ében; »a mi csak fölmelegiti a te flamand szivedet, lángba boritja a norman agyvelőt; s a mi a te honfitársaidat csak arra bátoritja, hogy megállják helyöket mint férfiak a kőfalon, a mieinket keresztül-ugratja a bástya-fokon.« És a legszenvedélyesebb kelta is meg fogja engedni, hogy a Cobden és Bright gabna-törvényellenes mozgalmában, szigorúan igazvoltával és határozott arányosságával ereje és czélja között, a népies mozgalom egészen új méltóságot nyert, a mely bizonyos kinagyolt állambölcseség szinvonalára emelte föl. A reform-törvény érdekében folytatott izgatás Angliában sem volt minden tulzás nélkül keresztülvive, gyakran a szenvedélyekre hivatkoztak s néha épen nem határozatlan módon czéloztak a nép-erő ama tartalékára, a melyet szintén a tettek mezejére lehet szólitani, ha a törvényhozók és a peerek nem volnának hajlandók a józan okosságnak engedni. Ellenben a gabna-törvényellenes mozgalom új időszakot jelez az egész angol politikai küzdelemben.

Azonban akármilyen sikeres lehetett is a szövetkezet az egész országban: munkája java részét a parliamentben

kelle elvégeznie. Hányszor kelle a szabad kereskedelem vezérférfiainak szivöket elszorulni érezniök, midőn néha a hagyományok és törvénybe iktatott jogok bástyáival kelle szembeszállaniok! Még miután a kézmívesek és közép-osztályok érdekeinek javára bekövetkezett is a reform-törvény által előidézett változás: a képviselőház még akkor is összes tagjai számának kilencztized részében a földbirtokosok képviselőiből állott, s a Lordok egész házában akkor is csupa földbirtokosok ültek. Minden hagyomány, minden hatalom, az aristokratikus intézmények minden méltósága, mintha természetes szövetségben állt volna az új mozgalom ellenében, a melyet mind csupa iparosok és kereskedők tartottak fönn, látszólag épen csak az üzlet javára s azoknak előnyére, a kiket az üzlet alkalmazott. A népesség kézzel dolgozó része, mely rettenetes lehetett volna, mint zavargó elem, általában inkább a szabad kereskedelem ellen volt, hogysem mellette. A nevezetesebb hivatalok vezetőit majd mind még előbb meg kelle téríteni a szabad kereskedelem tanaihoz. Sok Whig elég hajlandó vala elfogadni a szabad kereskedelem elvét olyan módon, mint a Smith Sydney által fölhozott fiatal scót hölgy elfogadta a szerelmet »in abstracto«; de nem birták belátni, hogyan volna gyakorlatilag megvalósitható a mienkhez hasonló mesterséges államrendszer szövevényes pénzügyi föltételeinek keretén belül. Más Whigek az állandó és határozott vámtételeket pártolták, a fennálló változó vámfokozat helyébe. A mozgalom vezetőinek valóban nagyon veszedelmes kisértéseket kelle kiállaniok azoknak az államférfiaknak részéről, a kik bevallották, hogy a mi csak magát a védvám elvét illeti, tökéletesen egy véleményen vannak velök, de a kik soha sem szüntek meg arra beszélni rá őket, hogy sokkal jobb volna,

ha elfogadnának valamely tisztességes középutat és ha nem fokoznák követeléseiket a végletekig. Annak az elmés peernek, a ki az előbbi öltő idején a mérsékelt reform egy szószolójának azzal a kérdéssel felelt, hogy mit tart a mérsékelt szüzességről, ugyancsak bő alkalma lett volna, ha maga is részt vett volna a szabad-kereskedelmi mozgalomban, tréfája alkalmazására.

Mr. Macaulay például, irt edinburghi választóinak, hogy lebeszélje őket arról, a mit ő a szabad kereskedelem elvéhez való vakbuzgó és alkudni nem tudó ragaszkodásuknak tartott. »Az én nézetem szerint — irá Mr. Macaulay választóihoz — semmi igazatok nincs; nem azért, mivel az egész védvámrendszert rossznak tartjátok, mert hisz magam is annak tartom; nem is azért, mivel ezt a nézetet valljátok s érvényesiteni akarjátok, mert én is mindig ugyanazt tettem és ugyanazt fogom tenni, hanem azért, mivel olyan helyzetben vagytok, a melyben egyetlen reményetök is csak a kiegyezésben lehet; hanem azért, mivel olyan helyzetben levén, a melyben mindenkit, a ki csak a helyes irányban egyetlen lépésre is veletek akar tartani, szivesen kellene fogadnotok, elriasztjátok magatoktól azokat, a kik legalább a fele úton készek s szeretnének veletek haladni. Ennek a politikának én nem akarok részese lenni. Én nem akarok elpártolni azoktól, a kikkel eddig együtt működtem s a kiknek segélye nélkül, meg vagyok győződve, semmi nagyobb előrehaladás keresztül nem vihető, tisztán önző czélból.« Mr. Macaulay nem érte meg, hogy a Whigekén kivül más párt valamely oly pénzügyi vagy más reformot inditványozott volna, a melyért küzdeni érdemes lett volna; s talán azt is hitte, hogy valami olyan szentségtöréshez hasonlitó hálátlanság lett volna valamely reformot más kézből

is elfogadni, mint elismert Whig pártfogói kezéből. A gabna-törvényellenes izgatás olyan politikai eljárást honositott meg Angliában, a mely meglepte s meglehetős mértékben meg is riasztotta az olyan következetesen haladó politikusokat, mint Macaulay. A szövetkezet hivei nem ismerték el, hogy az összetartozás széttéphetetlen kötelékeivel volnának a Whig párthoz fűzve. Készek voltak, hogy akármely párttal szövetkeznek, mihelyt az is vállalkozik a gabna-törvények eltörlésére. Izgatásuk már csak ez által is sok jót idézett volna elő, ha más szempontból nem is. Igy sokkal erélyesebb és függetlenebb szellemet honositott meg a politikai életben. Néha majdnem nevetséges olvasnunk a Lord Melbourne kormányának hiveitől azokat az értekezéseket, például azok ellen, a kik arra a gondolatra találnának vetemedni, hogy lehetne egy igazi hazafi, vagy legalább egy igazi szabadelvü előtt olyan kérdés, a mely csak megközelithetné is fontosság tekintetében a Melbourne-minisztérium kormányon való megtartását. Nagy reformokat vittek keresztül a conservativ kormányok is korunkban, mivel az újabb politikai irányzat, mely Angliában növekedőben volt, elvetette azt a hitczikket, hogy a reformok kiváltsága bármelyik külön pártnak is tulajdonát tenné; és, hogy ha az egyedárusság kezelői nem találnák alkalmasnak tartani, vagy kedvök nem volna hozzá, hogy épen akkor még tovább is érvényesitsék, senkinek sem lehetne merészelnie is az ügy fölkarolását, vagy magára vállalnia azt a kötelességet, melyet a kezelőknek tetszett elháritani magoktól. Akkor, azonban a midőn Macaulay levelét irta, eszébe sem jutott egyetlen Whignek is, hogy lehetőnek képzelje, hogy a gabna-törvények eltörlése egy nagy conservativ miniszter

munkájává válhassék és pedig keresztülvíve általa épen két radicalis politikus inditványára.

Sokat mondó tény, hogy a gabna-törvényellenes szövetkezet a legkevesbbé sem volt megijedve a Sir Peel Róbert kormányra léptétől. Előttök a Lord Russell János által előterjesztett állandó vámtételek épen olyan kevéssé voltak elfogadhatók, mint a Peel változó vám-fokozata. Reménykedéseik, mintha inkább emelkedtek, hogysem hanyatlottak volna, midőn az a miniszter került kormányra, a kinek hivei, eltérőleg a Lord Russell János pártjától, föltéttelenül ellenezték még csak elvét is a szabad kereskedelemnek. Ha helyesen akarjuk megitélni a Peel által követett irány erkölcsi jelentőségét, bizonyos mértékben fontos megfigyelnünk, hogy milyen véleményeket alkottak nyilatkozatai és valószinű szándékai felől azok az élesen látó férfiak, a kik a gabna-törvényellenes szövetkezetet vezérelték. A nagy vád Peel ellenében az, hogy kijátszta pártját; hogy iránta való hűségök megőrzésére azzal az igérettel vette őket rá, hogy soha sem fogja a szabad kereskedelem elvét elfogadni és engedélyezni, és hogy mégis a szabad kereskedelem létesitésére használta föl hatalmát, a mikor arra került a sor, hogy választania kellett a között és a visszalépés között. Annyi bizonyos, hogy a szövetkezet mindig úgy tekintette Sir Peel Róbertet, mint a ki szive szerint a szabad kereskedelem hive; mint a ki teljesen elismeri a szabad kereskedelem elvét, de a ki épen akkor nem látta módját, hogy meg lehessen fosztani a földmívelési érdekeket attól a pártfogó védelemtől, a melyre támaszkodniok annyi éven át engedték és biztatták. Az 1841. évi általános választások utáni vita alkalmával — e vita buktatván meg a Melbourne-minisztériumot — Mr. Cobden, a ki akkor volt először a

képviselőház tagja, igy szólt: »A szabad kereskedelem hive vagyok; én nem nevezem magamat sem Whignek, sem Torynak. Büszke vagyok rá, hogy elismerhetem a Whig minisztérium bátorságát, melylyel kilépett az egyedárusok soraiból s háromnegyed részben közeledett az én irányomhoz. De, ha a velem szembenülő igen tisztelt baronet (Sir Peel R.) egyetlen lépést tesz előre, én leszek az első, a ki fele útig elébe megyek, hogy kezet szorithassak vele.« Mr. Cobden nehány évvel azután, igy szólt Birminghamben: »Az iránt semmi kétség sem lehet, hogy Sir Peel Robert a szive szerint épen olyan hive a szabad kereskedelemnek, mint akár én. Ő maga nyilvánitotta ezt ki ismét és ismét a képviselőházban; az iránt sincs semmi kétségem, hogy Sir Peel Robert a szive fenekén azt a vágyat táplálja, hogy ő legyen az a férfiú, a ki valóságra fogja juttatni ez országban a szabad kereskedelem elveit.« S csakugyan, Sir Peel Robert, mint Mr. Cobden helyesen mondá, ismét és ismét kifejezte a parliamentben azt a meggyőződését, hogy a szabad kereskedelem elvei igazak. Kijelentette 1842-ben, hogy egész merejében túlfekszik a parliament hatalmán s puszta önámitás azt mondani, hogy akár miféle, akár állandó, akár más, vámmal biztositani lehetne a termelőnek bizonyos árakat. Ugyan abban az esztendőben kifejezte hitét, hogy »a szabad kereskedelem általános elvére nézve nem nagy a nézeteltérés, és hogy azt az általános szabályt mindenki elfogadja, hogy vásároljunk a legolcsóbb és áruljunk a legdrágább piaczon.« E vélemény-nyilvánitásra gúnyos éljenzéssel feleltek az ellenzék padjairól. Peel jól tudta, mit akart e helyeslés kifejezni. Tudta, hogy azt jelenti, miért nem engedi, tehát, hogy az ország a legolcsóbb piaczon vásárolja gabonáját? Hozzá is tette azonnal: »Tudom mit jelent ez

az éljenzés. Nem akarok vitát kelteni a gabna-törvények, avagy a czukor-vám fölött, a melyeket elleneztem, de a melyek kivételek az általános szabály alól, és ez úttal nem kivánok e kérdésre kiterjeszkedni.« A napi sajtó, részint Peel mellett, részint ellene, ugy értelmezte nyilatkozatait és rendszabályait, mint a melyek világosan jelzék, hogy hajlamai a gabonára nézve is a szabad kereskedelem irányában vonzzák. Gondolkodása, akkor, mindenesetre elérkezett már oda, a honnan a gabona kérdését, épen, mint a czukorét, csak a kor szükséges kivételének tekintette az általános szabály alól.

Már akkor nyilvánvalónak kellett, tehát, lennie, hogy ha kivételes körülmények fognának fölmerülni, a melyek erősebben hajtanák a vizet a szövetkezet malmára, Sir Peel Robertet saját határozott nyilatkozatai is arra fogták vala kötelezni, hogy elismerje szükségét a szabad kereskedelem elveinek a gabonára való alkalmazása iránt is. »Sir Peel Robert« — mondja unokaöcscse, Sir Peel Lőrincz, a nagy államférfiú életének és jellemének rajzában — »a mint mondám, mindig a szabad kereskedelem hive volt. Azokat a kérdéseket, a melyekre nem vala hajlandó ez elveket alkalmazni, csak kivételeseknek tekintette. A gabna-törvényeket, különben, a szabad kereskedelem elveinek sok igen éleselmü értelmezője is igy tekintette.« Sir Peel Robert maga is följegyezte, hogy a gabna-törvények fölött 1842-ben folyt tárgyalások alkalmával nem csak egyszer kivántak tőle biztositékot »a mennyire t. i. egy miniszter biztositékot adhat«, hogy annyi pártfogoló védelemhez, a mennyit e törvény megállapít, ragaszkodni fognak; »de, bár akkor nem tartottam további változást szükségesnek, mindig egykép visszaútasitottam a kormány kezének ilyes biztositá-

sok általi megkötését, mint a milyeneket tőlem követeltek.« Nyilvánvaló, hogy a Sir Peel Robert nézetei épen oly távol álltak, mint a mily különbözők voltak 1842-ben, a közönséges megyei tag vagy a lekötelezett védvámos nézeteitől, és hogy Peel minden tőle kitelhetőt elkövetett, hogy pártját ez irányban fölvilágosítsa. Az olyan minisztert, a ki 1842-ben visszautasitotta kormánya lekötelezését a belföldi gabona pártfogoló védelmi kérdésében is, ilyen tényekkel szemben nem szabad azzal vádolni, hogy szavát megszegte és hogy pártját rászedte azzal, hogy négy év mulva, a rendkivüli körülmények kényszere alatt, beleadta magát az ilyen védelem eltörlésébe. Bizonyitsuk ezt olyan módon, a mely a mi időnkben könnyebben fölfogható lesz. Tegyük föl, hogy egy miniszterelnököt pártja arra akar kényszeriteni, hogy adjon a képviselőházban biztositékot, »a mennyire t. i. egy miniszter biztositékot adhat«, hogy Anglia állam-egyháza szervezetének elvéhez mindig ragaszkodni fognak s a miniszterelnök megtagadja a kormány kezének ilyes megkötését a jövőre. Nem nyilvánvaló-e, hogy az ilyen feleletet tiz hallgatója közül kilencz arra magyarázná, hogy az állam-egyházat valami változás fenyegeti? S ha ugyanaz a miniszter négy év multán azt az inditványt tenné, hogy az egyház államias szervezetét el kell törülni: szenvedhetne ezért kárhoztatást, szenvedhetne akár kiátkozást, de senki azzal jogosan nem vádolhatná, hogy megszegte adott szavát és rászedte saját pártját.

Ám a birtokosok pártja nem úgy értette Sir Peel Robertet, a mint közös ellenfeleik valósággal megértették. Abban az időben el nem tudták hinni, hogy bármiféle változás is történhessék. Előttök a szabad kereskedelem alig valamivel volt több, mint egy puszta abstractio. Nem sokat

törődtek vele, hogy ki fecseg felőle a parliamenten kivül. Meg voltak győződve felőle, hogy a dolgoknak az az állapotja, a melyet gyermek korukban szemléltek magok körül, végig meg is marad. Mr. Villierst és minden évben megújuló inditványát a szabad kereskedelem érdekében csak annyiba vették, mint a régibb kor egy berozsdásodott öreg Toryja vehette a nők szavazó jogára vonatkozó s évről-évre ismétlődő inditványt. A képviselőház mindkét pártja — jobban mondva az a két pártja, a melyből a miniszterek szoktak kikerülni — egykép ellenezte bármely ilyes rendszabály behozatalát. Támogatói, egynek kivételével, nem az előkelő családokhoz tartoztak. Az érdekében való izgatás legnagyobb részt, a parliamenten kivül folyt, de az az izgatás akkoráig nem valami sok eredményt tudott fölmutatni, még a reformált parliament útján sem. A birtokosok pártja észre vette ugyan, hogy a két vezér-párt némely tagja messzibbre haladt az elvont elv pártolásában, mint mások, de ez a körülmény nem látszott előttök olyannak, a mely valami érdemleges változást okozna a kérdés gyakorlati jelentőségén. Maga Mr. Disraeli is azok közé tartozott 1842-ben, a kik síkra szálltak a szabad kereskedelem elve mellett s azt állitották, hogy inkább conservativok, mint sem a Whigek öröklött elve. A földes uraságok tehát nem is gondolták, hogy közelebbről érdekelné őket az a gyakorlati dolog, a mi Manchesterben folyt, vagy az elvont elméletek ama nyilatkozatai, a melyek oly gyakran tétettek a parliamentben. Ők be nem látták, hogy vezérök nyiltan és tartózkodás nélkül mind jobban és jobban közeledett a szabad kereskedelem álláspontjához. Miután magokat sehogy sem tudták rávenni, hogy bár egy pillanatra kérdésessé tegyék a belföldi gabona védelmének elvét, teljesen meg vol-

tak nyugodva az iránt, hogy neki is épen olyan szent és sérthetetlen elve az. Ezt a meggyőződést semmi bizonyiték sem ingathatta meg. Rájok nézve a lelkiismeret és a becsület kérdése volt az; és előttök vezérökön elkövetett sértéskép tünt volna föl, ha elhitték volna még a saját szavait is, a mikor mintha azt mondották volna, hogy az ő szemeiben az egész csak az eszély, az alkalom és az idő kérdése.

Talán jobb lett volna, ha Sir Peel Robert határozottabban rászánta volna magát arra, a mit Mr. Disraeli később pártja jóra nevelésének nevezett. Talán, ha saját vezéri kötelességévé teszi vala, hogy követői elméjét készitse elő arra a tényre, hogy a gabnapártoló védelme, mint gazdasági elv, többé fönn nem levén tartható, valószinű, hogy egykor a gyakorlatban is el kell majd ejteni: még megtarthatja vala maga körött a pártját. Kimutathatta volna nekiek, a mint a tények, azóta, ki is mutatták, hogy a gabna szabad behozatala Anglia egész népességének áldása lesz s csak is jó eredményeket idéz elő még a földbirtokosok érdekeire nézve is. Peel befolyása akkor s bizonynyal kormányzása egész ideje alatt, el egész a szabad kereskedelemnek általa végrehajtott szabályozásaig, legalább a mi a saját pártját illette, korláttalan volt. Akármit is keresztül vihetett vele. Valóban, semmi sem bizonyitja oly világosan, hogy 1842-ben még nem határozta vala el magát a szabad kereskedelem érvényesitésére, mint az a tény, hogy nem kezdte akkor egyszerre pártját előkésziteni s ránevelni. S ezt sajnálni lehet. Akkor az új törvény közmegegyezéssel ment volna keresztül. Van valami meginditó abban a gondolatban, hogy az a földbirtokos párt, a melyet Peel oly sokáig vezérelt s a mely oly teljes mértékben bámulta őt,

hogyan fordult el tőle és ellene s hogyan keresett leverten másik vezért. Van valami elszomorító abban a gondolatban, hogy pártja — joggal, vagy jogtalanúl — azt hitte, hogy vezére rászedte őt. De Peel, először is, zárkozott, hideg, kissé különös ember volt. Nem volt közlékeny; érzelmeit nem öntötte ki, véleményei változtát nem nyilvánította ki bizalmas közlések útján még bensőbb társai előtt sem. Csak magában emésztődött mindezek fölött; a nyilvános viták alkalmával épen csak akkor adott kifejezést e töprengéseinek, a mikor a fölmerült körülmények már épen megkövetelték, és talán azt hitte, hogy nézetei e fokozatos átalakulásait így és ilyenkor kifejezve, követői is megértik. És mindenek fölött valószinű, hogy maga Peel sem látta be majdnem a legutolsó pillanatig, hogy már csakugyan elkövetkezett az ideje, a mikor a védvámnak helyet kell adnia más és fontosabb igények számára. Abban a beszédében, a melyben Sir Peel Robert bejelentette 1846-beli törvényjavaslatát, jellemzően büszke nyiltsággal tagadta, hogy politikája megváltoztatott irányát kizárólag az irországi burgonya-termés elszerencsétlenedésének és az éhségtől való félelemnek kellene tulajdonitani. »Nem akarom — mondá — eltitkolni azt a vallomásomat, a melylyel tartozom a belátás és igazság haladásának, s nem tagadom, hogy nézeteim a védvám kérdésében változáson mentek keresztül... A hajó irányát nem akarom ma az 1842-ben szerzett megfigyelések szerint szabni meg.« Mindazáltal valószinű, hogy ha az ir éhség nem fenyegetett volna, az új törvényjavaslat előterjesztése határozatlan időre el lett volna halasztva. A gabna-törvényellenes szövetkezet kilátásai épen nem valának valami fényesek, midőn a szabad kereskedelem iránti törvényjavaslat benyujtását megelőző ülésszak bezárult. A

szavazatok, a melyekre a szövetkezet akkor a parliamentben számithatott, nem sokkal haladták felül azokat, a melyeket napjainkban a *home rule* *) szószolói biztosra vehettek. 1843-ban, vagy 1845. első felében még egyáltalán semmiből sem látszott, hogy Sir Peel Róbertnek megváltozott meggyőződéseit már a gyakorlati valóságban is szükségkép érvényesitenie kellett volna. Épen nem érthetetlen, tehát, hogy mikép eshetett légyen meg, hogy még egy messzelátó és lelkiismeretes államférfiú is, de a kit a mindennapi gyakorlati munkák vettek igénybe, hogyan mulaszthatta el komolyan számot vetni magával olyan rendszabályok életbe léptetését illetőleg, a melyek épen akkor nem látszottak különösen szükségeseknek s a melyeknek megvalósitása aligha keserű küzdelmek nélkül foghatott megtörténni.

TIZENÖTÖDIK FEJEZET.

Az éhség legyőzi Peel kormányát.

Látjuk, tehát, milyen állást foglalt el az ország két nagy pártja a szabad kereskedelem kérdését illetőleg. A Whigek folyton és következetesen közeledtek felé. Vezéreik ugyan még nem látták a módját, hogy a gyakorlati politika elvéül mikép lehessen elfogadni, de annyi nyilvánvaló volt, hogy már csak az idő, és pedig nem is hosszú idő kérdése, és el kell fogadniok. A Tory-párt vezére is napról-napra

*) Honi, belföldi kormányzat, Irország számára, a milyet az irek, függetlenül az angol kormányzattól, követelnek.

mind inkább ugyanabba az irányba érezte magát szorittatva. Mindkét vezér, Russell és Peel, addig már elment, hogy a szabad kereskedelem általános elvét elismerte. Peel előbb azt vitatta, hogy a gabona Angliában szükséges kivétel; Russell nem hitte, hogy elkövetkezett már ideje, a midőn csak, mint kivételről lehetne felőle beszélni. A szabad kereskedelem pártja, mely, igaz, parliamenti erejére nézve még csekélyke vala, de napról-napra hatalmasabbá vált az országban, egyik vezértől sem akart semmit elfogadni, csak a szabad kereskedelmet *sans phrase,* és ezt elfogadta volna akármelyik vezértől, ügyet sem vetve a párttekintetekre. Mindenki belátja, a ki csak valamit is ért a mi pártok szerinti kormányzásunk rendszerének érvényesüléséhez, hogy ennek a dolognak csakhamar el kelle dőlnie, az által, hogy e két nagy számottevő párt közül valamelyik szövetséget köt a szabad kereskedelem híveivel. Ha előre nem látott események közbe nem jőnek vala, valószinű, hogy a meggyőződés a Whigeken vett volna erőt, és hogy a dicsőség az övék lett volna, hogy a gabna-törvényeket ők törülték el. Ők nem voltak kormányon s nem igen látszott valószinűnek, hogy a magok erején egyhamar visszanyerjék a hatalmat, és a szabad kereskedelem pártja idővel megérheti vala, hogy nagyon kivánatos szövetségessé váljék. Hiában is próbálná valaki tagadni, hogy a politikai pártok meggyőződéseit a mi rendszerünk körében jó részt azoknak az esengései hajtják új és új változatokon keresztül, a kik nincsenek kormányon, felül akarván mulni azokat, a kik a hatalom székén ülnek. Az angol államférfiak is olyan formán térnek meg, a mint Navarrai Henrik katholikussá lőn — nem azt mondjuk, hogy valósággal azért változtatják nézeteiket, hogy a hatalom polczára választhatókká tegyék

magokat, de az a nézet-csere, a mely észrevétlen növekedett s a melynek, máskülönben, hosszú időre lett volna szüksége, hogy nyilvánossá váljék, ily módon szinvallásra van ösztönöztetve s szükségkép napfényre kerül. De a gabna-törvény-ellenes izgatás dolgánál olyan esemény lépett közbe, a mely fölött a pártoknak nincsen hatalmuk, s a mely a miniszter-elnök szándékát sietségre sarkantyuzá. Mr. Bright sok év multán, midőn meghalt barátja, Cobden, fölött dicsbeszédét tartá, egy szép mondatban adta elé, hogy mi történt: »Maga az éhség, mely ellen háborút viselénk, egyesített minket.« 1845. őszén megkezdődött a burgonyarothadás Irországban.

Ismeretes dolog, hogy Irország munkája után élő népe tulnyomó nagy többségének léte teljesen a burgonyától függ. Az éjszaki tartományban, hol a lakosság scot eredetű, még mindig a zab-liszt szolgáltatja a fő-táplálékot; de a déli és nyugati tartományokban a parasztság legnagyobb része valósággal a burgonyából és egyedül a burgonyából él. Ezekben a kerületekben egész nemzedékek nőttek föl, éltek, házasodtak és haltak meg, a nélkül, hogy valaha húsos ételt csak kóstoltak volna is. Nyilvánvaló volt, tehát, hogy a burgonyatermés elszerencsétlenedése az éhséget jelentette. A dolgos osztályból sokan vagy csak kevés, vagy épen semmi, pénzbeli bért sem kaptak. Abból éltek, a mit úgy neveztek, hogy »kunyhós bérleti rendszer« — más szókkal, az emberek oly föltétellel dolgoztak a földtulajdonosnak, hogy egy kis föld-darabkát magok is kaptak használatukra, hogy azon termeszszenek burgonyát, mint magok és családjok egyetlen táplálékát. 1845. őszén jött a hir, hogy a hosszas esőzés, meg borult időjárás és hideg ve-

szélyezteti, ha ugyan már egészen meg nem semmisitette, egy egész nép élelmét.

Sir Peel Robert minisztériuma egyre-másra élénk tanácskozásokat tartott. Az emberek kezdték kérdezgetni, ha készülnek-e a parliament összehivására s ha elhatározta-e a kormány magát a merész politikára? A gabna-törvényellenes szövetkezet tele torokkal követelte a kikötők felszabadítását. Maga a miniszterelnök is nagyon hajlott ehhez a megoldási módhoz. Társait mindenképen arra akarta rávenni, hogy a külföldi gabona behozatalát gátló minden megszoritást föl kell függeszteni, vagy egy kormány-rendelet által, vagy pedig össze kell hívni a parliamentet s a trónról ajánlani ezt az intézkedést. Ma már tudjuk, hogy Peel, midőn e tanácsot terjesztette társai elé, egyszersmind az iránti kételyét is kifejezte, ha vajon lehető lesz-e valaha e megszoritások visszaállitása, ha egyszer föl voltak függesztve. S bizony ez a kétség mindenkiben föl kellett, hogy merüljön. A szövetkezet nyiltan kijelentette, hogy az egyik ok, a miért a kikötők fölszabaditását követelte, épen az volt, hogy egyszer fölszabadítva, többé soha sem lehet majd elzárolni őket. Ez a kétség elég volt Sir Peel Róbert némely hivataltársának. Valóban csodálatra méltónak tetszik ma, hogy felelős miniszterek hogyan küzdhettek olyan megszoritások föntartása mellett, a melyek olyan népszerűtlenek és védhetetlenek valának, hogy, ha egyszer, mindegy, akármiféle kivételes szükség kényszere nyomán, fölfüggesztik vala, többé soha és semmiképen sem lehet vala érvényöket helyreállitani. Azonban Wellington herczeg és Lord Stanley ellenezték a kikötők felszabadítását, és az inditvány megbukott. A kormány csak annyit határozott el, hogy egy bizottságot nevez ki, az irországi kerületek főnökeiből, hogy

lépéseket tegyen az éhség gyors kitörésének meggátlására, és ezzel el volt ejtve az őszi ülésszak gondolata. Maga Sir Peel Róbert ily finomul irta le, hogy mi módon fogadták társai előterjesztéseit: »A cabinet igen jelentékeny többsége megtagadta helyeslését azoktól az indítványoktól, a melyeket igy terjesztettem eléjök. Csakis három társam szólalt föl mellettök: Aberdeen Earlje, sir Graham Jakab és Mr. Herbert Sidney. A cabinet többi tagjai, némelyik az ajánlott rendszabályok elvét ellenezvén, mások a miatt, mivel még nem szólott elég bizonyiték a mellett, hogy szükségesek, megtagadták tőlök a helybenhagyást.«

Egész Irországban azonban minden száj a kikötők fölszabaditása mellett szólalt föl. A dublini községházán székelő segély-bizottság egész sor határozatot bocsátott ki, teljesen kétségbevonhatatlan bizonyitékok alapján jelentve ki meggyőződését, hogy a vész már is jóval többet, mint egy harmadát, elpusztitotta Irország egész burgonya-termésének, és hogy a rothadás még nem szünt meg terjedésében, sőt ellenkezőleg napról-napra mind többet és többet semmisit meg a burgonyából. »Észszerűen még csak hozzá sem lehet vetni,« állitá, továbbá, a nyilatkozat, »hol lesz a határa hatásának, közel az egész többi termés teljes elpusztitásához;« és az okmány azzal végződött, hogy vádat emelt a minisztérium ellen, a miért nem szabadítja föl a kikötőket, vagy pedig a parliamentet, a rendes megnyilta előtti időben, nem hívja össze.

Lord Russell János, két vagy három nappal e határozatok közzététele után, levelet intézett Edinburghból választóihoz, London belvárosának (City) polgáraihoz — egy levelet, mely e kormányzat történeti oklevelei közé tartozik. A levél a gabna-törvényellenes szövetkezet elveihez való

teljes áttérését adja hirül. Bizonnyal a burgonya-termés elszerencsétlenedése volt levele legközelebbi oka. »A határozatlanság és halogatás« — irta Lord Russell János — »olyan romlást, annyi szenvedést idézhetne elő, hogy rettenetes csak elgondolni is. . . . Immár nem érdemes a fáradtságra a határozott vám-tételek mellett küzdeni. A szabad kereskedelem pártja 1841-ben beleegyezett volna a buza 8 shillinges vámjába quarterenként s néhány év mulva még inkább leapadhatott volna e vám s a végén egészen megszünhetett volna. De, ha ma bármely vámot vetünk ki a nélkül, hogy gondoskodnánk rövid időn való eltörléséről, csak meghosszabbitana egy harczot, a mely már eddig is bőven elég szenvedélyeskedést és elégületlenséget termett.« Lord Russell János aztán közegyetértésre hívta föl az elméket, hogy vessenek véget annak a rendszernek, a melyről »bebizonyosodott, hogy a kereskedelem emésztő betegsége, a földmívelés mérge, az osztályok közötti visszavonás forrása, a nép szegénységének, járványainak, halandóságának és büneinek okozója.« Végül a levél irója jelentős czélzást tett arra, hogy a kormány, mintha, valami ürügyet keresett volna a fennálló gabna-törvények feladására, szorgatva a közönséget, hogy szolgáltassák neki mind azt a mentséget, a mennyit csak kivánhat »kérelmek, feliratok, előterjesztések alakjában.«

Maga Peel elbeszéli nekünk Emlékirataiban, hogy milyen hatást tett e levél az ő saját elhatározásaira. »El nem maradhatott — mondja — hogy igen lényeges befolyást ne gyakorolt légyen a közvéleményre s a mi tanácskozásaink tárgyára a cabinetben. Igazolta azt az itéletet, hogy a Whig-párt el volt határozva a gabna-törvényellenes szövetkezettel való egyesülésre, követelve a gabna-tör-

vények teljes eltörlését.« Peel ekkor már nem akarta a kikötőknek egyszerü fölszabadítását inditványozni. Azt gondolta, hogy ha a Whig vezér által kiszabott feltételekből a legkevesebbet is elfogadnák, meghódolásnak fogna tetszeni. Akkor még bőven elég lett volna, a mikor először ő ajánlta ezt kormányának, és, ha akkor az országnak úgy lehetett volna oda nyujtani, mint az egész minisztérium önkéntes elhatározásának eredményét, úgy tünt volna föl, mint az események és az emberek alkotása. De most tenni ezt, már gyerekes lett volna s úgy látszott volna, hogy ügyetlen játékot űznek a kérdéssel. Sir Peel Róbert, tehát, azt javalta cabinetjének, hogy a parliament korán hivassék össze, azzal a czélzattal, hogy olyan intézkedéseket terjeszszenek elő, a melyek annyit érjenek, mint a gabna-törvények gyors eltörlése.

Ez ajánlat bölcs vala. Csakugyan mellőzhetetlen is volt már. Hanem azért mégis nem hihető, hogy a pártatlan utókor valami nagyon magasra fogná becsülni azt a bölcseséget, a mely által a két nagy angol párt e nagy jelentőségű események közepette elhatározásában magát vezetteté. Ugy látszik, hogy sem a Whigek sem a Toryk nem azért határozták el magokat, mivel a tények vagy elvek úgy követelték, hanem csakis azért, mivel meg akartak alkudni a pillanat politikai szükségével. Maga Sir Peel Róbert tagadta, hogy őt az irországi éhszükség vas keze kényszeritette volna arra az elhatározására, hogy a gabnatörvényeket el kell törülni. Benne már kifejlődött az a meggyőződés, hogy e törvények elvöknél fogva rosszak. Lord Russell János is már régóta hajlott ehhez a meggyőződéshez. De a szövetkezetnek magának kelle magán segítenie, a maga csekélyke számával állván a két pártból álló túl-

nyomó nagy többséggel szemben, egész az ülésszakig, mig Peel előterjesztette volna a gabna-törvények eltörlése iránti inditványt. Bizonyos, hogy Lord Beaconsfield valami olyan túlhajtás-félét enged meg magának, midőn azt mondja »Lord Bentinck György élete« czimű könyvében, hogy az 1845. évi ülésszak bezárta majdnem egészen elnémulva találta a szövetkezetet. De az nem valótlan, hogy, a mint mondja, »a manchesteri szövetségesek, úgy látszott, még diadaluk előestéjén sem állottak a parliamentnek és az országnak legkisebb kegyében is.« »Egyszerre vesztettek a választásoknál és a képviselőházban, mely kevesbbé kezdett hallgatni reájok, és a teljes és rögtöni eltörlés ügye úgy látszott, nem kevesbbé volt reménytelen állapotban akkor, mint, a mikor végetlen nehéz körülmények között, először és egyedül a Villiers Károly finom ékesenszólása és élénk érzelmessége támogatta.« Bizonynyal Lord Beaconsfieldnek kelle legjobban tudnia, hogy akkor mely ügyet hallgatott s melyet nem hallgatott szivesen a képviselőház, és mégis, bátrak vagyunk kételkedni, még az ő biztositása után is, ha vajon a szövetkezet és szószólói vehették-e bármily mértékben is észre, hogy a parliament figyelme csökkent volna irányukban. Ám, a választásoknál szenvedt veszteségek minden kétségen felül állanak. Olyan tény ez, a melyre még Lord Russell János is czélzott emlitett levelében, a mely akkora mozgalmat keltett. »Nem lehet tagadni« — irta Lord Russel János — »hogy sok városi és fővárosi választás 1841-ben s nehány 1845-ben mintha a mellett az állitás mellett bizonyitott volna, hogy a szabad kereskedelem nem népszerű a polgárság nagyobb része között.« Ez, akármi okból származzék is, nagyon közönséges jelenség politikánk történetében. Az olyan mozgalmak, a melyek

elején a gyors föllendülés kilátásával indúlnak meg, mintha bizonyos idő múlva veszítenének erejükből, úgy, hogy sok szemlélő azt is szokta hinni, hogy már csak nehány komoly és vakbuzgó ember működik érdekökben és gondol velök. Ilyenkor aztán hirtelen magáévá teszi az ügyet valamely nagy befolyású miniszter és az egyik parliament ékje vagy akasztó horga a másodiknak nagy párt-vitájává válik, a harmadiknak pedig befejezett győzelmévé. Ebben a szóban forgó esetben kétség sem férhet hozzá, hogy a szövetkezet, mintha valamennyire veszitett volna erejéből és befolyásából, épen teljes diadalának előestéjén. Annak, bizony, a legnagyobb optimistának kell a parliamenti kormányforma felőli itéletre nézve lennie, a ki a szabad-kereskedés végelfogadásának módját teljesen kielégitőnek akarja tartani s a ki mind csupa dicséretet kiván ez esetben a mi két nagy politikai pártunk elhatározásaira árasztani. Az ilyen egészen kielégitett embert igen rendén volna megkérni, hogy ugyan magyarázza meg, mi volt az oka, hogy az ilyen védvámos rendszert, mikor már minden gondolkodó államférfiú magában véve rossznak kezdte itélni, soha senkinek sem jutott eszébe eltörlésére való tekintettel venni birálat alá, mindaddig, mig egy hatalmas esemény kényszere és a pártvezérek versenyző ajánlatai kikerülhetetlenné nem tevék eltörlését? A gabna-törvények, mint ma már mindenki elismeri, súlyos teher valának Anglia szegény és munkásosztályára nézve. Lord Russell János igazságosan irta vala, hogy ezek »a kereskedelem emésztő betegsége, a földmívelés mérge, az osztályok közötti visszavonás forrása, a nép szegénységének, járványainak, halandóságának és bűneinek okozója.« Mindez egészen független volt a burgonya-vész rohamos és ideiglenes szerencsétlenségétől, a mely, külön-

ben, akkor, a mikor Lord Russell János ezt a levelet irta, nem fenyegetett azzal, hogy távolról is olyan végzetessé válhasssék, mint a milyennek később bizonyult. Az ember, igazán, el nem fojthatja azt a kérdést, hogy ugyan meddig türték volna, hogy a gabna-törvények, ekkép emészszék a kereskedelmet és földmívelést, hogy visszavonást idézzenek föl az osztályok között és hogy a nép között szegénységet, halandóságot és bűnöket szüljenek, ha az irországi burgonya-vész nem tette volna szükségessé, hogy halogatás nélkül tenni kell valamit?

Mindazáltal, a burgonya-vész sugalta a Lord Russel János levelét és a Lord Russell János levele sugallta Sir Peel Róbert ama meggyőződését, hogy valamit tenni kell. Ekkor legtöbb hivataltársa hajlandó volt vele tartani. A miniszter-tanácsot november 25-dikén tartották meg, majdnem rögtön a Lord Russell János levelének közzététele után. E tanácsban Sir Peel Róbert inditványozta a parliament összehívását a végett, hogy sürgős intézkedések tétessenek az irországi éhszükség leküzdésére, de egyszersmind azzal a szándékkal is, hogy oly törvényjavaslatok jelentessenek be, a melyek alkalmasak legyenek előkészíteni útját a gabna-törvények eltörlésének. Lord Stanley még mind ingadozott s időt kért elhatározásának megfontolására. Wellington herczeg változatlanúl ragaszkodott egyéni véleményéhez, hogy a gabna-törvényeket fönn kell tartani; hanem azért együgyü jámborsággal azt is kijelentette, hogy közéletbeli egyetlen czélja, »hogy Sir Peel Róbert kormánya föntartassék a királynő javára.« »Az ország jó kormánya«, mondá a hajthatatlan és egyszerű hős, »fontosabb, mint a gabna-törvények, vagy bármely más tekintetek.« Az ember mosolyoghat a jó kormány e fogalma fölött,

melynek semmi gondja rá, hogy az a kormány milyen törvényeket inditványoz; némileg emlékeztet a történelem ama hires tanulmányozására, a mely ügyet sem vetett az évekre és helyekre. De a herczeg szigorúan a szerint az elv szerint járt el, a melyet magának a kötelességről alkotott, a midőn kijelentette, hogy, ha Sir Peel Róbert azt látja, hogy a gabna-törvények eltörlése — nem helyes, vagy kivánatos Anglia jólétére nézve, hanem — szükséges Sir Peel Róbert állásának »a parliamentben és a közvéleményben való« fentartására, akkor ő egész teljében támogatni fogja a javaslatot. Ellenben Lord Stanleyt a végén sem lehetett más véleményre téríteni. Időt kért magának a megfontolásra s valóban úgy látszik, hogy teljes erejével azon volt, hogy rábeszélje magát, hogy maga is beletalálhatja magát abba az új helyzetbe, a melyet miniszterelnöke elfoglalt. E közben egész Londonban és mindenütt az országban a legmagasabb fokra hágott a közérzület izgalma. A *Times* deczember 4-diki száma azzal az újdonsággal állott elő, hogy a minisztérium elhatározta magát, és hogy a trónbeszéd az ülésszak megnyilta alkalmával ajánlani fogja a gabna-törvények fontolóra vételét, előkészitéseül teljes eltörlésöknek. Nagy föladat lett volna még fokozni azt az izgalmat, melyet ez újdonság meglepő volta keltett. A kormány-lapok méltatlankodva és nem igen válogatott szavakban bélyegezték valótalanságnak. Hosszú czikkek erősen bizonyitgatták, hogy még ha igaz volna is a tény, a melyet igy kikürtöltek, a *Times*-nak még akkor is lehetetlen lett volna tudnia felőle. Disraeli »Coningsby«-jében Mr. Rigby a legvilágosabb és meggyőzőbb érveket sorolja föl először annak igazolására, hogy Lord Spencer nem lehet meghalva, mint a hír mondja vala; továbbá, hogy, még ha meg volna is halva, e

tényt lehetetlen volna, hogy ismerjék azok, a kik arra vállalkoztak, hogy kihireszteljék, — és Mr. Rigbyt alig lehet elhallgattatni még egy nagy herczeg ama biztositásai által is, hogy ő a Lord Spencer egyik végrendeleti végrehajtója s igy hát bizonyos, hogy Lord Spencer meghalt. A *Times* hirét is ilyen módon czáfolták nagy tűzzel és igen komoly képekkel. »Nem lehet igaz;« »a *Times* nem szerezhetett tudomást felőle;« »ha igaz volna is, hivatali titoknak kelle lennie;« »senki, a ki kivűl áll a cabineten, nem tudhat belőle semmit;« »ha valaki a kormányon kivül álló tudhatná is, nem a *Times* volna az;« akkor is ez, vagy az, vagy a másik egyén avagy hirlap volna az — és igy tovább. Sokkal azután is, hogy még a Mr. Rigby vitázó erején felül is bizonyossá vált, hogy a hir, legalább a mennyiben a miniszterelnök elhatározását illette, igaz volt, a közönség akkor is folytatta a pro és contra vitázást a fölött, hogy mi módon juthatott a *Times* a titok birtokába. A köztudomásra jutott általános következtetés az volt, hogy egy szép és kellemes hölgy, valami politikai cselszövénynyel a fejében, addig hizelgett a cabinet egy szép fiatal tagjának, mig valahogyan kierőszakolta tőle a titkot, és hogy aztán e hölgy közölte a dolgot a *Times*-szal. Nem lehetetlen, hogy ez a dolog helyes magyarázata. Sok olyan ember is elhitte, a kik abban a helyzetben lehettek, hogy helyesen itéljenek a lehetőségek fölött. Más felől szerepelt ott bizonynyal elég jel és adat, a melyekből valami ravasz politikus kitalálhatta a következendőket, a nélkül, hogy valami szoknyás diplomatának közbe kellett volna lépnie. Ma különösnek tetszik, hogy a közönség annyit nyugtalanitotta magát az értesülés forrásának találgatásával, még akkor is, mikor már bizonyossá vált, hogy maga az értesülés lényegében igaz volt.

Ennyiben kétségen kivül az volt, ha mindjárt nem az egész igazságot mondotta is el s előre nem is mondhatta. Mert még előbb isten-ítéletnek kelle történnie, mielőtt a miniszterelnök foganatba indíthatta terveit. A hírt a *Times* deczember 4-dikén tette közzé. Heves czáfolatoknak levén kitéve, 6-dikán ismétlé állitását. »Föntartjuk eredeti hírünket, hogy a parliament kora januárban fog összegyülni, és hogy a gabna-törvények eltörlése iránt inditványt fog tenni az egyik házban Sir Peel Róbert, a másikban pedig Wellington herczeg.« A kormány kisebbsége, azonban, e közben hajlíthatatlannak tanúsitotta magát. Lord Stanley és Buccleuch herczeg kijelentették a miniszterelnöknek, hogy semmi olyan intézkedésben részt nem vehetnek, a melynek végkövetkezése a gabna-törvények eltörlése lenne. Sir Peel Róbert úgy látta, hogy ily körülmények közt nem tudná czélját kielégitő módon megvalósitani s ezért sietett lemondásával a királynőhöz. »A cabinet többi tagjai, azt hiszem kivétel nélkül, ugyanezen a véleményen valának« — ezek Sir Peel Róbert saját szavai — »és ily körülmények közt azt tartottam, hogy kötelességem fölajánlani lemondásomat ő Felségének. Deczember 5-dikén Wight szigetére, Osborne-ba útaztam s alázatosan esedeztem, hogy kegyeskedjék ő Felsége föloldani engem oly kötelességek alól, a melyeket, érezém, többé nem tudnék ő Felsége szolgálatában haszonnal teljesiteni.« Mindjárt más nap, hogy a *Times* nevezetes hírét közzé tette, épen az előtt való nap, hogy a *Times* ismétlé és föntartotta, a miniszterelnök, a kinek inditványoznia kell vala a gabna-törvények eltörlését, visszalépett tisztétől.

Quem dixere chaos! Nyilván, zürzavarnak kelle ismét következnie. Lord Russell Jánost elhivatták Edinburghból.

Levele, bár minden ilyes czélzata nélkül, őt jelölte ki ama férfiúképen, a kinek a Sir Peel Róbert helyére kelle lépnie. Lord Russell János Londonba jött s minden tőle telhetőt elkövetett, hogy a helyzet sok mindenféle nehézségeit leküzdje. Pártja nem valami erős vala az országban és a képviselőházban nem volt meg a többsége. Nagyon természetesen azon igyekezett, hogy Peeltől kezességet nyerjen arra nézve, hogy támogatni fogja a gabna-törvények teljes és rögtöni eltörlését. Peel, a királynőnek irva, »alázatos sajnálkozását fejezi ki a fölött, hogy nem tudja kötelességével megegyeztethetőnek tartani, hogy egy ilyen fontos kérdésnek a parliamentben való elintézésére vállalkozzék, le levén kötelezve olyan természetű megelőző viszonyok iránt, mint a milyenekbe való belépésre most fölhivatik.« Lord Russell János helyzete kétségbeejtő vala. Az kényszeritette bele, hogy Sir Peel Róbert egy vagy két collegája nem volt hajlandó főnökük politikáját elfogadni. De már maga egy olyan befolyással rendelkező férfiúnak, mint Lord Stanley, ilyen hajthatatlan ellenzése, elég világosan jelezte, hogy a szabad kereskedelem elveinek keresztülvitele nem történhetik meg a birtokosok pártjának merev ellenállása nélkül. Látnivaló, tehát, hogy az egész koczkázat és teher Lord Russell Jánosra nehezedett; most, pedig, Sir Peel Róbert még csak kötelezettséget sem akart vállalni, hogy föltétlenül fogja azt a politikát támogatni, a melyről tudva volt, hogy épen az övé. Lord Russell János épen akkor mutatta meg jellemző bátorságát. Elhatározta magát, hogy minisztériumot alakit, parliamenti többség nélkül. De a sors nem mérte rá, hogy isten-itéletet koczkáztasson. Lord Greynek, a ki pár hóval az előtt még Lord Howick vala s épen akkor örökölte apja czimét (a méltóságos Grey Ká-

roly Earlét, ki Fox gyámfia s elnöke vala annak a kormánynak, a mely keresztülvitte a reform-törvényt és eltörülte a rabszolgaságot) — Lord Greynek, mondom, komoly kifogása volt a Lord Palmerston külügyi politikája ellen s ezek ketten nem vállalhattak egy minisztériumban tárczát, a mint, pedig, Lord Russell János tervezi vala. Lord Grey ahhoz a nézethez is erősen ragaszkodott, hogy helyet kell ajánlani a cabinetben Mr. Cobdennek is; de más nevezetes Whigek sehogy sem vehették magokat rá, hogy az igazságnak és a józan okosságnak nagyobb áldozatot hozzanak, mint épen csak azt a javaslatot, hogy a kereskedelmi tanács alelnökségét kell fölajánlani a szabad kereskedelmi mozgalom vezérének. Mr. Macaulay leirja ez eseményeket egy edinburghi választóhoz intézett levélben. »Minden tervünket dugába döntötte Lord Grey, ki kifogást tett ellene, hogy Lord Palmerston legyen a külügyi titkár. Remélem, hogy a közérdek nem fog e miatt szenvedni. Most már Sir Peel Róbertnek kell a kérdés megoldását kezébe vennie. Bizonyos, hogy ő meg tudja oldani. Semmiképen sem bizonyos, ha mi meg tudtuk volna-e? Mert mi az utolsó emberig támogatni fogjuk őt — mig azok közűl, a kik most a kormányon vannak, egy jó rész nem fogott volna minket támogatni.« Macaulay levelének egy részlete különös érdekkel olvasható. »A legelső pillanattól kezdve« — irja — »megmondottam Lord Russell Jánosnak, hogy én csak egyetlen dologra teszek föl mindent s ez a gabna-törvények teljes és rögtöni eltörlése, hogy a fokozatos eltörlésre vonatkozó ellenvetéseim legyőzhetetlenek; de, hogyha a teljes és rögtöni eltörlésre szánja el magát: minden más kérdésre nézve teljesen és föltéttelenül rendelkezése alá bocsátom magamat; hogy elvállalok bármely hivatalt, vagy, ha kell, hiva-

tal nélkül is megelégszem, épen, a mint neki legjobban tetszik; és hogy soha, az én részemről, semmi személyes igény vagy féltékenykedés formájában terhelni nem fogom.« Senki sem kételkedhetik Macaulay őszinteségében és czélzatai tisztaságában. De azért meglepő látnunk azt a változást, a melyet alig valamivel több, mint két évi izgatás nézeteiben előidézett a rögtöni és föltéttelen eltörlés politikájának kérdésére nézve. Az 1843-as év februárjában mutatta ki az edinburghi választók előtt, hogy milyen esztelen dolog visszautasitani a kérdés kiegyeztetését, és 1845. deczemberében azért ir Edinburghba, hogy megirja, hogy az egyetlen egy dolog, a melyre mindent föl kell tennie, a teljes és rögtöni eltörlés. A gabna-törvényellenes szövetkezet ugyancsak meg lehet elégedve azzal a munkával, a melyet elvei terjesztésében végezett. Maga a szövetkezet meglehetős nyugodtan várt, miközben a pártok e csekélyke versengései és zavarai folytak. Most már jól tudták, hogy ám, kerüljön hatalomra a ki épen akar, az ő politikájoknak sikerülnie kell. A szövetkezet egy gyülésén, a mely ez emlékezetes hónap 17-dik napján a Covent-gardeni szinházban tartatott, mi közben az egyezkedések még mindig folytak, Mr. Cobden kijelentette, hogy ő és barátai nem is törekedtek akár a kormányon, akár a kisebbségben levő párt közül egyikhez csatlakozni. »Mi is közreműködtünk, de egyetlen elvet és egyetlen czélt tartva szemünk előtt; és ha ez elvet még csupán csak hat hónapig fönn tudjuk tartani, el fogunk jutni arra a pontra, a mely után oly rég és oly aggodalmasan esengtem s a midőn a szövetkezet szét lesz oszlatva alap-elemeire, elveinek diadalmaskodása által.«

Lord Russell János látta, hogy lehetetlen a minisztériumot megalkotni. Jelentette a királynőnek vállalkozása

meghiúsultát. Valószinű, hogy, miután minden tőle telhetőt megtett, nem vala különösebben elszomorodva, azt tapasztalván, hogy igyekezete sikertelen maradt. A királynőnek Sir Peel Róbertet Windsorba kelle hivatnia, hogy kijelentse neki kérését, hogy vegye vissza lemondását s maradjon meg szolgálatában. Peelnek, természetesen, csak engednie lehetett. A királynő készségesen időt akart engedni neki, hogy érintkezésbe tegye magát társaival, de Peel igen bölcsen azt tartotta, hogy sokkal nagyobb nyomatéka lesz szavának, ha egyenesen arra szólitja fel őket, hogy támogassák egy már elhatározott kisérletnél, a melynek kivitelét immár valósággal elvállalta. Ehhez képest deczember 20-dikán Windsorból úgy tért vissza, mint a ki »a korona első miniszterének minden teendőit ismét fölvállalta.« Buccleuch herczeg szintén csatlakozott a politikához, melyet Peel most keresztülviendő vala, de Lord Stanley hajlíthatatlan maradt. Ez utóbbi helyét, mint a gyarmatok államtitkára, Mr. Gladstone foglalta el, ki azonban, elég különösen, nem tudott üléshez jutni a parliamentben az egész eseményekben gazdag ülésszak alatt, mely ezekre következett. Mr. Gladstone Newark képviselőjeképen ült vala a házban, de ez a városka a Newcastle herczeg befolyása alatt állván, a ki megvonta támogatását a miniszteriumtól, Mr. Gladstone az új választás alkalmával nem lépett föl jelöltként, hanem nehány hónapig képviselőházi ülés nélkül maradt. Sir Peel Róbert pedig, hogy saját szavait idézzük Lieven herczegnőhöz intézett egy leveléből, megint kormányra lépett »nagyobb készséggel és kilátással a közszolgálat teljesitésére, mint a mennyivel rendelkeztem volna, ha el nem hagytam volna.« Ugy érzé magát, a mint mondá,

»mint olyan ember, ki ismét életre kelt, miután már elmondták fölötte a gyászbeszédet.«

A parliamentet januáriusra hívták össze. E közben könnyen lehetett látni, miként fogják a védvámosok és a legszélsőbb Toryk általában fogadni a Sir Peel Róbert előterjesztéseit. Védvámos gyüléseket tartottak az ország különböző részeiben s ezeken mindenütt egyhangulag előre is elkárhoztatták az ismét elnöki székbe ültetett miniszter politikáját. Több ilyen gyülésen határozatokat fogadtak el, a melyek épen olyan hitetlenséget fejeztek ki a miniszterelnök, mint az éhség iránt. A legszertelenebb méltatlankodással sújtották még csak a gondolatát is, hogy olyanszerű éhség fenyegethessen, a mely indokolhatná hűtlen föladását azoknak az elveknek, a melyek a gazdák számára gabonájok bizonyos határozott árát biztositják, vagy legalább elejét veszik, hogy az árak azon a szinvonalon alulra essenek, a melyet ők haszonhajtónak tekintenek. Azoknál a tagadó tiltakozásoknál, hogy nem is lesz éhség, nem kevesebbé volt badar egyik-másik azok közül a mentő eszközök közül, a melyeket indítványozgattak ellene, ha csakugyan el találna következni. Az akkori Norfolk herczeg különös hirre vergődött jótékony indítványával, a melylyel egy szerencsétlen, éhséggel küzdő népnek kedveskedett. Azzal állott elő, hogy az éhség elleni csoda-szerképen egy saját találmányú fűszeres növény-por keveréket ajánlgatott.

A parliament összeült. A megnyitás napja 1846. januárjának 22-dike vala. A királynő személyesen nyitotta meg az ülésszakot s a trónbeszéd jó hosszan kiterjeszkedett Irország helyzetére és a burgonya-termés elszerencsétlenedésére. A beszédben egy jelentős mondat fordúlt elő. »Nagy megelégedésemre szolgált«, mondák az ő felsége szájába

adott szavak, »valahányszor beleegyezésemet adhatám az olyan rendszabályokhoz, a melyeket időről-időre azzal a számítással terjesztétek elém, hogy nyomukon előhaladást nyer a kereskedelem és ösztönt a házi kézmű és ipar az által, hogy eltörültettek a kirekesztő- és enyhittettek a véd-vámok. Most ajánlom, hogy vegyétek azonnal fontolóra, ha vajon azt az elvet, a melynek alapján e szerint jártatok el, nem lehetne-e előnyösen még nagyobb mértékben alkalmazni?« Mielőtt még a trónbeszédre adandó válaszfelirat beterjesztetett volna, Sir Peel Róbert kijelenté a kormány abbeli szándékát, hogy a lehető legrövidebb idő alatt olyan rendszabályokat kiván a képviselőház tárgyalása alá bocsátani, a melyek az ország kereskedelmi- és pénzügyeivel állanak összefüggésben.

Alig van mozgalmasabb és izgatóbb jelenet, mint a milyet a képviselőház tár elénk az olyan estéken, a midőn valamely nagy vitát lehet várni, vagy a midőn valamely jelentős nyilatkozat fog tétetni. Az egész gyülekezeten általános moraj zúg végig, mint a szél fuvalma keresztül a tengeren. Az ilyen pillanatokban mintha az egész ház egyetlen test volna, a melyet csak egy vágy hat át. A miniszteri padok, az ellenzéki első padok tele a politikai tekintély és a historiai nevek férfiaival. A többi padok is mindenfelé tömve-tele, a mennyi csak beléjök fér. A tagok, a kik nem juthattak üléshez — ilyen alkalmakkal jókora szám — kivűl állanak a korláton, vagy kénytelenek helyet keresni magoknak az oldal-karzatokon. A kitünőségek nem szoritkoznak csak épen a kormánypárt, vagy az ellenzéki vezérférfiak padjaira. Itt is ott is, a független tagok közt, meg a két oldalt elfutó átjáró útakon is lehet befolyásos és hires férfiakat látni. Az 1846. évi parliament megnyiltakor ezt kü-

lönösen is lehetett tapasztalni. A szabad kereskedelem ügyének vezetői, emelkedő hirnevökkel, majdnem harmadik nagy pártként tüntek föl a képviselőházban. Az idegenek karzata, az elnöki karzat ilyen estéken csordultig tele van. Ha az ember végig nézi az egész házat is, sehol egyetlen üres helyet nem lát. Még a beszélgetés morajában is feszült aggodalom hangja szól, a mint végig hullámzik a padok közt. A miniszter, kinek szembe kell fordúlnia e házzal s megtenni nyilatkozatát, melyet mindenki a leglázasabb izgatottsággal vár, a becsvágyók szemében irigylésre méltó ember. Ez alkalommal minden kiváncsiságot ébresztett. Mit készült a miniszter kijelenteni? Mikor és milyen módon fogja kijelenteni? Fognak-e a Whig vezérek szólni a miniszter nyilatkozata előtt? Fognak-e a szabad kereskedelem emberei? Milyen hang fogja a feszült várakozásban levő képviselőháznak jelezni azt az irányt, melyet a politikai események veendők? A trónhoz intézendő felirat inditványozása a dolognak mindig csak formasági oldala. Még Cicerónak, vagy Burke-nak is nagy feladat volna valami nagyon érdekesnek lennie ennek a munkának végeztében. Másfelől, kitünő szerencse ez egy fiatal kezdőre nézve. Ilyenkor a ház büszkén elnéző hangulatban szokott lenni s kész a legközönségesebb középszerűség szinvonalán csak valamivel felül álló szónoki tehetség leghalványabb bizonyitékát is üdvözölni. Alig tudna is valami badarat, vagy megbotránkoztatót mondani, valamig tökéletesen el nem veszti a fejét s bolondot nem csinál magából; másfelől pedig a legnagyobb könnyűséggel és gyönyörűen elmondhatja azt a sok kicsinyes semmit s kegyes tapsokat fogadhat attól a gyülekezettől, a mely arra számit, hogy meggyötrik, s kétszeresen lekötelezve érzi magát az olyan szónok irányában,

a ki csak a legcsekélyebb mértékben is megczáfolja ezt a várakozását. Ám, ezzel a szóban forgó alkalommal a felirat előterjesztőjének és támogatójának kötelessége különösen megpróbálta az embert, mert ez uttal kizárólag csak köznapi nyilatkozatokkal kelle a kiváncsi Ház és egy érdekes nyilatkozat közé ékelniök magokat. E kötelesség teljesitését azonban némileg csipőssé tette az a körülmény, hogy a beszédekből minden kétséget kirekesztő módon kitetszett, hogy a felirat előterjesztője tisztában volt az iránt, hogy mit lesz a kormány teendő, mig az előterjesztés támogatójának a leghalványabb képzete sem volt az egészről.

De, hát, a formaság immár véget ért. A feliratot előterjesztették s támogatója is elmondta a magáét. Az elnök felteszi a kérdést a felirat elfogadása iránt. Most van hát az ideje a vitának, ha egyátalán lesz vita. Ilyen alkalommal mindig foly egy kis beszéd, de rendesen ez is csak a formaság egy része, mint maga a fölirat. Tudnivaló, hogy az ellenzék vezére fog valami olyan körülbelül semmit mondót mondani; hogy két vagy három tag általánosságban morogni fog a minisztérium ellen; hogy a kormánypárt vezére felelni fog és azzal vége az egész dolognak. Ez úttal, azonban, bizonyos volt, hogy valami nagy fontosságú nyilatkozat fog tétetni, a kérdés csak az volt, hogy mikor következik az? Talán senki sem várta épen úgy, a mint történt. Talán semmi sem lehet oly szokatlan, mint, hogy a többség vezére nyissa meg a vitát az ilyen alkalommal — Sir Peel Róbert, pedig, rendesen a formaságok embere vala, a ki a vert úton szeretett járni mindenben, a mi csak a képviselőház dolgait illette. Épen ezért, egyetlen várakozó szem sem fordúlt a miniszteri pad felé, a mikor az elnök a formaszerű kérdést föltette. Inkább azt várták, hogy Lord Russell János, vagy

Mr. Cobden fog fölállani. De a meglepetés moraja járta be a Ház minden zugát, csakhamar tudtára adva azoknak, a kik a kincstárnoki padig nem láttak, hogy valami szokatlan dolog történt; s egy pillanat és a miniszterelnök hangját lehetett hallani, azt a bámulatos hangot, a melyről Lord Beaconsfield azt mondja, hogy soha életében olyan formát sem hallott a Házban, »épen csak, ha kiveszszük az O'Connell éles, átható hangját« — s mindenki tudta, hogy a nagy nyilatkozat egyszerre következik.

Azonban épen akkor kissé még késett a nyilatkozat. Azt lehetett gondolni, hogy a miniszterelnök elhatározott szándoka az volt, hogy egyszerre nem tér rá a dologra. Hosszas és modoros fejtegetésekbe bocsátkozott s azt a módot magyarázgatta, hogy mikép változtak meg nézetei a szabad kereskedelem és a védvám kérdésére nézve, és kimerítő számadatokat sorolt föl annak kimutatására, hogy a vámok alább szállitását mindig a földjövedelmek emelkedése követte, sőt épen az, hogy az árak magas szinvonalon maradtak sokáig. Az üveg vámja, a len vámja, a besózott disznóhús és a házi szalonna árai, a hajósok számára való páczolt hús megszabott ára — ezek és más efféle dolgok bőven és hosszadalmasan voltak kifejtve, szorgalmasan összegyüjtött adatok kiséretében terjesztve a türelmetlen Ház elé, a mely izgatottan mind csak azt várta, hogy még ez este megtudja, ha vajjon be akarja-e a miniszter, vagy sem, hozni a szabad kereskedelem elvét? Peel, azonban, eléggé nyilvánvalóvá tette, hogy teljesen megtért a manchesteri iskola tanaihoz, és hogy véleménye szerint eljött az ideje, hogy az a pártfogoló védvám, a melynek föntartása kedvéért lépett a kormányra, örök időkre végkép elejtessék. Egy tétele beszéde végén, igen éles birálat és súlyos vádak tár-

gyává vált. Az a tétel vala az, a melyben Peel kijelentette, hogy épen nem találta »könnyü föladatnak egy ősrégi monarchia, egy büszke aristokratia és egy reformált képviselőház összhangzó és egységes működésének biztositását.«

A nyilatkozatnak vége volt. A képviselőházra volt bizva, hogy inkább kikövetkeztesse, mintsem tudja, hogy a kormány indítványa szerint mi a teendő. Lord Russell János egy csomó személyes magyarázgatásba bocsátkozott, azt a kisérletét illetőleg, melylyel minisztériumot akart alakitni, előadva az okokat is, melyeknél fogva e vállalkozása nem sikerült. Ezek nem voltak valami érdekesek az utókorra nézve. Lehetett látni, hogy annak az estének munkája be van végezve. Nyilvánvaló volt, hogy a miniszteri politika fölött akkor nem lehetett vitatkozni — mert igazában nem is volt még előterjesztve. A Ház tudta, hogy a miniszterelnök megtért a szabad kereskedelem elveihez; de az egész csak is ennyi volt, a mit akárki is mondhatott, hogy tud, kivéve azokat, a kik ismerték a cabinet titkait. Nem volt, tehát mit tenni, mint épen csak várni, mindaddig, mig eljövend ideje a kormány-tervek formaszerű előterjesztésének és részletes megvitatásának. Azonban hirtelen egy új és meglepő alak jelent meg az ellanyhult vita közepett, új életet öntve a képviselőházba. Parliamenti életünk történetében alig lehet ehhez hasonló példáját találni annak a gyors fordulatnak, melyet, mint ezt, egy kellő időben tartott beszéd egy egész pályára kihatólag idézett elő. Az a képviselő, ki Sir Peel Róbert előterjesztésének fejtegetésére fölállt, már sok év óta tagja volt a képviselőháznak. Ez már a tizedik ülésszak vala, melyben részt vett. Gyakran beszélt mindenik ülésszak alatt. Sok merész kisérletet tőn már, hogy nevet vívjon ki magának a parlia-

mentben, de politikai pályája, addig az ideig, mind csupa csalódásokból állott. Attól a pillanattól kezdve, hogy ezt a beszédét megtartotta, egyetlen hosszú, szakadatlan, ragyogó sikerektől szegélyezett pálya lett belőle.

TIZENHATODIK FEJEZET.

Mr. Disraeli.

A szónok, ki ily gyors kitünőségre s olyanszerü helyzetbe emelkedett, mint egy pártvezéré, azok közé a nevezetes férfiak közé tartozott, a kiket ez uralkodás politikai élete teremtett meg. Ha a nevezetes szót legszigorúbb értelmében, a dicséret különösebb árnyalata nélkül, akarná valaki venni, az igazság érdekében, talán, azt is hozzá kell tennünk, hogy különösen is a legnevezetesebb ember vala ő, a kit e mai uralkodás politikai küzdelmei hatalomra segítettek. Mr. Disraeli 1837-ben jelent meg először a Házban, mint Maidstone conservativ képviselője. Akkor körül-belül harminczkét éves volt. Már az előtt ismételt, de sikertelen, kisérleteket tőn, hogy helyhez juthasson a parliamentben. Politikai pályáját, mint szélső liberalis kezdette meg s megindulása O' Connell Dániel és Home József védelme alatt történt. Ugy mutatta be magát, mint a ki a nép harczát óhajtja megharczolni s a kit az aristokrata pártok közül egyik sem támogatott. Azonban ismét és ismét megbukott s ekkor, nyilván, arra a gondolatra kezdett térni, hogy sokkal bölcsebb dolog lesz, ha az egyik, vagy a másik aristokrata párt támogatása után néz. Már ezt megelőzőleg is figyelemre méltó irói tehetségnek, ha ugyan nem azt kell mondanunk,

hogy: lángésznek, tanusítá jeleit. »Grey Vivian« czimű regénye, mely huszonhárom éves korában jelent meg, el volt árasztva különczködéssel, szenvelgéssel és merő állatias hangulattal, de tele, egyszersmind, az üde és ragyogó tehetség bizonyitékaival is. Mr. Disraelinek, mint egy jónevű irodalmi férfiú fiának, az időtt, valószinűleg, csak egy fiatal iró-embernél szokásos fogalmai voltak a politikáról. Nincs miért szükségkép a tudatos következetlenség vádjával sujtanunk, a miért a legszélsőbb radicalis nézetektől, egy gyors szökelléssel, a regényes Torysmushoz pártolt át. Egyátalán nem valószinű, hogy pályája kezdetén fűzött volna valami nagyon tiszta fogalmakat a Tory vagy radicalis nevekhez. Levelet intézett Mr. Fox T. W. már emlitett kitünő unitarius lelkészhez és emelkedett szellemű politikushoz s kijelentette, hogy *forte*-ja a lázadás. A legtöbb ügyes fiatal ember, a ki nem született szerencsére, s a ki vonzalmat érez a politika iránt, szintén azt képzeli, hogy *forte*-ja a lázadás. Mikor a fiatal Disraeli látta, hogy a lázadás, sőt a szélső radicalismus is, nem igen juttatja be a parliamentbe, valószinűleg kérdezni kezdte magától, ha olyan mélyen vannak-e szabadelvü meggyőződései lelkében gyökerezve, hogy érettök egy életpályát kelljen föláldoznia? A kérdést minden oldalról meghányva-vetve, kétségkivül úgy találta, hogy szilárdan átkristályosodott a dolgok megállapított rendjének ügyvédévé. Ez, tisztán egyéni szempontból, szerencsés következtetés vala a becsvágyó fiatal politikus részére. Akkor még nem láthatta előre azt a rendkivüli változást, a melyen a Tory-párt végzete és szervezete át vala menendő két olyan férfiú ékesen szólásának, bizonyitékainak és hatásának általa, a kik azidőtt még teljes tökéletesen ismeretlenek valának. Mr. Cobden abban az esztendőben lépett föl elő-

ször képviselő-jelöltkép, a melyben Mr. Disraelit először megválasztották a Ház tagjává és Mr. Cobden megbukott. Cobdennek négy évig kelle várakoznia, mig bejuthatott a képviselőházba; Bright, pedig, nem vált a parliament tagjává még mintegy két esztendeig. Azonban a gabna-törvényellenes izgatás vala az, a mely legyőzve Peelt és szószólójává téve őt, előidézte amaz emlékezetes szakadást a conservativ pártban, s a birtokos középosztály ügyétől majd mind eltérítette ama tehetségeket, kik addig az ő részökön álltak. Egy új vagy közép-párt, az u. n. Peeliták pártja alakúlt. Graham, Gladstone, Herbert Sidney, Cardwell és más, hasonló metszésü, meg kilátású férfiak alkották s a birtokosok pártjának vezérét a komoly irányú és nagyon is korlátozott tehetségű Lord Bentinck Györgyben kelle keresnie. Ekkor fordúlt a Mr. Disraeli koczkája. Szelleme olyan szabásu vala, a melylyel akárhogyan is utat kell vala törnie, bármily versenynyel szemben is, de nem mondunk igen sokat, ha azt állítjuk, hogy politikai sikereinek pályája egészen más fogott volna lenni, ha a helyett, hogy első rendü tehetségkép egymagát találta azon a párton, a melyhez csatlakozott, olyan párt tagja fogott volna lenni, a melynek a kapitányai Palmerston és Russel és Gladstone és Graham, állandó támogatói pedig Cobden és Bright valának.

Ám, ez Mr. Disraeli elméjében meg sem fordulhatott, midőn a radicalismusról a conservativismusra tért át. Áttérése fejlődésének nyomait sem lehet fölfedezni beszédeiben, vagy irataiban. Valószinüen az a föltevés a helyes, hogy elején azért állott be radicalisnak, mivel ez az eljárás látszott a legérdekesebbnek és regényesebbnek, s csak a mikor látta, hogy ez az út nem felel meg egyéni czéljának, kezdte

észrevenni, hogy a végén is a birtokos urak ügyéhez áll legközelebbi rokonságban. A hir, melyet magának a parliamentbe lépte előtt szerze, inkább olyan természetű vala, a mely előbb gátolhatta, hogysem segíthette a politikai pályafutást. Majdnem mindenki különcz és vakmerő kalandornak tartotta, a ki csak azért nem veszedelmes, mert az egész ember tele van szenvelgéssel és eszeveszettséggel. Ruházkodásában túltett a legbadarabb piperkőczön is; beszéde a cynismus és érzelmeskedés vegyüléke vala; a legszertelenebb tételeket állította föl; nagyzásai majdnem mérhetetlenek valának; mocskolódó beszédei, még abban a szabadszáju időben is, bámulatosan élesek és semmi korlátot nem ismerők voltak. Még irodalmi alkotásai sem vívhatták ki akkor csak megközelitőleg is azt az elismerést, a melyet azóta megnyertek. Akkoron inkább merész különczködés szülötteinek, egy kiváló ifjú szellemi tücskeinek, mint a művészet valamely fajtájú eredeti alkotásainak tartották. Még a mikor bejutott is a képviselőházba, első megjelenésével útján nem igen számithatott valami fényes siker reményeire. Ha az ember most ismét elolvassa ezt az első beszédét, alig, alig lehet megérteni, hogy miért is kelthetett annyi kaczagást s miért válhatott oly nevetségessé; miért is kelthetett folyton csak kaczagást és miért is válhatott mind csak nevetségesebbé? E beszéd igen csinos, tele éllel és különös ötletekkel, s nyelve és alkotása nagyon is hasonló sok olyan beszédéhez, a melyek későbbi években ugyanannak a szónoknak a képviselőház riadó helyeslését szerzék meg. Ámde, Mr. Disraelit megelőzte a hire a Házban. Élete, ez ideig, mondja egy nem barátságos, de nem is igazságtalan birálója »majdnem szakadatlanúl a bolondságok és bukások lánczolata volt.« A Ház, talán, azért

volt olyan hangulatban, hogy nevetségesnek találja e beszédet, mivel az általános benyomás az vala, hogy maga ez ember nevetséges. Semmi kétség, hogy Mr. Disraeli külső megjelenése is járult valamivel ahhoz a lenéző véleményhez, melyet felőle alkotának, midőn először kisérlette meg a fölszólalást abban a gyülekezetben, a mely fölött utóbb uralkodásra emelkedett. Egy szemtanú leirása szerint ruházatja állott »egy üveg-zöld frakból és fehér mellényből, a Swiveller Riki szabás-mintájára, melynek eleje egészen be volt hálózva csillogó lánczokkal; bő, különczös szabású nadrág s a fekete nyakkendő, mely fölött egy csepp ing-gallér sem volt látható, egészité ki a férfi külsejét. Feketésen sárga halvány arcz, egy pár mélységesen fekete szemmel és széles, de nem nagyon magas homlokával, melyre tömött szénfekete hajfürtök omoltak, félrefésülve a jobb halántékról és bőven olajozott csinoska gyűrűkbe kanyargatva arcza bal felén.« Modora egészen szinészies vala, kézmozdulatai esetlenek és szabálytalanok. Mindezek, azonban, nem nagyon lephetik meg azokat, a kik ismerték Mr. Disraelit élete nevezetesebb szakában is. Nyelvezete mindig szertelenkedő vala; szónoklatai folyton a köznapiasnak szinvonalára sülyedtek; egész modora azt a jellegzetes idegenszerűséget hordozá magán, a melyet az angol nép minden ideges és heves példájának tart. Ám, akármi lett légyen is az oka, annyi bizonyos, hogy Mr. Disraeli első szónoki kisérletével nem csak, hogy megbukott, hanem épen nevetségesen bukott meg. Egy valaki, a ki jelen volt e vitán, le is irta, hogy a szónok, a zajongó Ház folytonos hahotája és más közbeszólásai által megszégyenítve, mikép hagyta félbe beszédét, kifárasztva, de meg nem félemlítve. »A végén, kijöve sodrából, bár egy ideig bámulatosan meg tudta őrzeni hideg vérét,

megállt egy mondat közepén és méltatlankodva fordúlván a szabadelvüek felé, fölemelte kezeit s kitátva száját, a mennyire csak épen birta, egészen kiáltó és majdnem rémítő hangon igy szólt: »Sokszor sok mindenféle dologba kezdettem és gyakran a végén is sikert arattam; bizony urak, s ha ez úttal leülök is, eljön még az ideje, a mikor majd meghallgattok engem.« A beszéd végén kiejtett e jóslat annyira hasonlít ahhoz, a mit az életrajzok gyártói hősük szájába szoktak adni; s annyira hasonlít egy-két nevezetes esetben csakugyan megtett nyilatkozathoz, hogy az olvasónak nem lehet rossz néven venni, ha kételkedni talál, ebben az esetben, e szavak hitelességében. De semmi sem lehet bizonyosabb annál a ténynél, mint, hogy Mr. Disraeli szűz-beszédét csakugyan e merész jóslattal zárta be a képviselőházban. E szavak minden tudósitásban olvashatók, a melyeket a főváros valamennyi hirlapja közölt az eseményre következő reggelen.

Mr. Disraeli, tehát, igyen kezdte meg parliamenti szónoki pályáját. Sajátságos egy tény, hogy ez alkalommal majdnem az egyetlen hallgatója, a ki, mint látszik, bámulattal kisérte e beszédet, Sir Peel Róbert vala. És úgy volt elrendelve, hogy Disraeli épen Peel elleni philippikáival vala a képviselőházat meggyőzendő, hogy az a férfiú, a kit úgy kinevettek előbb, egy nagy parliamenti szónok.

Disraelit első bukása a legkisebb mértékben sem ijesztette el. Néhány nap mulva már megint beszélt s beszélt még háromszor, vagy négyszer ez első ülésszak alatt. Hanem a keserves tapasztalat valamivel bölcsebbé is tette s szónoki röpüléseit immár nem nyujtotta oly hosszúra, vagy nem lépett fel oly követelő módon, mint első kisérlete alkalmával. Egy darab idő múlva aztán, a mikor jobban meg-

ismerkedett a Házzal, úgy látszott, hogy kezd különczkődővé válni, hogy mindig magára vonhassa a figyelmet, olyan állást foglalván s olyan politikai nézeteket fejtegetvén, a melyeket mások elkerültek és mellőztek volna. Fölöttébb nehéz volna tiszta és határozott fogalmat alkotnunk magunknak arról, hogy ebben az időszakban vajjon n i volt a saját nézete pályájáról, ha egyátalán voltak neki politikai nézetei. A mi meggyőződésünk csakugyan az, hogy akkor voltaképen nézetei nem valának, hogy akkor még csak kereste a nézeteket. Olyan kérdésekhez szólott, a melyekhez nyilvánvaló volt, hogy semmit sem ért s néha hatalmas szelleme metsző erejét kelle alkalmaznia, hogy ama közgazdasági álokoskodások badarságait földeríthesse, a melyek sokkal tapasztaltabb elméket is megzavartak, s a melyektől — későbbi megjegyzéseiből és politikai magatartásából vonva a következtetést — bizonynyal magának is soká kelle előbb türnie, hogy megzavarják és tévútra vezessék. Azonban többnyire nagy képüsködő és jósszerű általánosságban beszélt, a mely mintha azt akarta volna jelenteni, hogy az egész világon egyedül csak ő lát a kérdés igazi velejébe, de az egész világon csak neki nem szabad még kinyilatkoztatnia, a mit lát. Mr. Disraeli, élete java részén át, a lények amaz osztályának vala példánya, a melyről Macaulay azt mondja, hogy, ritkaságához képest, majdnem egyetlen példányát Lord Chathamben tudja látni, mint »olyan valódi lángeszü, merész, emelkedett és uralkodó szellemü nagy férfiúban, a kiben a jellem egyszerűsége hiányzott.« A mit Macaulay továbbat mond Chathamről, szintén megérdemli, hogy idézzük. »Színész volt ő otthon, színész a tanácsban, színész a parliamentben; és még a magán társaságban sem tudta levetkőzni szinpadias modorát és magaviseletét.« Mr.

Disraeli, pályája egyik szakában annyira szenvelgő vala, hogy valósággal szenvelegte a szenvelgést. Hanem azért mégis minden kétségen fölül álló lángeszű ember vala ő; olyan szellemmel, a mely soha meg nem hajlott semmi körülmény rohama alatt, ha még oly leverő vala is; úgy uralkodott mint maga Chatham óta is alig egy államférfiú — úgy, hogy igaztalan és badar dolog volna egy ilyen tulajdonságokkal fölruházott embertől megtagadni, hogy kimagasló természete volt.

Egy darab ideig úgy látszott, hogy Mr. Disraeli arra határozódott, hogy a figyelmet magára vonja — hogy beszéltessen magáról. E szándoka bámulatos módon sikerült neki. Ugyancsak beszéltek róla. A napi sajtó minden politikai és élcz-lapjának ugyancsak volt mit mondania felőle. De általában nem igen beszéltek róla a dicséret hangján. Nem is igen sok volt benne, a mi dicséretet áraszszon reá. Ha az ember visszatekint az akkori politikai vitákra, csak elképped azon a nyelven, a melylyel Mr. Disraeli hirlapi ellenfeleit táplálja s a melylyel ezek őt táplálják. Van eset rá, s nem túlzás azt mondanunk, hogy két billingsgatei halárus kofa közötti pörlekedés napjainkban könnyen oly durva szavak és kifejezések használata nélkül végződhetik, mint, a milyeneket akkor ez a kiváló irodalmi férfiú és egyik-másik harczosa váltott egymással. Mindnyájan olvasók ama vita történetét közte és O' Connell között és a nyelv ama dühös tajtékzását, a melylyel O' Connell elnevezte őt »gonosztevőnek«, »aljasnak«, »hazugnak«, »a kinek élete élő hazugság«, s végül »amaz istenkáromló tolvaj kereszt-fiának, a ki megátalkodottan halt meg a keresztfán.« Mr. Disraeli válaszát azon kezdi, hogy azok közűl valónak mutatja be magát, a kik »még egy Jehu-tól sem

türnek el sértést visszatorlás nélkül« ; s később, Mr. O' Connell egyik fiához intézett levelében kijelenti, hogy mennyire vágyik kifejezni »a legmélyebb megvetést, a melylyel az ő (Mr. O' Connell) jelleme iránt viseltetem és azt az utálatot, a melyet eljárása bennem fölkelt« ; azt is tudtára adva a fiúnak, hogy »meg fogok ragadni minden alkalmat, hogy atyja nevét a közmegvetés tárgyává tehessem, hőn esengvén, hogy ön, vagy valaki az ön véréből való, bár megkísértené megboszúlni azt a kiolthatatlan gyülöletet, a melylyel üldözni fogom egész létét.« A nyilvános élet két férfia között ilyen vitát olvasva, mintha megint vissza volna az ember helyezve olyan korba, a melynek épen semmi köze és közös vonása a mi korunkkal. Majdnem lehetetlennek látszik elhinni, hogy olyan férfiak, a kik még ma is szerepelnek a politikai életben, szerepelhettek akkor a politikai életben. Pedig, hát, még ez nem a legcsodálatosabb fajtájú viták közé tartozott, a melyekbe Mr. Disraeli fiatalabb korában bonyolódott. Talán semmi, a mit az akkori politikai irodalom számunkra föntartott, szenvedélyességre nézve fölül nem mulhatja Disraeli irói párbaját O' Connell-lel; de azért lehet még a gyalázkodó nyelv-használat böven elég példáját találni az akkori hirlapokban, a melyeknek szemléletét a mi korunk kényesebb izlésű közönsége még sokkal kevesbbé tudná eltürni. A párbajozás divatja akkor és még sokáig azután is élt s Mr. Disraeli mindig késznek nyilatkoztatta magát, hogy pisztolyával is helyt álljon valami olyanért, a mit ajkai, akár a vita legkorláttalanabb hevében is, ki találtak ejteni. Az a közszokás, a mely mai napság azt követeli, hogy a tisztességes férfiú első kötelessége bocsánatot kérni a vita hevében kiejtett igaztalan, vagy sértő szóért és kifejezésért, akkor ismeretlen vala. Talán

nem is igen nyerhetne ez nagyobb elterjedést a párbajozás rendszerének pajtássága körében. Ha azt, hogy egy férfiú valamely sértő kifejezést visszavon, a személyes bátorság hijának tekintik, nem igen valószinű, hogy az az udvariasság, a mely a gentlemant arra ösztönzi, hogy az elkövetett igaztalanságot jóvá tegye, valami nagyon gyakran győzedelmeskedjék a fölött a félelem fölött, hogy gyávának fog bélyegeztetni. Ha valaki kételkedni talál abban, hogy a mi szelidebb szokásainkkal járó nézeteink és erkölcseink magasabb rendüek: olvasson csak pár mutatványt a Mr. Disraeli korábbi éveinek vitáiból, a midőn olyan férfiak is, a kik kimagasló politikai vezérek szerében kivántak számíttatni, nem tarták illetlennek olyan neveket osztogatni, mint egy kofa s úgy pattogni, mint Bobadil vagy Vasgyuró kapitány.

Mr. Disraeli ugyancsak felszinén tartá magát ama kornak a gúnynevek osztogatásában és a pattogásban. De a politikai vitatkozás terén is hirnevet szerzett magának. Kezdték a képviselőházban a vita rendjén félelmetes ellenfélnek tekinteni. Csodamód készen volt mindig a visszavágásra és a gúnyra. De pályája egész első felében csak olyan szabad-csapatosnak tartották. Dicsérte Peelt, ha Peel valami olyat mondott, a mi kedvezett neki, vagy, ha a Peelre halmozott dicsérettől azt lehetett várni, hogy megsebez valaki mást. Csak a gabna-törvények eltörlése fölött folyt viták alatt következett el, hogy egy nagy vitázó és hatalmas parliamenti szónok hirére kezdett emelkedni. A parliamenti szónok szavakat azzal a czélzattal használjuk, hogy bizonyos különös sajátságot fejezzünk ki általok. Az a nagy parliamenti szónok, a ki az ékesenszólás és bizonyítás ama fajtájával rendelkezik, a mely legjobban megindítja a parliamentet. De azért még nem kell azt hinni, hogy a

nagy parliamenti szónok szükségkép a szó tágasabb értelmében is nagy szónok. Sokan, a kik parliamenti szónokok gyanánt a legnagyobb sikereket vívták ki, a tágabb és magasabb rendű iskola szónokaiképen sehogy sem tudtak valódi hirre és elismerésre tenni szert. Townshead Károly »champagne-beszédének« hire eltünt, majdnem úgy semmisülve meg, mint ama buborékok, a melyektől lelkesedését és nevét nyerte. Senki sem olvassa ma, bár azokat a töredékeket is, a melyek Sheridan ama beszédeiből vannak számunkra megőrizve, a melyekről, a kik hallák, azt mondják vala, hogy minden ó- és új-kori ékesenszólást felülmultak. A képviselőház Burke-ot sokszor bágyadtnak és homályosnak tartá, és Burke szónoklatai oly helyet nyertek az angol irodalomban, a mely számukra örök időkre biztosítva van. Mr. Disraelinek soha sem sikerült többre vinni a parliamenti szónokságnál s talán soha nem is törekedett valami többre. De még aránylag kezdő korában is, míg még mindig az volt a hire, hogy különcz, elbizakodott és szélkakaskodó kalandor: csakhamar megszerzé magának az olyan ember nevét, a ki a maga ügyét akárki fiának ellenzésével szemben is meg tudja védeni visszavágással és gúnynyal. A mélyebb és művésziebb szónoklat kora már lejárt volt s az az idő még csak jövendő vala, a melyben a szuró epigram, a sziporkázó paradox, a zajongó támadás, az elevent találó visszavágás a képviselőházi ékesenszólás legvonzóbb részévé vala válandó.

Mr. Disraeli épen az az ember vala, a kinek a parliamenti ékesenszólás ez új viszonyai közt sikerre kelle jutnia. Addig nem szerepelt nála az az ok, a mely merészségét szithatja és igazolhatja vala s a melyre sikerrel alkalmazhatta volna gúnyban és szónokiasságban oly kiválóan

gazdag erét. Addig mindig oly hallgatósághoz beszélt, a mely legnagyobb részt nem rokonszenvezett vele. Most pedig szószólójává kezdett válni olyan fajta emberek jókora tömegének, a kik tűzbe jöttek s majd megfulladtak dühökben, mert egyátalán nem voltak arravalók, hogy szót emeljenek saját érdekökben. Mr. Disraeli, tehát, a lehető legbölcsebb dolgot cselekedte, a mikor egyszerre csak neki indúlt s szenvedélyes személyes támadásokat intézett Sir Peel Róbert ellen. Beszéde csordultig tele volt vakmerően metsző gúnynyal. »Én nem vagyok afféle hitehagyott« — mondá Mr. Disraeli. »Lehet, hogy egy bukott párt tagja vagyok. Én még mindig ragaszkodom azokhoz a nézetekhez, a melyeket e Házban a védvám érdekében kifejték. Ezek a nézetek juttattak e Házba s ha elpártoltam volna ezektől, ez ülésemet is elhagytam volna már.« Ez volt a beszéd alaphangja. Nem azért hibáztatta Sir Peel Róbertet, hogy nézeteit megváltoztatta, hanem azért, mivel megtartotta azt az állást, a melynek segélyével kijátszhatta pártját. Peelt a török hajóhad amaz admiralisához hasonlította, a ki egy nagy hadi válság alkalmával, midőn a legpompásabb hajóhad élére állíttatott, a mely nagy Szolimán kora óta csak elhagyta a Dardanellákat, egyszerre csak az ellenség kikötőjébe vitorlázott, s midőn árúlással vádoltatott, azt mondá, hogy egyátalán nem látta semmi hasznát a reménytelen küzdelem folytatásának, és, hogy csak azért fogadta el a hajóhad parancsnokságát, hogy megszabaditsa a szultánt szorongatott helyzetéből, egyszerre véget vetvén a háborúnak. »Jól emlékezünk a Ház emez oldalán — talán nem szégyenpir nélkül arczunkon — milyen erőfeszítést tettünk, hogy fölsegíthessük őt ama padra, a melyen ma ül. Ki nem emlékezik a pártfogó védelem ama szent ügyére, a

mely uralkodókat hozott zavarba, parliamenteket oszlatott föl és a melyet egy nemzet tett magáévá?« »Ahhoz a párthoz tartozom, a mely többé nem győzedelmeskedhetik, mert mi nem tartottunk meg magunknak egyebet, mint épen csak a választókat, a kiket mi nem szedtünk rá.« Elvádolta Peelt, mint »olyan embert, a kinek soha egy új eszméje nincs; a ki a szél fúvását vizsgálgatja; a ki mindig csak fülel s ha észre veszi, hogy a szél egy bizonyos irányba csapott, arra fordítja vitorláját, hogy fölhasználhassa;« és kijelenté, hogy »az ilyen ember lehet hatalmas miniszter, de annyira sem nagy államférfiú, mint a mily kevéssé jó kocsis az az ember, a ki a kocsira hátúl fölkapaszkodott.«

»A kedvező alkalom«, mondja maga Mr. Disraeli »Lord Bentinck György«-ében, »sokkal több sikert biztosít egy népes gyülekezetben, mint a részletezés és okoskodás legsúlyosabb bombái.« Épen erre a beszédre céloz itt, a melyről, talán túlságos szerénységgel is, azt mondja, hogy »a ház soká visszafojtott szenvedélye ebben nyert kitörésre módot, s nem annyira a szónok ötletei, mint sokkal inkább ez a körülmény változtatá a gyülekezet fagyos némaságát izgalomra és zajongásra.« A beszéd valóban alkalmi volt. De sokkal mélyebb értelemben volt alkalmi, mint egy pillanatnyilag zsörtölődő vádbeszéd, mely egy kimerült és megcsalatkozott képviselőházban hangzik el. Az a pillanat, a melyben Disraeli ültéből fölemelkedett, épen forduló pontja volt pártja sorsának. Valódi lángész, valódi államférfiúi belátás kellett ahhoz, hogy oly merészen és oly ügyesen ragadja meg az ember azt a pillanatot. Igen nagy nyereség lett volna a Peel javára, ha amaz első ülésen úgy eshetett volna keresztül, hogy a saját pártja részéről az ellenzéki vészharang meg ne kondíttassék. A parliamenti

fegyelmi szokások nagyon erős természetüek. Azokat megszegni alig, alig lehet. A társulás és gyakorlat minden ösztöne tiltakozik még csak a kisérlet ellen is, mely át akarná e szokásokat törni. Az egykor hatalmas miniszter oly uralmat gyakorol az őt sokáig követő hívek fölött, a mely hasonlít némileg ahhoz a sziv-vonzalomhoz, a melyről a régi szép scot rege beszél. A kik egyszer követők valának, mindig engedelmeskedni fognak még a névnek, még a jelvénynek is, habár a vezérlő hatalom már örökre elmúlt is. Ha még egy ülés szokása járúlt volna a fegyelem ama hosszú idejéhez, a mely pártját Peelhez fűzi vala; ha készek lettek volna még az ülésszak ez első gyülésén is mozgás nélkül s nyugodtan meghallgatni azt a nyilatkozatot — talán soha föl nem lázadtak volna ellene. Mr. Disraeli azonban egyetlen gyújtópontba gyüjté a Peel ellen fölszított haragjok minden sugarát s egyetlen láng-kévében lobbantotta föl. A született vezér szellemének adta tanúbizonyságát, a midőn a válságos pillanatban előlépett és kiadta a vezényszót.

Ezen az órán kezdve Mr. Disraeli vala a Tory-birtokosok valódi vezére; ettől a pillanattól az ő hangja adta a parancs-szót a Tory-pártnak. És különös bátorság is kellett ehhez az eljáráshoz, a melyre magát szánta. Tudnia kellett, ugyanis, hogy készen lehetett Peelnek olyan viszszavágására, a mely egy kevésbbé önbizakodó embert összetiport volna. Mindenki tudta, hogy midőn Peel hatalomra jutott, Disraeli arra vágyott, hogy valamelyes állást ajánljanak föl számára a minisztériumban, és hogy el is fogadta volna. Midőn Peel később czélzást tőn e tényre, Disraeli úgy magyarázta a dolgot, hogy ő soha egyenesen föl nem lépett valamely tisztség jelöltjekép. Pedig két-

ségtelen, hogy folyt bizonyos tárgyalás, a melyet a Mr Disraeli részéről valaki olyan intézett, a kiről az volt a közhiedelem, hogy épen azt teszi, a mit Disraeli óhajtott, hogy tegyen; csakhogy Peel nem akarta megérteni a czélzást és semmiképen sem kivánta a Disraeli szolgálatait igénybe venni. Disraelinek tudnia kelle, hogy, ha ő támadja Peelt, emez aligha fölhasználatlanúl fogja hagyni e közelfekvő és természetes visszavágást, de őt legkevesbbé sem ijesztette meg ez a körülmény. Kitünő módon meg tudta volna ő védelmezni a maga következetességét bármely esetben is, de igen jól tudta, hogy a mire épen akkor a méltatlankodó Toryknak a szivök vágyott, nem olyan ember vala, a ki változatlanúl következetes volt, hanem olyan, a ki Sir Peel Róbertet minden válogatás nélkül és sikeresen tudja ostromolni. Disraeli mind a maga pályáját azzal az iránynyal alapította meg, a melyet ez emlékezetes ülésen választott, mind pedig a Tory-pártnak új pályát szabott ezzel.

És, hogy most oly kitünő *spadassinnak* bizonyitotta magát ebben a vitában, kezdtek az emberek visszaemlékezni rá, hogy micsoda kemény kirohanásokat tett már előbb is. Sok, Peelt ostromló mondása, a melyek majdnem közmondásokkép váltak közkeletű idézetekké, 1845-ből származnak. Vádolta a nagy minisztert, hogy taktikáját a Whigektől kérte kölcsön. »Az igen tiszteletre méltó gentleman megleste a Whigeket, mikor fürödtek és elsompolygott ruháikkal. Ott hagyta őket szabadelvű állásuk gyönyörűségei közepett, ő pedig a legszigorúbb conservativ az ő ruháikban.« »Úgy nézem az igen tiszteletre méltó gentlemant, mint a ki a liberalismus boszorkáját tulajdon saját taktikájával fékezte meg. Ő az a politi-

kai Petruchio,*) a ki túljárat vlamennyitek eszén.« »Ha az igen tiszteletre méltó gentleman megelégednék az idézetekkel, a helyett, hogy a gyalázkodásokhoz folyamodik, meg lehet győződve, sokkal biztosabb fegyverhez juthatna. Olyan ember ő, a ki mindig valamely mester kezével hadonáz s ha versben, vagy prosában egyik-másik tekintélyre hivatkozik, meg van győződve, hogy győzelmet arat, egy részt azért is, mivel ritkán idéz olyan helyet, a mely már előzetesen meg ne nyerte volna a parliament helyeslésének pecsétjét.« Könnyű belátni, hogy egy ilyenszerű vágás, mint ez az utóbbi, mennyire találhat egy olyan szónokra alkalmazva, mint Peel, a ki azt a régi keletü szokást követte, hogy hosszú idézeteket alkalmazott beszédében elismert classicus iróktól s a ki sokszor olyan mondásokat szőtt előadásába, a melyeket a Ház a legnagyobb tetszéssel fogadott, már csak azért is, mivel nyelvöket jól ismerte. Még tüzesebb és metszőbb vala a vonatkozás Canningre, a kivel Peel vitázott s az az ellentét, mely Peel és Canning között fenforgott. Sir Peel Róbert Disraeli ellenében idézte Canning hires mondását, mely azért esedezett, hogy az isten megmentse »a jó baráttól.« Disraeli azonnal megragadta a kinálkozó alkalmat. »Canning neve — mondá — olyan, a melyet, meg vagyok győződve, soha sem lehet ebben a Házban megindulás nélkül kiejteni. Mindnyájan bámúljuk lángeszét; mindnyájan, vagy legalább a legtöbben, gyászoljuk korai halálát; és mindnyájan rokonszenvezünk vele, midőn nézzük kemény harczát, melyet vívott a tetőpontra hágott előitélettel és a fölfuvalkodott középszerűséggel, megrögzött ellenségeivel és jó barátaival szemben.« A »föl-

*) A Shakespeare »Makranczos hölgy«-ében.

fuvalkodott középszerűség« kifejezése bámulatos hatást idézett elő. Peel jellemének ellenséges indulatú körülírásaképp is elég valószínűséggel birt, hogy a legnagyobb nyomatékkal illesse a nagy vezérférfiúnak mind barátait, mind ellenfeleit. A barát, vagy akár csak a részrehajlatlan ellenfél is, bizonynyal el nem ismerte volna, hogy épen teljesen talált volna Peel lelkületére és helyzetére; de a személyeskedő gúny vágásaképp elég közelről érintette a czélbavett jellemző vonásait, hogy mindazok elméjére a mestervágás benyomását tegye, a kik fölfogták tulajdonképeni czélzatát. E szavak közszájon forogtak még soká azután is, hogy a vita s a mi reá alkalmat szolgáltatott, már régen elmúlt, s mindenki elismerte, hogy a barátságtalan és maró bírálat alig találhatott volna alkalmasabb kifejezést ellenséges indúlatu czélzata számára, vagy olyat, a mely a közfelfogásban könnyebben összekapcsolódhatott volna egyszerre annak nevével, a kire a vágás mérve volt. Mr. Disraeli voltaképen nem valami nagy bámulója volt Canningnek. Igen kicsinylő bírálatot szőtt egyik regényébe Canningről, a szónokról. Másfelől azt is megmutatta »Lord Bentinck György élete« czimű munkájában, hogy egészen igazságos tudott lenni Sir Peel Róbert egynémely legragyogóbb tulajdonsága iránt. De abban a pillanatban, a midőn ostromolta Peelt és fölidézte Canninget, egyedül arra czélzott, hogy kisebbitse az egyiket s csakis ezért történt, hogy magasztalta a másikat. Az a hires mondása is, melyben kijelentette, hogy a conservativ kormányzat »szervezett képmutatás«, az 1845-beli viták rendjén lebbent el ajakáról, még a szabad kereskedelem kérdésében tett miniszteri nyilatkozat előtt. Most, tehát, kezdettek az emberek mindezekre a nevezetes esetekre emlékezni. Ilyen hosszú idő múltán te-

kintve vissza most, tisztán láthatjuk, hogy Mr. Disraeli sajátos szellemét már rég bemutatta az előtt, hogy a képviselőház fáradságot vett magának elismerésére. De az 1846. évbeli ülésszak megnyitó ülésétől kezdve nem is vonta aztán senki kétségbe. Attól fogva a szó teljes értelmében ő vala a szája és érzület-jelzője pártjának. Jó darab ideig úgy látszott, hogy ez állás névleges elfoglalását csak épen valamely merész tettől tartotta függőnek. A vidéki uraságok, a kik az 1846-beli ülésszak vitái alatt Peel ellen intézett heves támadásai visszhangjakép hangosan éljeneztek, talán a legtávolabbról sem sejtették, hogy a merész szónok, ki oly kegyetlen boszút állott érettök most gyűlölt vezetőjökön, épen olyan hideg itélő, épen olyan saját lábán járó és épen olyan teljesen pártvezérségre termett férfiú, mint bármelyik politikus, a ki öltők óta a képviselőházban csak megjelent.

Hogy Disraelinek a vitában épen kellő időben történt részvétele által ilyen fordulat állott elő, annak egyik egyenes következése vala a képviselőház védvámos pártjának a megalakulása. E végzetes esemény vezérsége Lord Bentinck Györgyre vala bizva, erre a tettre kész jellemű kedélyes nemesre, a ki makacsan ragaszkodott meggyőződéseihez és czéljaihoz, nem jelentéktelen mértékben fölruházva a politikai pályára alkalmassá tevő tehetségekkel, de a melyeknek akár kifejlesztésére, akár tanúsitására addig nem igen kinálkozott alkalma. Lord Bentinck György nyolcz parlamenten át ült már a házban, a nélkül, hogy valamely nagyobb szabású vitában részt vett volna. Midőn nagy hirtelen a képviselőház védvámos pártjának vezéri helyére sodortatott, egész lelkével ez ügynek szentelte magát. Elején épen csak összegyüjtötte a pártot, mint egyik szer-

vezője; de megmutatta, hogy több tekintetben igen alkalmas a vezérségre s a vezérekben való válogatás minden esetre nagyon szűk korlátok közé vala szoritva. Mikor aztán már egyszer elfogadta ez állást, fáradhatatlan odaadással teljesítette is kötelességeit; s valóban, egész váratlan és oly korai halála pillanatáig, soha a legcsekélyebb mértékben sem engedte meg magának, hogy az állással együtt járó gondok elől kitérjen. Mr. Disraeli »Lord Bentink György élete« czimű könyvében bizonynyal túlbecsülte — a barátnak megbocsátható nagyitásával — vezére szellemi tehetségeit. Bentinck természeti adományai alig, ha másodrendűek is valának; és amaz ismeretek mennyisége, a melyeket az általa oly sok komolysággal és erélylyel fejtegetett kérdések körül tanusított, gyakran és szükségkép alig volt valamivel több, mint épen csak egy összehalmozott tömeg. De a parliamenti vezér lényeges tulajdonságai nem is a rendkivüli szellemi erőkben rejlenek. A hidegen itélő fő, nyugodt kedély, erős akarat s az a tehetség, mely jól meg tudja itélni a mások hasznavehetőségét, föltéve, természetesen, hogy magasrangú születés és jelentékeny társadalmi befolyás is járúl hozzájok, mindezek együttvéve igen jó parliamenti vezérré tehetnek valakit, ha mindjárt hiányzani talál is belőle az ékesenszólás és állambölcseség minden nagyobb szabású jellemvonása. Még azt is kétségbe lehet vonni, ha vajon általában véve szükséges-e a ragyogó ékesenszólás és lángész a parliamenti vezérben a nem különösen válságos időkben. Bentinckben megvolt a türelem, az erély, a nyugodt vérmérséklet s a meglehetős emberismeret. Ha aztán hangja kellemetlen vala, csak fogyatékosan beszélt, a legnagyobb badarságokat hordotta össze a védvámok, a czukor, a guano felől és tarthatatlan számvetése-

ket vitt véghez a képtelenségek és mindenféle paradox állítás bizonyitására: legalább mindig teljes jóhiszeműséggel beszélt s még csak annyival is nélkülözhetetlenebb vala pártjára nézve, mert teljes tisztességgel ragaszkodhatott a régi tanokhoz, akármit bizonyított is ezzel szemben a közgazdaság és a súlyos tények egész lánczolata.

A szakadás tehát teljes mértékben közeledett a szervezkedéshez. Sir Peel Róbert január 27-dikén állott elő pénzügyi politikája kifejtésével. Majdnem fölösleges is említenünk, hogy az egész országban a legnagyobb szorongás uralkodott és hogy a Ház tele tömve volt. Az ülés egy eseményét, a mely akkor a legmélyebb fölindulást idézte elő, most nem is tartanók méltónak a megemlítésre, ha nem szolgáltatná próbáját, hogy mily mélységes elkeseredés töltötte el akkor a védvámosok pártját és, hogy mily kiválóan rossz izlés vehet erőt még a magas állású és műveltségű férfiakon is, ha az elvakúlt rajongás uralkodik felettök. Bizonyos mértékben nevetséges az a nagyzó hang, mintegy a szándékosan visszafojtott jogos méltatlankodás hangja, a melylyel Mr. Disraeli, Bentinck életéről irott művében, előadja az eseményt. A képviselőházi tárgyalást, mondja, »egy megdöbbentő mozzanat előzte meg.« És mi volt ez a rettenetes előzmény? »Ő királyi Fensége, a Fejedelmi Férj, a fölovászmestertől kisérve, megjelent és helyet foglalt a Házban, hogy meghallgassa a miniszterelnök előterjesztését.« Más szókkal egy nagy jelentőségű előterjesztést és fölöttébb érdekes vitát lehetett várni és a Királynő férje kiváncsi volt rá, hogy hallja. A Fejedelmi Férj nem értette, hogy mivel megesküdött a Királynővel, ez által ki kelljen zárva lennie a képviselőház vitáinak hallgatói közül. Az ország legszegényebb, valamint leggazdagabb embere egy-

aránt megtehette, hogy a képviselőház valamelyik karzatán helyet foglalhasson s valóban, nincs mit csodálkozni rajta, ha a Fejedelmi Férj is azt képzelte, hogy talán ő is meghallgathatja a vitát a nélkül, hogy ezzel kifordítaná sarkából a brit alkotmányt. Lord Bentinck György és a védvámosok föl voltak háborodva. E kitünő férfiú néma jelenlétében, a ki azért jött, hogy végighallgassa a tárgyalást, arra czélzó kisérletet láttak ők, hogy a képviselőház megfélemlíttessék s arra kényszeríttessék, hogy a korona akarata előtt meghajoljon. Valóban nehéz szégyenérzet nélkül olvasnunk a badar és illetlen megjegyzéseket, melyeket ez ártatlan eseményhez fűztek. Maga a királynő egészen világos és fenkölt magyarázatát adta a herczeg e megjelenésének. »A herczeg ez alkalommal csakis azért jelent meg, valamint a Walesi herczeg s a királynő többi fiai is meg szoktak jelenni, hogy meghallgasson egy érdekes vitát, a mi annyira javára válik minden herczegnek.« »De ennek ismétlését« — teszi hozzá a királynő — »nem tartá aztán illőnek.«

A miniszterelnök kifejté politikáját. Czélja az volt, hogy a változó vámfokozat egészen eltörültessék; de ez idő szerint megelégedett azzal, hogy quarterenként tiz shilling vám vettessék a gabonára, ha az ára quarterenként negyvennyolcz shillingen alól áll, és, hogy e vám a gabna árának minden egy shillingnyi emelkedése után egy-egy shillinggel apadjon, mindaddig, a mig a gabona quartere eléri az ötvenhárom shillinget, a vám ekkor csak négy shillingre rúgván. Ez intézkedés, azonban, csakis három esztendeig vala föntartandó, ez idő elteltével a gabna védvámjai egészen eltörültetvén. Peel kifejtette, hogy a szabad kereskedelem elvét fokozatosan szándékozik a kézműre s minden fajta készitményre alkalmazni, meg levén győződve, hogy gondos-

kodni kell az ország fogyasztásáról, hogy el lehessen háritani egynémely olyan nehézséget, melyet a védvám rögtönös eltörlése elő fogna idézni. A czukor-vám ama különböző tételei, a melyeknek bevallottan az volt a czéljok, hogy pártfogolják a szabad munkát használó czukorgyárosok érdekeit azokkal a versenytársakkal szemben, a kik rabszolga munkásokkal termelik a czukrot, le voltak szállítandók, de nem eltörlendők. Az idegen marha behozatalát terhelő vámok egyszerre meg valának szüntetendők. Hogy a földmívelési érdekek kárpótlást nyerjenek a pártoló védvámok fokozatos eltörléseért, bizonyos helyi terhek átvizsgálása és új megállapítása volt tervezve. Nincs miért hosszan késlekednünk az előadás e részénél. Az utóbbi évek történeteiből jól ismerjük azt a szellemes modort, a melylyel a helyi terhek újra rendezésének elvét abban a reményben alkalmazták, hogy ezzel a földmívelési érdekeket kielégítik. Ezeket az újra rendezéseket nem igen szokták valami nagy örömmel fogadni, avagy jelentékenyebb sikerek követni. Sir Peel Róbert sem igen fektetett, ebben az esetben, valamely komolyabb súlyt reá. Ha a földbirtokosoknak és bérlőknek volt valami igazán jogos alapjok a panaszra a védvám módositása miatt, a balzsam, melyet sebeikre csepegtettek, aligha elfelejtethette velök fájdalmukat. Az előterjesztés sarkpontja, a mennyiben történelmi itéletről van szó, abban a tényben rejlett, hogy Peel úgy mutatta be magát, mint a ki teljesen áttért a szabad kereskedelem zászlaja alá és, hogy ez elvnek a kereskedelmi törvények minden ágában való érvényesítése, kijelentett czéljához képest, immár csak is az idő és alkalom kérdésévé vált. A harcznak a védvám és a szabad kereskedelem között kelle lefolynia.

Ne gondoljuk azonban, mintha a minisztérium elő-

terjesztései teljesen kielégítették volna a szabad kereskedelem igazi híveit. Emezek, ha lehetett volna, azt viszik vala keresztül, hogy az elv azonnal érvényre jusson, a három évi haladék, meg a mesterséges fogások és átmeneti intézkedések nélkül, a melyek e közbeeső idő alatt valának alkalmazandók. De, bár tiltakozásuknak egy módositvány formájában kifejezést adtak is, eszök ágában sem volt, hogy el ne fogadják azt is, a mennyit megkaphattak, mihelyt a módositvány a többség helyeslését meg nem fogta nyerni. A védvámosok módositványa azt a határozott inditványt foglalta magában, hogy a Ház egész terjedelmében és föltétlenül vesse el a kormány politikáját. A vita tizenkét napig tartott s a végén a védvámosoknak volt 240 szavazatuk azzal a 337 szavazattal szemben, a mennyi a kormány politikája mellett szólt. A 97-nyi többség épen nem volt annyi, mint a mennyire a kormány számított s eredménye az leve, hogy a védvámosok még jobban neki bátorodtak ellenzéki tervezgetéseikben. A gáncsvetésnek volt is alkalma bőven. Az imént említett többség csak arra szólt, hogy az egész Ház bizottsággá alakuljon, megvizsgálandó a fennálló vám- és gabna-törvényeket; de minden egyes pénzügyi szabályzatot, a melyet a miniszter meg akart állapíttatni, külön kellett előterjeszteni, megvitatni és megszavazni, ha meg lehetett szavaztatni, külön törvényképen. Nem fogjuk arra kérni olvasóinkat, hogy e hosszadalmas tárgyalások részleteibe kisérjenek bennünket. Nem is voltak olyan fontosak s gyakran nem is valának valami nagyon méltóságosak. Legtöbbször sokkal inkább a miniszter eljárása és személyes állása, mintsem politikájának érdemei körül forogtak azok. A védvámok érdekében fölhozott érvek, a melyek akkor a vidéki földesurak szemében kétségen kivül

igen nyomatékosaknak tüntek föl, ma inkább a gyerekek fecsegéseihez hasonlítanak. Bizonynyal, volt egynehány érdekfeszitő részlete is a vitának. A Ház ezeket főkép Mr. Disraeli szónoki erejének köszönheti. Ez a fáradhatatlan és magát bizonyos mértékben mindenen túltevő viador a miniszterelnök szakadatlan ostromlásával töltötte idejét. Ugy állította oda Peelt, mint »a ki a más emberek szellemével kereskedik, mint a mások eszméinek politikai tolvaját.« »Azok, a kik a kincstár padjait elfoglalva tartják«, mondá, »politikai zsibárusok, a kik holmijokat a legolcsóbb piaczon szedték össze és most a legdrágábban árulnak.« Ezek, bizony, kemény beszédek valának. De mindent összevéve, mégis könnyebben igazolhatók valának, mint az a kisérlet, a melylyel Mr. Disraeli föl akarta eleveníteni azt a régi és keserű ellenségeskedést Sir Peel Róbert meg Mr. Cobden között, a mely, az előbbinek érdekében, sokkal jobb lett volna, ha elfeledve marad vala. Egy orgyilkos, három évvel az előtt, lelőtte vala Mr. Drummond Eduárdot, Sir Peel Róbert magán-titkárát. Semmi kétség, hogy az áldozat magáért a miniszterelnökért esett el tévedésből. Az orgyilkosról kiviláglott, hogy őrült vala s mint ilyent nem marasztalták el a gyilkosság bűnében, hanem az őrültek házába zárták. Ez esemény, természetesen, mélyen meghatotta Sir Peel Róbertet s midőn a szabad kereskedelem kérdése fölött folytatott egyik vita alkalmával úgy esett, hogy Mr. Cobden azt mondta, hogy felelőssé teszi a miniszterelnököt az ország állapotjáért: Peel rendkivül szenvedélyes föllángolásában úgy értelmezte e szavakat, mint fenyegetést, mely egy orgyilkos támadását akarja fejére idézni. Ennél az értelmezésnél semmi sem lehetett volna kínosabb és badarabb, és semmi sem tanúsíthatja a Toryk akkori

eszeveszett és gyalázatos gyülölségét akárki ellen is, a ki a Peel politikáját ellenezni merte, mint az a tény, hogy a Toryk valósággal ismételten megéljenezték vezéröket, midőn ezt a szenvedélyes és félőrületben mondott vádat emelte az egyik legtisztább és nemesebb férfiú ellen, a ki valaha az angol parliamentben ült. Peel csakhamar magához tért. Belátta a hibát, a melyet elkövetett és megbánta tettét — s jó lett volna, ha az egész a feledékenységnek adatott volna át; de Mr. Disraeli, a midőn egy támadásra felelt, mely azzal vádolá őt, hogy igazolhatatlan személyeskedéseket enged meg magának, fölújitotta az egész történetet s emlékezteté a képviselőházat, hogy a miniszterelnök meg azzal vádolta vala a szabad kereskedelmi szövetkezet vezérét, hogy az orgyilkosokat meggyilkolására uszítja. Azonban ennek az igazolhatatlan kisérletnek, a mely egy elévült viszályt ismét föl akart szítani, más eredménye nem volt, mint, hogy Sir Peel Róbert újolag mély sajnálkozásának adott kifejezést ama vád fölött, a melyet Mr. Cobden ellen emelt »egy gyülöletes vita folyamán, a midőn a Stockport tiszteletre méltó képviselője által használt némely kifejezést tévesen értelmeztem vala.« Mr. Cobden kijelentette, hogy a Peel által adott magyarázatot teljesen kielégítőnek találja, kifejezvén azt a reményét is, hogy jövőre a Ház egyik feléről sem fog senki kisérletet tenni ez ügy fölelevenítésére, vagy akár csak czélozni is reá.

A kormány győzött. Fölösleges volna a részletekre is kiterjeszkednünk a gabna-törvény keresztülvitelét illetőleg. Elég annyit mondanunk, hogy a javaslat harmadszori föl-olvasása május 15-dikén ment a képviselőházban keresztül, 98 szavazatnyi többséggel. A javaslatot azonnal átküldték a Lordak házába s legfőképen a Wellington herczeg komoly

ajánlatának segélyével, e ház komoly ellenzés nélkül fogadta el. De június 25-dike, az a nap, a melyen a törvény harmadszor olvastatott föl a Lordak házában, emlékezetes nap vala Anglia parliamenti évkönyveiben. Ez a nap látta bukását annak a minisztériumnak, a mely sikerre vezette a legnagyobb törvényhozási alkotást, a mely Lord Grey reform-törvénye óta előterjesztetett.

Az Irország számára előterjesztett kényszer-törvény volt az a rendszabály, a mely Sir Peel Róbert kormányára ezt a vészt hozá. Még épen csak, hogy a gabna-törvény áthaladt a képviselőházon, s a kormány, az Irországban uralkodó bűnös és lázongó állapotok által, már kényszerítve érzé magát a kényszer-törvény javaslására. Lord Bentinck György elején támogatta a javaslatot, de a pünkösdi szünetek alatt nézetet cserélt. Most már kijelentette, hogy a javaslatot csakis a kormány ama biztositása alapján támogatta, mely szerint az irországi életbiztosság érdekében föltétlenül szükség van reá, és hogy, miután a kormány ezt nem sürgette minden más rendszabály fölött — névszerint épen a gabna-törvény előtt is — most hát nem tudja elhinni, hogy csakugyan halaszthatatlan szükség volna rá; és, hogy még azon fölül, immár semmi bizalma sincs ebben a kormányban, mihez képest nem bizhat rá még rendkivüli hatalmat is. A javaslat csakugyan komoly nehézségek közé sodorta a kormányt. Bizonyos volt, hogy O' Connell valamennyi ir követője ellenezni fogja a kényszer-rendszabályokat. A Whigek, mikor nem ültek kormányon, rendesen azt a szokást követték, hogy ostromolták a kényszer-törvényeket, mihelyt nem járt velök valamely törvényhozási reform vagy engedmény iránti igéret. Az angol radicalis képviselők, Mr. Cobden és követői, majdnem bizonyosra elle-

nezni fogták. Ilyen körülmények között elég valószinünek látszott, hogy, ha a védvámosok egyesülnek a kényszer-törvény többi ellenzőivel, a kormánynak buknia kell. A kisértés igen is erős vala. A mint maga Mr. Disraeli is őszintén megvallja pártjáról: »a legtöbb szivben boszú érzete járult a legvérmesebb indulatokhoz. A csata el volt vesztve, de legalább visszatorlás sujthatta azokat, a kik elárulták az ügyet.« A sok méltatlankodó védvámos előtt, a mint Mr. Disraeli kifejezi magát, csak az volt a kérdés: »Hogyan lehet Sir Peel Róbertet megbuktatni?« Csakhamar nyilvánvalóvá lőn, hogy igen is meg lehet buktatni azok által, a kik kárhoztatták és boszút szomjuhoztak, ellene szavazván a kényszer-törvény ügyében. Ez megtörtént. A tüzes védvámosok együttszavaztak a szabad kereskedelem hiveivel, a whigekkel és az ir katholikusokkal s a szabadelvü képviselőkkel; és a sok mindenféle keserűséggel és szenvedélyeskedéssel bövelkedő vita után megtörtént a szakadás, a kényszer-törvény másodszori felolvasása alkalmával, csütörtökön, június 25-dikén, és a minisztérium 73 szavazattal kisebbségben maradt. A javaslat második olvasása alkalmával mellette csak kétszáztizenkilencz szavazat volt, ellene pedig kétszázkilenczvenkettő. A védvámosok közül nyolczvan egynehányan követték Lord Bentinck Györgyöt az előtérre a javaslat ellen szavazni, s a kérdést az ő szavazatuk döntötte el. Mr. Disraeli egy kissé nagyzó módon irta le a jelenetet, »midőn a védvámosok sorjában vonultak át a miniszter előtt az ellenséges oldalra.« »Pallas te hoc vulnere, Pallas immolat« kiált föl az Aeneis hőse, midőn fegyverét ellenfele szivébe döfi. »A védvám terít le téged, nem pedig a te kényszer-törvényed« — mondhatták az engesztelhetetlen védvámosok, a mint csoportjok elvo-

nult a miniszter előtt. A véletlen kezökbe adta a boszú fegyverét, ők pedig megragadták s ugyancsak használ vették. A Peel-minisztérium épen diadala órájában bukott meg.

Sir Peel Róbert három nap múlva bejelentette visszaléptét a kormányról. Beszédét, mondja Mr. Disraeli, »úgy tekintették, mint az öndicsőités és a düh foglalatját.« Több olvasójára, azonban, nem ezt a benyomást tette. Ezeknek úgy tetszék, hogy tele volt méltósággal és hévvel, a mi Peelnél szokatlan vala, de ilyen körülmények közt bizonynyal nem összeférhetetlen a méltósággal. E beszédben fordult elő a sokszor idézett elismerés egy korábbi ellenfél szolgálatai iránt, Peel kijelentvén, hogy »ama név, a melynek egybe kell forrva lennie, s a mely egybe lesz forrva e rendszabályok sikerültével, ama férfiú neve, a kit, mint hiszem, tiszta és önzetlen indító okok vezettek eljárásában, s a ki, mint e rendszabályok szószólója, fáradhatatlan erélyt s a józan okosság olyan érvelését fejtette ki, a melyet annál bámulatraméltóbb ékesenszólás támogatott, mivel egészen természetes és keresetlen vala — s e név a Cobden Rikhárdé.« E méltán kiérdemlett dicsbeszéd hatását még fokozta az a némileg szokatlan eljárás, hogy a miniszterelnök a képviselőház egyik tagját beszéde rendén megnevezte. A beszéd zártétele emelkedett és megható vala. Sokan meg fogják őt róni, mondá Peel; nevét, talán, átkozni fogják a védvámosok, a kik a pártfogoló védelmet saját egyéni érdekökért akarnák föntartani; »de azért meglehet, hogy olyan nevet fogok magam után hagyni, a melyet olykoron jóakaratúlag fognak emlegetni oly emberek hajlokaiban, a kiknek sorsuk a munka, s a kiknek mindennapi kenyeröket arczuk verejtékével kell megszerezniök — olyan nevet, a

melyet a hála érzelmeivel fognak emlegetni, ha kimerült erejöket fölújitják majd a bő és vámmal nem terhelt ebédellel, mely annál édesebb lesz, mert többé nem lesz az igazságtalanság érzelmeitől savanyú.«

A nagy miniszter megbukott. Újabbkori parliamenti történetünk alig jegyzett föl ily nagy sikerre következett ily rögtönös és ily teljes bukást. Peel leteritette O' Connellt s keresztülvitte a szabad kereskedelmet, de O' Connellnek és a védvámosoknak még elég erejök volt, hogy őt magát is magok után rántsák. Úgy járt, mint az a hóditó, a ki megnyervén élete nagy győzedelmét, midőn épen hazatérne, hogy élvezze diadalát, valamely mellékúton ellenséges kéz által leszúratott.

TIZENHETEDIK FEJEZET.

Éhség, kereskedelmi bajok és külföldi cselszövény.

Sir Peel Róbert után Lord Russell János lett a kincstár első Lordja; Lord Palmerston külügyi államtitkárrá lőn; Sir Wood Károly volt a pénzügyminiszter; Lord Grey állt a gyarmatok kormányzatának élére és Sir Grey György lett a belügyi államtitkár. Mr. Macaulay elvállalta a főpénztárnokságot,*) üléssel a cabinetben, a mely megkülönböztetést nem mindig adtak meg e tiszt hordozóinak. A minisztérium nem nagyon bővölködött kormányzó tehetsé-

*) Paymaster-General, a ki 1836-on kezdve egymaga vezeti a szárazi és tengeri hadsereg egyesített fizető-osztályait.

gekben. A cabinet tagjai közül csakis a miniszterelnököt és a külügyi államtitkárt lehetett első rendű államférfiaknak nevezni, sőt Lord Palmerston is addig még csakis bizonyos mértékben kétes fajta hirnevet szerzett magának, a kit úgy tekintettek, mint a ki majdnem annyira lehet kárára, mint hasznára annak a minisztériumnak, a melynek tagja talál lenni. Lord Grey addig és azóta is olyanformán tünt föl, mintha némileg eltévesztette volna pályáját, a midőn a vezérlő államférfiak sorába állt. Fényes tehetségei voltak s némi eredetiséggel dicsekedhetett; önálló és merész vala. De önállósága nagyon is gyakran nyakaskodássá, sőt féktelenkedéssé fajult; s valósággal olyan politikus vala, a kivel közönséges ember ki nem jöhetett. Sir Wood Károly, az új pénzügyminiszter, egészen józaneszű s kitünő kormányzó tehetséggel fölruházott férfiú vala, de olyan kétségbeesetten ügyetlen szónok, a milyen valaha csak szólott a képviselőházban. A költségvetés előterjesztésekor mondott beszédei az ügyetlen előadás és akadozó modor miatt olyan érthetetlenek valának, hogy majdnem épen úgy idegen nyelven is el lehetett volna őket mondani. Sir Grey György rettenetes folyékonysággal tudott beszélni, s olyan másod-, harmadrendű kormányzó tehetség vala. A kormányzás épen olyan kínjába került, mint a mily nyakra-főre tudott beszélni.

Lord Palmerston, kevéssel az új minisztérium megalakúlta után, igy irt egyik barátjának: »Peel, úgy látszik, tisztába jött magával a felől, hogy egy vagy két év előtt nem remélheti, hogy új pártot alakithasson, és, hogy időt kell az embereknek engednie, mig az utóbbi év eseményeit elfeledhetik; nyilvánvaló, azonban, hogy e közben nem kivánja valamely más kormány alakitását a Ház amaz olda-

láról, a melyen maga is ül, mivel ennek a kormánynak ő nem fogna tagja lenni. Ezeknél fogva és azért is, mivel őszintén azt tartja, hogy legjobb, ha ez idő szerint mi maradunk kormányon, meglehetős szivesen támogat bennünket, a mennyiben, tudniillik, ez, független állásának koczkáztatása nélkül, megeshetik. Graham, ki most is oda fönn ül régi oszlopa alatt, és soha sem jön le a Peel padjához, még a személyes érintkezés kedveért sem, úgy látszik mindenkitől távol akarja magát tartani, hogy keze szabadon maradhasson és a körülményekhez képest járhasson el; ez ideig, azonban, még senki sem tekinti őt valamely párt fejének. Bentinck György teljesen elesett attól, hogy miniszter-jelölt lehessen, és ilyeténképen mi magunk maradtunk a helyzet urai, nem csak a mi saját érdemeinknél fogva, a melyek — bár a magunkéinak nevezzük — nagyok, hanem azért is, mivel nem áll rendelkezésre senki, a ki számottevő versenytársunk lehetne.« A dolgok állásának e Palmerston által adott humoros becslése teljesen találó vala. Az új minisztérium elég biztosan állt, mivel egyik párt sem vala abban a helyzetben, hogy versenyezhessen vele.

A Lord Russell János kormányának állása azért még sem volt irigylésre méltó. Az ir éhszükség a legnagyobb figyelmet követelte, s csakhamar kitünt, hogy sokkal nagyobb szerencsétlenség, hogysem bármely minisztérium is elbánhatnék vele. A burgonyatermés elszerencsétlenedése lesujtó nyomoruság vala egy oly népre nézve, a mely majdnem egészen földmívelésből él, s olyan parasztságból áll, a mely régóta ahhoz szokott, hogy kizárólag e terménynyel táplálkozzék. Irországnak nagyon kevés nagy városa van; ha négynek, vagy ötnek fölsoroltuk a nevét, már kifogytunk a számból, s már mindjárt a falvakhoz érkeztünk. Az

országnak alig van kézműipara, kivéve a szövészetet az északi részekben. A déli és nyugati lakosság csakis földmívelésből él. A kunyhós rendszer, a mely a négy vidék közül háromban majdnem kizárólag uralkodott, olyan intézmény vala, a mely szerint a paraszt, munkája fejében, egy kis föld-részlet használatát kapta, a mely épen csak arra volt elég, hogy családja szükös fentartására élelemmel elláthassa. A nagy földbirtokosok legnagyobb részt távol éltek; a kisebb földbirtokosok legtöbbször fülig adósok valának, a mi arra kényszeríté őket, hogy a bér minden lehető krajczárját kipréseljék a tetszés szerint fölmondható bérletből. Mind e mellett is, azonban, még annyi szabályszerűséget és rendet sem tartottak követeléseikben, hogy bár ez bizonyos előrelátásra és pontosságra szoktatta volna a bérlőket. A dolog, mintegy közmegegyezés szerint, úgy állt, hogy a bér bizonyos mértékben mindig hátrálékos volt; a földbirtokos jószivűségét, aztán, abban keresték és találták, ha türte, hogy a hátralékos bérösszegek nála nagyobb összegre gyűljenek, mint a meddig más társai várni hajlandók valának. Az egész rendszerben az elernyesztő elnézés kapott lábra. Majdnem bizonyos vala, hogy, ha a bérlő, magasra fokozott szorgalmával és a jó szerencse segélyével értékesebbé tette bérben tartott földjét, mint volt, mikor kivette, bérösszegét azonnal feljebb fogják rugtatni. Másrészről, a zsarnokság tényének tekintetett, hogy kitegyék a bérletéből, mindaddig, mig némi kilátást nyujtott arra, hogy fizetni bir. Igy, hát, minden részre szerencsétlen rendszer nőtte ki magát, a mely épen úgy senyvesztette a földbirtokost, mint a bérlőt.

Az irországi földbirtokos és bérlő minden fajta viszonyának alapjául két nevezetes tény szolgált. A föld igény-

bevétele kényszerítő szükség vala az ir bérlő életföntartására nézve. Ez az egyik tény. A másik tény pedig az, hogy a föld használatának az a rendszere, a mely Irországban uralkodott, egész merejében idegen vala az ir nép hagyományaira, gondolkodásmódjára, mondhatnók egész szellemére nézve. Az a kérdés, ha a hódítás és foglalás által létrehozott e rendszer jobb volt-e, mint a régi, vagy sem: a legkisebb mértékben sem érinti e tény hatását az irországi földbirtokos és bérlő közötti viszonyokat illetőleg. Soha senki sem fogja teljesen megérteni az irországi föld ügyében folytatott hosszas küzdelem jelentését és jelentőségét, a ki tisztán át nem látta azt a tényt, hogy az ir paraszt — már akár helyesen, akár helytelenül — épen olyan jogot formál ahhoz, hogy egy darab földje legyen sajátjakép, mint mások ahhoz, hogy jogszerűen élhessenek. Ezt az ir paraszt nem is tudta máskép tekinteni, mint valami egyszerű és magától érthető dolgot. Nincs az a rendszer, a melynek meghajolhasson, a melyet csak meg tudjon érteni is, a melynek számára legalább ennyit nem biztosít. Michelet szerint, a franczia parasztnak a föld a felesége. Az ir parasztnak pedig az élete. Az ir paraszt feleségével és családjával burgonyából élt. A mívelődés területébe eső országok között alig lehet vala egyet is találni, a melynek egész paraszt népességének élete egyetlen egy terménytől függött volna. Mikor a burgonya 1845-ben megromlott, úgy látszott, hogy a nép életmódjának vége van. Elején azt hitték, hogy a bajnak nem szükségkép kell részlegesnél nagyobbnak lennie. De csakhamar kezdett kiviláglani, hogy a paraszt népség és a városi szegénység összes élelme legalább is két esztendőre oda van. Lord Russell János kormánya inkább csak kerülgette a bajt, a helyett, hogy sze-

mébe nézett volna. Magok mentésében, igaz, elmondhatták, hogy a baj, a melyet le kell vala küzdeniök, addig ismeretlen vala, és, hogy nagyságával próbára tette volna a legerélyesebb és legmesszibbre tekintő állambölcseség segédszereit is. Ám, azért a tény mégis csak ott áll, hogy a kormány segédeszközei elején teljesen elégteleneknek bizonyúltak az alkalomhoz, és, hogy, továbbá, némelyikök épen arra szolgált, hogy a roszszat még roszszabbá tegye. Egyetlen megyéje sem volt Irországnak, a mely teljesen ment maradt volna a burgonya-bajtól, és a déli s nyugati megyék közül több csakhamar valóságos éhséget szenvedett. A láz egy különös formája — a mint elnevezték: az éh-láz — kezdett mutatkozni mindenfelé. A pusztító vérhas is föllépett. Voltak kerületek, a melyekben a lakosság naponkint százával halt el e láztól, a vérhastól, vagy valóságos éhségtől. Skibbereen, Skull, Westport és más helységek rettenetes elsőbbséget vívtak ki magoknak a nyomor czimén. Az egyházi előjárók egyik-másik ilyen kerületben a végén kezdték a koporsó árának előzetes lefizetése nélkül is engedélyezni a temetéseket, annyi volt a haláleset. Az illető tisztviselők kijelentették, hogy lehetetlen rendszeresen megtartani a halottszemléket. Idő nem volt reá, hogy mind ama fajta szertartások végrehajtassanak, a melyeket szem előtt kell vala tartani, ha a rendes időszakok szokásait érvényesíteni akarták volna. Más helyeken, a hol e szokás még fönnállt, az esküdtszékek az éh-halálra szóló ítéletekhez olyan formavádakat is csatoltak, mintha Lord Russell János, vagy az alkirály, vagy más tisztviselők szándékos gyilkosságokat követtek volna el, a kiknek úgy vélt mulasztásaik okozták volna az illető halál-esetet. A kormánynak, szerencsétlenségre, mérhetetlen tevékenységet kelle kifejtenie a kényszer-

törvények alkalmazásában és más megtorló rendszabályokban. Lehetetlen is lett volna, hogy egy olyanszerű országban, mint Irország, az ily óriási mérveket öltött éh-szükség a nélkül terjedjen el, hogy erőszakos büntetteket magával ne hozott volna. A parasztság mindig gyűlölte a földesúri rendszert; mindig csak azt hallotta, s bizony nem is igaz ok nélkül, hogy minden nyomorúságának ez a gyökere; most pedig az volt a szent meggyőződése, hogy a kormány meg tudná menteni, ha csak akarná. Csoda-e, hát, ha lázongásokon és agrar-zavargásokon törték a fejöket? És most már, igy állván a dolog, ki csodálkozhatik azon, hogy a kormány kivételes, visszatorló rendszabályokat léptetett életbe? De annyi bizonyos, hogy az ir népesség lelkét csak még jobban elkeserithette és leverhette, midőn úgy látszott, hogy a kormány csak késlekedni és szóval tud fizetni az éhséggel szemben, de bezzeg tud komolyan és erélyesen föllépni, ha a kényszer-törvényekről kell gondoskodnia.

Akármit mondjanak is, azonban, a kormányról, az angol nép jóakaratát senki kétségbe nem vonhatta. Minden nagyobb angol községben, elkezdve a fővároson, le a legutólsóig, aláirási iveket kezdettek s csak úgy özönlöttek az igen bőkezü adományok. Liverpoolban, példának okáért, egy egész sor ottani kereskedő fejenként ezer fontot adott. Az angolországi quakerek testülete kebeléből bizottságot küldött a különösen éh-szükség sujtotta ir területekre, a segély-ügy kezelésére. Több más felekezet és testület követte e példát. Angliában külön Nemzeti segély-bizottságokat alakítottak. Sőt minden országból is kezdtek érkezni a segély-összegek. Az Egyesült-Államok több hadihajót szereltek föl, hogy gabna- és más élelmi szerek adományait küldhessék a szükölködő vidékekre. Az egyik ir kikötőben

a város ünnepi öröm-harangját minden nap meghúzták egy-egy ily gabna-terhes hajó megérkeztének üdvözlésére — bizonynyal, az öröm jelzésének szomorú egy módján. A nemzet egyik irója akkor mondta, hogy Irország nyomora megindította »még a török szivét is a távol Dardanelláknál, és szánalmában elküldte ő is koldus-alamizsnáját.« Igaz is volt, hogy Törökországból, valamint sok más országból, szintén érkeztek adományok az ir nyomor enyhítésére. Ugyanakkor egy csomó igazán bolondos ünnepély tartatott Dublinben, az alkirály pártfogása és tekintélyének czime alatt; az ünnepélyes »fölavatás«, mint ma bizonyos fajta irók mondanák, egy nyilvános leveses konyhában történt, a melyet M. Soyer, a divatos franczia szakács nevezett el és igazgatott, a végre, hogy lássa az ir nép, milyen szörnyen tápláló *potage* készíthető a legsoványabb és legolcsóbb anyagokból is. Ez az intézmény elég jó is lett volna, ha zaj nélkül és gyakorlatilag vitték volna keresztül, de mint az ujjászületés nagy nemzeti ünnepélyét tartva föl, az alkirály pártfogósága alatt és mindenféle ércz-lánczok, meg szemfényvesztő cziczoma kiséretében, fölöttébb bolondos, sőt mélyen sértő látványt nyujtott. A látványosságot keserűen ostorozta is a dublini nemzeti párt egy csomó türelmetlen fiatal tagja.

A nyomor, e közben, mind mélyebbre és szélesebbre vájta medrét. Sokkal nagyobb vala, hogysem, hathatósan le lehetett volna, bármily bőkezü aláirásokkal, küzdeni, és a kormány, azt hivén, hogy a mint csak tőle telik, a leghelyesebben jár el, igazában végére ért már bölcseségének. Az éhező parasztok a legközelebbi jelentékenyebb városba özönlöttek, azt remélve, hogy ott segélyt nyernek, de igen is gyakran arra kelle ébredniök, hogy a szeretet forrásai

immár kiszáradtak. Sokan, igen sokan, ilyen csalódáson menvén keresztül, csak lerogytak a puszta földre s ott adták ki lelköket. A vidéki utak hosszában mindenütt találkozhatott az ember elsoványodott, fátyolos tekintetű nyomorúltak csoportjaival, rongyos, régi zsák-ruhákba takargatva, czéltalan kóborogva, azt a homályos képzetet táplálgatva, hogy élelmet találnak, mint a mesebeli gyermek reménykedett, hogy megtalálja a kincset ott, a hol a szivárvány a földet éri. Sokan otthon maradtak nyomorúságos viskóikban s ott fogadták a halált, mikor megérkezett. Voltak vidékei az országnak, a melyek, mintha mértföldek hosszán kihaltak volna. Egy heves vérü ir szerző azt mondta, hogy ha tekinté hazáját, úgy tetszett neki, mintha »egyetlen óriási fölöszlást« látott volna. Elismerve, hogy a kifejezés némileg szónokias, meg kell vallanunk, hogy nem sok túlzás van e szavakban. Bizonyos, a hagyományos Irország fölöszlásban volt ez éh-szükség hatása alatt. A régi rendszer egész merejében megsemmisülésnek indúlt. Az éhség előtti idők földes urasága előbbi hatalmával és sajátos formáiban soha többé föl nem újult. A földbirtokos osztály számára az éhség megteremtette a jelzálogos birtokok itélőszékét *); a kis-birtokosok és parasztok osztályának számára fölhúzta vitorláit az Amerikába kivándorlók hajója.

Mint láttuk, az erőszak tényei, sőt erre czélzó összeesküvések is immár nem valának szokatlanok az ország különböző részeiben és a városokban. Az idők különös jelekép tünt föl az üveg-törés maniája, a mely a dél és nyugat

*) A jelzálogos birtokok ügyében hozott 1849. évi törvény Irország számára itélőszékeket szervezett, melyek a megterhelt birtokok és bérleti földek pénzviszonyainak lebonyolítására, illetőleg vételárainak megállapítására voltak hivatva.

városaiban mindenütt kezdett lábra kapni. Talán nem épen helyes maniának neveznünk, mert ugyancsak szomorú ok vala előidézője. A gyárak tömve valának s tulajdonosaik egy húszad részét sem birták felfogadni és táplálni azoknak, a kik ostromolták őket a fölvételért s munkára alkalmazásért. Ekkor az éh-szükség áldozatai közül némelyeknek, úgy látszik, egyszerre csak az jutott eszébe, hogy ott vannak a börtönök, a melyekre érdemesítheti az ember magát, s a melyek, ha egyszer megvolt a qualificatio, meg nem tagadhatják a fölvételt. A dolog igen egyszerű volt: be kell menni valamely városba, szánt-szándékkal be kell valamely bolt ablakait törni, s akkor el nem maradhat néhány napra a hajlék és a valóságos étel. Ez a mód nagy népszerüségre tett szert. Különösen fiatal lányok és asszonyok folyamodtak hozzá előszeretettel. A megzavarodott előjáróságok egy darab idő mulva elhatározták magokat, hogy végét vetik ennek az eljárásnak, nem azt a büntetést mérve e szerencsétlen teremtésekre, a melyet menedék és némi jólét kedveért kerestek. Az éh-szükség egyik elsőrendü következése és a birtok általános romlása sokkal fontosabb, hogysem említés nélkül hagyhatnók. Igen sok földbirtokos hosszas időn át minden számitás nélkül élte napjait, olyan hitelre, a melyet a termések elszerencsétlenedése nagyon is veszedelmes próbára tett. Ezek közül igen sokan teljesen megbuktak. Tovább már nem birták föntartani házukat és kastélyaikat, s gyakran szerencséseknek vallották magokat, ha az egészet ott hagyhatták a szegény ügy gondnokainak kezében, hogy külön munkás-házaknak berendeztessenek. Az elkoldusodott megyék sok székvárosának közeli szomszédságában a vidéki földesuraság nagy palotája igy vált aztán a szegénység menedékhelyévé, a kik már nem voltak

befogadhatók a túltömött menedékházakban, a melyekről a szegényügyi törvény előzetesen gondoskodott vala. Az oroszlán és a gyík, mondja a persa költő, elfoglalják a termet, melyben Jamshid pompázott és hosszakat ivott. A nyomorúlt szegény ott kanalazta föl alamizsnául nyert soványos indiai liszt*) levesét, abban a teremben, a melyben földesura pompázott és hosszakat ivott vala.

Mikor az éh-szükség elmúlt s hatásait meglehetett állapítani, kitünt, hogy Irország népessége mintegy két millióval apadt — a nyolcz millióból csak hat millió maradt. Közösen okozták ezt az éhség, a nyomában következő különböző betegségek, fölszedegetve a kalászokat, melyeket amannak sarlója elhagyott, és a kivándorlás. És mikor a burgonya-baj egyenes hatásai már régen megszüntek, még akkor is folyton és következetesen apadt a népesség száma. Az ir paraszt csakugyan a nyugvó nap felé fordította vala tekintetét, a mint Mr. Bright később magát kifejezé, s a kivándorlás folyama nyugat felé áradásában sok éven át soha sem apadt. Uj Irország kezdett növekedni túl az atlanti oczeánon. Az Egyesült-Államok minden nagyobb városában kezdett az ir elem a népesség jelentékeny részévé válni. New-Yorktól kezdve San Franciscoig, St. Paultól, Minnesotától New Orleansig minden útczában megcsendül az ir hangejtés és az ir szavazó siet a választó urnához készen, igen is nyakrafőre, szavazni bármelyik politikusra, a ki csak hajlandó azt mondani neki, hogy Amerika szereti a zöld lobogót és gyűlöli a Saxont.

Akármily rettenetesek valának is, azonban, az éh-szükség egyenes következései, Irország egy barátja sem

*) Az az: kukoricza liszt.

mondhatja, hogy egészben véve ne járt volna vele sok jó is. Először is ez volt az az ostor, a mely kiüldözte az országból ama teljesen megromlott és elrohadt rendszert. Ez hívta föl először ellenállhatatlanúl az angol államférfiak figyelmét arra a tényre, hogy a rendszer rossz volt egész a szive közepéig, és hogy semmi jó belőle nem származhatik. Ez ébresztette az alantas, meghúnyászkodó irt, a ki nagyon is gyakran hajlandó volt a nápolyi, vagy a fatalista tunya módjára akármivel is kibékülni, annak a ténynek tudatára, hogy őneki is nyitva a világ valahol másfelé. Igaz, az éh-szükségnek sok véres utó-szülötte volt, de ez adta a világnak az új Irországot is.

Lehet gondolni, hogy e közben a kormánynak is ugyancsak akadt dolga. A legjobb akarattal viseltetett Irország iránt, s valóban, folyton azt hiresztelte, hogy valami új módot talált ki, melyen elbánhassék a bajjal s a régi terveket módosítani, vagy jóvátenni birja. Koronként intézkedéseket tőn nagy összegek fölhasználásával, hogy bizonyos rendszeres foglalkozást lehessen nyujtani az irországi szegényeknek; módosította az ir szegény-ügyi törvényeket; a végén beleegyezett, hogy a gabna-törvények és a hajózási törvények felfüggesztessenek, a mennyiben ezek a gabna behozatalával állottak összefüggésben. Ama rémületes kereskedelmi riadalom, a mely az egész országban mindenfelé nagy vállalatokat, különösen gabna-kereskedéseket, buktatott meg, tette kényszerű szükséggé az 1844. évbeli Bank-szabadalmi törvény*) fölfüggesztését, és Sir Peel Róbert mély

*) A Peel-féle 1844. évbeli Bank-szabadalmi törvény meghosszabbította a szabadalmat 1855. aug. 1-sejéig s tovább is, ha az állami tartozás (11.015,100 font) és járúlékai addig a banknak vissza nem

belátásról tanuskodó méltányossággal támogatta a miniszterek ez ügyre vonatkozó kezdeményeinek legnagyobb részét; hanem újabb ellenzék alakúlt ellenökben, és pedig a Lord Bentinck György névleges vezérlete alatt, de Mr. Disraeli tényleges sugalmazására. Lord Bentinck György törvényjavaslatot terjesztett elő, mely tizenhat millió fontot akart megszavaztatni az ir vasutak építésére és kiegészítésére szolgáló előlegképen. E javaslatot, természetesen, sokan nagy örömmel fogadták Irországban. Volt valami szemkápráztató és csábító szinezete a dolognak; és Lord Bentinck György igen tele szájjal beszélt szónoklatában arról a készségről, a melylyel ő, a saxon, ha javaslatát elfogadnák, a fejével fogna felelni az ir nép hűségéről. De csakhamar kezdett kiderülni, hogy a terv nem annyira az ir nép, mint inkább bizonyos pénzügyi köröknek az ügye, a melyek szerettek volna az angol és az ir nép számlájára jó nyereségre szert tenni. Lord Bentinck Györgynek bizonynyal, a legtisztább és önzetlenebb szándéka csakis az volt, hogy segitsen Irországon — de azért terve mégis megbukott volna, ha elfogadják vala. Mr. Roebuck birálata különböző szempontokból jóformán kimutatta, hogy az inditvány tulajdonképen nem fogott volna egyebet elérni, mint hogy az ir földesurak kötelezettségeik alól a brit adófizetők költségén buttak volna ki. A javaslatot elvetették. Igy aztán Lord Bentinck György némi sikerrel gyötörhette a minisztériumot, midőn ez a maga részéről azt inditványozta, hogy nehány év alatt fokozatosan apaszszák a czukor kü-

fizettetnének; rendezte a bankjegy-kibocsátást; kikötötte a heti forgalmi kimutatásokat; a bankjegy-forgalmat tizennégy millió fontra korlátozta, stb. A szövegben említett válság alkalmával aztán e korlátozást fölfüggesztették, a disconto 8 százalékra emelkedvén.

lönbözeti vámjait, és aztán helyettesitsék e vámokat határozott és egyforma tételekkel. Ez a javaslat, röviden megmondva, nem tett egyebet, mint a szabad kereskedelem elvének alkalmazását, a védvám helyében, a czukorra. Ám, ebben az esetben, a védvámos elv bizonyos mértékben még az elfogulatlan elmékkel is megkedveltette magát, mert még Sir Peel Róbert is föntartotta a kivételes pártfogoló védelmet, a végett, hogy a mi gyarmataink ültetvényesei kiegyenlíthessék károsodásukat, melyet a miatt kelle szenvedniök, hogy a rabszolga-tartásból a szabad munkások alkalmazására kelle áttérniök. Lord Bentinck György, tehát, módositványt nyujtott be a kormány előterjesztéséhez, igazságtalanságnak és rossz politikának nyilvánitván az idegen s rabszolga-munkával gyártott czukor vámjának leszállitását, mert az csak arra fogna szolgálni, hogy csökkentse a brit szabad munkások termelésének hasznát, s újabb és még nagyobb ösztönül szolgáljon a rabszolga-munkások alkalmazására. A rabszolgaság számos őszinte és független ellenzőjét, köztök Lord Broughamet a Lordak házában, tévútra vezette a kérdésnek ily szempontból való fölfogása. Egy ideig úgy látszott, hogy Lord Bentinck és kitünő hadsegéde még keresztül is viszik czéljokat a képviselőházban. Ámde kinyilvánittatott, hogy, ha a kormány előterjesztései megbuknak, a miniszterek viszszalépnek, s nem volt senki, a ki helyökbe léphetett volna. Peel még nem foglalhatta el a kormányt, s az az idő még nagyon messze volt, a melyben Mr. Disraeli minisztériumot fogott alkothatni. Az ellenzék, tehát, szétmállott és a kormány-javaslatok keresztülmentek. Lord Bentinck György egyideig viadorakép szerepelt a nyugat-indiai czukor-termelés érdekeinek. Olyan ember vala ő, a ki akármibe fogott is, bámulatos erélylyel folytatta

ügyét; és a nyugat-indiai ültetvényesek érdekeit azzal a nagy lelkesedéssel karolta föl, a mely a vele sokkal rokonabb vállalkozásaiban, mint a gyep egyik elsőrangú férfiát, tüzelte őt. Különös egy szövetség vala az közte és Mr. Disraeli között. Az ember azt képzelhette volna, hogy e két férfiúnak épen semmi köze sem lehet egymáshoz. Mr. Disraeli egyátalán semmit sem értett a lovakhoz és a versenyekhez. Lord Bentinck György még csak hozzá sem tudott vetni hadsegéde számos vezérelvéhez, s annál kevesbbé rokonszenvezhetett azokkal. Ám azért Bentinck még is helyesen itélte és becsülte meg a Disraeli politikai szellemét, és Disraeli belátta, hogy Bentinckben megvan sok azok közűl a sajátos tulajdonságok közűl, a melyek arra valók, hogy valakit hatalmas párt-vezérré tegyenek Angliában. Az idő bőségesen igazolta Bentinck meggyőződését Disraelire vonatkozólag — sőt még az igazságnál is többet tett; Bentinck korai halála után, Disraeli becslésének csak is be nem bizonyított hozzávetésnek kelle maradnia.

A kormányt nem csak otthoni, hanem külföldi bajok is szorongatták. Majdnem mindjárt kormányra lépte után a Lajos Filep király és minisztere, M. Guizot, által kifőzött spanyol házassági terv zavarta meg egy időre és ugyancsak komolyan a jó egyetértést Anglia és Francziaország között. A dolognak, a mennyire a mi hazánk vala érdekelve a kérdés által, sokkal komolyabb következései lehettek volna, ha oly hamar meg nem termette volna keserű gyümölcseit Lajos Filep háza számára, s nem segített volna új uralkodót Francziaország trónjára. Csak, a mennyiben a baráti érzelmeket hazánk és Francziaország között érintette, csak annyiban van indokolva, hogy a spanyol házassági kérdés helyet foglalhat egy ilyen munkában; de egy időben elég

valószinűnek tetszett, hogy olyan következményeket fog maga után vonni, a melyek egyenes és szoros összefüggésbe hozhatják vala e dolgot Anglia történetével. A franczia miniszter és ura becsvágya az lett volna, hogy Spanyolország trónját valamely úton Francziaország egyenes befolyása alá helyezhessék. Ez a vágy ismételve föltámadt a franczia uralkodók és államférfiak szivében, de mindig meghiúsult. De legalább féltékenykedést, ellenségeskedést és háborút mindig hozott magával. Lajos Filep és minisztere semmit sem tanúltak a múlt leczkéiből. Izabella, Spanyolország fiatal királynője, hajadon vala, és bizony Európaszerte nagy mérvű aggodalom uralkodott arra nézve, hogy vajon kit fog férjeül választani. Mélyebben ható, vagy gyakrabban előforduló csalódás nem lehet annál, mint a mely abban a képzeletben ringatja a nagyravágyó herczegeket és a vállalkozó államférfiakat, hogy nemzetek sorsának adhatnak irányt uralkodóházak szövetkezéseinek segélyével. Minden európai háborúban olyan fejedelmeket látunk egymás ellen fegyverkezve, a kik házasságok útján szorosan össze vannak egymással fűzve. Azokat a hatalmas politikai erőket, a melyek a nemzeteket a harcztérre vezérlik, nem lehet egy herczegasszony jegygyűrűjének karikázásával meghódolásra édesgetni. De az államférfiak bizonyos osztálya, az olyan fajta emberek, a kikről a mindennapi életben azt mondanók, hogy még a jónál is jobban akarják csinálni, mindig cselszövénykednek a királyi házasságok dolgában, mintha csak ez által tarthatnák kezeikben a nemzetek sorsának szálait.

Lajos Filep és minisztere, egy rossz órájokban magokra és hirökre nézve, azt hitték, hogy Spanyolországot egészen hatalmokba keríthetik egy szellemes házassági terv

útján. Egy időben az volt a számítás, — de inkább csak szóbeszéd, mint valóságos megállapítás szerint, hogy a fiatal spanyol királynőt és nővérét össze kellene házasítani Aumale herczeggel, meg Montpensier herczeggel, Lajos Filep két fiával. De ez, a mi illeté a francziák királyát, igen is merész egy vállalkozás fogott volna lenni. Nem is emlitve azokat az ellenvetéseket, a melyeket más államok fogtak volna tenni, annyi bizonyos volt, hogy Anglia — mint a diplomatiai kifejezés mondja — nem »nézhette volna közönynyel« azt a kilátást, hogy a franczia király egyik fia Spanyolország trónjára üljön. El lehet mondani, hogy Angliának, a végén is, nem sok gondot okozhatott, hogy ki lesz a spanyol királynő férje. Nekünk Spanyolországgal semmi közünk sem volt. Semmiképp sem következett, hogy Spanyolországnak szükségkép Francziaország eszközévé kelljen válnia csak azért, mivel a spanyol királynő a franczia király egyik fiához fogott volna menni, ép oly kevessé, mint, hogy korán sem vált az előtt bizonyossá, hogy Ausztriának nagy Napoleon végzetéhez kell kapcsoltatnia csak azért, mivel ez egy osztrák herczegasszonyt vett feleségeül. Talán jobb lett volna, ha Anglia egyátalán nem elegyedett volna Spanyolország házi dolgaiba s hagyta volna, hogy hadd fonja Lajos Filep tetszése szerint a maga hitvány terveit, hogyha magának a spanyol nemzetnek nem volt elég esze, hogy átlássa, és elég ereje, hogy meghiúsitsa azokat. Francziaország, egy későbbi időszakban, rettenetes háborút és lesújtó vereséget vont a fejére az által, hogy császárának tetszett azt hinni, vagy magára engedte azt a hitet erőszakoltatni, hogy Francziaország biztossága koczkára vettetnék, ha egy porosz herczeg ülne a spanyol trónon. A porosz herczeg nem lépett e trónra, de a Franczia- és Porosz-

ország közötti háború meglett; Francziaország leveretett, és a spanyol nemzet kevés idő múlva maga rázta le nyakáról azt a herczeget, a kinek a kifogásolt porosz helyében való elfogadásába maga beleegyezett vala. Ha a franczia császár közbe nem lép vala, nagyon is valószinű, hogy a porosz herczeg elment volna Madridba, ott uralkodott volna néhány ingatag és zivataros hónapig, s akkor szép csöndesen visszaküldték volna a maga hazájába. De az angol államférfiak abban az időben, a mikor Lajos Filep a spanyol házassági ügyekben cselszövénykedett, egyátalán nem voltak hajlandók a dolgokat nyugodt és philosophus szemmel tekinteni. A közbe nem lépés gondolata akkor aligha fölmerült, s az az angol miniszter, a kinek körébe akkor a külügyek első sorban tartoztak, körülbelül a legutolsó ember volt a világon, a ki hajlandó lett volna eltürni, hogy Európában, vagy akárhol is, valami történhessék, a mire nézve Angliának véleményt mondania s befolyását éreztetnie joga ne lett volna. A fiatal spanyol királynő házassága, tehát, sokáig aggodalmaskodó tanácskozás tárgya volt az angol cabinetben. Lajos Filep nagyon jól tudta, hogy nem lehet koczkáztatnia egyik fiának a fiatal Izabellával való összeházasitását. De ő és minisztere olyan tervet főztek ki, a mely nekik és politikájoknak épen azt az eredményt biztositsa, más úton. Azt gondolták ki, hogy a királynő és lánytestvére egyszerre menjenek férjhez — a királynő unokatestvéréhez, Assisi Don Franciscohoz, Cadix herczegéhez; húga pedig Montpensier herczeghez, Lajos Filep fiához. Alaposan lehetett reményleni, hogy a királynőnek, Don Franciscohoz menve férjhez, nem lesznek gyermekei, és, hogy a Lajos Filep fiának felesége, vagy

valamelyik gyermeke, fogna majdan a spanyol trónra következni.

Fölösleges volna hosszan kiterjeszkednünk egy ilyen terv erkölcsi szempontból való megbélyegezésére. Az emberi lelkiismeret és itélet eltántorodásának történetében semmi sem lehet csodálatosabb, mint, hogy egy olyan férfiú, mint M. Guizot vala, e terv sugalmazó szelleme lehetett. A dolog kétszeresen sértő vala Anglia királynőjére és miniszteréire nézve, mivel minden azt a hitöket támogatta, hogy Lajos Filep ünnepélyesen lekötötte magát, minden ilyen terv ellenzésére. Midőn a királynő meglátogatta Lajos Filepet Euben, a király a leghatározottabb és teljesen önkéntes igéretét adta ez ügyben mind ő Felségének, mind Lord Aberdeennek. A királynő naplója igy szól: »A király Lord Aberdeennek is és nekem is azt mondta, hogy hallani sem akar Montpensier házasságáról Spanyolország infansnőjével — a mitől Angliában annyira félnek — mindaddig, a mig a kérdés el nem veszti politikai jellegét, a mi akkor fog bekövetkezni, ha a királynő férjhez ment és gyermekei is születtek.« Maga a király is elismeri ezt, egy későbbi mentegető levelében, melyet lányának, a belga királynőnek irt, feleletül Viktoria királynőnek egy ez utóbbihoz intézett levelére. »Határozottan megmondom én neked, irja, miben áll az általam elkövetett hiba. Egyszerűen abban, hogy rendbe hoztam a Montpensier herczeg házasságát — de nem, hogy a spanyol királynő házassága előtt hoztam rendbe, mert ő épen abban a pillanatban megy Cadix herczegéhez, a melyben fiam megesküszik az infansnővel, hanem, hogy már az előttre hoztam rendbe, mielőtt a királynőnek gyermeke született volna. Ez az egész hiba, sem több, sem kevesebb.« Ez bizony elég nagy hiba volt, a ki-

rály igéretével szemben, arra nézve, hogy igazolva legyen a balvélemény bármely vádja, a mely támasztható vala. Az egész kérdés a trónöröklésen fordúlt meg. Anglia és más hatalmasságok ellenvetése, elejétől kezdve végig, épen az olyan intézkedések ellen szólott, a melyek valahogyan Lajos Filep valamelyik gyermekének, vagy unokájának nyithatott az öröklésre alkalmat. Épen ezért adta a király Viktoria királynőnek szavát, hogy hallani sem akar fiának Izabella lánytestvérével való házasságáról mindaddig, a mig az öröklés kérdésében rejlő nehézség meg nem oldatott épen Izabella által, férjhez menetele és anyává létele útján. Ez a megállapodás teljes mértékben meg volt szegve, midőn a király ugyanakkorra rendezte fiának Izabella királynő lánytestvérével való házasságát, a mikor maga Izabella is férjhez menendő vala, s a midőn, tehát, még nem vala bizonyos, ha egyátalán lesznek-e a fiatal királynőnek gyermekei. A kérdés politikai oldala, az öröklés kérdése, tehát, megoldatlan maradt azutánra is. Mindamaz ellenvetések, a melyeket Anglia és a többi hatalmasságok a Montpensier herczeg házassága ellen emelhettek, épen olyan erősen álltak, mint valaha. A kérdés azon fordúlt meg: születik-e gyermek? És gyermek akkor még nem született. A hitszegést véghetetlenül súlyosította az a tény, hogy Lajos Filep úgy állott Európa köztudata előtt, mint a ki abban a hitben és reményben hozta az Izabella királynő és unokatestvére, Don Francisco, házasságát létre, hogy a szövetség örökös nélkül fog maradni, és, hogy igy a fia feleségének lesz első sorban kilátása a trónra.

A mentség, melyet Lajos Filep a királynőnek tett igérete ellen elkövetett »hibája« enyhítésére fölhozott, nem olyan természetű vala, a mely elenyésztethette volna azt a

fölháborodást, a melyet politikája Angliában támasztott. Okoskodásának lényege oda czélzott, hogy alaposan hihette, hogy az angol kormány valami olyan árulást tervez, a mely, ha eltalál sülni, sértő fogott volna az ő politikájára nézve lenni, s a melynek, tehát, földeritése őt felmentette adott szava alól. Ő rájött, mint mondá, hogy Anglia Izabella királynő kezéért versenyző jelöltkép Coburg Lipot herczeget, Albert herczeg unokatestvérét, akarja fölléptetni. Minden ily fajta gyanú olyan alaptalan volt, hogy szinte lehetetlen elhinni, hogy egy olyan élesen látó ember, mint Lajos Filep, valóban és komolyan táplálhatta volna. Az angol kormány mindig a leghatározottabban megtagadta minden támogatását e fiatal herczeg jelöltségétől. Lord Aberdeen, az akkori külügyi államtitkár, mindig és nyiltan azt az elvet fogadta el és hirdette, hogy a spanyol királynő házassága magának Izabellának és a spanyol nemzetnek a dolga, és, hogy mindaddig, a mig ez a királynő és ez a nemzet meg vannak elégedve s Anglia érdekei semmiképen érintve nincsenek, Viktoria királynő kormánya semmi módon sem szól bele a dologba. A Lipót herczeg jelöltségét első sorban az özvegy spanyol királynő, Krisztina, egy cselszövénykedő természetű asszony, tervezte, a kinek politikai becsületében nem igen nagyon lehetett bizni. Az angol kormány a leghatározottabb és igen kézzel fogható módon bizonyitotta be, hogy nincs semmi része a Krisztina királynő tervében, s nem is rokonszenvez azzal. De a dolog lebonyolítása még javában folyt, midőn Sir Peel Róbert bukása Lord Aberdeen helyébe Lord Palmerstont ülteté. Palmerstonnak már csak a neve is azt a hatást tette Lajos Filepre és miniszterére, a melyet a közönséges kifejezés egy bika előtt kibontott darab vörös posztónak tulajdonit. Lajos

Filep keserüen tartogatta emlékezetében azt a váratlan győzelmet, a melyet Palmerston nyert fölötte a török és egyiptomi kérdésben. Akkor s különösen a Lajos Filep udvarában, úgy tekintették a külügyi politikát, mint azt a csatatért, a melyen a nagy hatalmasságok miniszterei egymás ellenében minden fajta ravasz, körmönfont és alattomos mesterkedésekkel küzdenek; s úgy látszik, hogy az őszinteség, egyenes és becsületes eljárás elveit nem tartották valami nagyon a játék szabályai közé tartozónak. Lajos Filep, talán egész jóhiszemmel, azt gondolta, hogy Lord Palmerstonnek a külügyi hivatalba való visszatérte nem is tehet egyebet, mint az ellene irányzott alattomos tervezgetések fölújitását. Legalább ez az egyetlen föltevés, a melyből ki tudjuk magyarázni a király magatartását, ha ugyan nem akarjuk azt gondolni, hogy szántszándékkal valótalan mentségeket és ürügyeket hozott föl s használt. Lajos Filep Lord Palmerston egy jegyzékének pár szavába kapaszkodott, a melyekben a Lipót herczeg jelöltsége egyszerűen meg volt említve, mint egy meglevő tény; azt állitotta, hogy e szavak igazolják, hogy az angol kormány legalább is elismerte nyiltan ezt a jelöltséget; kijelentette, hogy föloldva érzi magát minden előbbi kötelezettsége alól, s egyszerre gyorsan keresztül hajtotta Izabella királynő házasságát unokatestvérével és a maga fiáét Izabella lánytestvérével. A kettős esküvő 1846. október 10-dikén történt meg Madridban; s a következő év februárjának 5-dik napján M. Guizot kijelentette a franczia kamarák előtt, hogy a spanyol házasságok teszik azt az első nagy dolgot, a melyet Franczia ország 1830 óta egymaga és egészen a maga kezére fejezett be.

Mindenki tudja, hogy e terv milyen vakot vetett, leg-

alább a mi illeti a Lajos Filep és minisztere terveit. Izabella királynőnek gyermekei születtek; Montpensier neje nem jutott a trónra; és Lajos Filep háza már régen megbukott vala, bukását kétségen kivül csak siettetvén az a teljes elszigeteltség és nagy bizalmatlanság, a melyet a spanyol házasságok tervezésével s az Európában ez által előidézett érzelmekkel okozott. Ám nekünk itt csak ahhoz van közünk, hogy az Anglia és Francziaország közötti barátság, a melynek olyan szerencsés eredményeit lehetett, mint látszott, Európára és a szabadelvü kormányzás ügyére nézve, remélni, szükségkép megszakadt. Lehetetlen is vala Lajos Filepben többé egy pillanatig is bizni. Maga a királynő is leveleket váltott amannak lányával, a belgák királynőjével, a melyekben a leghatározottabb és igen nyomatékos modorban adott kifejezést amaz árulás felőli nézetének, a melylyel Angliát kijátszták, s elég nyiltan mondta el, hogy miképen itél az ilyen nemtelen politika erkölcstelen voltáról. Az egész ügy különben, csakis újabb és igen meggyőző bizonyítékot szolgáltatott ama gyülöletes tan kárhozatos voltára, a melyet oly soká türtek meg a politikában, s a mely szerint külön erkölcsi törvénykönyve volna a magánéletnek és külön a politikai világnak. Azt, a ki a magánélet ügyeiben úgy járna el, a mint eljárt Lajos Filep és M. Guizot, jogosan tartanók becstelennek. Lehetetlen föltennünk, hogy M. Guizot legtávolabbról is igy tudott volna eljárni a magánéletben. M. Guizot a kiválóan szigorú fajta protestánsok közé tartozott, a ki azt vallotta, hogy minden esetben a vallásos kötelesség által vezetteti magát, s a ki, bizonynyal, be is váltotta e vallástételét, egész polgári életének minden dolgában. De, túlfelől, nagyon is nyilvánvaló, hogy az állampolitikáról azt tartotta, hogy más elvek használatát engedi

meg, mint a keresztyén erkölcsiség. Ő megengedte magának, hogy ama gyűlöletes tévhit vezesse, mely szerint az állam érdekeit elő lehet mozdítani és támogatni kell olyan eszközökkel is, a melyeket egy közönséges, tisztességes jellemű ember, a magánéletben, bármely czél kedveért is, pirulna használni. A ki csak valamennyire emelkedettebb elveket követ, soha sem alkalmazna ilyen mesterséget magánéletében, ha mindjárt minden földi javai megtartásáról, ha saját élete, neje, gyermekei élete megmentéséről volna is szó. Ha az ember fáradságot akar magának venni, hogy végig gondolja és megfontolja ezt az egész cselszövényt — mert más nevet nem adhatunk neki; azt a nemtelen czélt, a melyre tört; a hitvány eszközöket, a melyeket kivitelére fölhasználtak; a kegyetlen kiméletlenséget, a mely ügyet sem vetett a főáldozatok hajlamaira, érzelmeire, boldogságára és erkölcsiségére; s ha aztán az ember elgondolná, hogy mindezt a magánéletben tették volna, és pedig csak azért, hogy valamely fiatal, gyámoltalan leány örökségét visszaszerezhessék: valóban, alig-alig tudná az ember megérteni, hogy miért legyen a gyalázat kisebb csak azért, mivel a főcselszövő egy király vala, az áldozatok pedig egy királynő és egy nemzet.

TIZENNYOLCZADIK FEJEZET.

Chartismus és ifjú Irország.

Az 1848. év forduló pont vala Európa újkori történetében. A be nem teljesült forradalmak éve vala ez. Azt lehet mondani, hogy Lajos Filep uralkodóházának bukása indította meg a forradalmi áradat folyását. Az élesebb látású szemlélők már régen előre sejtették ez eseményt. Sok jóslat történt, mondva és följegyezve már akkor, mikor a

forradalom még közel sem volt, a melyekből kitetszik, hogy a világnak utóbb nem volt miért oly nagy meglepetést elárulnia. A polgár-király uralkodása sem jó, sem rossz tulajdonságaival nem igen illett a franczia nemzet szellemehez és vérmérsékletéhez. A franczia nemzetnek van elég gyöngéje, a melyeket barát és ellenség egykép könnyen szemére vethet; de alig tagadható, hogy legalább aztán szereti, ha kormány-rendszere bizonyos csillogó fényt, fenkölt nemes vonásokat mutat. Ez a tulajdonsága, bizony, betegségei közé tartozik, mert kiszolgáltatja őt minden ragyogó kalandornak, a milyen vala, példáúl, az első, vagy harmadik Napoleon, mihelyt nemzeti nagysággal és dicsőséggel tudja kecsegtetni, ha mindjárt a honi szabadság rovására is. De épen ez teszi aztán e nemzetet kiválóan türelmetlenné a kormány-rendszer avagy uralkodó minden közönséges, alantjáró és zsugori vonása irányában. Semmi kétség, vannak nemzetek, a melyeket rá lehet beszélni, és bölcsen lehet rábeszélni, hogy béküljön ki, az otthoni kényelem és nyugalom kedveért, külügyi politikája jókora mérvü fillérkedésével és fösvénykedésével. De a franczia nemzet soha ki nem állhatta, ha uralkodója csak valamennyire is zsugoriskodott és közönséges volt — a Lajos Filep kormánya pedig rendkivül zsugori és közönséges vala. Külügyi politikája áruló vala; diplomatáit útasította, hogy úgy járjanak el, mint valami zsebmetszők; a külföldi udvaroknál szereplő franczia miniszterek szavait kezdték a hihetőség szempontjából egy szinvonalra állítani a koczkajátékos esküjével. A király belügyi politikája elég rövidlátó és nyomasztó vala ugyan; de a ki több számítással birta volna a nemzet gyöngéit fölhasználni, rá tudta volna birni népét, hogy nyugodjék bele az otthoni bajokba a kül-

ügyi *prestige* kedveért. A mely pillanatban Francziaországban köztudomásuvá lőn, hogy a nemzetnek nincsen tekintélye a külföld előtt, attól kezdve az uralkodóház bukása már csak az idő és alkalom kérdése volt. A Praslin-család*) borzasztó története segitette a catastropha előidézését; a kormány váltakozó gyöngesége és makacssága törésre vitte a dolgot, és a király határozatlansága lehetetlenné tette, hogy a próba elérkeztével a dolog másképen végződhessék, mint épen csak egy módon.

Lajos Filep Angliába menekült, és menekvése jel volt régen rejtegetett tüzeknek egész Európában való kigyulására. Csak hamar forradalom lángolt a continens majdnem minden udvarában és fővárosában. A forradalom olyan, mint a járványos betegség — mindjárt rátalál a rendszerek gyönge részeire. Az európai próbára tett államok között még legjobban volt dolga Angliának és Belgiumnak. Ez utóbbi országban a király nyilt fölhivást intézett népéhez s kijelentette, hogy, ha meg akar tőle szabadúlni, ő azonnal kész a távozásra. Az ilyen hangú beszéd egészen új volt az uralkodók ajakán; és a belga nép meg tudta e hangot becsülni. Királya mellett nyilatkozott, és a forradalom szele minden baj nélkül tovább költözött. A francziaországi események hatása Angliában és Irországban azonnal érezhető volt. A chartista izgatás egyszerre megint fölütötte fejét. Több szabadságleveles vezér követelni kezdte a minisztérium elbocsátását, a parliament föloszlatását, a szabadságlevelet, hirdetve, hogy »nem alkuszunk.« A chartisták nemzeti szövetkezete ülésezni kezdett Londonban, április

*) Praslin Choiseul, herczeg és pair, 1847. aug. 18-dikán meggyilkolta, a házi nevelőnő miatt féltékenykedő, nejét s aug. 24-dikén öngyilkos lőn, hogy kikerülhesse a pair-törvényszék elé állítását.

10-dikére óriási tüntetést akarván rendezni. Több szónok nyiltan kijelentette, hogy a nép már most kész szabadságleveleért sikra is szállani. Mások, az óvatosabbak, azt mondták, hogy a törvény ellenére egy lépést sem szabad tenni, legalább addig, a mig meglehetős bizonyossá nem válik, hogy a nép erősebb, mint a meglevő törvények föntartói. Majd minden chartista szószóló úgy beszélt a franczia forradalomról, mint az angol népnek épen alkalmas időben adott példáról; s nem csekély mértékben vala különös látni, hogy mikép táplálták, nyilván, teljes jóhiszemmel, azt a föltevést, hogy az angol nemzet nem is áll másokból, mint e szigetek lakóinak, hogy úgy mondjuk, munkabér után élő részéből. Hogy a míveltek, a gazdagok, a földbirtokosok, a gyár-tulajdonosok, a különböző fajta egyházi rendek, a könyvszerzők, a festőművészek, a birói kar, az ügyvédség, a katonaság, a tengerészet, az egészségügy emberei — hogy, mondom, mindezek, vagy közülök némelyek, mit tartottak az alkotmány valamely tervezett megváltoztatása felől: azt úgy tekintették, mint szóba sem jöhető dolgot az angol »nemzet« akaratával szemben. Magok a szabadságlevelesek közötti mérsékeltebbek csakhamar elestek attól, hogy meghallgattatást nyerjenek; és a jelszó szájról-szájra járt a testületben, hogy az »angol nemzet«-nek meg kell kapnia szabadságlevelét, vagy köztársasággá kell alakulnia. A rajongók azt hitték, hogy a mi megtörténhetett Franciaországban, épen úgy megtörténhetik Angliában is.

Elhatározták, hogy monstre-kérvényt nyújtanak be a képviselőházhoz, kérve a szabadságlevelet, s úgy szólván vég-választást engedve a parliamentnek, hogy jó szántából meghajoljon e kivánság előtt. A kérvényt küldöttség által akarták benyújtani, s a küldöttséget óriási menetnek kell

vala a Ház kapujáig kisérnie. A menet Kennington rétjén vala összegyülekezendő, amaz akkor bekeritetlen helyen, a mely ma a Kennington-park, London déli részén. A chartistákhoz ottan még mindig bizalommal környezett vezéröknek, O' Connor Feargusnek kelle beszélnie, hogy aztán katonai módon és sorban vonúljanak kérvényök benyújtására. A czél, kétségen kivűl, az vala, hogy olyan physikai erő látványát állitsák a szemek elé, a mely megfélemlitse a törvényhozást és a kormányt, s bebizonyitsa, hogy lehetetlen azt a kivánságot visszaútasitani, a mely ilyen erővel rendelkezik hátvédképen. A gondolatot O' Connell politikájának óriási tüntető gyüléseitől vették kölcsön, de volt ott sok olyan chartista is, a ki titkon abban reménykedett, hogy egyéb is lesz abból s nem csak puszta bemutatása a nyers erőnek, és a ki igen, igen örült volna, ha a hatalom, elhirtelenkedve és meg nem fontolva a dolgot, közbelépésével összeütközést idézett volna elő. Azon a napon erősen biztak abban, a mit, nagyzó módon, a komoly számok hatalmának neveztek. Tüzes, fiatal chartisták, kik az élet ama korát élték, a melyben a bátor és bizni tudó azt hiszi, hogy minden lehetséges, s a melyben a tények és példák semmit sem nyomnak, ha nem az illető saját nézeteit támogatják, szintén azt hitték erős hitökkel, hogy épen csak az első lövésre van szükség, »az első kivont kard fölcsillanására,« hogy a nemzet fegyverei, s csak épen a nemzet csupasz fegyverei, sikert arassanak is, megalapitván a szabadság uralmát. Azért, bármennyire másképen és ártatlan módon végződött is később a dolog, a felől meg lehetünk győződve, hogy az április 10-diki *rendezvous* Kennington rétjére sok száz meggondolatlan és lobbanékony ifjú embert gyüjtött össze, a kik semmit sem óhajtottak hőbben, mint, hogy ösz-

szeütközés történjék a rendőrséggel és a katonasággal, mert arra aztán a szabadság uralma következik. A tervezett menet törvénytelennek nyilváníttatott, s minden békés és hűséges alattvaló figyelmeztetést vőn, hogy részt ne vegyen benne. De épen ezt óhajtották és remélték a hevesebb vérű chartisták. Ujjongásba törtek ki, hogy a kormány törvényellenesnek nyilvánította a menetet. Nem kedvező alkalmat nyújtott-e ez, hogy az elszánt hazafiak megmutathassák, hogy olyan ügy pártján vannak, a mely fölötte áll a zsarnoki törvénynek. Nem épen a legjobb módját kínálták-e nekik annak bebizonyitására, hogy a nép hatalmasabb, mint urai, és hogy az uraknak vagy engedelmeskedniök, vagy lemondaniok kell. Az események egész folyama idáig nem egészen a franczia forradalom mintája szerint következett-e? A nép elhatározta, hogy bizonyos módon bizonyos tüntetést akar csinálni; a kevesek uralmát képviselő kormány kijelenti, hogy ezt nem fogják megtenni; a nép megmarad határozatánál, s a legközelebbi következésnek, bizonynyal, annak kell lennie, hogy a kormány megbukik, épen, mint Párisban. Mikor a szegény Swiveller Riki, a Dickens regéjében, lábbadozik lázából, fölnéz nyomorú ágyából s azt képzeli, hogy valami olyan tündéres varázs befolyása alatt áll, a milyennel az »Arab éjek« útján ismerkedett meg. Nyomortól kényszergetett kis dajkája tapsol sovánka kezeivel örömében, hogy élve látja őt; és Riki azt főzi ki elméjében, hogy a tapsolás az a jel, a melyet mindenki ismer, a ki csak olvasta a keleti regéket, és, hogy a herczegasszony parancsára mindjárt meg kell jelennie a rabszolgák seregének, fejökön a drágaköves kelyhekkel. A szegény Riki okoskodása, az »Arab éjek« tapasztalataiból merítve, egy csöppel sem volt tévesebb, mint a rajongó sza-

badságlevelesek az a következtetése, mely az angol politikai eseményeket a francziaországi történetek mintájára képzelte ki magának. Épen úgy lehetett hinni, hogy a szegény leány tapsolására a rabszolgák serege jön elő, fejökön a drágaköves kelyhekkel, mint, hogy a párisi népgyülekezést követő események követni fogják a londoni népgyülekezést is. Csak hogy, először is, a chartisták nem voltak olyan egy hatalom képviselői Londonban, mint a franczia kamara szabadelvü képviselői Párisban. És másodszor, London nem kormányozza Angliát, és, legalább a mi korunkban, nem kormányozta soha. És, harmadszor, az angol kormány teljes tökéletesen tudta, hogy ereje a nemzet köz támogatásában rejlik, és ezért nem vala hajlandó egy pillanatig is olyan tétovázásra, mint, a mely a franczia monarchia sorsát megpecsételé.

A chartistákon is megesett, hogy sokat vitatkoztak magok közt, épen, mint egykor az O'donnell eltörlői tették vala. Némelyek a mellett voltak, hogy nem kell engedelmeskedni az előjáróság rendeleteinek, hanem megtartva a menetet, inkább ki kell hivni, hogysem elkerülni az összeütközést. A nagy demonstratio, mint némely szónok ékes beszédében mondá: »a szabadság estéje« előtti napon, a szabadságlevelesek egyik gyülésén jókora sokan azon voltak, hogy fölfegyverkezve menjenek Kennington rétjére. Azonban O' Connor Feargusnek elég esze volt, hogy szavának súlyát mégis ez esztelen vállalat ellen vesse a latba, s ahhoz ragaszkodjék, hogy a demonstratio hadd bizonyitsa magát annak, a minek elejétől kezdve is hiresztelve volt: szigorúan békés vállalatnak. Ettől fogva aztán a chartisták útjai is szétágaztak, épen mint előbb az unio eltörlését szorgalmazóké. A hevesebb szellemüek, mint egykor, most is

elpártoltak a szervezettől. Azok, a kik a végén is csak vészt hoztak volna rá, ha részesei maradtak volna a mozgalomnak, elszakadtak tőle; és a chartismusnak igy nem maradt más képviselete, mint egy szabad ég alatt tartott népgyülés, meg egy kérvény a parliamenthez, épen, mint a többi demonstratiónak, a melyeket a főváros megért a politika mezején, nem igen sok ügyet vetve rájok. De a nagy közönség nem tudta, hogy a chartismus körmei már rég le voltak vágva, mielőtt amaz emlékezetes április 10-dikén a Kennington rétjén való nyilvános szereplésére indúlt volna. London e napon nagy zürzavarra ébredt. A szabadságlevelesek legvérmesebb pillanataikban sem tulajdonítottak magoknak felényi hatalmat sem, mint a mennyit a *bourgeois* osztály tiszteletre méltó rémlátói nekik e napon tulajdonítani hajlandók valának. A legbadarabb hirek terjedtek el mindenfelé a város különböző részeiben. Már sokkal az előtt, hogy a szabadságlevelesek a Kennington réten még csak találkoztak volna is, London több távol eső negyede rémhirekkel volt tele a lázadók és a rendőrség vagy katonaság között történt összeütközésekről, a melyeknél kivétel nélkül a chartisták valának előnyben, s már nyomultak is roham-léptekben épen abba a negyedbe, a melyen e pillanatnyi rémület erőt vőn. Londonnak sokkal rosszabb dolga van a rémület ilyes alkalmaival, mint a legtöbb városnak. Igen nagy arra, hogy biztos értesüléseket vehessen az olyan események felől, a melyeknek hire gyorsan szokott elterjedni. 1848. áprilisében az útczai távirók még nem valának használatban, hogy a városi hireket szállíthatták volna, s az olcsó hirlapok gyorsan egymásra következő kiadásai még ismeretlenek valának. A polgárság tehát, Lon-

don több negyedében, a nap nagyobb részén át a kétség és bizonytalanság martalékául vala odadobva.

Mindazáltal történtek megfelelő óvó-intézkedések is a szabadságlevelesek netaláni fegyveres támadásai ellenében. Wellington herczegnek volt gondja rá, hogy minden megtörténjék a középületek őrzésére, s általában a főváros megvédésére. A legnagyobb elővigyázattal járt el, s több befolyásos emberrel közölte, hogy a csapatok mindenfelé készen állanak, csak, hogy mindaddig nem mutatják magokat, valamig csakugyan olyan alkalom föl nem merül, a mely végett szolgálatukat igénybe kellene venni. A mord öreg katona hidegvérét és lélekjelenlétét eléggé jellemzé, hogy több befolyásos és előkelő egyéniséget, kik azzal a kéréssel fordúltak hozzá, hogy ezt, vagy azt a helyet őriztesse, egybehangzóan mind azzal nyugtatott meg, hogy »már megtörtént,« vagy »megvan már két órája« — s több efféle. Töméntelen londoni polgár vállalkozott, hogy a rend külön őreikép megvédik a törvényt és rendet. Azt mondják, hogy majdnem kétszázezer ember tett fogadást e czélra, s e hirhedett köz ijedelem sajátságos mozzanatakép lehet följegyezni, hogy Napoleon Lajos herczeg, ki akkor Londonban élt, amaz önkéntes fegyverhordozók között volt, kik a rend fentartására vállalkoztak. Nem sok időnek kelle eltelnie, a midőn egy békés város rendje és élete ellen a legtörvénytelenebb erőszakot követték el, épen annak a férfiúnak egyenes parancsára, a ki oly készségesen vállalkozott rendőri botja védő segélyével pártját fogni az angol társadalomnak, egy pár száz, avagy ezer szegény angol munkás ellenében.

A válság azonban, szerencsére, olyannak bizonyult, hogy a társadalom ilyen megmentőire nem vala szükség.

A szabadságlevelesek demonstratiója nyomorúlt módon lett csúffá. Azoknak a chartistáknak, a kik az erőszakhoz akartak nyúlni, azoktól való elszakadása, a kik a rend és törvény szerint akartak eljárni, az egész vállalatot a semmire szállitotta le. A Kennington rétjén való gyülekezés oly távol állt attól, hogy egy félmillió ember találkozásává vált volna, hogy nem is vala nagyobb, mint a mennyit egy közönséges mértékletességi gyülés is akárhányszor ugyan e helyre összevonzott. Mintegy húsz, vagy huszonötezer ember lehetett a kenningtoni réten, s azok közül is, azt mondják, a fele rész egyszerű száj-tátó vala, a kik csak azért jöttek, hogy lássák, mi történik, kisebb gondjok is nagyobb levén, mint a nép szabadságlevele. A menet meg sem alakult, maga O' Connor határozottan követelvén az előjáróság rendelete iránti engedelmességet. Beszédeket tartottak, a szokott hangon, O' Connor és mások — s némely szélsősködő s épen ezért megcsalódott chartistának alkalma nyilt, hogy igen mérges szavakkal kifejezést adhasson abbeli meggyőződésének, hogy az egész gyülés vezetői csupa szemfényvesztők. Az egész dolog, igazában, badar módon idejét multa volt. A törvény és rend tisztelői valóban nem is kivánhatták volna, hogy jobban üssön ki a dolog, és hogy igy is maradjon s mássá se váljon, mig a világ világ lesz. A kéz tapsolt, a jel meg volt adva, de a rabszolgák a drágaköves kelyhekkel fejökön nem jelentek meg. Nem azt értjük, hogy a chartisták kivánságai múlták volna idejöket, vagy képtelenségek lettek volna. Már megmutattuk, hogy sok volt közülök igazságos és észszerű, és hogy mindnyája igen jól megfér a politikai fejtegetés határain belül. A mi idejét múlta, az a képzelődés vala, hogy a physikai erő kifejtése még szükséges, avagy megengedhető lehetne Angliában,

valamely politikai vitás kérdés megoldására nézve. A képtelenség pedig abban a felfogásban rejlett, mintha a munkabér után élő osztályok, és csakis ők, volnának »az angol nemzet.«

Maga a chartisták nagy kérvénye, a melynek oly mélységes benyomást kell vala a képviselőházra tennie, épen olyan semmiséggé vált, mint a Kennington-réti demonstratió. Mikor Mr. O' Connor benyujtotta e csodaszerű okmányt, tele szájjal azt hirdette, hogy, a mint ki fog tünni, kerek számban beszélve, ötmillió kétszázezer aláirással van ellátva. A számitás, valóban, nagyon is kerek számok szerint történt. A közönséges kérvények előterjesztésére hivatott bizottság utasíttatott, hogy beható tanulmány alá vegye az okmányt, s tegyen jelentést a képviselőháznak felőle. A bizottság egy egész kis sereg törvényszéki irnok szolgálatát vette igénybe, s igy kezdett hozzá az aláirások számbavételéhez. Ekkor aztán kitünt, hogy ezen kezdjük, hogy az aláirások, eredetiek és nem eredetiek, összevéve is alig ütötték meg a kétmilliót. De ez még csak fele a dolognak. A bizottság számos esetben úgy találta, hogy a kérvény egész lapjait ugyanaz a kéz irta alá, és hogy az aláirások nyolcz százaléka asszonyi név. Nem sok vizsgálatra volt szükség annak bebizonyitására, hogy az aláirások jókora része nem eredeti. A királynő, az Albert herczeg, a Wellington herczeg, a Sir Peel Róbert, Lord Russell János, Sibthorp ezredes, és sok más ismeretes egyéniség nevei többszörösen fordultak elő a szabadságlevelesek kérvénye alatt. Kitünt, hogy e nevezetes egyének közül némelyik annyira vitte a nép szabadságlevele iránti rajongását, hogy a kérvény minden lapjára odajegyezte nevét, fáradhatatlanúl. Sőt még ezeknél különösebb szövetségesek is csatlakoztak, mint ki-

világlik vala, a szabadságlevél ügyéhez. »Pofók, a tengerész«*) akkoriban jó ismerőse volt a Marryat kapitány tengeri történetei minden olvasójának, és e regebeli hős neve meglepő gyakran fordult elő a kérvény alatt. Epen igy »David Jakab«; hasonlóképen különböző egyéniségek, a kik Tömpeorr, Laposorr, Faláb s több efféle elnevezés alatt ismerték el sajátságos egyéni félszegségeiket. Nincs miért leirnunk a hahotát és bosszankodást, melyet e fölfedezések előidéztek. Voltaképen nem is volt valami csodálatra méltó e fölfedezésekben. A kérvényt sebbel-lobbal és majd semmi gondot sem fordítva rá, ütötték össze. Lapjait elküldözték mindenfelé és kitették mindenhová, hogy ha valaki épen alá akarta irni. Természetes, hogy az iskolás-gyerekek és minden fajta tréfás emberek ellent nem tudtak a kisértésnek állani. Valahol csak találkozott egy gonosz kéz, a mely meg tudott egy tollat fogni, mindjárt valami királyi, avagy Pofók a tengerész-féle név kanyarodott a chartisták gyüjtő ive alá. Valóban, majdnem minden efféle nagyobb szabású népies kérvénynél egy csomó ilyes rossz tréfa szokott a komoly czélzattal összevegyítve előfordúlni. A kérvényi bizottságnak több alkalommal kelle a figyelmet az ilyen okmányokhoz csatolt aláirások nyilván költött voltára fölhivnia. Az O' Connell-féle mozgalom érdekében szerkesztett kérvényt Irországban minden vasárnap egész napra ki szokták volt tenni a templom-ajtókba, ott állván mellette a tenta és penna is azok számára, a kik alá akarták irni, és az iskolás gyermekeknek sokáig kedvencz mulatságuk volt a legkülönösebb neveket és badar név-utánzásokat körmölni alája. De a chartisták kérvényéről oly tele szájjal

*) »Cheeks the Marine« körülbelül igy fordítható magyarra.

beszéltek, és az egész szabadságleveles mozgalom olyan vészlármát keltett, hogy a közvélemény gyönyörüsége, a midőn e leleplezések mind e két irányban nevetségessé tették a dolgot, óriási vala. Bizonyossá lett a felől, hogy az eredeti aláirások száma nevetséges mértékben alatta állt annak a becslésnek, a melyet a chartisták hirdetnek vala; és az izgatás, miután hosszú időn át rémületet keltett maga iránt, egyszerre csak olyan dolognak bizonyúlt, a mit csak kikaczagni lehet. A közvélemény hahotája tehát, óriási és lesújtó vala. Maga az a tény, hogy a kérvény annyi badarságot foglalt magában, eléggé bebizonyitotta azok jóhiszeműségét, a kik benyújtották. Nem volt valószinű, hogy ők magok akarták volna ellenfeleiket olyan könnyü és csábitó fegyverekkel ellátni, hogy nevetségessé tehessék őket, ha tudták, vagy csak sejtették volna is, hogy valami hiba van az aláirások eredetisége körül; vagy, hogy olyan vakon rohantak volna bele abba, hogy szavok meghazudtoltassék, mikor egy okmánynak ötmillió aláirást tulajdonítottak, ha tudták volna, hogy kétmilliónyi sincs. A chartista vezetők minden dolgukban azt tanusitották, hogy nem tudnak pontosan számitani, sőt még, hogy csak meg sem járja eszöket, hogy mily szükséges és mennyit ér ez a pontosság. E hires kérvény csak egy újabb példája volt már megszokott gyöngeségöknek. De azért nem számitható bizonyitékul jóhiszeműségök ellen.

E szerencsétlen kérvény hatása, azonban, mégis döntő vala az angol közvéleményre nézve. A közönséges középosztálybeli angol ember azóta soha sem tudott a chartismusra máskép gondolni, mint valami nevetséges dologra. Már senki sem félt ez izgatástól. Ez év folytán a legkomolyabb és leghatározottabb chartista vezetők közül sokan

ismét és ismét megkisértették, ha valahogyan megint föl tudnák szitani az izgalmat régi erejére. Az ifjú Irország mozgalmának kitörésével sok angol szabadságleveles rokonszenvezett, legkivált az első időszakban, és a londoni s más angol nagy városokbeli chartisták eléggé igyekeztek izgatásuk tüzét megint lángra gyujtani azoknak az üszköknek a segélyével, a melyeket a Mitchel és Meagher által Dublinben rakott elégületlenségi máglyáról ragadtak föl. A chartisták óriási tüntető gyülése vala hirdetve pünkösd másodnapjára, június 12-dikére, és a főváros ismét föl volt egy pillanatra zajdulva, azonban korántsem oly nagy mértékben, mint ama hires április 10-dikén. A katonai előjáróság ismét óvó intézkedéseket tőn a zajongó nép lehető fölkelése ellenében. Ám a szabadságlevelesek ez utolsó lélekzetvételéből sem lett semmi. A következő napi *Times* azt jegyezte meg, hogy épen semmi följegyzésre méltó sem történt, »épen semmi, kivéve a hiában való várakozást, a szánalomra méltó szájtátást, pletykázást és a felsült nézők morgását, az állongálást, a föl- és alácsatangolást s nehány szegény ördög szétoszlását és haza sompolygását, a kik abban a reményben gyülekeztek vala össze, hogy ügyökben valami csodás forduló pont áll be.« Lehetetlen sajnálkozással nem gondolni azokra, a kik igy felsültek, s némi szánalmat nem éreznünk az iránt a komolyság, ama reménykedés és amaz esztelen szenvedélyes erély iránt, a mely igy elpazaroltatott.

De ép oly lehetetlen csak csodálkozással és kicsinyléssel viseltetnünk azok irányában, a kik azt képzelték, hogy a szabadságlevél és az ő nyelvhasználatuk szerint úgy nevezett »nemzet« iránya szerencsétlen sorsuk javitására valami hatással lehessen. Azt legalább látták, hogy ez

ideig a parliament édes keveset tett javokra. A parliament az aristokratáké és a földbirtokosoké vala, s ez, bizony, öltőkön át kevés gondot szerzett magának annak az osztálynak érdekeivel, a melyből a chartismus ujonczozta tagjait. A törvényhozó hatalom kormánybotja, aztán, olyan egy parliamentre szállt át, a mely túlnyomó részében a jómódú középosztályból állt, s ennyiben ez is megmutatta, hogy nem igen hajlandó valami nagyon sokat törni fejét és magát ő érettök. Majd minden egyes intézkedés, a melynek keresztül kelle a parliamenten mennie, s a mely valami hasznára volt a munkabér után élő osztályoknak s általán a szegénységnek, azóta ment keresztül a parliamenten, mióta a chartisták hatalom kezdettek lenni. Gabna-törvényeink eltörlése; gyári törvényünk; a törvényhozás egészségügyi intézkedései; a szegények hajlékát illető rendszabályaink — mindezek későbbi idők alkotásai, mint a melyek a szabadságlevelesek mozgalmának születését láták. Egészen könnyü elgondolni, hogy mit felelt volna a chartista, a mozgalom első éveiben, a bölcs törvényhozók komoly ellenvetéseire. »Ti azt mondjátok, hogy bolond vagyok, mikor azt hiszem, hogy a szabadságlevél valamit használhatna nekem és társaimnak. De, hát, ti, tudtok-e valamit mondani arról, hogy valaha és valami történt-e, avagy csak meg volt-e kisértve a mi javunkra? Ti azt hiszitek, hogy én őrült vagyok, mivel azt képzelem, mintha a népies parliament valamit elvégezhetne a kormány föladatából. Én meg azt kérdem, mit végeztetek ti és a hozzátok hasonlók eddigelé belőle? Semmi kétség, hogy a dolgok pompásan mennek rátok és a ti osztályotokra, e törpe kisebbségre, nézve; de már roszszabbúl sem mehetnének reánk nézve, és mi, a mennyiben a nagy többség érdekeiről van szó, szeretnők jobbá tenni a

helyzetet. Mi, bizony, minden aggodalom nélkül követelhetjük, hogy tegyünk már próbát a mi kisérletünkkel is. Semmit sem tesz, akármily vadnak és badarnak lássák is: a többségre nézve roszszabbúl már nem üthet ki, mint a hogy a ti módszeretek kiütött.« Akkor, bizony, nem nagyon könnyü lett volna annak felelni, a ki ilyen irányban fogott volna okoskodni. Az igazat megvallva, a mint már előbb állítottuk is, volt ott elég nehézség, a melylyel menteni lehetett a chartisták izgatásait, és kilátás is elég arra, hogy a szabadságlevelesek által kieszelt tervet bizton és nyugodtan meg lehessen vitatni. Értelmes embereknek soha sem kellene az ilyen mozgalmakat olyanoknak tekinteniök, mint a melyeket mind csupa gazemberek vagy bolondok indítottak volna.

A chartismus még egy kevéssé bugyborékolt és hullámzott némely vidéki városban, sőt még Londonban is. Történtek szabadságleveles fölkelések Ashtonban, Lancashireben és egy összeütközés is volt a rendőrséggel, sőt — a mit sajnálkozva kell följegyeznünk — még az összeütközés előtt egy rendőr is meggyilkoltatott. Manchesterben is fogtak el chartistákat, arra a vádra, hogy forradalmi mozgalmakat készítenek elő. Londonban két, vagy három nyilvános helyiségben nehány szabadságleveles szövetkezetet fogtak el, és a rendőrség azt a hitet táplálta, hogy bizonyitékai is vannak egy olyan lázadás tervéről, a mely az egész fővárosra kiterjedt volna. Nem lehetetlen, hogy a mozgalom némely elégületlen rajongó tagja csakugyan beszélt valami ilyenforma badar és őrült tervről, sőt, talán, hogy egy részök forralt is ilyes valamit. Voltak, bizony, közöttük olyanok is, a kik elég hővérüek és eszeveszettek valának, hogy akármibe is belekezdjenek; s aztán, ez emlékezetes

esztendőben, egész Európában csak úgy bucskáztak a trónok és rendszerek, úgy, hogy a hevesvérű izgatók könnyen arra a képzelgésre ragadtathatták magokat, hogy semmi sem állandó, és, hogy Angliában is megeshetik, hogy néhány összeesküvő füttyentése a dolgok egész rendjének átalakulását idézheti elő. Mindez őrültségből, azonban, nem származott egyéb, mint néhány elfogatás és néhány nem nagyon súlyos ítélet. A Londonban lázadás vádja miatt elítéltek közül csakis Mr. Jones Ernő vala, a kit két évi fogságra ítéltek. Mr. Jonest már említők, mint bizonyos állással és magasrendű míveltséggel biró embert; s mint olyan költőt, a kinek némely költeménye majdnem jogot szolgáltat szerzőjének, hogy lángésznek nevezzük. Olyan szónok vala, a kinek beszédei akkor és azután kivivták Bright János lelkesült bámulatát. Inkább ama forradalmiak iskolájához tartozott, a kik az Ifjú Irország neve alatt szervezkedtek, mint a szegény Fussellek és Cuffey-k, és ama munkások osztályához, a kik első sorban vezették a támadó chartista mozgalmat későbbi időszakában. Ragyogó és hasznos pályát szerezhet vala magának. A szabadságlevelesek korát túlélte; megérte, hogy visszatérhetett a békés izgatáshoz, s nyilt vitát folytathatott a szélsősködő és jeles Blackie edinburghi tanárral, a köztársaság és a monarchia viszonyos előnyei fölött, és hogy az 1868-beli általános választások alkalmával egy parliamenti mezővárost képviselhessen. Ekkor pályáját a halál rekesztette be. Halála, fájdalom, ekkor is igen korán történt. Még éretlen vala, midőn a politikai életbe sodortatott, s habár *debut*-je óta egész egy öltő élte le korát, aránylag még fiatal vala, midőn az utolsó felvonás elkövetkezett.

S itt épen alkalomszerűen végezhetjük az angol char-

tismus történetét. Halálát a nyilvánosság idézte elő; az, hogy a szabad levegőre került; a gabna-törvényellenes szövetkezet; a kor ama nyilvánvaló törekvése, hogy minden kérdést a józan ész, az érvelés és a többség oldjon meg; a nevelés terjedése; s az, hogy valamennyi befolyásosabb osztály között mind erősebbé vált a kötelesség érzete. Mikor, mint látók, Sir Campbell János korábban e mozgalom halálhoz közeledő éveiről beszélt, úgy emlegette, mint egy olyan szörnyszülöttet, a melyet a törvény méltó szigora végez ki. Tiz évi tapasztalás nagyobb bölcsesé nevelte az angol közönséget, mint a mekkora Sir Campbell János vala. A chartismust nem a saját kicsapongásai ölték meg, hanem az, hogy immár idejét multa vala; többé senkinek sem volt szüksége reá. A mi az általa támasztott igényekben egészséges vala: érvényesítette is magát, s idején meg is valósult. Hanem activ vagy támadó befolyása 1848-czal megszünt. A Viktoria királynő uralkodásának története nincs miért, hogy tovább foglalkozzék a szabadságlevelesekkel. Ettől az esztendőtől kezdve maig nem jutott senkinek eszébe komolyan beszélni vagy gondolni olyan valamely izgatásról, vagy izgatásra, a mely igényeit fegyveres erő használata vagy csak emlegetése által is akarta volna Angliában támogatni.

A kor szelleme, e közben, más módon kezdette magát éreztetni Irországban. Már néhány hóval az év kezdete előtt szervezkedett Ifjú Irország pártja, versenyző egyesületeképen az unio eltörlésére törekvőknek, a kik még mindig biztak az O' Connell politikájában. Kikerülhetetlen vala, hogy O' Connell izgatásai valami ilyes mozgalmat idézzenek elő. A nagy izgató pártja fiatalabb tagjai vérét a láz hőfokáig szította vala, és kérdéses sem volt, hogy a

mely pillanatban a vezér úgy fogja találni, hogy igen messzire ment, és a béke s visszavonulás részére adja szavazatát, abban a pillanatban mindez a tűz a fiatal diákok és tanulók ereibe fog tolulni. O' Connell befolyása már kevéssel halála előtt apadni kezdett. E befolyás egyéniségének ékesen szólásával és erejével állt kapcsolatban, ezek pedig ugyancsak alászálltak teste hanyatlásával. A *Nemzet* czimű hirlap, a melyet nehány emelkedni kezdő igen mívelt és kitünő tehetségü fiatal ember szerkesztett és látott el dolgozatokkal, régóta oly regényes és szenvedélyes nemzetiségi irányban volt irva, a melylyel alig lehetett megelégedve az a némileg ravasz és alattomoskodó izgatás, a melyre O' Connell áttért, valamint, hogy az ilyszerű izgatás sem lehetett a nevezett hirlapnak szája izére. A *Nemzet* és ama kiváló ifjak, kik számára irtak, mind az amolyan hellen, vagy franczia szabásu nemzetiségért lángoltak, s készek voltak kinevetni az u. n. alkotmányos izgatást és tűzbe jőni a papok befolyása miatt. Az éh-szükség óriási mértékre fokozta az esztelen, de bizonyára nem természetellenes méltatlankodást a kormány irányában, ama vád alapján, hogy gonosz játékot játszott a kínhalállal és a drága idővel, és hogy a közgazdaság tanainak betűihez tapadt akkor, mikor a halál teljes erejével ostromolta Irországot. Az Ifjú Irország pártja még további támogatást nyert az által, hogy Mr. O' Brien Smith Vilmos is soraikhoz csatlakozott. Mr. O' Brien igen nagy befolyású férfiú vala Irországban. Nagy vagyona és előkelő állása volt. Sok aristokrata családdal állott összeköttetésben, vagy atyafiságban. Lord Inchiquin a testvére volt; a Thomond marquisság czime is a családjáé volt. Kétségbevonhatatlanúl a hires ir hőstől és királytól, Brian Borutól, származott, s majdnem a mértéktelen-

ségig büszke volt ősi származásának jogaira. Egyéni jelleme minden makula nélkül való volt, s a becsület iránti érzéke mocsoktalan vala — de valamely mozgalom vezérletére édes kevés tehetséggel volt megáldva. Beszélni igen gyöngén tudott, szellem pedig alig szorult több belé, mint egy közönséges falusi birtokosba szokott; igy hát O' Brien igen jó akaratú, de nagyon gyönge és üres ember vala, kinek eszét, a végén, majdnem egészen elvette az a hódolat, a melylyel neki követői és az ir nép rendesen adóztanak. Egy szóval, valami olyan *manqué* Lafayette-forma volt, s a legszerencsésebb körülmények között sem válhatott volna belőle soha több, mint egy sikerrel működő Lafayette. Hanem, azért, az Ifjú Irországhoz való csatlakozása határozott lökést adott a mozgalom ügyének. Rangja, legendaszerű leszármazása, kifogástalan lovagias jelleme és tiszta szándokai regényes érdeküvé tették megjelenését, mint az Ifjú irek elismert vezéreét, vagy legalább látható fejéét.

O' Brien Smith jóval idősebb volt, mint a mozgalombeli társai legtöbben. Negyvenhárom, negyvennégy éves lehetett, midőn a mozgalom vezérségét elvállalá. Meagher Tamás Ferencz, a párt legragyogóbb szónoka, s a ki más körülmények között a közélet igen kitűnő alakjává nőtte volna ki magát, akkor csak mintegy huszonkét, huszonhárom éves volt. Mitchel és Duffy, kiket az Ifjú irek közt már időseknek tartottak, talán mindketten lehettek harmincz egynehány évesek. A mozgalom tényezői közt volt sok, többé-kevesbbé kiváló, egyén, a kik még fiatalabbak voltak, mint Meagher. Ezek közül egyik, a ki később némi hirre emelkedett Amerikában, s azóta rég meghalt, az Ifjú Irország mozgalmának fénykorában egy költeményt irt, a melyben búsan említi meg, hogy már tizennyolczadik évét

megérte, és a fölött panaszkodik, hogy abban a korban, a melyben Chatterton már hatalmas vala és Keats már fénytekintetet vetett a szellemvilágba (tudniillik tizennyolcz éves korában) ő, ez az ifjú ir honfiú, még semmit sem tehetett szülőhazájaért. Legtöbb társa teljesen egyetértett vele, s azt gondolta, hogy türelmetlenkedése természetes és észszerű. Az Ifjú Irország-féle izgatás elején valami olyan Collegebeli vitázó társaság mozgalma volt, s valóban nemzetivé nem is vált soha. Tagjai, legnagyobb részt, fiatal hirlapirók, fiatal diákok, működvelő *littérateurs,* poéták *en herbe,* Athén és a franczia forradalom legkitünőbb mintái után formált szónokok és az élet cherub-korabeli nagyratörő ifjak valának, a kik arra fektetik becsvágyukat, hogy a fiatal hölgyek szemében kitünő hősök lehessenek. A párt elismert vezetői közt aligha volt egy is, a ki pénz dolgában szüken állt volna. Sokan gazdag fiatal emberek valának, vagy legalább is jómódú szülők gyermekei. A veszélyes forradalmi elemek nem sokan valának e csínos, tisztességes, kora érett ifjak között. Ifjú Irország mozgalma oly teljesen elütő volt az angliai szabadságlevelesek mozgalmától, a mennyire csak az egyik politikai izgatás elüthet a másiktól. Akármilyen képzelgőnek és szerencsétlennek bizonyította is a chartista mozgalom magát, katonáit az igazi szenvedély és az igazi nyomor küldötte soraiba.

Ifjú Irország pártjának az unio eltörlésének rendszeres híveitől való formaszerű elszakadása, még O' Connell halála előtt megtörtént. Eredetét az adta, hogy O' Connell megkisértette az egész testületre ráerőszakolni azt a roszszaló nyilatkozatot, mely elitéli vala bármily hazafias mozgalom körében a physikai erő — mint nagyzolva nevezték: a kard — használatát. Már ebből magából is kitetszett, hogy

O' Connell ereje és itélete hanyatlik, mikor azt várta, hogy a Meagher korabeli egyénekből álló testületet ráveheti a formaszerű nyilatkozásra a Leonidas és Miltiades és mindama más hősök fegyvere ellen, a kik oly drágák a classicus míveltségü ifjaknak. Meagher oly áradozó költői ékesenszólással declamált e terv ellen, hogy követői már azt hihették, hogy még merészebb nyelvű Grattan volt eljövendő, hogy visszaszerezze Irország férfiasságát, a melyet O' Connell izgatása és a papok elüldöztek. »Én nem tartozom azok közé a lágyszivű moralisták közé«, kiáltott föl a fiatal szónok, »a kik azt mondják, hogy a szabadság nem méltó egy csöp vérre is.... E nyomorú elv fölött a legnemesebb erény, mely valaha megvédte és megszentelte az emberiességet, ül birószéket. Salamis öblének kék vizeitől; ama hegytől, a mely fölött megállt a nap, hogy világítson, mig az izraeliták győzelemre haladnak; ama székes-egyháztól, a melyben Lengyelország kardját Kosciusko szemfedelébe takarták; szent Izidor zárdájából, hol ama hősi kéz, mely szent György lobogóját Ulster térein ketté hasitotta, porrá hamvadott; ama sivatag homokjától, hol az algiri harczi szelleme oly soká föl tudta tartóztatni a Pyrenék sasát; e királyság herczegi palotájából, melyben a lázongó és szerelmes Geraldine emlékezete még magasabbra emelte faja fényét, mint a királyi kegy; e néma város ama magányos sirjáról, melyet a kihaló hagyomány felirat nélkül felejtett — ah! minden nyomból, hol a hősiség áldozatra ment, avagy diadalt aratott: hatalmas szózat riad ama csuszómászó tömeg felé, mely ezt az elvet magasztalja, kiáltván: El vele, el vele!«

Az olvasó valószinűen azt fogja gondolni, hogy a fiatal emberek ez öltője épen annyi gyönyört meríthetett egy ilyen

csillogó declamatióból, mint a mennyit belőle megérthetett, a nélkül azonban, hogy ebből a rend ügyére valami sok kár háramolhatott volna. Minden történelmi czélzásait valóban csak az olyan hallgatóság érthette meg, a mely a Collegeből épen akkor kijött s jól nevelt fiatal irekből állott, a kik hazájok történeteit a *Nemzet* hétről-hétre versben és prózában hirdetett tanitásaiból jól ismerték. E kecses és költői mozgalomból, csakugyan, nem sok zavar származott volna, ha nem járultak volna hozzá oly események, a melyek előidézésében Ifjú Irország pártjának semmi része nem volt.

Az 1848. évi szárazföldi forradalmak nagy hirtelen lázadó összeesküvéssé változtatták ez elején irodalmi és költői szervezetü mozgalmat. E zivataros időszak láza egyszerre meglepte Irországot is. Mikor mindenfelé hulladoztak a koronák: csoda-e, ha a görögös Ifju Irország is azt hitte, hogy elérkezett az idő, melyben a saxon hóditó koronájának szintén le kell hullania? A franczia forradalom és Lajos Filep menekülése rajongó reménykedésre és forradalmi ujjongatásra ragadta Irországot. Lamartine lett a nap hősévé. Pompázkodó és felületes könyvének »A girondisták történeté«-nek, egy példányát tartotta minden igazi Ifju ir a kezében. Azonnal kijelentették, hogy Meagher az ir forradalom Vergniaudja. O' Brien Smithet pedig fölhivták, hogy legyen Lafayette-je. Az Ifjú irek egy küldöttsége, élén O' Briennel és Meagherrel, tisztelgett Lamartine-nál, a ki meglehetős hideg józansággal fogadta őket, a mi az angolok részéről nagy elismerést szerze itélete és eszélye iránt, de ugyancsak le is hűtötte az Ifjú irek reményeit. Úgy látszott, hogy ez utóbbiak közül többen egészen szószerinti értelmében vették Lamartine-nek azt a nehány szavát,

a melylyel az új franczia köztársaság rokonszenvének adott kifejezést az elnyomott nemzetiségek küzdelmei iránt, és hogy azt képzelték, hogy a köztársaság komolyan fontolóra veszi kötelességét, hogy Angliának háborút izenjen nehány fiatal ir fölszólítására, kiket egy vidéki nemes és parliamenti tag vezetett. E közben új és az O' Brienénél, vagy Meagherénél hatalmasabb befolyás lépett föl az Ifjú irek között. Maga Ifjú Irország most kétfelé szakadt, az egyik csoport a munka rögtönös megkezdése mellett levén, a másik pedig az óvatosságot és várakozást javalván. Az actio pártja Mitchel János vezérségét ismerte el. E csoport közlönye az a folyóirat vala, a melyet Mitchel a *Nemzet* ellenében alapított, mert ez neki igen álmossá vált már. Az új hirlap czime *Az egyesült irek* vala, s ez csak hamar messze túlszárnyalta a *Nemzet*-et népszerűségre és elterjedésére nézve. *Az egyesült irek* politikájának kitervelt czélja az volt, hogy erőszakra kényszerítse előbb a kormányt, aztán az ir népet. Mitchel arra határozta magát, hogy a nép szenvedélyét egész odáig korbácsolja, mig a kormány kényszerítve lesz lépések tételére, hogy a forradalmat megelőzhesse nehány vezérférfiú elfogatása által. Mitchel aztán arra számitott, hogy ekkor a nép föllázad hősei megvédésére, vagy kiszabadítására, mire, majd, folyamatba indúl a játék; Irország forradalomba rohan, a végeldöntés pedig, majd, a végzet dolga lesz.

Ma nyilván látszik, hogy e terv ugyancsak eszeveszett és reménytelen vala. Bizony, a következés is ilyennek bizonyította. De akkor nem tetszett ilyen reménytelennek, még a hideg gondolkodók előtt sem. Legalább is annyit el lehet felőle mondani, hogy ez vala az egyetlen terv, a melynek bár valami halvány kilátása lehetett a sikerre; nem azt

értjük, hogy Irország függetlenítésének sikerére — a mire Mitchel törekedett, hanem arra, hogy igazi forradalmat idézzen elő. Mitchel vala egyik félelmetes alak a negyvennyolczbeli forradalmiak között. Csak ő volt, a ki tisztán tudta, hogy mit akar, s a ki kész volt bárminek koczkáztatására, csakhogy elérhesse czélját. Ő az igazi forradalmárok mintájában volt öntve, s más körülmények közt valódi rémitő szerepet játszhat vala. A sziget északi feléről származott és protestáns szakadár vala. Följegyzésre méltó tény, hogy minden valóban félelmetes forradalmi ember, kit Irország az újabb időben szült, Wolfe Tonetól egész Mitchelig, protestáns volt. Mitchel kiváló irodalmi tehetségü férfiú vala, sőt, bizonyos mértékben, lángész. Prózája tiszta, merész, metsző; dühében és gúnyjában éles, czélzatának egyenesen a velejére törve. Némely darabját ma is érdemes csupán mint prózát is olvasni, lesujtó erejéért, könyörtelen ironiájaért. Mitchel hétről-hétre kihivást intézett lapjában a kormányhoz, csak, hogy üldözőbe vegye őt. A legszenvedélyesebb forradalmat hirdette, s a gyujtogatás minden fajtáját, a mit szó csak kifejezhet, fölhasználta, hogy fegyverfogásra tüzelhessen egy heves vérü népet, vagy valamely kiméletlen visszatorlásra egy türelmetlen kormányt. Mitchel még arra is készen volt, hogy áldozatúl szentelje önmagát, ha szükség lenne rá. Még az is megeshetik, hogy belelovagolta magát abba a hitbe, hogy az irországi fölkelés a kormány ellen sikerre fogna vezetni. De annyit legalább van elég okunk föltenni, hogy azzal is megelégedett volna, ha akármi úton-módon igazi és véres lázadást tudott volna szitani, a mely pompásan olvastatta volna magát a hirlapokban, és megmenthette volna az ir nemzetiségieket attól, a mit ő a legnagyobb gyalázatnak tartott, hogy t. i. soha se mutat-

hassák meg, hogy tudják, mikép kell ügyökért meghalni is. Folytonosan sürgette a népet, hogy készülődjék a fegyveres erő kifejtésére, s *Az egyesült irek* minden heti száma hosszú leirásokat közölt, hogy mikép kell lándzsákat készíteni s velök bánni; mikép kell golyókat önteni s mikép lehet az utczákat a lovasság paripáinak patái számára oly veszedelmessé tenni, mint Bruce teszi vala Bannockburn mezejét. E recipék közül — ha szabad igy nevezznünk — némelyik rendkivül kegyetlen utasításokat foglalt magában. Más romboló szerek közt a kénsav is ajánlva volt. Nem csoda, hát, ha Mitchel irányában az útálat érzete is fölkelt még azok közül is sokakban, a kik általában véve rokonszenveztek nézeteivel, s ha azok, a kiket a párt Girondistáinak nevezhetnénk, bizonyos mértékben elriadtak tőle, s kész örömest lerázták volna a nyakokról. Igaz, hogy e vitriolos czikkek közül a legvadabbakat nem ő irta; sőt, hogy addig nem is tudott a kénsav ilyes alkalmazásának e hirhedt ajánlgatásáról, valamig maga is nyomtatásban nem olvasá. Mindazáltal, nem csak törvény szerint, hanem jogosan és méltán is felelős vala mindazért, a mi egy olyan czélra alapított hirlapban megjelent, mint *Az egyesült irek*, sőt még az sem bizonyos, ha vajon csakugyan visszautasította volna-e a kénsav alkalmazására vonatkozó ajánlatot, ha idején tudta volna is meg. Soha ellene nem tiltakozott, s kisebb gondja is nagyobb volt annál, hogy e javallat szerzőségét magától elutasitsa. Azt a tényt, tehát, hogy a szerző nem ő vala, csak, mint egy többé-kevesbbé érdekes dolgot említők itt meg, s épen nem mentségeképen Mitchel hirlapi hadviselő nyelvének általában. Ő rajongó, ügyes és rettenthetetlen vala; sem nem kért, sem nem adott volna kegyelmet; és semmi kétség, Irország, ha sok hozzá hasonló két-

ségbeesésig elszánt embere lett volna, vérengző, elkeseredett és szerencsétlen harczba sodortatott volna a brit kormány hatalmával.

Ám ennek a kormánynak, e közben, mégis kelle valamit tennie. Az alkirály csak nem nézhette tétlenül, hogy egy hirlap mindig csak forradalmi kiáltványokat hangoztasson, s minden héten aprólékos leirásait közölje, hogy miképp lehet legkönnyebben és leggyorsabban legyilkolni az angol katonákat. A fennálló törvények nem valának elég erősek, hogy el lehessen bánni Mitchellel, sem hirlapja elnyomására. Az édes keveset ért volna, ha ama közönséges törvény alapján léptek volna föl ellenében, a mely a lázadó beszédet vagy iratokat kárhoztatá el. Ilyen fajta köz vétségek miatt valósággal voltak pörök indítva O' Brien, Meagher és Mitchel ellen; de a vádlottak kezeseket állítottak magok helyett, s a közben csak úgy beszéltek és irtak, mint előbb, s mikor az esetek az esküdtszéki itélet alá kerültek, a kormány nem tudta a vádlottakat elmarasztaltatni. A kormány tehát, a korona és a kormányzat nagyobb biztossága érdekében, törvényjavaslatot nyujtott be, a mely minden fölkelésre, vagy a törvényeknek ellenszegülésre szóló irott fölbujtást transportatióval sujtható közönséges bünténynek nyilvánított. Ez a rendszabály gyorsan keresztülment minden fokozaton, s a kormány kezébe eszközt adott, hogy elnyomhassa *Az egyesült irek*-féle hirlapokat, és, hogy börtönre vethessen az itélet előtt is, és a kezesség kizárásával, mindenkit, a ki az új törvény alá eső bünténynyel vala vádolva. Mitchel csakhamar nyujtott is alkalmat a kormánynak, hogy az ő személyén tehessen próbát az új törvény hatásával. Ismételte fölkelésre szóló lázitásait, aztán elfogták, aztán börtönre vetették. Az irországi forrongás tetőpont-

jára ért, mire Mitchel pöre eldöntés alá került. Alig lehet kétkedni, hogy ő maga azt az erős reményt táplálta, hogy követői meg fogják kisérteni kiszabadítását. Börtönéből azt irta, hogy fogságának falai körül minden éjjel hallja a vele együttérző százak lépteinek dübörgését, kik »szivvel, lélekkel gonosztevők«, mint ő. A kormány, a maga részéről, szintén bizton számított reá, hogy valami-forma fölkelés fog történni. O' Brien Smith, Meagher és az összes Ifjú irek árnyékba voltak szoritva, és az egész tartomány tekintete Mitchel börtönére volt függesztve. Ha lett volna egy második Mitchel a szabadban, épen olyan rettenthetetlen és semmire sem gondoló, mint a börtönben ülő Mitchel, valószinű, hogy véres fölkelés történt volna. De a mozgalom szabadon levő vezetői egyátalán nem voltak tisztában magokkal, hogy milyen eljárást kellene követniök? Többen közülök teljes-tökéletesen meg voltak győződve minden forradalmi mozgalom reménytelen és eszeveszett volta felől, s majdnem mindnyájan jól tudták, hogy az ország épen akkor mindenesetre egészen készületlen vala minden ilyes vállalatra. Sokan hordozták azt a gyanút szivökben, hogy az egész mozgalom soha sem vert igazi gyökeret az ország népességének érzelmeiben. Némelyek irigyelték Mitchel gyorsan terjedt népszerüségét, s magokban hajlandók valának elátkozni őt, hogy miért gyüjtött ilyen bajt a fejökre. De ilyen érzületöknek nyiltan kifejezést adni még sem merhettek. Mitchel merészsége és határozottsága szomorú védtelenségbe helyezé őket. Ő a befolyásnak azt a fölényét gyakorolta felettök, a melyet a határozott elszántság mindig megad az embernek olyan társai fölött, a kik azt sem tudják bizonyosan, hogy voltaképen mit akarnak. Azonban egyet megtehettek, s azt meg is tették. Elriasztottak minden

olyan gondolatot, a mely a Mitchel kiszabadításának megkisérlése körül forgott. Következett aztán a pör, s Mitchel vétkesnek találtatott. A vádlottak padjáról rövid, de erélyes, szenvedélyes beszédet tartott; itélete tizennégy évi transportatióra szólott; egy lovas csapat őrizete alatt átrobogtak vele Dublin útczáin, egy hadi hajó fedélzetére szálliták, s nehány óra alatt már útban volt Bermuda felé. Dublin tökéletesen csöndes maradt; az ország távolabbi részeiben alig is tudták, hogy mi történt, mikor Mitchel már java részét megtette útjának, s a messzibb látó emberek mosolyogtak magokban, és azt mondták, hogy a baj teljesen elmult.

S csakugyan igy állt is a dolog. A mi még az egész történetből hátra volt, inkább bohózatos természetű vala. *Ifjú Irország* vezetői zajongóbbakká váltak, mint valaha. A *Nemzet* czimü hirlap fogta, s nyiltan a forradalmat hirdette, de azt a forradalmat, a mely meg nem nevezett időben fog történni, a midőn Irország majdan kész lesz, hogy szembeállhasson a Saxonnal. Ugy látszott, mintha azt tették volna föl, hogy a Saxon, jellemzetes hajlamával a nyilt kártyákkal való játék iránt, hagyni fogja, hogy ellenségei, minden közbeszólása nélkül, tegyék meg minden tetszés szerinti előkészületeiket, s hogy, aztán, mikor ezek kijelentik, hogy immár készen vannak, akkor, de előbb semmi esetre, fog előállani, hogy most már küzdjenek meg. O' Brien Smith bejárta az országot, s szemléket tartott a »szövetségesek« fölött, mint az Ifjú irek magokat nevezték. Ám a kormány, úgy látszik, nem igen tartá tiszteletben a nyilt kártyákkal való játék szabályait, fölfüggesztette Irországban a személy sértetlenségét biztosító törvényt *), s rendeleteket

*) Habeas Corpus Act.

adott ki az O' Brien Smith, Meagher, és a szövetségesek más vezérei elfogatása iránt. Az Ifjú irek e lovagiatlan eljárás hirét, ugyancsak eredeti módon, nagy méltatlankodással és elképedve fogadták. Magokban már egészen tisztába jöttek vala az iránt, hogy nekik minden akadály nélkül kell a forradalomra való előkészületeiket megtenniök, mind addig, a midőn majd nekik tetszeni fog a játék megkezdése. Egészen meg voltak tehát zavarodva a dolgok ez új fordulata fölött. Nem lehetett egészen tisztán tudni, hogy vajon Leonidas, vagy Vergniaud mit tettek volna ily körülmények között; annyi bizonyos volt, hogy, ha mindnyájokat elfogják, az ország sem kezét, sem lábát nem fogja érdekökben mozdítni. Ehhez képest a főbb vezérek közül többen: O' Brien Smith, Meagher, Dillon és mások, elhagyták Dublint, s szétmentek a vidékre. Még ma sem bizonyos, ha vajon volt-e elején valami határozott szándékuk a forradalomra nézve. Valószinünek látszik, hogy egy darabig ki akarták kerülni a börtönt, s a közben megpróbálni, ha kész-e az ország a fegyveres mozgalom terére is követni őket? Tartottak egy csomó összejövetelt, mondhatjuk: lázitó gyüléseket, szervezkedve a fölkelésre, már a szerint, a mint az ember hajlandó czéljokat értelmezni. De bizony, az ilyen fajta eljárás csakhamar forradalommá vált. Az O' Brien Smith követőinek főcsoportja összeütközésbe keveredett a rendőrséggel, a Tipperarybeli Ballingarry nevezetü helyen. Megtámadták a rendőrök egy kis csapatját, a mely egy szegény Cormack nevü özvegyasszony kunyhójába menekült. A rendőrség a házat megszállt erősségkép védte, a lázadók pedig kivülről, a hires káposztás-kertből ostromolták őket. A rendőrök nehány sortüzet adtak. A lázadók szintén lőttek a milyen nyomorú

muskétáik és puskáik voltak, de a nélkül, hogy csak egy rendőrben is kárt tettek volna. Miután nehányan megsebesültek, vagy meghaltak volna — soha sem lehetett bizonyosra megtudni, ha csakugyan halt-e meg vagy egy közülök — a lázadó csapat szétrebbent, és az egész fölkelésnek vége volt. A szegény O' Brien Smith-t nehány nap mulva szépen elfogták a Tipperary-beli thurlesi vasúti állomásnál. Egész nyugodtan váltotta a Limerickbe szóló vasúti jegyét, a midőn megismerték. A legkisebb mértékben sem szegült ellen, s úgy látszott, belátta, hogy az egész farsangi tréfának vége van. Sorsát egy mívelt férfi nyugodtságával fogadá, s valóban, a mi tőle függött a történet hátralevő részében, méltósággal viselte magát. Csakis egy szerencsétlen férfi iránti igazságosságnak teszünk eleget, ha elmondjuk, hogy némely tudósitás, mely elég nemtelenül terjesztetett felőle, mintha a Ballingarry-beli zenebona alkalmával a személyes bátorság hiáról lett volna vádolható, a mint akárki is nyugton elhiheti, teljesen alaptalan volt. Több rendőr kijelentette, hogy a viaskodás közben, ha ugyan viaskodásnak lehet az egészet nevezni, a szegény O' Brien minden tekintet nélkül koczkára vetette életét. Az egyik rendőr azt is mondá, hogy a rövid dráma több jelenetében a legkönnyebben lelőhette volna, de ő bizony nem akart az ir királyok tévútra vetemedett utódjának a gyilkosa lenni. Utóbb az is kitünt, hogy akármilyes forradalom keresztülvitelének minden lehetőségét magának O' Brien Smithnek az elhatározása kizárta, hogy az ő felkelőinek senki magán vagyonát sem lett volna szabad bántaniok. Erősen ragaszkodott ahhoz, hogy az ő forradalmának magának kell költségeit kiállnia, ez a tőke pedig hamar kimerült. A szövetségesek vezére mindjárt fölserkent álmá-

ból, mikor látta, hogy követői azonnal szétrebbentek a rendőrök első, vagy második sortüzére. Ettől a percztől kezdve úgy viselte magát, mint egy méltóságos nemes emberhez illik, szemébe nézve a sorsnak, melyet maga szerze magának.

Meaghert és két társát pár nappal később akkor fogták el, a mikor reménytelenül és segélytelenül kóboroltak Tipperary hegyei között. A foglyokat egy külön bizottság itélőszéke elé állították, a mely a Tipperary-beli Clonmelben ült össze a rákövetkező szeptemberben. O' Brien Smith pöre járt le először, s őt vétkesnek mondották. Komoly és méltóságos hidegvérrel mondott nehány szót, egyszerűen kijelentve, hogy szülő-földje iránti kötelességének kivánt eleget tenni, és, hogy kész tette következményeinek elhordozására. Itélete, a felségsértés eseteire a régi mód szerint szabott büntetésekhez képest, akasztásra, fejvételre és felnégyelésre szólott. Azután Meagherre is kimondatott, hogy bűnös. Iránta mély könyörületet érzett mindenki. Ifjúsága, ékesenszólása szánalomra indított minden férfiút és nőt. Atyja gazdag ember vala, a kinek parliamenti pályája köztiszteletet szerzett, s egy időben úgy látszott, hogy az ifjú Meagherre is fényes, boldog élet vár. Rövid beszéde, melyben Meagher tetteit védte, midőn fölszólíttatott, hogy adja elő okait, a melyeknél fogva nem érdemelt volna halálos itéletet, férfias és föllendült ékesenszólással volt tele. Nem tett semmit, mondá, a mit meg kellene tagadnia, avagy, a miért kegyelmet kellene kérnie. »Nem azért állok itt, hogy reszkető ajkakkal esdekeljem vissza azt az életet, a melyet hazám függetlenségének szentelék.... Fölajánlom hazámnak, csekélyke bizonyítékául amaz őszinteségnek, a melylyel éreztem, szólottam és küzdöttem érette, föl egy ifjú sziv

életét.... Irország története magyarázza és igazolja az én bűnömet. Még itt is, a hol a halál árnyai vesznek körül, s a honnan látom kora síromat megszenteletlen földben tárulni föl, a remény, mely csábított idáig e veszélyes tengeren, hol hajó-törést szenvedék, lelkesít, vigasztal és elragad. Nem, nem esem kétségbe szegény, ősi hazámnak sem békéje, szabadsága s dicsősége felől.«

Meaghert is halálra ítélték, ép olyan rettenetes körülírással, mint a milyennel O' Brien Smithet illették. Azonban igazán egyetlen pillanatig sem hitte senki, hogy egy ilyen ítéletet végrehajthassanak Victoria királynő uralkodása alatt. A halálos ítéletet élet-hosszig tartó deportatióra változtatták. Még csak ezt sem hajtották végre. Az elitélteket mind Australiába szállították, s Mitchel egynehány év mulva ki tudta vinni szökését, követve Meagher által. A menekülés módja legalább is kétes hirbe hozta a foglyokat, mert becsületszavakat adták vala, s a dologból nagyon is érdekes kérdés vált, ha vajon megszegték-e adott szavukat a menekülés által? A kérdés valóban érdekes volt, olyan, hogy az ember azt hihette volna, hogy finom becsület-érzésü ember egyátalán föl sem vetheti vala. Mitchel esetében az volt a nevezetes, hogy ő csakugyan jelentkezett a rendőri kerületi előjáróságnál, melynek hatósága alatt állt, s ott annak módja szerint és nyiltan kijelentette, hogy visszavonta becsületszavát, s fölszólította az előjáróságot, hogy fogja el ott és azonnal. Ám az előjáróság nem volt előkészülve jelentkezésére, s az őrséget már szétoszlatta volt. Mitchel föl vala fegyverkezve, valamint barátja is, a ki vele volt, s a ki épen tervezte s ki is vitte a menekülést. Ugyanis, már lovak vártak rájok a kapunál, s midőn látták, hogy az előjáróság nem tudja, mit legyen teendő: elhagy-

ták a hivatalt, fölkaptak lovaikra s elvágtattak. Mitchel és társa, Mr. Smyth T. P. (később jelentékeny parliamenti tag) azt vitatták, hogy ők eleget tettek az adott becsületszó minden követelményének, mert tisztességesen és annak rendi szerint vonták vissza az adott szót. Az ember csak azon csodálkozhatik, hogy becsületes férfiak hogyan téveszthetik meg, és ámithatják el igy magokat. Az adott becsületszó köz felfogás szerinti föltétele az, hogy a ki vissza akarja vonni, őreivel szemben tökéletesen ugyanazok közé a körülmények közé helyezkedjék, a melyek között volt akkor, a midőn becsületszava lekötése mellett bizonyos értelemben meghagyták szabadságát. Nyilvánvaló, hogy egyetlen elitéltnek sem engednék meg soha, hogy becsületszóra szabadon járhasson, ha arra volna szabad nyert kedvezményét fölhasználnia, hogy a menekülés minden föltételét előkészítse, s mikor aztán minden készen van: a hatóságot meglephesse, azt mondhassa neki, hogy nem érzi magát adott szava feltételei által továbbra is kötve, és hogy, ám, fogják hát el, ha tudják. Épen ezt az álláspontot foglalta el O' Brien Smith, a ki a menekülés minden tervét elutasította magától, valamig adott szava által kötve vala. A korona tanácsosai azt javalták, hogy föltételes kegyelmet kell adni a nemes és szerencsétlen férfiúnak, a ki ilyen becsülésre méltó módon viselte magát. O' Brien Smith kegyelmet kapott az alatt a föltétel alatt, hogy nem tér vissza a brit szigetekre; de ezt a föltételt is visszavonták egy idő múlva, s ő visszatért Irországba. Walesben, 1864-ben halt meg csöndesen. Mitchel egy időre a Virginiabeli Richmondban települt le, s tüzes szószólója vált belőle a rabszolgaságnak és szenvedélyes védője a délamerikai államok forradalmának. A forradalom leveretése után visszatért Éjszakamerikába, még

később pedig Irországba, a hol, a büntetőtörvény valami hiányának alapján, már nem lehetett elfogni, büntetés-ideje lejárván, noha ki nem töltötte vala. Még mindig hőse vala a nép egy bizonyos osztályának; egyik ir megyében jelöltkép állíttatott föl, s meg is választatott. Mindazáltal nem léphetett be a képviselőházba; a választást semmisnek nyilvánították s a kerület útasíttatott, hogy új választást ejtsen meg. Megint megválasztották, s némi zavart lehetett várni, de Mitchelt, kinek egészsége már régtől fogva hanyatlóban volt, hirtelen a halál ragadta ki ez ellentétes helyzetből. Jobb lett volna, ha előbb halt volna meg. Élete utóbbi évei már a hanyatlás évei valának. A vádlottak padján, 1848-ban, bizonyos mértékben méltóságosan és hősiesen viselte magát, s ügyének még legkérlelhetetlenebb ellenségei is csodálták akkor. Kétségen kivül, kiváló irói tehetségekkel volt megajándékozva, s ha a politika mezején többé meg nem jelenik vala, a világ azt képzelte volna, hogy valóban ragyogó fény oltatott ki benne igen is korán. Meagher a szövetséges államok hadseregében szolgált a háború kiütése alkalmával, és sok katonai tehetségnek s szellemnek adta bizonyítékát. Vége korai és dicstelen vala. Egy éjjel egy gőzös fedélzetéről leesett; sötét volt, a víz azon a helyen örvényes vala, a segély pedig igen későn érkezett. Egy elhibázott lépés, a setét éj és a Missouri mocskos vize rekeszté be azt a pályát, a mely a fény oly sok kilátásával nyilt vala meg.

A kiválóbb Ifjú irek közül többen emelkedtek némi hirre. Duffy Gavan Károly, a *Nemzet* szerkesztője, a kit a fölkelés meghiusúlta után kétszer állítottak a törvényszék elé, de, a kit az esküdtek egyszer sem akartak bűnösnek találni, tagja lett a képviselőháznak, utóbb pedig kivándo-

rolt Victoria gyarmatába, ott miniszterelnökségig vitte, lovaggá üttetett és nyugdijt kapott. M. Gee Darcy Tamás, egy másik kiváló izgató, az Egyesült-Államokba ment, majd meg Canadába, a hol a korona miniszterévé lőn. Egyik leghivebb támogatója volt a brit összeköttetésnek. Korai halálát, melyet egy orgyilkos kezétől szenvedett, épen úgy sajnálták Angliában, mint a gyarmatban, melyet oly hiven szolgált. Több Ifjú ir az Egyesült-Államokban maradt, s hirre emelkedett; mások visszatértek Angliába, s ezek közül többen tagjaivá lőnek a képviselőháznak, hol elismerést vivtak ki magoknak, ifjúságuk bolondságait rég elfeledvén társaik, ha saját magok meg nem tagadták is. A képviselőházban általában uralkodó méltányos szellem nevezetes bizonyítéka az a tény, hogy minden képviselő tisztelte Martin Jánost, a ki utolsó lehelletéig és következetesen kérlelhetetlen ellenzője maradt, mind a parliamentben, mind azon kivül, a brit törvények Irországban való érvényesítésének. E tiszteletet jelleme tisztasága s az az őszinteség szerezte meg számára, melylyel czéljait oly leplezetlenül követte. Martin egész életében hive maradt Mitchelnek, s alig nehány nappal Mitchel halála után ő is meghalt.

Az Ifjú irek mozgalma jött és elmult, mint egy árnyék. Soha sem volt igazi magva és alapja. Az egész csak irodalmi és költői föllángolás vala. Soha a legkisebb mértékben sem támaszkodott a parasztságra. Érettebb korú férfiút alig is ragadott meg. Inkább csak tetszős forradalmaskodás volt az egész. Mintegy utánzása volt a franczia forradalomnak, valamint a girondisták utánozták a görög és római hazafiakat. De, talán, nevezetes szerencsétlenséget idézhetett volna elő, ha annak az egyetlen egy férfinak politikája, a ki egymaga vette komolyan a dolgot, s a ki semmit

nem kimélt, keresztül lett volna víve. Ez eset ismét igazolta azt, a mit az O' Connell-féle mozgalom már tanusított vala, hogy az ir politikában nem lehet a tetőző pontot ismételni és újra előidézni. Minden ir mozgalomnak megvan a maga szeszélye. A nemzeti lelkesedést föl lehet egy bizonyos hőfokig szítani, de ha a forrásnak ezen a pontján semmi sem történt, a tűz hamar kiég, s nincs az a cyklopi fúvó, a mely ismét lángra tudja lobbantani. Az unio eltörlésére törő izgatás akkor jutott e pontra, a mikor a clontorfi gyülés volt; a gyülés szétoszlásával vége volt az egész izgalomnak. Az Ifjú irek mozgalmának tetőző pontját a Mitchel pöre alkotá. Ezután már tudhatta minden bölcs törvényhozó, hogy immár nincs mitől tartani. Pétion, Páris forradalmi polgármestere, tudta, hogy mikor esik, pártolói nem tehetnek semmit. Voltak 1848-ban mélyebben látó irek, a kik tudták, hogy a Mitchel-féle tetőző pont elérése után a tömeg szét fog szóratni, hogy azidő szerint többé össze se gyüjtessék.

Ez a két mozgalom, a chartistáké és az Ifjú ireké, volt, hogy úgy mondjuk, a mi adónk a forradalmi szellem hatalmasságának, mely 1848-ban egész Európa fölött erőt vett vala. Majd minden más európai államban tüzesen emelte föl fejét a forradalom, s kivívta jogait még a fővárosokban is, a megrémült királyságok szeme láttára. Egész Olaszország, az Alpesektől Messina szorosaiig s Velenczétől Genuáig, lázasan vonaglott. »Olaszországunk« megint »csillogott a polgári kardoktól.« Forradalom volt Berlinben és Bécsben. A császárnak épen úgy menekülnie kelle ez utóbbi városból, mint a pápának Rómából. Párisban a vörös republikánusok föllázadtak a köztársaság ellen, mely nem akart vörös lenni, s a lázadást Cavaignac oly rettenetes

szigorral verte le, hogy Páris némely útczáján a szó teljes értelmében patakzott a vér. Az 1871-beli commune rémárnyát előre vetette vala. Annak, a mi még következendő vala, nevezetes előjelekép volt tekinthető, hogy Napoleon Lajos herczeg, ki sokáig számüzött vala Francziaországból, ismét visszatérhetett, s az év vége táján a törvények és rend utáni szenvedélyes vágyakozás, melyet a vörös republikánusok kicsapongásai keltettek föl, megválasztatta őt a franczia köztársaság elnökévé. Magyarország föl volt fegyverkezve; Spanyolország forrt, s még Svájcz sem volt érintetlen. Mi pedig nem járultunk ez általános mozgalomhoz egyébbel, mint a Kennington-réti demonstratióval, és a fölkelésnek Billingarry mellett elszerencsétlenedett kisérletével. Államrendszerünk szilárd erejét valóban semmi sem bizonyíthatta volna igazabban. Anglia politikai helyzetét komolyan egy pillanatig sem fenyegette semmi. Nagy városaink biztossága kedveért egy óráig sem kelle a katonaságra hivatkozni, hanem a rendőrség mindenütt elégnek bizonyúlt. Egyetlen lovas csapatra sem volt szükség, hogy Angliában a forradalmi szellem leghevesebb kitörése is leveressék. Egyetlen kivégzés sem történt. Hogy ez mit jelentett: világos. Nem, mintha a mi rendszerünknek ne lettek volna olyan bajai, a melyek orvoslást kivántak; nem azért volt ez, mintha a fennálló intézmények súlyosan ne nyomták volna egyik-másik osztályt. Azt sem lehet elmondani, hogy politikai vagy társadalmi rendszerünk oly szembetünően jobb lett volna, mint némely európai államé, a melyeket a forradalom szétmarczangolt és fölszántott. A ki azt gondolná, hogy a forradalomtól azért maradtunk szabadok, mivel szabadok valánk komoly bajoktól, egészen félreértené azokat a leczkéket, a melyeket e történetekben gazdag év

szolgáltatott államférfiainknak. Az újítók egész öltőinek munkáit végeztük az akkori és a mostani idők köze alatt. Azóta békés reformokat vittünk keresztül a politika, a közgazdaság, a törvényhozás terén, a melyek, ha máskép meg nem valósulnak vala, a forradalomra hivatkozást is igazolták volna. De ezzel már érintjük az idő tanuságát. Politikai és alkotmányos rendszerünk szükségtelennek és fölöslegesnek tanusitotta az erőszakra hivatkozást. Nem volt miért az olyan reformok kedveért fegyverkezni, a melyeket az ország közvéleménye követelt. Más nemzetek fegyverhez folyamodtak, mert a kétségbeesés kényszerítette őket erre; mert politikai szervezetökben nem volt út-mód, a melyen a közvélemény befolyása jogszerüen érezhette volna magát; mert azok, a kiknél a hatalom vala, a szuronyok erejével és nem a közönség beleegyezésével tarták azt magoknál. Az év eredményei általában nem kedveztek a népek szabadságának. A következő év eredményei határozottan reactionariusok valának. Nem 1848. vagy 1849. volt az az idő, a melyben a szabadság elvei érvényesíthették volna magokat. »Nagy tettök«, hogy angol költőnőnk, Browning Barrett Erzsébet pár szavát idézzük, »igen nagy vala.« Mi Angliában mentek maradtunk épen úgy a forradalomtól, mint a reactiótól, és pedig azért, mert a ki csak elég időt vett magának a gondolkodásra, általán meg- és elismerte azt, hogy a közvélemény, mint a legfőbb uralkodó hatalom, az az egyetlen tekintély és erő, a melyre hivatkozni kell, s akkor az igazság, a végén is, meg fog történni. Ezt, a legrakonczátlanabb szellemek kivételével, mindenki nyugton bevárhatta, és semmiféle forradalmi mozgalom nem veszélyes igazán, ha csupán a legrakonczátlanabb szellemek indították.

TIZENKILENCZEDIK FEJEZET.

Don Pacifico.

Don Pacifico neve épen olyan ismeretes volt ez évszáz dereka táján, mint a M. Jeckeré a francziák mexikói betörése ideje körül. Don Pacifico egy ülésszakra hires emberré lőn, mint a kinek vitája majdnem európai háborút idézett elő; a békés viszonyokat megzavarta rövid időre Francziaés Angolország között; Angliában oly módon hasonlított meg politikai pártokat, a melyről az előtt még képzetök is alig volt az embereknek, s Lord Palmerston hirnevét a korabeli legnagyobb parliamenti vitázók sorában megalapította. Az angol képviselőházban tartott emlékezetes szónoklatok között mindig helye lesz Lord Palmerston beszédének, melyet a Don Pacifico-ügy fölötti vita rendén mondott. Nem azért, mintha a vita tárgya valami nagyjelentőségü lett volna, vagy mintha valami messzevágó elvek lettek volna általa érintve. A vita eredeti alapját szolgáltató kérdés kimondhatatlan közönséges és jelentéktelen vala; valamely különös elv sem volt érdekelve; az egész nem volt egyéb, mint a mit a kereskedelmi törvénykezés nyelvén számla-kérdésnek neveznek; egy kétséges tartozás összege és fizetési határideje körül forgott az egész vita. Maga Lord Palmerston sem számított reá, hogy beszéde ama nagy történeti jelentőségü szónoki előadások közé fogna tartozni, a melyek visszhangjaikat még akkor is »végig csenditik a lelkeken«, mikor hangjuk már rég elenyészett. Nem hasonlított Burke, avagy Chatham egyik-másik nagy szónoklatához. Nem arra volt számítva, hogy éles

irodalmi vitát keltsen, mint például a Sheridan hires »Begum-ügyi beszéde«, a melyet minden egykorú páratlannak tartott, de a melyről a későbbi öltő véleménye az, hogy inkább csak csillogó szónoki tüzijáték vala. A Palmerston Pacifico-ügyi beszédében nem fordulnak elő az ékesenszólás ragyogó részletei. Nagy érdeme abban a csodálatos erőben rejlett, a melylyel a parliamenti érvelésnek adózott; abban a mesteri hivatkozásban a képviselőház érzelmeire, előítéleteire, szenvedélyeire, s abban a teljes parliamenti diadalban, a melyet a legbefolyásosabb, legékesebben szóló és legellentétesebb részekről jövő ellenzés szövetkezete fölött nyert.

Don Pacifico zsidó vala, származására nézve portugal, de születésére nézve gibraltari és angol alattvaló. Az ő athéni házát fényes nappal, 1847. ápr. 4-dikén, megostromolta és kirabolta az athéni csőcselék, melyet, mint állították, a görög hadügyminiszter két fia vezetett. A viszály a következő módon támadott. Szokás volt a görög városokban husvétot azzal ünnepelni meg, hogy Judas Iskariotes képét megégették. Az athéni rendőrség 1847-ben azt az útasítást vette, hogy ez eljárást akadályozza meg, s a csőcselék, gátolva látván magát kedvencz mulatságában, az új rendeletet a zsidók befolyásának tulajdonitá. Don Pacifico háza, történetesen, épen annak a helynek közelében állt, a hol Judást évenként el szokták égetni; Don Pacificoról tudták, hogy zsidó — s a csőcselék dühe, ezért, rajta tölté ki boszuját. Semmi kétség, hogy az ostrom törvénytelenség vala, és hogy a görög hatóságok nem igen erőltették meg magokat a Don Pacifico védelmében. Don Pacifico igényt támasztott a görög kormány ellenében kártérítésért. Egyenes és indirect úton szenvedett károrait majdnem harmincz-

kétezer font sterlingnyi összegre számitotta föl. Ugyanabban az időben másik igényt támasztott egy másik brit alattvaló, a ki egészen más fajtáju ember volt, mint Don Pacifico. Mr. Finlay volt ez, Görögország történetének irója. Mr. Finlay Görögországba költözött vala a Byron és Cochrane és Church és Hastings lelkesedésének idején, s midőn Görögország függetlensége ki vala viva, Athénben telepedett meg. Földjei egy részét elvették tőle az Otto király palotája körüli kertnek kikerekítése számára, de Mr. Finlay nem fogadta el a görög kormány által ajánlott föltételeket, a melyekbe, pedig, az ő helyzetében levő többi földbirtokosok belenyugodtak. Lord Palmerston ellenesei némi súlyt fektettek a vita rendén arra a tényre, hogy Mr. Finlay, ehhez képest, a maga részéről nem helyezkedett ugyan arra az álláspontra, mint a többi athéni földbirtokos. Ám, igaz, Mr. Finlaynak teljes joga volt ragaszkodnia épen ahhoz az árhoz, a melyet illőnek tartott. Épen abban a helyzetben volt ő is, mint a Londonban, vagy Manchesterben lakó görög alattvaló, a kinek földét a vasút, vagy más köz czél számára elfoglalják, s a ki az első izben fölajánlt váltságdijat, nem tartva elégnek, el nem fogadja. Az eset sajátossága abban rejlett, hogy Mr. Finlayt nem hagyták, mint a képzelt görög alattvalót bizonynyal hagyták volna, hogy ő maga próbálja igényét érvényesiteni a törvénykezés útján. Sem Don Pacifico, sem Mr. Finlay egyátalán nem folyamodott a törvényszékekhez. Ám külügyi kormányzatunknak abban az időben több kisebbszerű panasza volt a görög hatóságokra. Mert Görögország lábra állitásában olyan jelentékeny részünk volt, hogy miniszstereink természetesen azt várták, hogy Görögországnak kötelessége háláját az által mutatni ki irányunkban, hogy egy kissé szo-

rosabban tartsa magát kívánságainkhoz. Másfelől Lord Palmerston a fejébe vette volt, hogy az Athénben székelő idegen diplomaták állandóan cseleket szőnek egymással a mi érdekeink ellen. Meg volt győződve, hogy Franczia-ország ott folyton áskálódik ellenünk, és, hogy Oroszország csak a kedvező alkalmat lesi, hogy egyszer-mindenkorra kiüssön a nyeregből, s maga üljön helyünkbe. Igy esett aztán, hogy Don Pacifico ágynemüje, selyem függönyei és arany órája váltak az erő amaz összemérésének alapjává, a melyben egyfelől Anglia, más részről pedig Franczia- és Oroszország próbálkoztak meg.

De voltak más nehézségek is. Ő Felsége jóniai alattvalói tiltakozásokat nyújtottak be több törvénytelen, vagy erőszakos eljárás ellen; s ő Felsége *Fantôme* nevü hajójának egyik apródját, midőn egy éjjel csónakával Patras partján kikötött, tévedésből elfogták. E kérdések közül, első tekintetre, egyik sem látszik valóban komoly nemzetközi természetünek. Azt lehetne hinni, hogy megoldásukra semmi egyébre sem vala szükség, mint egy rövidke nyilt tárgyalásra, s egy kis józan észre és mérsékletre mindkét részről. Nem lehet kétségbe vonni, hogy a görög hatóságok gondatlanok s könnyelmüek valának, és, hogy csakugyan történtek olyan dolgok, a melyeket lehetetlen volt igazolni. Rovásukra csak annyit lehet mondani, hogy úgy látszik, meg sem kisérlették egyik-másik igazolását — de, hát, abban a meggyőződésben éltek, hogy a követelések egy része képtelen módon túl volt csigázva, s ebben a hitben azt tartották, hogy nekik van igazuk. A görögök nagyon szegények valának, és igy nagyon halogatók is; ezzel, aztán, elfogadható mentséget szolgáltattak Lord Palmerstonnak, ha egy kissé türelmetlen vala is. Szerencsétlenségre, Lord

Palmerston sehogy sem tudott menekülni attól a hittől, hogy a görögországi franczia követ titokban arra sarkalja a görög kormányt, hogy követeléseinket utasitsa vissza. Mert külügyi hivatalunk magáévá tette vala e követeléseket, és egy kalap alá foglalta a jóniai tengerészeken elkövetett durva sértéseket, a tengerész-apródnak tévedésből történt elfogatását (de, a ki mentegetőzések közt azonnal szabadon bocsáttatott, mihelyt napfényre derült nemzetisége és állása), Mr. Finlay földjét és Don Pacifico házi butorzatát s összegezett igényt támasztva érettök, a dolgot a nemzet követelésévé tette, azon erősködvén, hogy Görögország vagy fizet a kikötött határidő alatt, vagy aztán hordozza a következményeket. Görögország húzta-halasztotta a dolgot, és igy a brit hajóhad rendeletet kapott, hogy a Piraeusba vitorlázzon. A hajóhad a legnagyobb pontossággal megjelent a kijelölt helyen, lefoglalt valamennyi görög hajót, a melyeket e vizeken talált, akár a kormányhoz, akár a magán-kereskedőkhöz tartoztak.

A görög kormány Franczia- és Oroszországhoz folyamodott, mint azokhoz a hatalmasságokhoz, a melyek szerződésileg szövetkeztek velünk Görögország függetlenségének megvédésére. Franczia- és Oroszország nagyon is hajlandók valának keserü szemrehányásokat tenni nekünk, hogy az angol kormány miért nem tanácskozott először velök ez ügyben, s indulatjokat nem igen csillapította le, mikor Lord Palmerston kereken kijelentette, hogy az egész ügy Anglia és Görögország között fenforgó kérdés, a melybe semmi más hatalmasságnak nincs semmi beleszólója. Az orosz kormány erre haragos, sőt valóságos sértő választ adott. Emlegette az orosz külügyminiszter azt a »valóban kínos benyomást, melyet a császár lelkére az erőszak ama váratlan tettei gyakoroltak, a melyeket az angol előjáróságok

csak az imént intéztek Görögország ellen;« és azt a kérdést vetette föl, ha Nagy Britannia »visszaélve óriási tengeri hatalma által nyujtott előnyeivel«, föl akarja-e »magát szabadítva látni minden kötelezettség alól«, s akarja-e »fölhatalmazni valamennyi nagy hatalmasságot, hogy bármely kinálkozó alkalommal ne ismerjenek a gyöngék irányában más törvényt saját akaratuknál, más jogot, mint épen csak saját physikai erejöket?« A franczia kormány, talán az otthoni nehézségek és bizonytalanságok nyomása alatt, maga is gyönge lábon állván, mérsékeltebbnek mutatta magát, s csak is a béke és jó egyetértés nevében szólalt közbe. Franczia ország bizonyos formában béke-biráskodásra vállalkozott, s a franczia kormány külön meghatalmazottat küldött Athénbe, ha valahogyan megállapodásra tudna ottani követünkkel jutni. Úgy látszott, hogy a nehézségeket meg lehet oldani. A Don Pacifico követelésein kivül a többiek mind baj nélkül valának tisztázhatók, s elején úgy látszott, hogy a franczia biztos hajlandó még Don Pacifico rettenetes becslését is elfogadni, melylyel házi holmijának árát szabta. De Pacifico ekkorra már újabb követelésekkel állott elő, a melyek még homályosabb természetüek valának. Azt állította, hogy bizonyos követelései vannak a portugal kormányon, és hogy e követeléseit igazoló okmányai szintén elpusztultak háza kirablása alkalmával, s igy joga van, hogy e czimen még 26618 font sterlingnyi kártérítést követeljen. A franczia biztos kissé visszahőkölt ez igénytől, s további megfontolás nélkül nem akarta elismerni; mikor, aztán, a követünk, Mr. Wyse, nem tartá hatáskörébe tartozónak, hogy alábbszállíthassa a most már nemzeti követelés mértékét: egy időre megszakadtak a tárgyalások. Ám, e közben, szintén már tárgyalások folytak Londonban a

franczia és angol kormányok között, s ezeknek eredménye egyesség lőn, mely intézkedett valamennyi vitás igény ügyében. E megállapodás határozmányai szerint a görög kormánynak nyolczezerötszáz fontot kelle fizetnie, s ez összeg vala a különböző követelők között felosztandó; továbbá, Görögország meg fogta fizetni azt az egész összeget is, a mely a választott birák nyomozatai alapján, Don Pacifico portugal igényei czimén jogosultnak fog vala kitünni. És ez, úgy látszik, nagyon kielégítő és tisztességes megállapodás lett volna. De, mintha elejétől fogva valami gonosz szellem keritette volna ezt az egész szerencsétlen ügyet hatalmába. A Londonban és Athénben egy időben folyó kétszeres tárgyalás keresztezte egymást. Az utasítások, hogy Londonban miben történt a megállapodás, az angol kormány részéről nem küldettek elég gyorsan Athénbe, s mikor a franczia kormány értesítette megbizottját az egyesség felől, emez azt találta, hogy Mr. Wyse semmit sem tud az egész dologról, s nem érzi magát följogosítva arra, hogy eltérjen amaz iránytól, melyet eddigi eljárásában követett. Mr. Wyse, tehát, folytatta továbbra is kényszerítő eszközeinek alkalmazását, s a görög kormány a végén is engedett. Ám, azonközben már meg levén az egyesség Londonban kötve, akkor meg az iránt támadt kérdés, ha vajon ez egyesség, vagy pedig az Athénben kicsikart határozmányok alapján történjék-e meg az ügy lebonyolítása? E haszontalan vita fölött aztán, a melyet ha mindkét részen csak egy mákszemnyi józan okosság és tisztességes jóakarat s mérséklet szerepelt volna, könnyen el lehet vala intézni, úgy látszott, egyszerre megint újabb harcz tör ki Anglia és Franciaország között. A franczia kormány csakugyan visszahívta követjét, Drouyn de Lhuyst, Londonból; s rövid

ideig általános riadalom vala egész Európában. De a vitás kérdés, valóban, mégis csak igen csekély és jelentéktelen vala arra, hogy két józaneszü kormány komoly viszály okává tegye, s kormányunk, egy darab idő multán, csakugyan engedett, s belenyugodott olyan megoldásba, a mely a főbb pontokban Francziaország minden kívánságának eleget tett. Mikor aztán, sok, sok idő multán, arra került a sor, hogy a választott bírák megállapítsák Don Pacifico jogait, kitünt, hogy csak mintegy harminczad részét követelheté annak az összegnek, a mely iránt eredetileg igényt támasztott vala. Minden igényét azon a szabadelvü és sajátságos módon becsülte föl, mint a mily mértéket házi holmija árainak megállapításánál alkalmazott. Don Pacifico, a mint kitünt, számláján százötven font sterlingre becsülte egy ágy fáját, harmincz fontra az ágynemüt, huszonöt fontra két ágytakarót és tiz fontra egy vánkos-héjat. Cleopatra is megelégedhetett volna oly fényüző ágy-szerelvényekkel, mint a milyeneket Don Pacifico, az ő állítása szerint, mindennap használt. Felesége és lányai ékszereit kétezer font sterlingre becsülte. Semmivel sem tudta igazolni ez igényeit, azt mondva, hogy a csőcselék minden iratait elpusztította. Az is kitünt, hogy mindig nagyon szükös módon élt, s szomszédainak soha eszébe sem jutott, hogy ilyen fényes drágaságai és házi szerei lehetnének.

Midőn az angol és franczia kormányok között e fölmerült vita még be sem volt fejezve, az angol kormány és az ellenzék között parliamenti harcz fejlett ki a Lordak házában. Lord Stanley határozati javaslatot terjesztett be, a mely voltaképen rosszaló szavazat lett volna a kormány ellen. A javaslat, csakugyan, sajnálatát fejezte ki a Háznak a fölött, hogy »a görög kormány ellen különböző, a jogosultság

szempontjából kérdéses, vagy összegökre nézve túlcsigázott igényeket támasztottak, s kényszerítő rendszabályokkal erőszakoltak, melyek a görög nemzet és kereskedelem ellen valának irányozva, s arra céloztak, hogy idegen hatalmasságok iránti barátságos viszonyaink fönnállását koczkáztassák.« A javaslat, igen heves és súlyos küzdelem után, harminczhét szónyi többséggel, határozattá vált. Lord Palmerston nem ijedt meg. A kormányoknak ritkán okoz komoly zavart a Lordak házában szenvedett vereségök. A külügyi államtitkár a következő napon e meghasonlás eredménye felől irtában csak ennyit mondott: » A Lordak házában tegnap még nagyobb többségtől szenvedtünk vereséget, mint, a legutolsó pillanatig is gondoltuk volna; de a midőn kormányra léptünk, tudtuk már, hogy ellenfeleink a Lordak házában sokkal többen vannak, mint barátaink, és hogy valahányszor a két párt között törésre kerül a dolog: az övék nagyobb lesz, mint a mienk.« Mégis, azonban, szükséges volt, hogy valami történjék a képviselőházban, ellensulyozására a Lordaktól szenvedett vágásnak, mihez képest Mr. Roebuck, független, de ebben az esetben a kormánynyal tartó, tagkép járva el, határozati javaslatot jelentett be, mely nyiltan kijelentette, hogy az elvek, a melyeknek alapján a kormány a külügyeket intézte, »alkalmasak ez ország becsületének és méltóságának megőrzésére s a páratlanúl nehéz időkben is a béke föntartására Anglia és a világ különböző nemzetei között.« Mr. Roebuck e határozati javaslatát 1850. június 24-dikén terjesztette elő, a parliamenti évkönyvek e nevezetes estéjén, ekkor indúlván meg az a vita, mely Lord Palmerston állását, mint egy nagy pártvezérét, megalapította.

A parliamenti harczmodorban járatlan olvasó, talán,

észre sem veszi e javaslat gonosz élét. Arra volt számítva, legalább olvasva azt a számítást érzi ki az ember belőle, hogy bizonyos czélra szolgáljon, mig nyiltan egy másik czélra tört. Bizonyos, hogy felelet akart lenni a Lordak házának rosszaló szavazatára. Ki kelle jelentenie a világnak, hogy a képviselők kamarája visszavágta a peerek házának határozatát, és fölmentette a minisztériumot. De mit tett a Mr. Roebuck határozati javaslata a valóságban? Azt állította-e, hogy a kormány jogosan járt el Görögország irányában? A Lordak háza épen a Görögországgal való elbánást rosszalta; ellenben Mr. Roebuck azt indítványozta, hogy a minisztérium egész politikájára nézve mondassék ki, hogy megnyerte a képviselőház helyeslését. Köztudomásu dolog volt, hogy a képviselőházban sok szabadelvü gondolkozásu férfiú ült, a kik nem helyeselték e politikának Görögországra vonatkozó részét, de a kik, azért, mégis, rá nem tudták volna venni magokat, hogy olyan szavazatot adjanak, a mely a szabadelvü kormány megbuktatásához járulhatott volna. A javaslat úgy volt szövegezve, hogy az igy gondolkozóknak alkalmat nyujtson a kormány támogatására, de meggyőződésök megnyugtatására is. Mert ezekkel szemben igy lehetett érvelni: »Azt tartod, hogy a kormány igen keményen bánt el Görögországgal? Lehet, hogy igazad van. De ez a javaslat nem is azt mondja, hogy épen minden hibától mentes Görögországgal való elbánásában. Csak azt mondja, hogy politikája egészben véve egészséges és sikeres volt — s ezt, bizonynyal, neked is el kell ismerned. Görögországra nézve egy kis hibát követtek el; de megengedve is ezt, nem gondolod-e mégis, hogy a mi az egészet illeti, igen helyesen járt el, és sokkal helyesebben, mint bármely Tory minisztérium valószinüen eljárt volna?

Ez az egész, a minek megszavazását Roebuck javaslata kívánja tőled, s ez ellen, valóban, nem szavazhatsz.«

Semmi kétség, hogy feles számu szabadelvüt a helyzet ilyen fölfogása és a határozati javaslat e szövegezése vezérelt. De voltak nehányan, a kiket nem lehetett sehogy rávenni, hogy bárhogyan is helyeslést mondjanak a fölött a külön eljárás fölött, a melyet a javaslat elfogadása, ha nem akart is fedezni, de mégis bizonynyal fedezett volna. Voltak, ismét, mások, a kik, épen arra a tágabb körre nézve, a melyre a javaslat czélzatosan terjeszkedett ki, őszintén azt a meggyőződést táplálták, hogy Lord Palmerston politikája egészben véve szakadatlan megsértése volt a be nem avatkozás elvének, s épen azért sérti az ország jellemét és biztonlétét. Hosszas és hatalmas küzdelem folyt, tehát, és a Ház mindkét pártjának sok igen kiváló férfia megtámadta s kárhoztatta a kormány politikáját, a melyért, mint mindenki tudta, majdnem kizárólag Lord Palmerston volt a felelős. »Az ostromot vezető egyesült csapatok«, mondja Mr. Ashley Evelyn Lord Palmerston Életében, »angol védvámosokból és idegen absolutistákból álltak.« Különös, hogy egy okos, és legtöbbször éles eszü itélő ilyen badarság állítására engedje magát ragadtatni. Maga Lord Palmerston azt mondá, hogy »azt a sortüzet idegen összeesküvés adta, támogatva és ösztönöztetve itthoni cselszövény által.« De Lord Palmerston a személyesen megtámadott miniszter vala, s talán menthető, hogy akkor mindjárt azt hitte, hogy harczias monarchák ütötték rajta e sajgó sebet, és hogy az ellene intézett támadás Európa egyesített árulásának munkája. Ellenben, ha egy történetiró egy évszáz negyede multán tekint vissza az eseményekre, bizony, nyugodtabb szemmel nézhetné a dolgokat. Amaz »angol véd-

vámosok« közt, a kiknek kiváló részök vala a Lord Palmerston politikájának kárhoztatásában, ott volt Mr. Gladstone, Mr. Cobden, Sir Peel Róbert, Sir Molesworth Vilmos és Mr. Sidney Herbert. A Lordak házában, pedig, Lord Brougham, Lord Canning és Lord Aberdeen támogatták a Lord Stanley határozati javaslatát. Az igazat megvallva, Lord Palmerston eljárása ugyancsak alkalmas vala vélemény-különbség támasztására, még a leghatározottabb szabadelvüek és a legfüggetlenebb gondolkodók között is. Semmi szükség sem volt, hogy az ember védvámos, vagy absolutista legyen, s azért mégis leghatározottabb roszszalását nyilváníthatta az olyan eljárás fölött, a melyet Görögország irányában követtek. Ha ma nyugodtan tekintünk vissza az egész eseményre, majdnem lehetetlennek látszik, hogy egy olyan természetü és olyan elveket valló férfiú, mint például Mr. Gladstone, az olyan politikát helyeselhette volna, és nyilván képtelenségnek, hogy egy olyan ember, mint Mr. Cobden magáévá tehette volna. Ezek a férfiak nem tettek semmi egyebet, mint, hogy követték belátásukat és meggyőződésöket.

A vita fő érdeke ma abban rejlik, hogy mikép védekezett Lord Palmerston. A beszéd valóban remeke volt a parliamenti érvelésnek és ügyességnek. Egyfelől teljes kifejtése és védelme vala az a külpolitika egész folyamatának, a melyet a nemes szónok intézett. De, bár a határozati javaslat csak általánosságban a kormány egész politikájáról szólott, Lord Palmerston nem mulasztotta el külön védelme alá venni Görögország irányában követett eljárását is. Politikájának e külön fejezetét igazolva, okoskodását arra az alapra fektette, a mely, valamennyi között, a legtöbb előnyt nyujtá számára, a midőn egy parliamenti

gyülekezethez intézte beszédét. Kifejtette, hogy minden intézkedésében az által az elhatározás által vezetteté magát, hogy ha a legszegényebb is, a ki segélyért folyamodik, ha egyszer az angol alattvaló nevét viseli, Anglia egész erejének pártfogására számíthat bármely idegen kormány elnyomása ellenében. Beszéde a férfiasságnak, a polgári jogoknak, az összetartozás érzetének megvesztegetetlen szenvedélyére való hivatkozás vala. Ha valaki ellene szavazott volna, mintha csak azt akarta volna kijelenteni, hogy Anglia nem birja, vagy nem akarja gyermekeit megvédeni. Ugy tünt föl, hogy a hazafiatlanság, a nemtelenség bünében leledzenék, a ki elitélné azt a minisztert, a kinek egyetlen vétke, ha ugyan vétek, hogy igen is büszkén és nagylelküen arra határozta magát, hogy Anglia nevét és az angolok jogait tiszteltté teszi az egész világ előtt. Don Pacifico, igényeivel, előbbi életével és drága ágyneműjével ugyancsak bőven és nem is természetellenesen halmozta magára a nevetséget. Lord Palmerston még e nevetséget is a maga ügyének előnyére tudta fölhasználni. Mint látszik, a nemes fölháborodás hevével utasította vissza azt a fölfogást, hogy mivel valaki alacsony születésü, nyomoru, vagy akár nevetséges is, akár, ha élete korábbi szakában kétes jellemü vala is, immár olyannak kell lennie, a kivel szemben az idegen kormány általában nem köteles az igazságos eljárás elveinek tiszteletben tartására. Tiltakozott az ellen, hogy ő komoly dolgokat nevetséges módon tárgyalt volna — mintha lett volna ember, a ki a parliamentben komoly dolgokat gyakrabban tárgyalt volna nevetséges oldalukról. Tiltakozott az ellen, hogy a Ház »hangos hahotára indittassék valamely szenvedőnek szegénysége, vagy egy másiknak nyomorúságos lakása fölött; hogy kinevessék az egyik ember

nemzetiségét, vagy a másik vallását; mintha azért, mivel valaki szegény, szabadna megverni, vagy kínzani büntetlenül; mintha azt az embert, a ki Scotországban született, megtorlás nélkül lehetne kirabolni, vagy, mintha az, a ki a zsidó hitet vallja, szabad prédája volna bármely meggyalázásnak.« Lord Palmerston igen jó segítséget nyert egyikmásik ellenese amaz érveléséből is, hogy akármilyenek legyenek is valamely idegen ország törvényei, az odatelepültnek alkalmazkodnia kell hozzájok, és hogy a kormány, mely egy alattvalója számára valamely szenvedett sérelemért elégtételt követel, nem is várhat más feleletet, mint, hogy épen csak annyit kelle eltürnie, mint a mennyit magok az illető ország lakosai eltürtek. Erre a kérdésre nézve csakugyan igen messzi mentek érvelésökkel a Lord Palmerston ellenzői, s épen ez szolgáltatá neki a legjobb alkalmat a viszonzásra. Igaz, a nemzetközi érintkezés általános szabálya az, hogy az idegen, ha önként valamely más államba megy, tartozik meghajolni az ottani törvények előtt, és, hogy saját kormánya nem fogja őt soha védeni e törvények rendes érvényesülése ellenében, ha mindjárt úgy látszik is, hogy súlyosan, vagy épen igazságtalanúl nehezednek reá. De ebben a fölfogásban mindig az a határozott föltevés is bennefoglaltatik, hogy az illető állam törvényei megfelelnek annak, a mit a míveltség elismerhet; feltéve, hogy a kérdéses állam civilisált államnak vallja magát. Határozottan föl van, tehát, téve az is, hogy az az állam tudja és akarja is érvényesíteni a maga saját törvényeit akkor is, ha valamely idegennek az előnyére vétetnek igénybe. Ha, például, valamely idegennek jogos követelése van egy szárazföldi kormány ellenében, és ez a kormány nem akarja ez igényt elismerni, vagy elismerve kielégíteni, a méltatlanságot szen-

vedett ember kormánya pedig közbelép, és azt követeli, hogy az igénynek tegyenek eleget: azzal a felelettel soha sem lehetne megelégedni, hogy, hiszen, az illető ország polgárai közől is sokan épen ilyen elbánásban részesültek s nem kaptak elégtételt. Ha olyan törvény állana fönn Törökországban, vagy valamely más rabszolga-tartó országban, hogy a mely férfi nem tudja megfizetni tartozását, kénytelen odaengedni nejét és lányát, hogy rabokul eladassanak, bizonyos, hogy egyetlen, az angolokéhoz hasonló, kormány sem fogná eltürni, hogy az ilyen törvényt valamely szegény, Konstantinápolyban megtelepedett angol üzletember családjára alkalmazzák. Az ilyen kérdésekre nézve nem könnyű határozott szabályt állítani fel; talán egyátalán sem lehet határozott szabályt ez ügyre találni. De nyilvánvaló, hogy minden mívelt állam kormánya bizonyos mértékben pártolja alattvalóit az idegen államokban, s a rendkivüli esetekben ahhoz ragaszkodik, hogy az illető állam törvényeit ne alkalmazzák rájok, vagy meg ne vonják tőlök oly módon, a melylyel szemben a benszülött lakó, talán, kényszeritve érezné magát, hogy tiltakozás nélkül türjön. Sőt, nem is csupán a nyilvánságosan vad és kegyetlen törvényekre, vagy az igazságnak vad és barbar módon való megtagadása eseteire nézve áll igy a dolog. Érvényes ez elv még olyan törvényekre nézve is, a melyek, magokban véve, kifogástalanok és szükségképiek. Például, nincs az a kormány, a mely eltürné, hogy valamelyik idegen országban élő alattvalójára a sorozás ott érvényben levő törvényét alkalmazzák és rákényszerítsék őt, hogy az idegen állam hadseregében katonáskodjék.

Mindez csak azt bizonyitja, hogy Lord Palmerston ellenzői túllőttek a czélon, midőn általános érvényét vitat-

ták annak az elvnek, hogy az a miniszter hibázik, a ki egy idegen kormány hatalma alatt levő honfitársai számára jobb elbánást követel, mint a melyben a kérdéses kormány a saját maga népét, és pedig ennek belenyugvásával, részesíti. Lord Palmerston nem az az ember volt, a ki ilyen kitünő alkalmat elszalasztott volna. Egyenesen úgy állította oda a dolgot, mintha közte és ellenzői közt a kérdés a külföldön élő angolok pártolása volna; mintha őt az aggasztaná, hogy mikép ügyelhessen életökre és jólétökre, mig ellenfelei azt a gyűlöletes elvet vítatnák, hogy mihelyt egy angol polgár idegen partra tette lábát, saját kormánya azonnal megtagadta tőle minden gondoskodásnak még csak a szándékát is, akármilyen sors találja is érni. Ezzel új fordulatot nyert a vita, valamint új alkalmat azok is, a kik, bár nem egészen helyeselték azt, a hogy Görögországgal elbántak, mégis komolyan óhajtották támogatni Lord Palmerston külügyi politikájának alapelveit. A szónoklat valóban csodálatra méltó hivatkozás vala arra, a minek a neve: »angol érdekek.« Beszéde velőkig ható erejü befejezésében Lord Palmerston itélettételre hívta föl a Házat, hogy döntse el »ha vajon, valamint a rég mult időben minden méltatlanságtól mentnek érezhette magát a római, ha elmondhatta: »Civis Romanus sum«, bizhatik-e a brit alattvaló is, bármely földön legyen is, hogy Anglia őrködő szeme és erős karja megvédi őt az igazságtalanság és sértés ellenében?«

Midőn Lord Palmerston beszédét befejezé, a Ház kitörő hangos tapsai előre jelezték a győzedelmet, melyet nyert. Valóban remekelt e védő beszédben. A szónoklat mintegy öt óra hosszan tartott. Mint Mr. Gladstone magát később kifejezé, az egyik nap alkonyától, a másik hajnaláig

nyult. A szónok egyetlen jegyzetet sem használt. Lord Palmerston, nagy bölcsen, mindig azt tartotta, hogy az ilyen hallgatóság fölötti teljes uralom érdekében, legjobb, hogyha az ember, ha lehet, semmi jegyzetet nem használ. Ő tisztában volt a felől, hogy benne hiányzik a képzelem és szenvedély mindama magasabb rendű adománya, a mely a nagy szónokot alkotja; de azt is tudta, hogy a támadásnak és védelemnek milyen kitünő fegyvere az ő könnyü, folyékony beszélő ereje s ennek önkénytelenül nyilatkozó hatását nem akarta egyetlen jegyzet közbevonása által is gyöngíteni. Épen ezért, ezt a nagy beszédét is, tele a legapróbb részletes adatokkal, mindenféle nevekkel, számokkal, hasonlatokkal, példákkal és idézetekkel, épen olyan könnyedséggel, minden erőlködés nélkül, épen úgy minden emlékezetet támogató segédeszköz igénybe vétele nélkül mondotta el, mint a mely szokás Palmerston legközönségesebb beszédeit jellemezte, midőn valamely egyszerü kérdésre felelt. Tökéletesebb sikert képzelni sem lehet, mint a milyet Palmerston aratott. A dolgot a »Civis Romanus« döntötte el. Ki lehetett volna a képviselőházban oly bárdolatlan, hogy ne akart volna római lenni? Ki lehetett volna oly hazafiatlan lelkü, hogy ne tartotta volna honfitársát annyira, mint akármelyik római polgárt az övéi mind? Nem sokat használt aztán, mikor Mr. Gladstone különösen meggyőző erejű beszédében kimutatta, hogy »a római polgár egy kiváltságolt osztály, egy győzelmes és hódító nemzet tagja volt, egy olyan nemzeté, a mely a hatalom erős karjával tartott minden más nemzetet leigázva, a melynek külön törvénye volt a maga számára és külön az egész világ többi része számára, olyan elveket vítatva a maga javára, a melyeket minden más néptől megtagadott.« Mind hasztalan kérdezte, aztán, Mr. Glad-

stone, ha azt hiszi-e Lord Palmerston, ha illik-e egy Angliaszerű mívelt és keresztyén államhoz, ilyen helyzetet követelnie polgárai számára? Az a dicsőség, hogy »civis romanus« az ember, sokkal erősebb vala, mint akármiféle puszta érv, a tényekből, a józan észből idézve, az előtt meg nem állhatott semmi. Ez a szólam döntötte el a nap sorsát. Midőn Mr. Cockborn, Lord Palmerston politikáját támogatva, classicus tekintélyre hivatkozott, kimutatandó, hogy a rómaiak mindig megboszúltak minden sérelmet, a melyet polgáraik szenvedtek s Cicero egyik, Verres elleni, beszédéből idézett: »Quot bella majores nostros et quanta suscepisse arbitramini, quod cives Romani injuria affecti, quod navicularii retenti, quod mercatores spoliati dicerentur?« *) a Ház zajosabban éljenzett, mint akármikor is. Mind hasztalan volt az a nyugodt, méltóságos, szándékosan mérsékelt beszéd, a melylyel Sir Peel Róbert felelt, a ki nemes lelküen kijelentette ugyan, hogy Palmerston beszéde »mindnyájunkat büszkévé tett arra a férfiúra, a ki mondá«, de határozottan tiltakozott is a politika ama módja ellen, a melyet Palmerston ékesenszólása akart volna dicsőiteni. A diadal teljes mértékben a Palmerston részén volt. Ő, Shakespeare Rosalindája szavai szerint, jól vítt s többet kibirt, mint ellenei.

A határozati javaslat, négy napi vita után, negyvenhat szónyi többséget nyert. A minisztérium nem csak fölmentve, hanem épen diadalmaskodva került ki a harczból.

*) Mit gondoltok, hány és mily terhes háborút viseltek őseink csak azért, mivel azt mondták, hogy római polgárok méltatlanságot szenvedtek, hogy hajósainkat letartóztatták, hogy kereskedőinket kifosztották. *Verres ellen V. LVIII. (149.)*

Az egész dologban, azonban, az a leggonoszabb, hogy a miniszterek általában szivök mélyéből helytelennek tarták azt a fajta politikát, a melyet Palmerston oly erélyesen érvényesített — vagy legalább helytelennek, ha nem éppen elveit, de minden bizonynyal erőszakolása módját. Mielőtt e vita felszinre került, Lord Russell János el volt határozva, hogy neki lehetetlen állását megtartania, ha Lord Palmerston a külügyi államtitkár. Azonban Lord Russell János mind a mellett is védte a külügyi hivatal politikáját és pedig olyan beszédben, melyről maga Palmerston azt mondta, hogy »csodálatra méltó és elsőrangú.« A miniszterek kötelezve érezték magokat, hogy cserbe ne hagyják az olyan eljárást, a melyet nem útasítottak vissza akkor, a midőn az intézkedés történt. Nem engedhették meg Lord Palmerstonnek, hogy elválasztassék tőlök a politikai felelősséget illetőleg, mikor ők magok nem váltak el tőle, annak idején, az erkölcsi felelősségre nézve, eljárásaért. Igy hát védeniök kellett a parliamentben azt, a mit négy szem közt nem voltak hajlandók helyeselni. Az a fölfogás, hogy a kormánynak mindig egységesnek kell lennie, ha ostromolják, kétségkivül szükségessé teszi a parliamenti taktika szerint az ilyen eljárást. Lehet, hogy az egyszerű, álokoskodások által meg nem vesztegetett, elme előtt bajos volna ezt helyes és elfogadhatókép tüntetni föl. A mi kötelességünk egyik ága sem kivánja tőlünk sem, hogy erre vállalkozzunk. Jeles egy győzelem vala — nekünk is csak ebben kell megnyugodnunk, mint az öreg Gáspár vágta ketté a vitát, mikor arról volt szó, hogy melyiké a dicsőség: a Marlborough herczegé, avagy »a mi jó Jenő herczegünké.« »Nem hazugság ez«, mondja valaki Thackeraynél, »hanem

csak szavazás a ti pártotokkal.« Csakhogy, Thackeray soha sem ült a képviselőházban...

E ragyogó vita rendén mondott sok szép beszéd közül egyet különösen is föl kell jegyeznünk. A Mr. Cockburné, az akkori southamptoni képviselőé, vala az, a melyet már érintettünk is. Soha a mi korunkban hirt rögtönösebben, teljesebben és méltóbban nem nyert senki, mint Mr. Cockburn a magáét, a szellemes érvelés és a föllendült előadás által kitünő beszédével. A szónok modora még csak fokozta művészi és lebilincselő ékesenszólását. Tiszta, csengő, átható hangja volt; oly folyékonyan beszélt, s úgy látszott, hogy az előadás olyan könnyen jött neki, hogy a hallgatóknak néha kedvök volt azt hinni, hogy az egész fáradságába sem kerül; tagmozdulatai pedig oly kecsesek valának, hogy az embernek el kelle ismernie, hogy a törvényszékek, a melyeknek körében gyakorlatát nyerte, nem sok ilyen szónokot neveltek. Mr. Cockburn a Palmerston politikáját védte, oly sikerrel, a melynél kitünőbb csak épen a Palmerston saját beszédeé volt, s oly művészi és tökéletes szónoki erővel, a milyenre Palmerston igényt nem tarthatott. Lord Palmerston irván e vitáról Lord Normanbynak, azzal a nagylelkü pártatlansággal osztogatá dicséreteit barátnak és ellenfélnek egyaránt, a mely szép vonása volt jellemének. Gladstone támadását politikája ellen, elnevezte »első rangú műnek.« Peelt és Disraelit egyaránt dicsérte. De »a mi a Cockburn beszédét illeti«, mondá, »nem tudom, ha teljes világ-életemben, kivétel nélkül akárkitől is, hallottam-e különb beszédet.« A hatást, a melyet Cockburn szónoklata magára a Házra tőn, igen jól jellemezte épp a Házban egy szónok, a ki főképen a végett állt föl, hogy az általa pártolt elveket támadja meg. Mr. Cobden volt ez, a ki Mr.

Cockburn beszéde végeztével megjegyezte, hogy »a kormánypárti padok felerésze üresen maradt, mert a tiszteletre méltó tagok, egyik a másik után, siettek, lelkesedésökben halomra tolulva, hogy megrázhassák kezeit a tiszteletre méltó, nagy tudományú tagnak.« Mr. Cockburn jövője biztosítva volt attól a pillanattól kezdve. Fölösleges is mondanunk, hogy a későbbi években éppen nem hazudtolta meg azt a hirnevet, a melyet egyetlen ülésen alapított meg. Southampton képviselőjének e fényes és rögtönös sikere csak méltó előjátéka vala annak a maradandó hirnek s elismerésnek, melyet Anglia Lord főbirája vívott ki magának.

Azonban, egy bánatosan szomorú emlék is füződik e nagy vitához. A beszéd, a melyet Sir Peel Róbert ez alkalommal mondott, az utolsó vala, mely ajkait elhagyhatá. A vita szombaton hajnalban, június 29-dikén, zárult be. Majdnem négy óra volt, midőn a szavazás bevégződött, s mikor Peel elhagyá a Házat, már a napsugarak kezdtek a folyósókon és előcsarnokokban terjengeni. Haza ment lefeküdni, de álma nem soká tarthatott. Tizenkettőkor a nagy iparkiállitás királyi biztosságának gyülésébe kelle mennie, mert a gyülés igen fontos vala. Az épület helye fölött kelle dönteni, s Albert herczeg és a biztosok általában nagy mértékben számítottak a Sir Peel Róbert befolyására, hogy támogassa őket a közönség zajongó ellenzésével szemben, az építkezés helyének a Hyde Park-ban leendő megállapítására nézve. Peel megjelent a gyülésben s magára vállalta, hogy a képviselőházban ő lesz a szószólója és védelmezője a biztosság előterjesztésének. A gyülés után rövid időre haza ment s akkor séta-lovaglásra indúlt a Park-ba. Buckingham Palace-nél beszólott és beirta nevét a Királynő látogató

könyvébe. Innen, a mint az Alkotmány-dombon fölfelé haladt, megállt útközben, hogy beszélgessen egy ifjú hölggyel, kivel jó barátságban állt s ki szintén lovon ült. A Peel lova hirtelen megbokrosodott és levetette gazdáját, ki belekapaszkodott a nyeregbe, a ló pedig térdével reárogyott vállaira. A sérülések, melyeket szenvedett, mint kitünt, erősebbek voltak a sebészet minden művészeténél. Erre két, vagy három napig kínlódott, hol magánál, hol eszméletlenül a szenvedéstől, és július 2-dikán, éjjeli tizenegy órakor, meghalt. Családja majd minden tagja, sok régi hű barátja és társa a politikai harczokban, ott állt ágyánál halálakor. Wellington herczeg könyei a parliament egyik Házában és a másikban a Mr. Gladstone ékesenszólása, a mennyire lehetséges volt, éppen méltó és megfelelő kifejezői valának a nemzet közérzületének.

Nem volt tisztesség, a melyet a parliament és az ország ne készségesen adott volna meg Peel emlékezetének. Lord Russell János, a korona kinyert helybenhagyásával, indítványozá, hogy földi maradványai nyilvános ünnepélyességekkel temettessenek el. Peel azonban határozottan kikötötte végrendeletében, hogy hamvai nyugvását atyja és anyja maradványai mellett óhajtja a Drayton Bassettben levő családi sirboltban. A parliament és az ország, tehát, nem tehetett többet, mint, hogy a westminsteri apátságban emlék-táblát szavazott meg számára. Lady Peelnek birodalmi nemes czimet *) is ajánltak föl, de, a mint talán várták is, visszautasította. Lady Peel kijelentette, hogy nem kiván más nevet viselni, mint a melylyel férjét emlegették. Azt is kijelentette, hogy férje határozott kívánsága, melyet vég-

*) Peerage.

rendeletében is kifejezett, az volt, hogy családja egyik tagja se fogadjon el semmi czimet, vagy jutalmat azoknak a szolgálatoknak fejében, a melyeket Peel tehetett hazájának. Nem lehetett kívánság tiszteletre méltóbb és illőbb ahhoz az államférfiúhoz, a ki azt igy fogalmazta és fejezte ki, s bizonynyal egybehangzóbb sem mindazokkal az ismeretes vonásokkal, a melyek Sir Peel Róbert szigorú önzetlenségét, és minden nagyzástól idegenkedését jellemezték. És mégis voltak, a kik félremagyarázták ezt is, és Peel elhatározásában sértést láttak az aristokraták rendje ellen. Azt kezdték beszélni, hogy a nagy államférfiú tiltakozása, hogy családja egyik tagja se fogadjon el peerséget, a peerek rendjének kicsinylését foglalja magában és a Lordak háza iránti megvetésből, vagy gyülölségből származott. M. Goulburn, Peel végrendeletének egyik végrehajtója, sietett Peel czélzatát köztudomásra juttatni — ha ugyan volt józan gondolkodású ember, a kinek szüksége lett volna magyarázgatásra. Peel teljes mértékben meg volt győződve, hogy sokkal jobb, ha az ember a saját maga tetteinek szülötte; azt kívánta, tehát, hogy fiai, ha sorsuk az lesz, hogy czimeket, és az államtól nyert kitüntetéseket viseljenek, saját szolgálataik és érdemök által szerezzék meg azokat, ne pedig egyszerűen magokra illeszszék, mint atyjoktól nyert ingyen örökséget. A mi őt magát illeti, nagyon valószinűen azt gondolhatta, hogy az a név, a melylyel hírét megalapította, sokkal jobban illik hozzá, mint akármely új czim illenék. Ilyen fajta jutalmak után ő nem esenkedett s talán többre tartotta volna annak a ténynek följegyzését, hogy az ilyen kitüntetéseket nem igen sokra becsülte. A nemesi czimek kicsinylése sem rejlik abban a fölfogásban — a mi, különben, egy olyan meggyőződéseket tápláló embernél, mint

Peel, még csak kérdés tárgya sem lehet — hogy valamely czim méltóságának java része régi keletétől és történelmi emlékeitől származik és függ, és hogy egy már nagy ember számára külön kitalált újdonat-új czim inkább valami torz, vagy legalább is álarczos dolog, hogysem ékesség volna. Mikor a nagy franczia forradalom idején a czimeket eltörülték, Mirabeau panaszkodott, hogy a gyülések hivatalos jegyzőkönyveiben miért emlegetik »Citizen Riquetti« néven. »Ezzel a ti Riquettitekkel«, mondá fölháborodva, »sok időre bolonddá tettétek egész Európát.« Európa ismerte Mirabeau grófot, de egy időre nem tudta, ki az a Riquetti polgár. Sir Peel Róbertnek helyes oka lehetett az eset megforditása ellen tiltakoznia, nehogy Európa zavarba hozassék az által, hogy egy híres polgárból valami új peert faragjanak.

»Peel halála«, irá Lord Palmerston pár nap múlva testvérének, e megjegyzést egy hosszú levél végére hagyván, melyben a kormány iménti győzelméről és a személyéhez intézett üdvözletekről szólt, »nagy szerencsétlenség, s olyan, a melynek megfelelő okát nem igen tudjuk látni. Nagyon rossz és ügyetlen lovas volt, s bizony, ugyancsak jó lett volna, ha lován gyakorlottabb lovagló ült volna; de úgy látszik, hogy valamiképen beleakadt a nyeregbe, s ő maga rántotta lovát maga után, a mely aztán reátaposott, vagy rátérdelt. A sértés, melyet válla szenvedett, súlyos vala, de gyógyítható; halálát egy eltört oldalborda okozá, mely nagy erővel tüdejébe szuródott. Peel halálának oka, igaz, úgy látszik nem volt az esetnek megfelelő — a mint Lord Palmerston kifejezé magát — ha ugyan a nagy férfiak halálának előidézéséhez rendkivüli csodás és jóslatszerű események kivántatnak meg. De más alkalmakkal is

elég oknak bizonyúlt a ló egy botlása is. Hogy Peel mily nagy dolgokra látszott hivatva, csak halálával tünt ki igazán. Csakis hatvanharmadik évében vala még; néhány évvel fiatalabb volt, mint Lord Palmerston, a ki, minden nagyítás nélkül el lehet mondani, éppen csak akkoron vívta ki első nagy sikerét. Sok jel arra mutatott, hogy Peel nem sok idő multán valószinűleg megint az ország kormányának élére állíttatik. Mondanunk is fölösleges, hogy parliamenti szónoki vagy államférfiúi tehetségei a hanyatlásnak még csak nyomait sem mutatták. Az angol közélet férfiai hatvankét éves korukban még nem szoktak tehetségeik hanyatlásáról lenni ismeretesek. A megbokrosodott ló, és, talán, a lovaglásbeli gyakorlatlanság, magok alá temették Peel pályájának kérdését. Már megkisértettük értékét megbecsülni e pályának s igazságot tenni Peel nagy tehetségeinek. Nem valódi lángész vala ő, de igenis, a mások eszméinek egyik legjobb végrehajtója, a ki mindig tudta, hogyan és mikor kell valamely ügyet abba hagyni s pártot elhagyni az ország megmentéséért. Olyan komoly próbákat soha sem kelle kiállnia, a melyek eldöntik, ha valaki a legnagyobb szabásu államférfiak sorába tartozik-e? Olyan körülmények között megkisértve, mint például Cavour meg vala kisértve, s a melyek a haza sorsát vetik koczkára, soha sem volt. Olyan próbákkal sem kelle megküzdenie, a milyenek Pittre mérve valának. Olyan országnak vala minisztere, a melynek békéje, biztonléte, virágzása állandó vala. De egy válságos pillanatban olyan lépést kelle megtennie, a mely, bizony, a nemzet virágzásának jó részét, pártjának majd egész reményét, s egyszersmind az ő egyéni hirnevét is veszélylyel fenyegette. E lépés megtételéhez volt elég bátorsága s meg volt hozzá a helyes itélete is, hogy éppen

a kellő időben tegye meg. Egykori pártjának kárhoztató szemrehányásait méltósággal és nyugodt lelkiismerettel türte. Semmi kétség, hogy Lord Beaconsfield kifejezése szerint, a parliament hatalmas tagja volt, de, bizonynyal, nagy miniszter is vala ő. S talán, csak épen valamely nagyobb szabású próbára lett volna, a sors végzéséből, szüksége, hogy a nagy ember czimét is kiérdemelje.

Ugyanez évre egy, másik nevezetes pálya befejezése is esett. Lajos Filep, előbb Francziaország királya, 1850. augusztus 26-dikán halt meg Claremontban, Anglia vendégeképp. Nála a történelem kevés férfia ért meg nagyobb változásokat. Mint Egalité Filep fia, fölnevekedve a fényüzés meg iskola-mesteres önmegtartóztatás váltakozó hatásai alatt, ellentétes befolyásokat gyakorolva rá atyja és nevelőnője, Madame de Genlis, e legalább is erényes tanokkal és Rousseau-féle vallástételekkel szinig telt asszony, nagy jellem-szilárdságot tanusított a forradalom alatt. Franczia országot még akkor is hazájának tekintette, mikor ez már családja egyik tagjának sem volt hajlandó királyi széket adni. Küzdött, mint bátor fiatal katona Valmy és Jemappes alatt. »*Egalité Fils,*« mondja Carlyle, midőn a fiatal ember Valmynál vitt szerepéről szól — »az Ifjabb Egyenlőség, egy könnyüd, vitéz törzstiszt, rettenthetetlensége által tüntetve ki magát — éppen az a vakmerő egyéniség vala, ki ma, mint Lajos Filep, az Egyenlőség nélkül, szomoru körülmények közt vívódik, hogy Francziaország királyának neveztessék még egy évszakra.« Az is ő, a ki, mint szintén Carlyle rajzolja, annyi szellemmel és erélylyel menti meg nőtestvérét, midőn Madame de Genlis, minden szép erkölcsi leczkéi mellett is, ki tudja milyen veszélyek prédájául hátra akarja őt hagyni. »Nézd csak a fiatal herczegi test-

vért, a mint, hevesen kiáltva, előre tör, karjai közt tartva a herczegasszonyt. Hirtelen felölelte vala a szegény fiatal hölgyet, éppen csak éjjeli ruhájában, semmijét sem tudva megmenteni óráján kivül, párnája alól; testvéri kétségbeeséssel zuhintja be, a szalagos dobozok közé Genlis kocsijába, Genlis karjaiba.... A derék, fiatal Egalité ugyancsak zivataros reggelre várhat; de, immár, csak saját magát kell rajta keresztül törnie.« A derék, fiatal Egalitére csakugyan zivataros reggel néz. Mint vándor, mint száműzött, mint menekülő, mint tanitó helvét és amerikai iskolákban; sok mindenféle nevet viselve, a mint sok mindenféle pályára tért, és sok országot bejárt, talán folyton megemlékezve rá, hogy Danton nagy kezét fejére téve kijelenté, hogy e gyermeknek egykor Francziaország királyának kell lennie. Az idő örvényében, aztán, a sokáig lehetetlennek tetsző alkalom, a végén csakugyan elkövetkezett, és a katona, száműzött, iskola-tanitó, az amerikai indus-törzsek között kóborgó, Philadelphia és a New-York külvárosi Bloomingdale ügyvivője, íme Francziaország királya. Helyes szemmértékkel itélte meg Carlyle nehány évi uralkodás utáni helyzetét, midőn azt irta róla, hogy »szomorú körülmények közt vivódik, hogy Francziaország királyának neveztessék még egy évszakra.« Nagy férfiúvá kell vala válnia — mert nagy iskolán ment keresztül. De mindaz, a mit, mint ember igért, elhalványult, midőn látszó sikere fényleni kezdett. Nyilvánvaló, hogy semmit sem tanult a szerencsétlenségtől és nem tudott semmit tanulni a szerencsétől és nagyságtól. Az ember azt hihetné, hogy valamennyi közt, a kiket kora megpróbált, ő tudhatta volna legjobban, hogy milyen hiúk az emberi tervek s milyen haszontalan egy kisérlet, hazug elveken tartani fönn a királyi széket. Ugy csel-

szövénykedett a hatalomért, mintha előbbi tapasztalatai arra tanították volna, hogy az egyszer megnyert hatalom többé el sem veszíthető. Egy időben úgy látszott, hogy igazán nem hisz semmiben, csak a cselszövésben. A legtisztességesebb nyilatkozatokat tette, s a leghítványabb, és csalárdabb dolgokat követte el. Olyan nyelven beszélt Viktoria királynővel, hogy egy atya szemébe könyeket csalhatott volna, s akkor is folyton a spanyol házasságok leghitványabb tervein törte az eszét. Ugy látszik, még, bár ifjusága bátorságát sem őrizte meg. Az is elröppent mindazokkal az igaz, önzetlen elvekkel, a melyeket akkor táplált, mikor még a köztársaság fiatal katonája vala. Olyan volt, mint az angolok II. Jakabja, a ki ifjú korában vitézségével a nagy Turenne dicséretét vívta ki magának, mint király pedig gyáva tehetetlenségével, a világ megvetését érdemelte ki. Némelyek azt állitják, hogy maradt még Lajos Filepben a rosszúl alkalmazott elv egy szikrácskája, mely épp az utolsó pillanatban csillant föl benne, és pedig szerencsétlenségére éppen a legroszszabb időben. Azt mondották, hogy az 1848. évi mozgalmat, elején, egyetlen határozott szóval, elnyomhatja vala. Az bizonyos, hogy azok, kik a mozgalmat kezdették, épp oly kevéssé valának készen arra, hogy forradalommá fogja kinőni magát, mint ő maga. A közönséges fölfogás az, hogy mind késedelmezett, habozott és vonakodott, mikor a parancs-szót ki kellett volna adnia, tisztán csak azért, mert nem birta elméjét összeszedni, s nem merte magát ráhatározni. Ám ez a fölfogás, mások szerint, helytelen. Ezeknek nézete az, hogy Lajos Filep a válság e pillanatában lelkiismeret-fordulást érzett, s azt hitte, hogy miután a nép választása szólította hatalomra: nem Franciaország, hanem a francziák uralkodói székére hivatott,

azaz, hogy, úgy szólván, a franczia nemzet királya levén, a meddig annak tetszik: nem érzi magát följogosítva, hogy e királyi széken magát erővel is föntartsa. Ez az érzés helyes és jogszerű is lett volna, ha bizonyos, hogy a franczia nemzet, vagy legalább a franczia nemzet valamely többsége, valóban elmozdítását kívánja, s kész üdvözölni a köztársaságot. Ám azokra nézve, a kik e trónra ülteték, aligha vala tetsző az a rögtönös fölfogás, hogy köteles leszállani is onnan, azt sem nézve milyen sokan, vagy milyen kevesen kívánják, s még csak valami határozott módját sem próbálva meg, hogy kitünjék, ha vajon Franczia-ország szólította-e föl a leszállásra, avagy csak egy pillanatnyilag összeröffent tömeg. Ez a lelkiismereti kétely, ha csakugyan szerepelt, elvesztette a királyi széket — a mivel, távolról sem akarjuk azt mondani, hogy Franczia-ország valami nagyon sokat vesztett. Ki kell mondanunk, hogy Mr. Thiers, a ki csak ismerhette, úgy látszik, nem igen hitte valami ilyen fajta lelkiismereti kétely közbejátszását, és a király bukását egyszerűen csak annak tulajdonítja, hogy a király nem tudta elhatározni magát, mert elvesztette a fejét. Hanem az már csakugyan sajátságos tanusága volna az emberi természet badar ellenmondásainak és különösen sajátságos tanusága ennek az ugyancsak sok mindenféle ellentétes elemből összetett természetnek, ha Lajos Filep csakugyan érzett valami ilyes lelkiismereti kételyt, s hallgatni talált rá. Mert ő teljesen maga szántából, és minden figyelmeztetés, óvás ellenére is, olyan terveket vitt keresztül, a melyek emberi sziveket téptek szét, emberek boldogságát semmisítették meg, koczkajátékra vetették egész nemzetek sorsát s egész Európát háborúba bonyolíthatták volna, s még sem látszik, hogy valaha is, bár

egy szikráját érezte volna a lelkiismereti kételynek, s elismerte volna bár egy nyilalását is a lelkiismeret furdalásának. Politikája mindig kimondhatatlan aljas, és önző, és cselszövénykedő vala. Még *bourgeois* erényei is, melyekkel pedig oly nagyon szeretett páváskodni, mind csupa szemfényvesztés valának; mert, hisz, olyan terveket vitt keresztül, melyek az emberi erkölcs alapelveit tették csuffá, és ütötték arczúl, s épp oly gúnyt űztek a női becsületből, mint a férfiúi jellemből. A sors ironiájának játéka lett volna, ha koronáját olyan kételynek áldozta volna föl, a melyet egy valóban nemes jellemű ember teljes léleknyugalommal fogott volna kiverni elméjéből. Az embernek a Macklin lánya, a hires színésznő, jut eszébe, a ki bár legnagyobb szinpadi sikereit az által nyerte, hogy állandóan olyan darabokban játszott, a melyekben teste tagjait a legszabadosabb módon kelle az egész háznak, az egész városnak mutogatnia, mégis térdének egy kis sebében halt meg, mert inkább hagyta, hogy séi ülése halálossá váljék, mintsem, hogy megengedte volna az orvosnak, hogy a fájós helyet megszemlélje. Lajos Filep esetében is, olyan badarnak tetszenék ez a kétely, hogy az általa előidézett áldozatot is alig tudnók tisztelettel tekinteni.

Mint számüzött közöttünk halt meg, ez az ügyes, esztelen, nemes és hitvány öreg ember. Volt benne igen sok, a mi tiszteltté tette őt a magánéletben, ha nem volt semmi köze az állami cselszövényekhez, és az udvarok külügyi politikájához. Sokan szerették Angliában, hol sok év múlva is éltek fiai. De voltak angolok, a kik ki nem állhatták, s nem könnyen bocsátottak meg neki. Ezek közé tartozott Lord Palmerston. Lord Palmerston, Lajos Filep halála után pár nappal irt testvérének, a leghatározottabb egyenességgel fejezve ki érzelmeit a haláleset iránt. »Lajos

Filep halála,« mondá, »legalattomosabb és legmakacsabb ellenségemtől szabadított meg, kinek állása különböző alkalmakat nyujtott sértegetésemre.« Lajos Filep mindig gyülölte Lord Palmerstont, s Thiers szerint örökösen gúnyos és gyülöletes dolgokat hiresztelt az angol miniszterről, a mit a jóakaratú barátok rendesen besúgtak Palmerstonnek. Ha Lord Palmerston nem épen egészen olyan érzelmeket táplált szivében, a milyeneket egy jó keresztyénnek táplálnia kell vala, legalább nem is vitatta, hogy ilyeneket táplál. Ugyanaz a levél, mindjárt rákövetkezőleg, Sir Peel Róbertre is foglal magában vonatkozást. Ez is jellemző. »Bár egyéni részvétből bánkódom Peel halálán, s azért is, mert kétségen kivül nagy veszteség a hazára nézve, mégis, a mi illeti az én politikai helyzetemet, nem hiszem, hogy valaha is kész lett volna valami jó szolgálatot tenni nekem.« Albert herczeg, kevéssel az előtt, barátjának, Stockmar bárónak, irván, azt mondá, hogy Peel némileg méltatlan módon itélte meg Palmerston külügyi politikáját, a nagy Pacificovitában, vagy, legalább, nem viselte magát irányában oly méltóságosan, a mint viselhette volna, ha némileg nem önző ok vezérli vala. »Ez (Peel) nem helyeselhette e politikát, s még sem kivánta a minisztérium vereségét, és pedig csupán azért, mivel meggondolta, hogy az utána következő védvámos minisztérium veszélyes lenne az államra nézve, s mivel már elhatározta volt magát, hogy maga tárczát nem vállal. De vajon az a tény, hogy egészsége nem fogta volna engedni, hogy tárczát vállaljon, idő multával elégséges ok lett volna-e arra, hogy követői és barátai nyugodt lemondással türjék a kormányzásból való állandó kizáratásukat? Kétlem.« A herczeg csakugyan kételkedhetett ebben — ha Peel életben marad vala, alig szenved kétséget, hogy megint

kormányra lépett volna. Különben, érdemes a megjegyzésre, hogy Albert herczeg és Lord Palmerston milyen egészen tévesen itélik meg Peel politikai magatartását halála előtt. A milyen nyugodt lelkiismerettel mondja Lord Palmerston Peelről, hogy soha sem lett volna kész valami jó szolgálatot tenni neki, jellemzi azt a modort, a melylyel a külügyek államtitkára a politikai játékban részt szokott venni. Palmerston jó természetű és tréfára hajló ember volt. Barátai nagyon szerették. Érzelmei mindig bizonyos félig tunya jóakarat felé vonzották. De a politikai játékot olyannak nézte, mint a vadászatot. Az ember nem tudja megállani, hogy az árokból ki ne segítse barátját, vagy, hogy ne sajnálkozzék fölötte, ha bele esett, s komolyan megsérült. Abban a pillanatban egyébre sincs gondunk, mint, hogy segítsünk valahogy rajta. Lord Palmerston a politikai játékban mintegy sakkozott, ellenségei akadályok voltak az ő szemében, badarság lett volna tőle azt követelni, hogy bánkódjék azon, hogy útjából elpusztultak. Ezért nem szinleli a nagylelkü szánakozást a Lajos Filep halála fölött. A politikai versenytársak, még, ha egyénileg barátok is, bizonyos tekintetben szintén akadályok. Palmerston abban a meggyőződésben van, hogy Peel soha sem lett volna kész valami jó szolgálatot tenni neki, s ezért nem merül érzelmeskedő részvétbe halála fölött. Bizonyos, hogy a hazára nézve veszteség, és semmi kétség, az ember egyénileg bánkódik fölötte, de mindamellett, »a mi történt, Isten kegyelmébe fogadta Eduárd királyt, és nekem hagyta a világot, hogy mozgolódjam benne.« Annyi bizonyos, hogy ettől fogva Lord Palmerston, tevékeny és nyughatatlan lelkével, szabadabban mozgolódhatott a világban.

HUSZADIK FEJEZET.

Az egyházi czimekről szóló törvény.

1850. őszét és 1851. nagyobb felét olyan izgatás zavarta föl, a melyet majdnem sehogy sem tudnak a vallásszabadság és míveltség mai állásával megegyeztetni. A harczot a pápai udvarral a mi korunkbeli Anglia részéről valóságos lehetetlenségnek tarthatná az ember. Elménknek nehány évszázzal kell vissza helyeznie magát, hogy valahogyan föl birja fogni az ilyen eseményeket. A pápa támadása elleni törvényhozás, avagy csak mozgalom is éppen olyan fölösleges dolognak fogna, a mi újkori Angliánkban, tetszeni, mint valamely, egykor általánosan kedvelt, bűvszerek használata, melyekkel hajdan szerették a boszorkányok gonosz hatalmát megtörni. A történet rendkivüli és sok tekintetben tanúságos.

Az 1850. előtti időkben, a mint már láttuk, némi mozgalom indúlt meg bizonyos iskolás, mysticus angol körökben, a római egyház ellen. Már kimutattuk, hogyan keletkezett e mozgalom, és, hogy milyen bajos volna azt mondani felőle, hogy valami igazi visszhangra talált volna az angol népnél. De Rómában, kétségen kivül, mély benyomást keltett. A római udvar, akkor mindent az egyháziasság szemüvegén át látott, s a római katholikus egyházi férfiúnak, a ki az angol nemzeti élet igazi helyzetét nem ismerte, nem lehet rossz néven venni, ha, látva, hogy két vagy három kiváló angol átállott az ő egyházába, azt képzelte, hogy ezek csakis előfutárjai az általános népszerű, vagy nemzeti mozgalomnak. Az nyilvánvaló, hogy Róma

egyháza, a mi Anglia egyházi viszonyait illeti, teljes mértékben tévedett. A vaticánban a legtúlhajtottabb nézetek uralkodtak. A pápai rajongó fölfogás szerint az egész angol nemzet éppen csak azt várta, hogy valamely idején kiejtett szó hangozzék, hogy visszatérjen Róma szellemi uralma alá. A pápa sok mindenféle dologban nem volt szerencsés. Menekülnie kelle saját városából s csakis a franczia fegyverek erejével helyeztetett ismét vissza. Alapjában jó ember vala, kegyes és szellemes egy férfiú, de a ki nem igen mélyen tudott belepillantani az emberi észjárás szövedékeibe, és a nemzetek jellemébe; és elméje semmi visszás dolgot sem birt abban látni, hogy az ég abban állapodott meg, hogy uralkodása házi bajaiért kárpótlásúl Anglia visszatérítésének eszközévé teszi őt. Hogy ő és tanácsadói mennyire félreismerték az angol nemzetet, annak erősebb bizonyitéka nem lehet, mint az a lépése, a melyre vérmes buzgalma ragadta. Az angol nemzet, még abban az időben is, a midőn a pápaság lelki hatalmának hódolt, mindig nagyon féltékeny vala minden egyházias kisérlet ellen, a mely Anglia politikai élete fölött uralkodni, avagy nemzeti függetlenségét megszorítani akarta volna. Az Anglia és Róma közötti viszony története, sok öltőn át, mielőtt még Anglia csak rá gondolt volna is, hogy a római egyház hitvallását megtagadja, eléggé igazolhatta ezt mindenki előtt, a ki vette magának a fáradtságot, s végig forgatta az angol évkönyvek nehány lapját. A pápa nem olvasott angolul, s tanácsadói nem értették Angliát. Igy esett, aztán, hogy olyan lépésre szánta magát, abban a reményben, hogy Angliát fölbátorítja és rábeszéli az áttérésre, a mely egyenesen és mindjárt csakis arra szolgált, hogy éppen a czélját hiúsítsa meg. Ha az angol nemzet nagy többsége csak-

ugyan vonzalmat érzett volna is magában a Rómához való visszahajlás iránt: a pápa által követett magatartásnak e tette még akkor is visszatérítette volna előbbi állásába. Az Anglia fölötti pápai fensőbbségnek még csak gondolata is újabb elhatározásra indította az angol nemzetet, hogy visszautasítson és leküzdjön minden olyan igényt, a mely lelki hatalmat akart a római udvarnak követelni.

Azok az idők oly teljesen elmultak, és a föltételezett követelések oly csekély eredményre vezettek, hogy ma már a leghevesebb protestáns is vállalkozhatik az egész kérdésnek teljes pártatlansággal, és a legnagyobb nyugodtsággal való fejtegetésére. Ma mindenki tisztán átláthatja, hogy, ha a pápa tévedett követett eljárásában, s ha a nemzetnek általában teljesen igaza volt, a mikor a külföldi befolyásnak még csak képzelt kisérlete ellen is fölháborodott: viszont, bizony, a törvényhozás alkotása is, melyet ez alkalom szült, nem igen vala az állambölcseség remekje, s az a modor is a melyben keresztülvitetett, nem egészen illett a parliament és a közönség józan értelméhez. A pápai támadó kisérlet, magában véve, talán, inkább mosolyra, mint valamely nagy nemzeti méltatlankodás keltésére érdemes eljárás vala. Az egész sem volt több, mint egy pápai bulla kibocsátása, »kiadva szent Péter udvarában, Rómában, a halász pecsétjével,« elrendelve fölállítását Angliában »a püspökök hierarchiájának, elnevezését mindenik a saját székhelyétől vevén, a mit ezennel elrendelünk e jelen levelünk által minden apostoli megyében.« Sajátságos módon tanusítja, hogy a római udvar akkor mily kevéssé ismerte Anglia viszonyait, az, hogy ámbár legalább az angliai római katholikusoknak öthatod része ir volt születésére vagy származására nézve: az újan kinevezett püspökök mind,

vagy majdnem mind, olyan angolok valának, a kiknek Irországgal semmiféle összeköttetésök nem volt.

Egy mai korbeli angolnak, hallva a bulla hatásáról, talán kedve jönne azt kérdeni: Ez az egész? És, ha azt a feleletet nyerné, hogy: igen is ez, talán, tovább menve, azt kérdené: Hát aztán? Kinek, mi gondja rá, ha osztogat-e a pápa új czimeket angol hiveinek, vagy sem? Ugyan melyik protestáns vet csak ügyet is reá, hogy tudja, ha bizonyos, Angliában élő, katholikus püspököt mesopotamiai, vagy pedig lambethi püspöknek neveznek-e? Angliában mindig voltak katholikus püspökök. Voltak katholikus érsekek is. Szabad volt nekik tetszésök szerint jönniök, menniök, predikálniok és tanítaniok; öltözködniök, a mint éppen kedvök tartá, s a mennyire húsz angol közül tizenkilencznek gondja volt rá: szabadon nevezhették magokat, a hogy épen tetszett nekik. Minden protestáns, a ki érintkezett római katholikusokkal, avagy csak valamennyire is ösmerte szokásaikat, tudta, hogy püspökeiket »my lord« *), érsekeiket »kegyelmességed« névvel czimezték. Azt is tudta bizonyára mindenki, hogy a legkisebb törvényes joguk sem volt ily fennen hangzó czimek használatára, de ez, bizony, a legkevesbbé sem aggasztott senkit. Az egész a katholikusoknak szóló ceremonia volt, s ez sem nem bántott, sem nem érdekelt senkit. Ugyan miért lett volna, hát, várható, hogy az emberek felinduljanak azon, hogy a pápának tetszett elrendelni az angol római katholikusoknak, hogy nevezzenek egy embert liverpooli püspöknek, vagy westmin-

*) Az angol közbeszédben a Mylord, egy szónak ejtve, a Nagyságos urnak felel meg, mig a My Lord, külön hangoztatva, csak a Lordat, mint a megszólítónak *gazdáját*, illeti meg.

steri érseknek? A pápa nem kényszeríthette a protestánsokat, hogy ilyen czimeket adjanak nekiek, ha helyesnek nem találják vala, s mindaddig, mig az emberek figyelmét ugyancsak komoly módon nem fordították e tényre, valószinűen soha rá sem jöttek volna, hogy az angliai katholikus hierarchia számára új czimeket találtak.

Igen sok angol már akkor is igy fogta föl a dolgot. Azonban el kell azt is ösmerni, hogy volt valami a pápai bulla kibocsátásának idejében és módjában, a mi alkalmas volt egy nagy és független nemzet érzékenységének megsértésére. Csak maga az a tény is, hogy magának az angol államegyháznak köreiben kinzó jelei mutatkoztak bizonyos mozgalomnak Róma felé, elég volt arra, hogy érzékenynyé és gyanakvóvá tegye a népet. Sok, teljesen elfogulatlan és helyesen itélő, angol helyes érzéke észrevétette velök, hogy a pápa elméjében össze van kapcsolva ez a két dolog, a ki bulláját azért bocsátotta ki, mivel azt hitte, itt az ideje, midőn megkezdheti működését Anglia vallásos visszakapcsolására. Igényei, lehet, hogy magokban véve, nem valának jelentékenyek; de maga az a tény, hogy, nyilván abban a hitben támasztotta, hogy való tények által vannak igazolva, fölháborító és kinos benyomást gyakorolt Anglia lelkületére. A sérelem a pápának abban a nyilvánvaló föltevésében rejlett, hogy az általa czélzott változás természetes következése annak a változásnak, a mely az angol nemzet érzületében valósággal megtörtént volna. A fölháborodás nem az új czimek osztogatása ellen volt irányozva, hanem amaz új jog támasztása ellen, mely ez ország területi megkülönböztetéseit jelentő czimeket akart adományozni. Az izgalmat, mely ebből származott, még nagyobb lángra lobbantotta az új hierarchia fejének pásztori levele.

A pápa különböző megyékre osztotta Angliát, a melyeket egy érsek és tizenkét ennek alárendelt püspök kormányzata alá helyezett, és az új érsek Wiseman bibornok vala. Wiseman bibornoknak már most, Westminster érseke és Southwark megye apostoli administratora czimét viselve, Londonban kelle laknia. Wiseman bibornokot már jól ismerték Angliában. Atyja részéről angol, anyja részéről pedig ir származású vala; születésére nézve spanyol, nevelkedése után pedig római volt. Mindkét ágon levő családja előkelő vala; atyja az Essex főnemesség hosszú sora után származott. Wiseman a római angol Collegiumban a keleti nyelvek tanára volt, majd pedig e Collegium rectorává lőn. A pápa 1840-ben kinevezte Angliában egyik apostoli vicariussá, s e helyét, mint Melipotamus *in partibus infidelium* püspöke töltötte be. Igen ismeretes volt, mint nagy tudós, bevégzett nyelvész s hatalmas szónok és vitatkozó. De azt is tartották felőle, hogy olyan ember, a kinek igen nagy az egyházi dicsvágya — dicsvágya egyháza érdekében, jobban mondva, a kinek merészsége rendkivüli, s politikai tehetségei sem jelentéktelenek. A pápa eljárását úgy tüntették föl, mint legnagyobb részben a Wiseman munkáját. Magát a bibornokot a legtöbb angol a közönséges olasz egyházi férfiak mintájának tartotta: merésznek, ügyesnek, nagyravágyónak, lelkiismeretlennek. Maga angol származása is, csak még inkább hátrányára szolgált a közvélemény előtt. Úgy tekintették, mint a ki bizonyos értelemben átpártolt az ellenséghez, s a kitől annál inkább kell őrizkedni, mert nagy tudománynyal rendelkezik. Talán még azzal sem mondunk igen sokat, ha azt állítjuk, hogy az angol nép uralkodó érzelmei szerint már maga a bibornoki czim is Wiseman ellen ingerelte a kedélyeket. Ha csak, mint egy

közönséges érsek jött volna, a támadás nem tetszett volna olyan élesnek. A bibornoki czim kedvetlen emlékeket idézett föl az angol közönségben. A történet egy olyan szakára emlékeztetett ez a czim, a midőn Róma meg a nemzeti függetlenség erői épen szemben álltak egymással, olyan harczot víva, a melyre az angol méltán tekint, mint veszedelmesre. Amaz idők óta nem volt bibornok Angliában. Nem baljóslatúnak tetszhetett-e, hogy most egy bibornok jelenjen meg? És Wiseman első lépése, úgy látszott, nem arra való volt, hogy ezt az érzelmet elnyugaszsza. Mert Angliához intézett pásztori levelet bocsátott ki, 1850. október 7-dikéről keltezve, a mely azt jelentette ki, hogy »kiadatott Róma főpapi *) kapujában.« A levél e formájára nézve később megállapíttatott, hogy a római egyház egyik lényeges formaságának felel meg, — de Angliában akkor azt hitték, hogy az arczátlan vakmerőség nyilatkozata az, arra számítva, hogy emlékeztesse az angol népet, hogy magából Rómából származott a főnhatóság e kijelentése. E levelet, aztán, London minden római katholikus templomában föl kell vala olvasni. A pásztori levél egyenesen az angol néphez fordult, kijelentve, hogy »szeretett országotok helyet nyert ama dicső egyházak sorában, a melyek a katholikus közösség fényes csoportjában szabályszerűen vannak szervezve; a katholikus Anglia ismét helyreállíttatott amaz egyházi égboltozat körében, a melyről fénye régóta letünt, és ismét megkezdi szabályosan berendezett pályáját az egység ama középpontja körül, mely forrása az igazságszolgáltatásnak, a fénynek és a hatalomnak.«

*) Az eredetiben Flaminian — az érsek, igy, római főpapnak (Flamen) nevezvén magát.

Meg kell adni, hogy ez bizony elég eszélytelen beszéd volt, egy olyan néphez intézve, a mely különösen büszke arra, hogy protestáns; egy olyan néphez, a melyről birálói nem egészen alaptalanúl mondják, hogy protestántismusában némileg korlátozott, s nem igen rokonszenves, és hogy nemzetűl hajlik a felé a hit felé, hogy a protestántismus határain túl semmi igazi jó nem található. Az angol nemzeti egyházat úgy szokás tekinteni, mint az idegen ellenségek fölött nyert diadal, és a honi uralom jelképét. Nem is lehetett másképen képzelni, mint, hogy az angol nép csakis sértésnek fogja tekinteni, mikor azt mondják neki, hogy megint elfoglalja helyét egy egyházi rendszer részekép, a melyre, valamennyi nép közűl, ő tekintett legnagyobb kedvetlenséggel, és gyanakodással. Azt nem mondjuk, hogy az a fölfogás, melyet az angol nép nagy tömege táplált Wiseman bibornok egyháza felől, igazságos vagy szabadelvű lett volna. Csak egyszerűen rámutatunk arra a kétségbevonhatatlan történelmi tényre, hogy az angol nép ilyen szemmel nézte a római egyházat, s ennek alapján csak azt akárjuk jelezni, hogy mily csekélyke vala a valószinűsége, hogy a Wiseman bibornok levelében foglalt ilyes kifejezések a harag érzetén kivül más indulatokat kelthessenek föl benne. De e levél alig érkezett meg Angliába, midőn az országot egy másik levél rázta föl, mely egészen más helyről eredt, s visszhang akart lenni a pápai főnhatóság igényével szemben. Ez Lord Russell János hires »Durham-levele« vala. Russell mester volt abban, hogy mikép kell oly leveleket irni, a melyek valamely víta közben úgy pattantak szét, mint valami bomba-héj. Edinburghi levele arra a meggyőződésre juttatá a Sir Peel Róbert kormányát, hogy valamit tenni kell a szabad-kereskedelem

kérdésében; most meg Durham-féle levele mondta ki a szót, a mely az angol közérzületet valóságos örvénylésbe ragadta. A levél válasz volt a durhami püspök egyik levelére, s »Downing útczában, november 4-dikén« kelt. Lord Russell János a legkevesbbé válogatott kifejezésekben itélte el a pápa merényletét, mint »a fönhatóság követelését Anglia birodalma fölött, s az osztatlan, és egyedüli hatalom oly igényét, a mely összeférhetetlen a Királynő fönhatóságával, püspökeink és papságunk jogaival, és a nemzet lelki függetlenségével, a mi még a római katholikus időkben is el volt ismerve.« Lord Russell János azzal folytatá, hogy fölszólalása semmiképen sem olyan hangos, mint a milyen nagy fölháborodása; hogy a protestántismus szabadsága sokkal régebben élvezi létét, hogysem sikert engedhetne az olyan kisérleteknek, a melyek idegen igát akarnának az emberek szellemére és lelkiismeretére rakni, és, hogy az ország törvényeit gondosan át kell vizsgálni, s újabb rendszabályok engedélyezését is komolyan fontolóra kell venni. De Lord Russell János még ezeknél is tovább ment. Kijelentette, hogy olyan veszély forog fönn, a mely sokkal nagyobb aggodalommal tölti el, mint, ha valamely idegen uralkodó támadásáról volna szó, és ez »a veszély a kapukon belül van, magának az angol egyháznak méltatlan fiaitól eredve.« Papjai vannak ennek az egyháznak, mondá, a kik »nyájokat lépésről-lépésre a meredély szélére vezetik.« Mit jelent, kérdé, »a szentek iránt tanusított tisztelet, az egyház csalatkozhatatlansága iránt támasztott igény, a kereszt jelének babonás használata, a szertartás olyan elpustogása, hogy az ember megutálja a nyelvet, a melyen irva van, a fülbe-gyónás ajánlgatása, s a büntetések kiszabása, és a föloldozás kiszolgáltatása?« A levél olyan egy mon-

daton végződött, a melyet a római katholikusok különösen sérelmesnek tekintettek, de a melyet Lord Russell János később kimagyarázott, s csakugyan, a szövegből mindenki láthatta volna, hogy nem vallásuk vagy szertartásaik elleni támadás akart lenni. »Nem sok a reményem, hogy ez újítások tanácslói és tervezői alattomos eljárásukat abba fognák hagyni; de bizalommal számítok az angol népre; s bizalmam és reményem egy szemerkéje sem fog elapadni, valamig a reformatio dicsőséges elveit, és halhatatlan martyrjait tisztelni fogja annak a nemzetnek túlnyomó zöme, a mely megvetéssel tekint a babonaság szemfényvesztéseire, s haraggal ama megfeszített erőlködésekre, a melyekkel most a szellemet korlátozni, és a lelket leigázni akarnák.« Magának a levélnek szavaiból is láthatja ma mindenki, hogy Lord Russell János e kifejezéseket az angol egyház körén belül való mesterkedésekre akarta alkalmazni, a melyeket oly keményen elkárhoztatott az előző mondatokban, s a melyeket, mint mondá, egyedül tekint némi komoly aggodalommal. De a római katholikusok általában, s valamennyi felekezetbeliek legnagyobb része, úgy fogadták e kifejezéseket, mint a »pápistaság« ellen szóló vádakat. A katholikusok hadizenetet láttak bennök a katholicismus ellen; a másik félen levő vakbuzgók úgy üdvözölték, mint jeladást egy újabb »Le a pápistákkal«-féle mozgalomra.

Éppen a levél megjelenése utáni napra esett a Faux Guidó *) napjának évfordulója. A rendes »Guidó« képek

*) Vagy is, a régibb irás szerint, Fawkes Guidó, az 1605-beli, nov. 5-diki lőpor-összeesküvés főszereplője, a kinek emlékét a londoni útcza-nép mindenféle gúnyolódások közt szokta nov. 5-dikén megülni.

helyét az egész országban a pápa, és a Wiseman bibornok képei foglalták el, körülhordozva, és elégetve zajongó demonstratiók közepett. A Fleet-utczán óriási Guidó-menet haladt végig; főalakja egy szertelen, tizenhat láb magas, kocsira ültetett, bábu vala, mely ki vala végzendő, s melynek »taraját le kelle ütni«, hogy átférjen a Temple korlátja alatt. Ez az óriási »Guidó« pedig az új bibornok volt piros ruhájában. Exeterben még körmönfontabb pápa-ellenes demonstratiót csináltak. Kétszáz, jelmez-öltönyökbe bujtatott emberből álló menet járta kereken a tisztes székesegyházat, szines lámpák tarkálló fénye mellett. A körmenetben láthatók voltak a pápa, az új bibornok, és az inquisitio alakjai, több inquisitor kinzó eszközöket lóbázva kezében. E népies menetekre igen jelentékeny pénzösszegeket költöttek, a melyek ma már csak annyiban érdekesek, a mennyiben jelzik az akkori közérzület formáját. Mr. Disraeli jóakaratulag megkisértette, hogy egyszerre szitsa a közvélemény föncsapongó lángját, s ugyanakkor éppen a minisztérium ellen irányozza hevét, kijelentve közrebocsátott levelében, hogy nem igen tudja a pápát hibáztatni, a miért azt hiszi, hogy joga van Angliát püspökségekre osztani, mert, hiszen, látja, hogy erre magoktól a miniszterektől nyerte a bátoritást, a kik a római katholikus hierarchiának Irországban való elismerését ajánlották. »A valóság, mondá Mr. Disraeli, az, hogy az egész kérdést éppen a mostani kormány szolgáltatta ki, és döntötte el a pápa javára. A miniszterek, a kik elismerték Tuam pseudo-érsekét peernek és praelatusnak, nem szólhatnak Westminster pseudo-érsekének kinevezése ellen, még, ha bibornok is.« A mi az igazat illeti, nem a fennálló kormány volt az, a mely az ir katholikus főpapok rangját elismerte. Ez elismerést

formaszerűen 1845. januárjában egy királyi engedély, vagy rendelet intézte el, kiadva a jótékony hagyományokról szóló törvény végrehajtása ügyében, mely az ir katholikus főpapoknak rangját mindjárt az állam-egyház hasonló állásu főpapjai utánra szabta meg. De a Mr. Disraeli levele, éppen mint a Lord Russell Jánosé, csak arra szolgált, hogy mindkét félen fölszítsa a szenvedélyeket, és hogy az országot, az üdvös törvények alkotása szempontjából, a lehető legszerencsétlenebb helyzetbe juttassa. Az akkori öltő idejében soha ahhoz fogható szenvedély, és düh nem tört ki, mint akkor, a vallásos ellenfelek mindkét táborában. Sajátságos egy eseménye vala az akkori politikai történetnek, hogy a római katholikusok Lord Russell Jánost, a kit az akkor élt angolok között leginkább azonosítottak a vallás-szabadság elveivel; a ki ült vala Fox lábainál, s a ki legbensőbb barátságban élt Moore Tamással, a katholikus költővel, kezdték úgy tekinteni, mint hitök és istentiszteletökhöz való jogaik legdühösebb ellenségét.

A minisztérium érezte, hogy valamit kell tennie. Nem léphetett a parliament elé a nélkül, hogy a közérzület kielégítésére valamely törvényhozási intézkedést ne javasoljon. Még a leghevesebb protestánsok között is voltak sokan, a kik fölöttébb sajnálták, hogy Lord Russell János egyátalán irt e kérdés felől. Több jelentékeny állásu és befolyásu római katholikus keservesen panaszkodott a pápai udvar meggondolatlansága miatt. Azonban, a baj már áradatjában volt. A pápa által megtett lepés lángba borította az országot. Minden nap népes és zajos gyülések tartattak a római udvar eljárásának elkárhoztatására. Még az év be sem zárult, s már mintegy hétezer ilyen gyülés volt az egész királyságban, minden felé. A római katholikus

párt néhol keményen gyülekezett az ilyen demonstratióknál, s a dolog vége lázongás és zavargás lett. Csak úgy áradott a sok felirat a Királynőhöz, és a miniszterekhez, határozott intézkedéseket kérve a pápa által igényelt fönhatóság ellen. Ugyanez idő tájt Gavazzi atya, egy olasz republicanus, ki előbb pap volt, Londonban megjelent, s felolvasás-sorozatot kezdett a pápaság ellen. E hatalmas szónoki erővel fölruházott férfiú jelentékeny mértékben rendelkezett a szenvedély, és vádaskodás ékesenszólásával. Felolvasásait elején csak olaszúl tartotta, s ezért nem is igen hatottak a népies angol hallgatóságra. De a felolvasásokat egész terjedelmökben közölték a lapok, s ez nem kevéssé járult a pápa, és a római udvar ellenében fölzajdult közvélemény áradatának fokozásához. Az új Lord kanczellár, Lord Truro, nagy helyeslést, és fölzajdulást idézett elő, midőn a Lord Mayor lakomáján Shakespeare e szavait idézte: »Lábaim alá taposom bibornok-kalapodat, a pápa, és az egyházi méltóságok boszujára.« Kean Károlyt, a tragikus színészt, az egész közönség dörgő éljenzéssel, és fölállással üdvözlé, midőn, János király képében, kinyilvánítá, hogy »semmiféle olasz pap a mi birodalmunkban tizedet vagy vámot nem fog szedni.« Sokkal azután, midőn már úgy látszott, hogy a vihar egészen lecsillapodott, Wiseman bibornokot, a mint Liverpool útczáin át egy tisztán irodalmi kérdés felőli nyilvános felolvasásra kocsizott, a csőcselék megdobálta kövekkel, megemlékezve a pápa merényletéről, és az egyházi czimekről szóló törvény keltette szenvedélyekről.

Elérkezett a parliament megnyitása. A minisztériumnak tennie kelle valamit. Soha Angliában olyan minisztérium nem ült a hatalom polczán, a mely megkisérthette volna, hogy a képviselőház elé, a fölizgult közvélemény le-

csillapítására czélzó, valamely tervezet nélkül léphetett volna. A parliamentet, 1851. február 4-dikén, a Királynő személyesen nyította meg. Trónbeszédében nehány olyan tétel fordúlt elő, a melyet a legnagyobb érdekkel hallgattak, mert ezt a kérdést érintette, mely egész Angliát izgalomban tartotta. »Bizonyos, idegen hatalmasság által adományozott, egyházi czimek imént történt fölvétele hatalmas izgalmat okozott országunkban; s alattvalóim nagy testületei terjesztettek feliratokat elém, ragaszkodást fejezve ki a trón iránt, és kérve, hogy az ilyen czimek fölvétele meggátoltassék. Biztosítottam őket, hogy el vagyok határozva, s föntartom koronám jogait, és a nemzet függetlenségét bármely bitorlás ellenében, akármely irányból támasztassanak is. Kifejeztem egyszersmind hő vágyamat, és szilárd elhatározásomat, hogy Isten segélyével sértetlenül föntartom azt a vallás-szabadságot, melyet e haza népe oly méltán dicsőít.« Hogy maga a Királynő mily kevéssé volt hajlandó a római katholikusok ellenében valamely igazságtalan rendszabály alkalmazására, látható abból a levélből, a melyben a Királynő, midőn az izgalom éppen tetőző pontján volt, véleményét kifejezte nagynénje, Gloucester herczegasszony, iránt. »Soha sem egyeztem volna valami olyanba, a mi a türelmetlenség szellemétől lett volna áthatva. Őszinte protestáns létemre, a mi mindig valék, és mindig maradok is, s fölháborodva azok ellen, a kik protestánsoknak nevezik magokat, holott igazában éppen az ellenkezők, sajnálnom kell azt a keresztyénellenes, és türelmetlen indúlatot, a melyet a nyilvános gyülekezetekben annyian tanusítának. Fáj, a midőn hallok a katholikus vallással való sértő visszaélésről, a mi oly kínos, és oly kegyetlen a számos jó, és ártatlan római katholikusokra nézve.

Azonban remélnünk, és biznunk kell, hogy ez izgalom csakhamar lecsendesül, és, hogy hatása állandóan jótevő lesz a mi saját egyházunkra nézve.«

»A pápai támadás kérdése,« irta Lord Palmerston testvéréhez éppen a parliament megnyítása előtt, »némi bajt fog okozni nekünk, s viharos vitákat fog támasztani. Az lesz a nehéz, hogy mikép találjunk ki oly módozatot, a mely kielégítse az értelmes protestánsokat, megsértése nélkül a szabadelvű türelem ama liberalis elveinek, a melyek irányában le vagyunk kötelezve. Remélem, sikerülni fog.... Maga a dolog, az igazat megvallva, csekély, vagy éppen semmiség, s épen nem igazolja ezt a nagy izgalmat. A mi a nemzetet fölháborította, az az arcátlan, és fitogató modor vala, a melyben végrehajtották.... Javaslatot kell a törvényhozás elé terjesztenünk. Az országot, valamely törvényhozási alkotás nélkül, nem lehetne kielégíteni. Oly szeliden fogjuk intézni, a mint csak lehet. A hevesebbek pártja ellenezni fogja enyhesége miatt, s azon fog törekedni, hogy messzibbre kényszerítsen bennünket.« Az olyan törvényjavaslat, a melyet csak azért terjesztenek elő, mivel valamit kell tenni a közvélemény kielégítésére, nem igen valószinű, hogy a törvényhozás valamely értékes alkotásává válhasson. A minisztériumot ez esetben az hozta zavarba, hogy voltaképen nem is akart valami egyebet tenni, mint éppen pillanatilag kielégíteni a közvéleményt, s lerázni nyakáról ezt az egész vitás kérdést. A kellemetlenség kettős tüze közé voltak szorítva. Egyik felől álltak a szélsősködő protestánsok, a kikre Palmerston, mint a hevesebbekre czélzott, s a kik mindenképen szigorú rendszabályokat követeltek a katholikusok ellen; a másik félen, pedig, álltak a minisztérium római katholikus támogatói, a kik egyátalán bármely tör-

vényhozási intézkedés ellen tiltakoztak e kérdésben. Egyszerűen lehetetlen lett volna valamely olyan biztos, és kielégítő középutat találni, a melyet mindnyájan helyeseltek volna. A minisztérium a tőle kitelhető lehető legjobbat tette, a midőn olyan javaslatot eszelt ki, a mely látszólag volt valami, s mégis kevés, vagy épen semmi sem volt. Lord Russell János, két vagy három nappal a parliament összeülése után, előterjesztette törvényjavaslatát, mely meg akarta gátolni, hogy római katholikusok olyan czimeket vegyenek föl, a melyek az egyesült királyság valamely területéről, avagy helységéről vannak elnevezve. A javaslat azt indítványozá, hogy minden ily czim használatát büntetés terhe alatt meg kell tiltani, és semmisnek nyilvánítani minden olyan intézkedést, a melyet ily czimet viselő egyének tesznek, nemkülönben minden javukra tett adományt, vagy hagyományt. A római katholikusok támogatásáról *) szóló törvény száz forintnyi büntetést szabott minden valamely létező püspöki székhelyről vett czim használatára. Lord Russell János most azt javasolta, hogy e büntetést terjesszék ki az egyesült királyság bármely helyéről nevezett akármiféle czimek használatára. A hogy a Lord Russell János indítványát, hogy a javaslat előterjesztésére engedély adassék, fogadták, nem valami bátorító vala. A törvényjavaslatok előterjesztésére szóló engedély megadása rendesen magától érthető dolognak szokott tekintetni. Néhány általános megjegyzést gyakran tesznek ugyan rögtönözve, s szelíd birálat formájában; de a rendes szokás az, hogy komoly ellenzés nem történik. Ez alkalommal, azonban, mindjárt látni lehetett, hogy semmi intézkedés, ha még

*) The Roman Catholic Relief Act.

oly »szelid« lesz is, a Lord Palmerston szavával élve, makacs ellenzés nélkül keresztül ugyan nem fog menni. Mr. Roebuck úgy jellemezte a javaslatot, mint »a legközönségesebb, a legjelentéktelenebb, és a leghaszontalanabb intézkedést, a mely magának a vakbuzgóságnak is valaha csak gyalázatára vált.« Mr. Bright elnevezte »kicsinyesnek, nyomorúnak, és hitványnak — a mely gyalázatos módon tolja szekerét az egyház hatalmaskodásának.« Mr. Disraeli kijelentette, hogy ő ugyan nem ellenzi a törvényjavaslat előterjesztését; de, azért, épen olyan megvető hangon beszélt róla, mint Mr. Roebuck, és Mr. Bright, rámondva, hogy az egész nem egyéb, mint a kicsinyes üldözés példánya. »Hát ez az,« kérdé Mr. Disraeli fölháborodva, »a miért a Lord kanczellár a bibornok-kalapot, a főváros törvényhatóságának hazafias ujongatásai közt, megtaposta?« Sir Inglis Róbert, a szélsőbb protestánsok részéről, azt hozta föl a javaslat ellen vádkép, hogy nem megy elég meszszire. A javaslat előterjesztésére adandó engedély fölötti vita, nap nap után, újabb hévvel folyt, s egész biztosan lehetett előre látni, hogy dühös és hosszas lesz az ellenállás. De, hogy valamelyes törvényhozási intézkedés mulhatatlan, annyira érezte mindenki, hogy, mikor a szavazás megtörtént, háromszázkilenczvenöt szavazat esett a javaslat előterjesztése mellett, s csak hatvanhárom ellene. Az intézkedés ellenzői pártján állott nem csak a vallás-szabadság minden kitünő harczosa, mint Sir Graham Jakab, Mr. Gladstone, Mr. Cobden, és Mr. Bright; hanem az egyház érdekeihez oly hű és odaadó protestáns politikusok is, mint Mr. Palmer Roundell, ki utóbb Lord Selborne volt, és Mr. Hope Beresford; valamint, természetes, hogy velök tartottak az ir katholikus tagok mind. A törvényjavaslat előterjesztése

érdekében tett indítvány, azonban, mégis ily óriási többséggel ment keresztül. A miniszterek, minden esetre, ugyancsak igazolva voltak, legalább a parliamenti taktika szempontjából, hogy indítványukat előterjesztették.

Ha, azonban, a miniszteri előterjesztést a gyakorlati törvényhozás alkotásakép kezdjük szemügyre venni, ügyök nem a legerősebb lábon áll, sem valami nagyon nem csodálkozhatunk, hogy erőlködéseiknek olyan halva született eredménye lőn. Ők, bizony, vállalkozásukba a nélkül fogtak, hogy igazában érdeklődtek volna iránta, vagy, hogy sikerében valami nagyon biztak volna. Valószinű, hogy egyedül Lord Russell János vala az, a ki valamennyi miniszter közül, némi reménykedéssel nézett az általok megkisérlett törvényhozási alkotás elé, sikert várva tőle. Láttuk, hogy Lord Palmerston mit tartott az egész ügyről. A miniszterek, magok, abba a kelepczébe jutottak, a melybe minden államférfiú belekerül, a ki valamely intézkedést javasol, nem azért, mintha maga is tisztában volna az iránt, hogy szükséges, vagy eredménye lesz, hanem azért, mivel látja, hogy kell valamit a közvélemény kielégítésére tenni, de az illető pillanatban valami jobbat tenni nem tud. Az egyházi czimekről szóló törvényjavaslat története, tehát, egy hiba, egy szerencsétlen esemény, s a balsiker története volt a benyujtás pillanatától kezdve, egész szégyenletes, és nevetséges visszavonásaig pár évvel később, a midőn teljes tökéletes hatástalan volta nem csak bebizonyúlt, hanem feledségbe is merült.

A kormány, elején, a mint látók, büntetést akart szabatni a római katholikus főpapokra, ha az egyesült királyság valamely helyéről nevezett egyházi czimeket vesznek föl, és semmisnek akart nyilváníttatni minden intézkedést

és adományozást vagy hagyományozást, a mely e czimek alatt, avagy javára tétetnék. De csakhamar belátták, hogy teljes lehetetlen volna az ilyen törvényt Irországra alkalmazni. Irországban, ugyanis, régóta türve volt a katholikus hierarchia, s a rendes egyház-hatalmi működés ott teljes, formaszerü folyamatban volt. Irországra alkalmazni ezt az új törvényt, voltaképen annyi lett volna, mint eltörölni a római katholikusok támogatásáról szóló törvényt, s helyreállítani a büntető törvényeket. Másfelől, a miniszterek sem akartak külön törvényt alkotni az angolországi, s különt az irországi czimek ellen. Kénytelenek valának, tehát, a javaslat kényszeritő határozmányai közül kettőnek a visszavonására, igy aztán az egész alig maradván egyéb, mint puszta nyilatkozat a törvénytelen czimek fölvétele ellen. De a mikor ezt tették, még erősebb érveket szolgáltattak a két, ugyancsak ellentétes, párt ellenzése kezébe, a melyek eddig is hatalmasan ostromolták a válság ez elintézésének módját. Azok, a kik előbb is azt tartották, hogy a javaslat nem megy elég messzire, természetesen méltatlankodtak ez indítvány fölött, a mely még azt a kis erejét is le akarta a javaslatnak nyirbálni, a melylyel eredetileg birt. Túlfelől azok, a kik azért ellenezték, mivel rést üt a vallás-szabadság elvén, most csak annál nagyobb hatással tehették nevetségessé, mint olyant, a mely megsért egy elvet, a nélkül, hogy bár a látszatával dicsekedhetnék, hogy a sérelem fejében legalább valami gyakorlati haszna lesz. A minisztérium a javaslat első fogalmazása mellett legalább azzal érvelhetett, hogy a válság kivételes, és igy kivételes intézkedéseket tesz szükségessé; hogy valamit kell tenni, és hogy nem lehet kiméletes még a vallás-szabadság elve iránt sem, midőn az állam érdekei forognak koczkán. Most pedig

alkalmat adtak, hogy ellenzőik azt mondhassák, hogy, ime, megszegnek egy elvet, csak, hogy létrehozhassanak egy semmit.

A viták hoszszúra nyúltak, hevesek, gyakran szenvedélyesek valának. A javaslatnak, még ilyen megnyirbált állapotában is, nagy többsége volt. De a képviselőház legkitünőbb neveinek java része az ellenzők jegyzékében vala olvasható, s a messzire kimagasló ékes szónoklatok elkárhoztatását hangoztatták. Az ir római katholikus tagok folytonos ellenzést fejtettek ki a javaslattal szemben, s a tárgyalás egy bizonyos szakáig igénybe kelle venni a házszabályok minden formaságát, hogy gát legyen ez ellenzésnek vethető. A történet e részén nem haladhatunk a nélkül keresztül, hogy föl ne említsük azt a tényt, hogy az egyházi czimekről szóló törvényjavaslat többi következményei sorában, talán, a legkülönösebb az vala, hogy ekkor jött létre a legméltatlanabb szövetkezete azoknak az izgatóknak, a kik valaha csak igényt támasztottak, hogy Irország nevében beszéljenek. Ezek voltak azok a férfiak, a kiket a Házban »a pápa ércz bilincsének« *) neveztek, s a kiket minden fölvilágosodott ir katholikus, és ir nationalista ép annyi ellenszenvvel, és bizalmatlansággal tekintett, mint a legcsökönyösebb Toryk. Ezek az emberek az által vergődtek nagy hirtelen befolyásra, hogy hevesen ostromolták az egyházi czimekről szóló törvényjavaslatot. Egy darabig nagy sikerrel keritették hatalmokba az ir választók vezetését, mint az igazi hazafiak. Dörgedelmes szónoklatokat tartot-

*) The Pope's »Brass Band«, kettős szójáték, mert a Brass= ércz is, de arczátlan is, a Band pedig bilincs is, de banda, szövetkezet is.

tak a törvényjavaslat ellen; a halogatás és akadály-gördités minden mesterkedését mozgalomba hozták; néhányan közülök valóban ügyesek és ékesenszólók valának; legnagyobb részök tele szájjal beszélt; ugyancsak kedvező és az égből alácsöppent alkalmat nyertek, s ki is préseltek belőle, a mennyit csak lehetett. A vezetőjök az egykor hires Sadleir János vala. Ez embernek kiváló tehetségei voltak, s még azon felül meg volt áldva a legkevesbbé válogatós vakmerőséggel, legalább is akkora mértékben, mint tehetségekkel. Tervszerűen arra dolgozott, hogy maga körül a követők olyan bandáját szervezze, a melynek segélyével, aztán, hatalomra vergődhessék. Épen akkora pénzügyi szemfényvesztő vala, mint a mekkora politikai kalandor. Pénz segítségével nagy hirtelen megszerezte, és a kormány katholikus-ellenes politikájának dühös ostromlása útján egy darab időre kivitte, hogy az ir választók alantasabb tömegével úgy bánhatott, a mint épen kedve tartotta, és saját hiveit bevihette a Házba, pillanatnyilag valóságos kis O' Connell-lé téve magát. Volt két, vagy három tisztességes ember is, a ki vele tartott, s a kiknek port hintett a szemébe, elhitetve velök, hogy őszinte, és hogy szemfényvesztő kalandorkodása tisztességes eljárás; s csak az igazságnak teszünk eleget, ha följegyezzük, hogy a párt legékesebb szavú tagja, úgy látszik, azok közé tartozott, a kikkel Sadleir ezt csakugyan el tudta hitetni. Mr. Sadleir bandája később szomorú sorsra jutott. Ő maga öngyilkossá lőn, hogy kikerülhesse csalásai büntetését; több társa idegen országokba menekült, s álnevek alá rejtőzködött. Sadleir Jakab, János testvére, és büntársa, ez utóbbiak között volt, s a megaláztatásnak, napjainkban ama ritka bélyegét, kelle elviselnie, hogy forma szerint kirekesztetett a képviselőházból. A pápa ércz bilincse, és

további története, mely tetőző pontját a Hampstead Heath-i öngyilkosságban érte el, jóformán az egyetlen gyakorlati eredmény volt, mely az egyházi czimekről szóló törvényjavaslatot követte.

A törvényjavaslat, azonban, bár, mint mondók, szigoruságából kivetkőztetve, mégis csak tovább haladt a Ház formaságain. Az egyik fokozaton, aztán, megakadt olyan eseményeknél fogva, a melyeknek történetével semmi közük nem volt. A kormány másfajta zavarba bonyolódott. Ugyanis, az ülésszak megnyitásakor Mr. Disraeli inditványt nyujtott be azzal a czélzattal, hogy a kormány, az ország földmívelési bajaira való tekintettel, szólíttassék föl haladéktalanúl oly javaslatok előterjesztésére, a melyek e bajok enyhítésére szolgáljanak. Ez inditvány, voltaképen, a védvám utolsó görcsös felkiáltása volt. Sok befolyásos politikus még mindig azt hitte, hogy a védvám ügye még nem volt egészen elveszve; hogy a visszahatás még lehetséges; hogy a szabad kereskedelem elmélete csalódásnak fog bizonyúlni, s a végén is csak föl kell azt adni; s ezek mind úgy tekintették Mr. Disraeli indítványát, mint igen jelentős eseményt, a mely hatalmas lökést fog a védvám ügyének adni. A kormány úgy bánt ez indítványnyal, mint a mely a védvám visszaállitását czélozza, s minden erejét megfeszitette, hogy leküzdhesse. A kormány győzött is, de csak tizennégy szavazattöbbséggel. Mr. King Locke, Kelet-Surrey képviselője, nehány nap múlva engedélyt kért egy törvényjavaslat benyújtására, a végett, hogy a megyei szabadalmak egyenlősíttessenek a mezővárosiakkal. Lord Russell János ellenezte az indítványt, és a kormány kisebbségben maradt, 52 szavazattal 100 ellenében. Látni-való volt, hogy ez az egész

csak egy, úgy nevezett »pünkösdi királyság-féle« győzelem *) volt, hogy a Házat meglepték, és hogy ez az eredmény a világért sem fejezte ki a parliament közérzületét. De azért mégis csak kínosan érintette az a minisztériumot, a mely már amugy is meg volt alázva, hogy a Disraeli indítványa ügyében oly csekélyke többséget nyert. A költségvetés ugyan már el vala fogadva, de az elégületlenség nagyon is általánosan nyilvánított jelei közt. A kincstár kanczellárja az ablak-adónak, e méltán gyülölt tehernek, csakis részleges, és korlátozott leszállítását javasolta, a jövedelmi adót pedig továbbra is föntartotta. A költségvetést kevéssel a Mr. King Locke indítványa előtt terjesztették be, s minden nappal, a mely beterjesztése óta eltelt, mind jobban, és jobban kiderült a közelégületlenség, a melylyel tekintették. Mind e körülmények között érezte Lord Russell János, hogy nincs más választása, mint, hogy be kell nyujtania lemondását a Királynőhöz. Hagyva, hogy az egyházi czimekről szóló törvényjavaslata lebegjen a levegőben, kijelentette, hogy az ország kormányának tovább vezetésére magát alkalmasnak nem gondolhatja.

A kérdés az volt, ki legyen utódja? A Királynő Lord Stanleyt, az utóbbi Lord Derbyt, hivatta. Lord Stanley fölajánlta, hogy minden tőle telhetőt megtesz a kormány megalakítására, de egyátalán nem valami vérmes reményeket táplált a siker iránt, sem hő vágyakat a vállalkozásra. Sőt azt javasolta, hogy mielőtt még kisérletet tenne is, Lord Russell János próbálja meg, ha nem tehetne-e valamit, néhány Peelita megnyerése által, a mint akkor kezdték azokat

*) A »snap« vote = hirtelen, meglepetés útján, elkapott szavazás.

nevezni, a kik Sir Peel Róbert követői közül mind végig hivek maradtak hozzá, hogy összegyüjtse őket, s igy foltozza ki ismét kormányát. A kisérlet megtörtént, de meghiúsult. A Peeliták semmit sem akartak tudni az egyházi czimekről szóló törvényjavaslatról, Lord Russell János, pedig, a nélkül nem akart tovább haladni. Túlfelől Lord Aberdeen, a Lordak házabeli Peeliták feje, a maga részéről nem volt hajlandó a kormány-alakítást megkisérteni, őszintén bevallva, hogy az ország akkori hangulata mellett lehetetlen volna bármely kormánynak is föntartania magát, valamely törvényhozási intézkedés nélkül, a pápa támadása ügyében. Épen semmit sem lehetett, tehát, mást tenni, mint, hogy próbálkozzék, hát, Lord Stanley. Megpróbálta, tehát, de remény, s bizony, siker nélkül is. A pártok helyzete nagyon sajátságossá vált. Minden olyan párt-csoportulatnak alakítása lehetetlen volt, a mely valamiben meg tudott volna egyezni. Három párt volt, a melyekből minisztérium lett volna alakítható. Ezek valának a Whigek, a conservativek, és a Peeliták. A Peeliták igen nagyratörő, és sokat igérő férfiak csoportját alkották. Ott volt közöttük Sir Graham Jakab, Lord Canning, Mr. Gladstone, Mr. Herbert Sidney, Mr. Cardwell, s még nehány, a kik majdnem épen annyira ismeretesek valának. A kormányért csak ez a három csoport versenyezhetett jó szerével, mert arra nem igen gondolhatott a hivatalosok közül senki sem, hogy a radicalisokból, avagy a manchesteri férfiakból alakíttassék minisztérium. De, ugyan, hogy tudhasson valaki vegyesen e három párt tagjaiból kormányt alkotni? A Peeliták nem fogtak volna a Torykkal szövetkezni a védvám kérdése miatt, a mely a Mr. Disraeli indítványa nyomán látszólag új életre kelt, s nem a Lord Stanley saját nyilatkozata

miatt sem, mely szerint ő a szabad kereskedelem politikáját még mindig csak kisérletnek tekintette. Ugyancsak a Peeliták nem fogtak volna kezet a Whigekkel sem, az egyházi czimekről szóló törvényjavaslat miatt. A conservativek nem fogták volna elejteni védvámos nézeteiket, a Whigek nem adták volna föl az egyházi czimekről szóló törvényjavaslatot. Nem volt, tehát, az az államférfiú, a ki kormányt tudott volna alakítani a nélkül, hogy ne kellett volna két nagy párt ellenzésére számítania egyik, vagy másik kérdésben. Minden fajta halogatás következett. Tanácskoztak Wellington herczeggel. Tanácskoztak Lord Lansdowne-nal. Az emberi elme semmi kielégítőt nem birt kitalálni. A kielégítő megoldás föltételei hiányoztak. Igy hát, jobbat nem lehetett tenni, mint megkérni a lemondott minisztereket, hogy foglalják el ismét helyeiket, és valahogyan csak gázoljanak ki a sárból, a mint épen birnak. Nem elég azt mondanunk, hogy jobbat nem lehetett tenni, mert semmi egyebet nem lehetett tenni. Minden esetre még mindig ők intézték az ország kormányzati ügyeit, s ebben a munkában senki sem akarta fölváltani őket. *Ipso facto* meg kellett maradniok.

A miniszterek hát visszatértek helyökre, s megint elővették az egyházi czimekről szóló törvényjavaslatot. Ekkor történt, hogy a már említett változtatásokat a javaslat határozmányain megtették, és igy a képviselőház mindkét felének új ellenérveket szolgáltattak. Kihuzták a javaslat minden olyan szavát, a mely a római katholikus egyház saját belkörü életmüködésének sérelme szinében tünhetett volna föl, s csináltak belőle egy olyan okmányt, a mely a törvénytelen czimeknek épen csak nyilvános, és fitogtatott fölvétele ellen akart intézkedni. A javaslat fölött egész

június végeig folyt a feleselés, akkor pedig egy csomó, hetven felé menő, ir katholikus képviselő nyiltan visszavonult a tárgyalástól, s kijelentette, hogy tovább nem kiván részt venni a kérdés eldöntésében. Erre, aztán, nehányan a pápai merénylet leghevesebb ellenzői közül, Sir Thesiger Frigyes, az utóbbi Lord Chelmsford, vezetése mellett »egész sor határozati javaslattal állottak elő, a melyek mind arra voltak számítva, hogy a törvényt még szigoruabbá tegyék, mint a milyen eredeti alakjában vala. E határozati javaslatok főczélja az volt, hogy az üldözés, és büntetés kérésének jogát megadják valakinek — föltéve, ha ez a valaki kinyeri ehhez a korona törvénybiráinak beleegyezését — és, hogy büntetést szabjanak a bullák kihirdetésére. A kormány ellenezte e módosítások elfogadását, s ez által abba a visszás helyzetbe jutott, hogy ellenlábasaképp kelle szerepelnie annak az országos pártnak, a mely a pápai merénylet leghevesebb ellenségének bizonyította magát. A dolog, tehát, egy pillanatra úgy tünt föl, mintha a Durham-féle levél irója a vitás ügy római katholikus felének viadoraihoz pártolt volna át. Viadorkodása eredménytelen vala. Az ir képviselők többé nem vettek részt a vitában, és a tulzó protestánsok pártja minden szavazásnál megverte a kormányt. Lord Russell Jánosnak keserves gúnyolódásokat kelle több ellenfelétől szenvednie, s méltatlankodva kérdezgették tőle, hogy miért nem vonja vissza a törvényjavaslatot, mikor, immár, többé nem az ő saját alkotása. Ekkor talán gondolta magában, hogy voltaképen nem igen fontos, hogy miféle törvény ez, a melynek keresztülvitele olyan ügyszúra nyult, mint bármely törvény keresztülvitele, és, hogy legjobb volna, a mit tenni lehetne, valahogyan félretolni az egész vitás ügyet az útból. De azért mégsem vonta

vissza a törvényjavaslatot, bár Sir Thesiger Frigyes valamennyi szigorú záradékát keresztülvitte, mikor a harmadik felolvasásra került a dolog, Lord Russell János indítványozta a betoldott záradékok elhagyását, de nagy többséggel szavaztatott le. A törvény, hát, a mennyiben a képviselőházat illette, be volt fejezve. Miután Mr. Gladstone ékesenszóló, és hatalmas tiltakozást fejezett ki az intézkedés ellen, mint, a mely megsértése a vallás-szabadság nagy elvének, a javaslat harmadik fölolvasása is megtörtént. Azután a Lordak háza elé került, ott is keresztül ment a változtatás, bár nem ellenzés nélkül, s nem soká azután megnyerte a királyi szentesítést is.

Voltaképen ez volt az utolsó szó, a melyet hallani lehetett felőle. A római egyházban minden úgy folyt tovább, mint előbb. Az új bibornok-érsek tovább is Westminster érsekének nevezte magát; nehány ir praelatus elvkérdést csinált belőle, hogy fitogtatva használja saját megyéjétől kölcsönvett czimét, magokhoz a miniszterekhez intézett leveleikben is. A keserü érzések, melyeket a pápai merénylet, és az ellenében alkotott törvény támasztott, bizony nem nagyon gyorsan enyésztek el. Koronként megint, s megint fölébredtek, néha, épen, nagyon is komoly zavargások formájában. Több választás alkalmával elvonták a választók szemeit, és elméjét a közérdek igen mélyrevágó, és lényeges kérdéseitől, s dogmatikai vitákra, és gyülölködő felekezeti ellenségeskedésekre fordították. Ez érzések politikai tőkét szolgáltattak Sadleir János, és bandája kezébe, s egy időre zöld ágra segítették őket; Lord Russell János alakjából pedig az ir nép elméjében tisztán képzeleti torzképet formáltak, a kit úgy kezdtek tekinteni, mint a katholikus hit, és minden vallás-szabadság leggonoszabb ellenségét. Ha-

nem, mindez akkoron támadt viszályok mellett is, a pápa eljárása, és a parliament törvénye csak holt betünek maradtak. A pápai bullának nem lett semmi eredménye. Anglia nem tért vissza a római katholikus egyház kebelébe. Canterbury érseke, és London püspöke megtartá előbbi helyét, és lelki uralmát. Wiseman bibornok csakis a római katholikusok praelatusa maradt. Túlfelől, az egyházi czimekről szóló törvény sem foganatosíttatott soha. Senki sem gondolt vele. Sok év multán, 1871-ben, szép csöndesen eltörülték. Olyan homályban pusztult el, hogy a be nem avatott közönség alig tudta, ha a föld felett, vagy a föld alatt volt-e? Annyi bizonyos, hogy, ha az egész mozgalom arról tett tanuságot, hogy Anglia egész merejében protestáns, az is kiderült, hogy az angol protestánsokban nem sok lakozik az üldözés szelleméből. Nem sok hajlamot mutattak katholikus szomszédaik háborgatására, nem kivánva egyebet, mint, hogy hagyjanak nekik is békét. Azt tartották, hogy a pápa megsértette őket; ők visszautasították a sértést; ennyi volt az egész.

HUSZONEGYEDIK FEJEZET.

Kiállítás a Hyde-parkban.

Az 1851. évi május elseje mindig emlékezetes lesz, mint az a nap, a melyen a nagy kiállítás megnyilt a Hyde-parkban. Annyi bizonyos, hogy 1851. az angolok emlékezetében általán egybe van kapcsolódva az első nagy nemzetközi kiállítással. A mint visszatekintünk kedves emlékeire, melyek a Hyde-parki nagy üveg-palotához fűződnek, csak-

ugyan, a »zöld gyepből nőtt fel« e palota, melyet Thakeray oly szépen, s annyi költői érzéssel ir vala le. Minden tartomány, és minden nemzet sajátságos kiváncsi tömegeit mintha megint látnók. Az a bámulatra méltó, s akkor még egészen páratlan első gyüjteménye minden ország terményeinek és készitményeinek; a Koh-i-Noor ragyogása; a pálmafák az üvegfedél alatt; a szökőkutak; a szobrok, az érczek, a fém-rudak, az óriási széntömegek, a csipkék, szövetek, a keleti holmik — mindez a közönséges, nem szakértő, elmére a tömeg, a bőség, a rend, a csodaszerű szépség zavart benyomását tette, s az egész akkor még teljesen újdonszerü levén, alig is újitható föl másképp, mint épen csak a puszta emlékezet által. A kisérlet újdonszerűsége vala, a mi különösen emlékezetessé tette az egészet. Azóta sok hasonló természetü kiállítás volt. Ezek közül némelyik messze túlszárnyalta fényre, és az összehalmozott gyüjteményekre nézve a Hyde-parkit. Legalább kettejök — az 1867. és 1878. évbeli párisi — mérhetetlen fölötte állt ennek, a legtávolab fekvő országok készítményeinek, és terményeinek, viseleteinek, és lakóinak fölhalmozásával, és bemutatásával. De a benyomás, melyet a Hyde-parki kiállítás a közönséges elmére tőn, olyan volt, mint, mikor a gyermek először megy szinházba — mert ennek a benyomásnak párja soha sem akad, bármilyen csodásan bűbájos látványok kövessék is sorjában, a következő években.

Valóban, aranyhegyeket igért magának a reménykedő nép, midőn az 1851. évi kiállítást üdvözölte. Az vala az első szervezett vállalkozás, mely egyetlen nagy vásárba akarta az egész világ iparának valamennyi képviselőjét gyüjteni, és voltak, a kik komolyan azt remélték, hogy az emberek, a kik egyszer rá lesznek vehetők, hogy a barátságos, és

békés versenyben találkozzanak, többé soha sem lesznek rábeszélhetők, hogy vészesebb természetü versenyre keljenek egymással. Ma már csodálatosnak tetszik az a gondolat, hogy lehetett józaneszü ember, a ki ilyen reményeket táplálhatott, vagy azt képzelhette, hogy a versenyző érdekek, a dicsvágy és faji szenvedélyek által teremtett rettenetes erők egybehangzó összemüködésre volnának hajthatók a barátságos találkozás által keltett józan értelem, és jóakarat útján. A Hyde-parki kiállítás, s valamennyi rákövetkező kiállítás eddigelé a legcsekélyebb észrevehető változást sem idézte elő a nemzetek harczias hajlamaiban. A Hyde-parki kiállításról sokszor mondták, hogy az állandó béke uralmának vala megnyitó ünnepe. Ellenkezőleg, az időszámitás puszta tényekép sokkal inkább illik rá az az elnevezés, hogy a béke rövid uralmának záró ünnepe volt. Ettől az 1851-es évtől kezdve egész bizton el lehet mondani, hogy a világ alig egy-egy heti békét élvezett. A franczia országi *coup d'état* zárta be az évet. A krimiai háború majdnem rögtön azután kezdődött, s következett rá az indiai lázadás, erre pedig a Franczia ország és Ausztria közötti háború, a hosszu polgárháboru az Egyesült-Államokban, Garibaldi nápolyi vállalata, a mexicói beavatkozás, mire elérkezünk az Ausztria, Poroszország és Dánia közötti háborúhoz; az Ausztria és Poroszország közötti rövid heves küzdelemhez a német fönhatóság fölött; a háborúhoz Franczia- és Németország között, és az orosz-török háborúhoz. Ime ezek, rövidbe foglalva, az események, melyek a béke 1851. évi megnyitó ünnepét gyors egymásutánban követték. Szó sincs róla, azok, a kik a nagy kiállítást szervezték, semmiképen sem felelősek azokért a fönncsapongó, és szertelen reménykedésekért, a melyeket a világ

történeteire, és az emberi természet tényezőire nézve következményeihez füztek. De azért mégis csak túlságosan sok is volt a vigalmi zengedezésekből abban a hangban, a melyen a kiállításról sok iró, és szónok illőnek tartotta szólani. Ezek közűl sokat az igazi lelkesedés indított. Más esetekben olyanok vérmeskedtek, a kik rendesen nem valának vérmes reménykedők, sőt, épen ellenkezőleg, nagyon józanok, rendszeres gondolkodók, és jó számítók; a kik épen, mert kiválóan ily tulajdonságokkal valának felruházva, teljesen balul ítélték meg az emberek ilyen összegyülekezésének hatásait. E nyugodt, és bölcs férfiak azt képzelték, hogy mivel ők magok, mihelyt belátták, hogy bizonyos eljárás anyagi, és erkölcsi javokra szolgál, azonnal követik, és meg is tartják ez eljárást, ennél fogva minden nemzet, és állam is készséggel fog meghajlani az önuralom e kitünő elve előtt. Ezek igy okoskodtak: a háború balga, előre nem látó, hogy ne mondjuk erkölcstelen, és kegyetlen módja vitáink megoldásra juttatásának; csak hadd kerüljenek, tehát, a földrajzi helyzet által egymástól messzire elválasztott népek, együvé, hogy nyiljék ennek megbeszélésére alkalmuk, s majd meglátják, mennyivel előnyösebb, és nemesebb az üzleti, és kereskedelmi békés verseny, és soha többé eszökbe sem fog jutni, hogy a háború vad, és baromi itéletéhez folyamodjanak. Voltak mások, és pedig nem kevesen, a kiknek meg kell adnunk, hogy az eljövendő béke uralmának magasztalására az által ragadtatták magokat, hogy a kiállítás épen a Fejedelmi férj vállalata volt, ezek pedig természeti hajlamaiknál fogva szerették visszhangoztatni az udvari körökből származó hangokat. De a dicsénekek e különböző fajta zengői közt is az történt meg, hogy a nagy kiállítás eredményeire egy csomó meg nem

érdemelt csalódás, és balsiker áradott, mert a vállalatot felelőssé tették olyan általtó reményekért is, a melyeknek keletkezésében ő maga épen nem volt részes, s olyan csalódásokért, a melyeknek bekövetkezésében a kiállítás teljesen ártatlan vala. Még a kereskedelemre és termelésre nézve is nagyon könnyü túlbecsülni a nemzetközi kiállítások befolyását. De, hogy az ilyen vállalatoknak jótékony befolyásokat is kell tulajdonítanunk — azt kétségbe vonni nem lehet; és, hogy érdekesek, tanulságosak, és a nemzetek szellemének mívelésére és nevelésére igen alkalmasak — azt a legkevesbbé rajongó is elismerheti.

A kiállítás első gondolata az Albert herczeg fejében szülemlett meg, s az ő erélyének és befolyásának sikerült a gondolatot gyakorlati érvényre juttatni. Valószinü, hogy csekélyebb befolyás, mint a mekkorát a herczegnek állása adott, nem is lett volna elégséges egy ilyen nehéz vállalat sikerének biztosítására. Iparkiállítások voltak azelőtt is, de csak korlátozott mértékük és helyi jelentőségük, — és, ha egy oly kiállítás gondolata, melyen a világ minden nemzete vett volna részt a versenyben, támadhatott is előbb valamely más elmében, a mi könnyen megeshetett, csak homályos egy gondolat, csak valamely ébren álmadozó álomképe lehetett az, mely a gyakorlati megvalósításhoz semmi igényt nem formálhatott. Albert herczeg elnöke vala a Műegyletnek *), s ez állása helyet, és alkalmat biztosított eszméi sikeres hirdetésének. A Műegyletet 1849. június 30-dikára gyülésre hivta, a Buckingham-palotába. Indítványozta, hogy az egylet vállalja magára kezdeményezését egy oly kiállítás létesítésének, a mely valamennyi nemzet műveit

*) Society of Arts.

foglalja magában. Albert herczeg alap-gondolata az volt, hogy a kiállítás legyen négy nagy csoportra osztva — az elsőben legyenek a nyers termények és anyagok; a másodikban a közönséges ipari és termelési czélokra szolgáló gépek, és a művészibb fajta erőműtani találmányok; a harmadikban kézműi czikkek; és a negyedikben szobrok, tervek, s általán a képzőművészetek alkotásai. A Műegylet azonnal magáévá tette a gondolatot, s ügynökségei útján mindenfelé elterjesztette. Ugyanannak az évnek október 17-dikén kereskedők, és bankárok gyülést tartottak Londonban a vállalat sikerének előmozdítására. A következő 1850. év első napjaiban formaszerű bizottság neveztetett ki »Valamennyi nemzet művei 1851. évben leendő kiállításának létesítésére.« A bizottság elnökévé Albert herczeg neveztetett ki. A vállalat ügyei ezzel a legjobb módon folyamatba indúltak. Nehány nappal később gyülés volt a városházán, a kiállítás költségeinek biztosítása érdekében, s itt egyszerre összegyült tizezer font sterling. Ám ez csak a kezdet volt, s kétszázezer font sterlingnyi biztositéki alap csakhamar meg vala nyerve.

Ugyanez év márcziusának 21-dik napján London Lord Mayor-je a város-házán lakomát adott az Egyesült királyság székhelyei, városai és mezővárosai főtisztviselőinek, hogy föl legyenek szólíthatók a vállalat támogatásában való közreműködésre. Albert herczeg is jelen volt, és beszélt. Sok sikerrel gyakorolta vala magát a beszéd művészetében, s majdnem teljesen le tudta küzdeni mindazokat a nehézségeket, a melyek e tekintetben idegen születésénél és nevelkedésénél fogva állották útját. Idegenes kiejtését egészen soha sem veszitette el. Nincs ember, a ki a férfiasság ama korában kerül valamely idegen országba, mint Albert

herczeg, hogy oly módon elsajátíthassa az új nyelvet, hogy az idegen származás épen minden jelét eltörűlhesse magáról; Albert herczeg is, hát, pályája végeig mindig oly kiejtéssel beszélt, a mely, bármily gondos gyakorlat mellett is, mindvégig elárulta előbb sajátjává vált szokásait. De ezt a kis foltot kivéve, el lehet mondani, hogy Albert herczeg teljesen urává tudta magát tenni az angol nyelv művészi használatának, úgy hogy, igen kiváló nyilvános beszélővé vált. A szónokból, ugyan, semmi sem rejlett természetében. Csakis a túlhajtott udvariasság nevezte kidolgozott és tartalmas beszédeit szónoklatoknak. A herczeg természetében nem volt meg sem az a szenvedély, sem az a költőiség, a mely lényeges az igazi ékesenszólásban; sem pedig azok az alkalmak, a melyekkel az angol nemzethez szólott, nem voltak arra valók, hogy az embert ékesenszólásra ragadják. De azért nyelve, midőn beszélt, tiszta, gondolatokkal teljes, ünnepélyes, néha épen nemes vala. Mindig egyenesen a czéljára tört. Úgy beszélt, mint az olyan ember, a ki nem is akar szónok lenni; a ki, szólván, azt óhajtja, hogy inkább eszméi, mint sem szavai hassák meg hallgatóit. Ugyancsak kétségbe lehet vonni, ha az angol közönség valami nagyon gyönyörködött volna-e benne, ha olyan herczege lett volna, a ki igazi nagy szónok is fogott volna lenni. Valószinü, hogy igen sok jelentékeny egyénre azt a benyomást tette volna a valódi ékesenszólás, hogy ez az adomány nem egészen illik egy herczeghez. Az angol fölfogás még maig is olyan kancsal forma szemmel nézi a művészeteket, mint olyan fajta dolgokat, a melyek igen helyökön vannak a hivatásszerű irókban, festőkben, és szónokokban, de a melyek alig volnának illők a legmagasabb állású egyénekhez. Albert herczeg talán épen elégséges jól be-

szélt arra, hogy sikeres hatással beszélhessen angol hallgatói előtt. A város-házi lakomán igen világosan, és kecsesen beszélt a nagy kiállítás czéljairól. A szándék, mint mondá, az volt, »hogy nyerjen a világ hű rajzot, élénk képet az ipari fejlettség ama fokáról, a meddig az egész emberiség eljutott, s ezzel új induló pontot, a melyhez képest valamennyi nemzet irányozhassa további törekvéseit.«

Nem kell, azonban, azt gondolni, hogy a nagy kiállítás tervezete minden ellenzés nélkül haladt volna útján. Igen sokan valának, a kik hajlandók voltak mosolyogni fölötte; sokan kétségbe vonták, hogy valami haszna lenne; nem kevesen voltak olyanok is, a kik Albert herczeget még mindig idegennek, és iskolamesternek tekintették, s alig akarták elhinni, hogy az ő kezdeményére, és védnöksége alatt valami igazán gyakorlati létesülhessen. Jóformán nevetséges ellenzést indított, az ügygyel szemben, a képviselőházban az egykor hires különcz, a boldogult Sibthorp ezredes. Sibthorp olyan ember volt, a ki méltó lett volna a Smollett*) tollára. Szögletes testmozdulatai, túlcsorduló erélye, csodálatos megjelenése, óriási bajusza annyira kitünteték, hogy bármely közönség kiváncsiságát föl kelle keltenie. Ő szolgáltatá anyagát annak a legmulatságosabb rögtönzött parodiának is, a melyet nyilvános szónok valaha csak alkotott — a midőn, t. i. O' Connell Dryden hires sorait, a három különböző korszakban született három költőről, eltorzitva rá alkalmazá, három különböző országban

*) A mult évszázbeli hires angol humorista, és történetiró. Nevezetesebb tréfás regényei: Randam Roderich; Pickle Peregrinus kalandjai stb.

született három ezredest rajzolván ez ismétlő sorok kíséretében:

»Mit tehetett a természet?
Több már tőle sem telék:
Egynek, hogy szakálla légyen,
Megnyirá a kettejét.«

A vitéz Sibthorp egyik sajátosan gyönge oldala minden idegen iránti gyanakvás és gyülölet vala. Előtte kivétel nélkül minden idegen olyan fajta lény volt, a melynek fő jellemvonása a pápistaság, és az erkölcstelenség. Mig a kiállítás támogatóinak háromnegyede a legnagyobb lelkesedéssel fejtegette a vele járó előnyt, hogy Londonba fogja vonzani valamennyi nemzet képviselőit: Sibthorp ezredes úgy tüntette föl az idegenek ez összegyülekezését, mint a legnagyobb átkot, a mely Angliát érheti. Épen olyan szemmel nézte az idegeneket, mint York Izsák »Ivanhoe«-ban a templomos rendi lovagokat. »Ugyan — kérdi Izsák keserü fölfohászkodással — mikor forraltak szivökben a templosok egyebet, mint kegyetlenséget a férfiak, és becstelenséget a nők ellenében?« Sibthorp ezredes is ilyenszerü kérdéseket vetett föl általán az idegenekre, s a kiállításra várt összegyülekezésökre czélozva. A mi pallérozott korunknak egy kissé igen is erélyes és faragatlan nyelven intette a képviselőházat és az országot az angol erkölcsöket érhető következményekkel szemben, a melyek el nem maradhatnak, ha egy bizonyos évszak alatt az idegenek hada ideáramlik. »Legyen gondotok«, kiáltá a képviselőházban, »feleségtökre, lányaitokra; ügyeljetek tulajdonotokra, és éltetökre!« Kijelentette, hogy könyörög az Urnak, hogy valami rettenetes égi háborút, vagy villámcsapást küldjön alá a mennyből, egyenesen azért, hogy lezuhantában szét-

rombolja a baljóslatú kiállításnak szánt épületet. Mikor a szabad-kereskedelem immár úgy kivetkőztetett mindenünkből, hogy a nemzet teljes tönkrejutásából semmi sem hiányzik: az emberiség ellensége, mondá, a nagy kiállítás gondolatát sugallta nekünk, hogy az idegenek, a kik előbb kifosztottak kereskedelmünkből, most elrabolhassák becsületünket is.

Ám a kiállítással szemben fölhozott ellenvetések nem épen csak Sibthorp ezredestől származtak, s nem is csak ilyen fajtáju okoskodásokból állottak. A Királyi Biztosság, hosszas megfontolás után, Hyde-parkban állapodott meg, mint a nagy épület legalkalmasabb helyében, de igen nyomatékos és erélyes szavak heves vészkiáltást hangoztattak, a mint mondták: a park e megfertőztetése ellen. Azt hozták föl, hogy a Hyde-park közhasználata semmivé tétetik a kiállítás által; hogy a parkot egészen kipusztítják; hogy szépségét soha többé helyre nem lehet állítani. Lord Campbell kérvényt nyujtott be a Lordak házában az ellen, hogy a Hyde-park bármely része is a kiállítás palotája számára lefoglaltassék. A kérvényt Lord Brougham jellemzetes hevével, és szenvedélyességével támogatta. Méltatlankodó ékesenszólással támadta meg a korona ügyészét, mivel e főtisztviselő nem vállalkozott folyamodás benyujtására a kanczelláriai törvényszékhez *), hogy döntvényt nyerhessen a parkba tervezett építkezés eltiltása iránt. Vádat emelt maga a Lordak háza ellen is, hogy, nézete szerint, oly

*) *Court of Chancery* az a legfelső folyamodásu törvényszék, a mely a rendes törvénykezési eljárás felülbirálására hivatott, kiskorú gyermekek, férjes nők, s minden fajta méltatlanságot szenvedők javára, némileg a rendes törvényszékeket mindig kötelező törvények fölött is állván.

szolgamódra hódolt a királyságnak a kiállítás, és elhelyezése ügyében. Fölhozta, hogy, midőn e kérdést szóba akarta hozni ott, holt némasággal fogadták; s azt állította, hogy a kisérlet, mely a képviselőházban akart volna vitát kelteni, épen olyan mélységes és szolgai hallgatással találkozott. Az ily tények, tört ki végre, csak annál kinosabban tanusítják »azt a föltétlen lelki megalázkodást, a mely ez országban még a legbátrabbak szivét is eltölti, mihelyt a herczeg szót említik!« S csakugyan, nagyon valószinű, hogy csakis egy herczeg befolyása juttathatta sikerre e vállalatot, az ellenzés ama viharával szemben, a mely időnként, s különböző oldalakról ellene föl-föl támadt. Kétségkivül igen sokan, talán azok nagy többsége, a kik a vállalatot támogatták, elején egyszerűen csak azért viselkedtek igy, mivel a terv egy herczegtől eredt. Ezeknek száma, és ezeknek pénze tette lehetővé a sikert, és biztosította számára a világ birálatának és helyeslésének szavazatát. Ebben az értelemben épen az a szolgaiság vált a kiállításnak javára, a mely mohón fogad bármit, mihelyt egy herczeg inditványozza, s az udvari ember bizton hivatkozhatik arra, hogy ha az angol nép általában függetlenebb lett volna, s kevesbbé hajlik vala a herczegekért való rajongásra, az Albert herczeg által fölvetett derék terv soha ily kitünő sikerre nem jutott volna. Mig a dolog folyamatban volt, maga a herczeg is gyakran remegett terve sikeréért. Sokszor megeshetett, hogy kedve lett volna az egész visszavonására, vagy legalább a sajnálkozásra, hogy egyátalán minek is kezdett bele.

Akármilyen badarnak tetszhetik is ma a terv ellenzése, annyi bizonyos, hogy igen sok nagyon is belátó ember fölöttébb alkalmatlannak tartotta azt az időpontot nagy

tömegek összegyülekezésére, s meg volt győződve, hogy valami alkalmatlan, ha nem épen veszedelmes, demonstratiót kell a kiállításnak a közönség közt előidéznie. A chartismus süllöngő hamva, mondák, még mindenütt ott van a társadalom talpa alatt. A higgadtabb emberek is azt mondták, hogy az idegenek ama nagy tömegei közt, a melyektől Sibthorp ezredes úgy remegett, természetesen egy csomó »vörös« is lesz minden szárazföldi nemzetből, a kik nagyon is fognak örülni, ha szövetkezhetnek a szabadság-levelesekkel, és minden fajta elégületlenekkel, London békéjének megzavarására. A pápai merénylet által előidézett izgalom még teljes erővel lángolt. A kiállítási épület első oszlopát, a baljóslatú véletlen találkozás úgy hozta magával, majdnem épen akkor emelték föl a Hyde-parkban, mikor az Angliában római katholikus hierarchiát alapító pápai bulla megjelent. E körülmények rossz előjelek valának a tervre nézve. »A kiállítás ellenzői«, irá maga a herczeg, »teljes erejökkel azon vannak, hogy valamennyi vén asszonyt rémületbe korbácsoljanak, s magamnak is elvegyék eszemet. Azt hiresztelik, hogy az idegenek bizonyosan egész forradalmat fognak indítani, hogy legyilkolják Viktoriát és engem, s hogy Angliában kihirdessék a vörös köztársaságot; hogy ily óriási tömegek összecsoportosulását bizonynyal járványok fogják követni, és, hogy ennek nyomán azok is tönkre fognak menni, a kiket mindennek felszökkent árai még tönkre nem juttattak. Szerintök mindezekért én vagyok felelős, s mindezek ellenében nekem kell hathatós óvó intézkedésekről gondoskodnom.« A szárazföldi uralkodók nagyobb része hideg közönynyel tekintette a vállalatot. A poroszok királyát annyira megfélemlítette a vörös köztársaságiak gondolata, a kiket a kiállítás össze fog csoporto-

sítani, hogy elején egész határozottan eltiltotta testvérét, az akkori porosz korona-herczeget, s mostani német császárt, a megnyitó ünnepélyben való részvételtől, s ha mindjárt később visszavonta is e tilalmát, kétkedve és remegve gondolt valamennyi királyi avagy herczegi személy biztonságára, a ki a megnyitó napon a Hyde-parkban jelen lesz. A cambridgei herczeg, a kire ez ügyben hivatkozás történt, szintén tele volt mindenféle aggodalmakkal. A kiállítás elhelyezésére vonatkozó ellenvetések bizonyos ideig még mindig ismétlődtek. »A kiállítást«, irá egyszer Albert herczeg Stockmar bárónak, barátjának, és tanácsadójának, »most meg a *Times* ostromolja szenvedélyesen, a képviselőház pedig arra készül, hogy kiüldözzön bennünket a parkból. A kérdés óriási fölháborodást kelt. Ha a parkból kiüldöznek, vége az egésznek.« Ez csakugyan, egy időben nagyon is valószinünek látszott, de a közvélemény fokonként változáson ment át, s az elhelyezés ellenzését a képviselőházban nagy többség szavazta le.

De, a mikor a hely-kérdés már el volt intézve, még mindig mérhetetlen nehézségek maradtak fönn. A sajtó általában nem igen nagy előszeretettel fogadta a tervet; különösen a *Punch* élczlap soha sem tudott kifáradni kigunyolásában. Az ilyen terv, még csak csirájában levén, kétségen kivül számos olyan pontját kinálta, a melybe a gúny bele akadhatott, s a teljes sikeren kivül semmi a világon meg nem mentheti vala attól a sorstól, hogy a nevetség mély sirjába ne temesse. A félsiker ettől meg nem őrzi vala. A gúnyt természetszerűen kihivta, s kibeszélhetetlen mértékre fokozta a vállalat némely jó akaratú, de eszélytelen, bizonyos tekintetben igen is nagyhangúan loyalis pártolójának túlcsigázott vérmes reménykedése, s időelőtti magasztaló zöngedezése. S mind-

ehhez még az is járult, hogy, a megnyitás idejének közeledtével, nehányan a Londonban levő idegen diplomaták közül, kezdtek duzzogni az egész vállalat miatt. Bizonyos aprólékoskodó megjegyzések történtek az idegen hatalmasságok képviselőinek helyzetére és szereplésére a megnyitó ünnepélyességeknél, s a mit a királynő és a herczeg udvariasságnak tartott, legalább egy pillanatig majd hogy nem sérelmi kérdéssé bonyolódott. A legeslegutolsó perczig nem lehetett bizonyosan tudni, ha vajon nem válik-e a megnyitó nap fölavató ünnepélyeinek egyik részévé a legbadarabb diplomatikai viszály.

Hanem azért a herczeg kétségbe nem esett, és a vállalat haladt a maga útján. Rendkivüli nehézségeket okozott az épületek tervének megállapítása. Óriási tégla-épitményeket javasoltak, a melyek olyanok lettek volna, mint valami roppant vasúti színek, költségesek, s mégis otrombák; majdnem bizonyosnak tetszett, hogy ezek közül kell valamelyikben megállapodni. Szerencsére Mr. (utóbb Sir) Paxton Józsefet valami rögtönös ihlet szállta meg, a ki akkor a Devonshire herczeg nagyszerű chatsworthi jószágain volt szolgálatban. Az a kérdés merült föl lelkében, hogy miért ne lehetne a vassal és üveggel tenni próbát? Miért ne épitsenek üvegből és vasból palotát, a mely elég nagy legyen, hogy a kiállítás minden tervezett tárgyát befogadhassa, s mégis a mellett világos is, szép is, és olcsó is lenne. Mr. Paxton nagy gyorsan vázlatot készített tervéről, s a királyi biztosság nagy készséggel fogadta el az eszmét. Tervén, utóbb, sokat javított, de az üveg és vas palota a kiszabott idő alatt ott állt Hyde-park zöld gyep-szőnyegén. E szerencsésen fogamzott eszme nem is csak egy szempontból vált a kiállítás sikerének előnyére. Magát az

épületet is ép oly kiváncsiság, és bámulat tárgyává tette, mint a kristály fedele alá gyüjtött tárgyakat. Azoknak a százezereknek, a kik a kiállításra sereglettek, jókora részét inkább az a vágy vonzotta a Hyde-parkba, hogy láthassák a Paxton üveg-palotáját, mint az ipar és képzőművészetek mindama csodáit, melyeket magában foglalt. Csakugyan, Lord Palmerston, a kiállítás megnyitása utáni napon irva Lord Normanbynek, azt mondá: »Maga az épület sokkal méltóbb a megnézésre, mint akármi, a mi benne van, habár sok minden bámulatra méltót tartalmaz is.« Ez üvegépítmény, talán, versenyzett is egy tekintetben magával a kiállítás vállalatával. Azt a forradalmat, melyet oly biztosan vártak tőle, nem idézte elő. Az üveg és vas nem győzte le a téglát és a követ, sem a háború döntő ereje nem szorította háttérbe a békés ipar versenyét. De az épület, valamint maga a kiállítás, bámulatos módon betöltötte a maga korlátozottabb, és egyenes elhivatását, és igy teljes sikert ért el. Az üveg-építmény, bizonnyal, minden elmében elválaszthatatlanúl össze van füződve ennek az eredménynek és évnek az emlékezetével.

Maga a királynő is igen érdekes leirását adta a megnyitó nap sikerének. E leirás ép olyan érdekes az irónő érzelmeinek, mély meghatottságának és elragadtatásának kifejezéseképen, mint annak az élénk rajznak kedveért is, a melyet magáról az ünnepélyről nyujt. Valóban páratlan és megindító a feleség lelkesedése, melyet ama vállalat teljes sikerülte fölött érez, a melyhez férje egész szivét kötötte, és saját nevét füzte. Ha a vállalat jelentősége és a dicsőség nagysága, melyet az eszme szerzője számára követel, az olvasó szemében kissé túlhajtottnak tetszenék is, nem sokan lesznek az olvasók közt, kik hibáztatni fogják a

nő és feleség érzelmeit, melyek nem tagadhatók meg e szenvedélyes kifejezésektől. »A nagy esemény«, irá a királynő, »megtörtént, teljes és gyönyörü diadalképen, dicső és elragadó látványt nyujtva, a melyre mindig büszke leszek, szeretett Albertemért és hazámért.... A park csodálatra méltó képet tárt elénk — néptömegek áradtak rajta végig, fogatok és csapatok haladtak, épen, mint a koronázás napján, s én csak úgy szorongtam, mint akkor — nem, még jobban szorongtam, szeretett Albertem miatt. A nap ragyogó vala, tele zajjal és izgalommal.... A Zöld-park, és a Hyde-park egyetlen sűrűen összeverődött embertömeg vala, mindenki a legkicsapongóbb jó kedvben, s a lehető legnagyobb lelkesedésben. Soha se láttam ilyennek a Hyde-parkot — a meddig a szem csak elérhetett. Épen a mikor indúltunk, egy kis eső esett, de mielőtt a kristály-palotához értünk volna, a nap megint kisütött, és fényesen ragyogott az óriási épületre, melyen minden nemzet zászlói lobogtak.... A vas kapukon átcsillámló szárnyépületek, a bókoló pálmafák, virágok; a szobrok, a karzatokat, és a körüléseket szinig töltő óriási ember-tömegek, a beléptünkkor fölharsanó trombiták, oly érzelmekkel töltöttek el, a melyeket soha el nem felejthetek, s valóban egészen meg valék indulva.... Az a látvány, a mely a középig haladva előnkbe tárult, varázsos vala — oly nagyszerű, oly dicsőséges, oly megragadó, hogy az ember, mint annyian, a kikkel azóta beszéltem, áhitattal telt el — sokkal inkább, mint bármely istentisztelet alkalmával, a melyben valaha részt vevék. A rettenetes éljenzések, a minden arczon ragyogó öröm, az épület roppant arányai, a pálmák, virágok, fák, szobrok, szökőkútak amaz összevisszája; az orgona (kétszáz hangszerrel, hatszáz énekessel, kiknek hangja egészen elveszett)

és szeretett férjem, szerzője a béke e diadal-ünnepének, mely a föld minden népének iparát egyesítette magában — mindez, bizonnyal, megható vala, s olyan nap volt az, s marad is, a mely örök életre hivatott. Isten áldja legdrágább Albertemet! Isten áldja legdrágább hazámat, mely ezen a napon oly nagynak bizonyitotta magát! Az ember oly hálásnak érzi magát a nagy isten iránt, a ki mintha mindenben jelen volna, s mindent megáldana.«

Bizony nem is lehetett a megnyitó nap sikerét kétségbe vonni. Majdnem harminczezer ember volt az épületben összegyülekezve, s majdnem háromnegyed milliónyi nép szegte be az útat a kiállítás, és a Buckingham-palota között; és mégis, semmiféle baleset nem történt, sem a rendőrségnek semmi beleavatkozni valója nem akadt, az egész nagy tömeg egyetlen tagjának magaviselete miatt is. »Lehetetlen lett volna«, irta Lord Palmerston, »hogy egy úri hölgy öltöző szobájába meghivott vendégek is tökéletesebb illemmel viselték volna magokat, mint az emberi lények e tengere viselte magát.« Fölösleges is mondanunk, hogy hire sem volt a vörös republicánusok vagy a gonosz chartisták, avagy a dühös ir katholikusok ellenséges demonstratióinak. Sőt, épen az lepte meg az idegen szemlélőket legkiváltképen, s a miről sok ékesenszóló toll és ajk tőn tanuságot, hogy a nép oly példásan viselte magát. És a kiállítás további története sem hazudtolta meg semmi tekintetben a megnyitó nap által nyujtott kilátást. Mindvégezetig is vonzotta magához a gyönyörködő tömegeket, s egyszernél többször megesett, hogy kerületében egy pillanatban majdnem százezer embert fogott be, annyit, a mennyi elég lett volna egy-egy jelentékeny szárazföldi főváros népességének is. A kiállítás más tekintetben is még sikeresebbnek bizonyúlt,

mint gondolták. Elején némi bajba került a pénz előteremtése, és sokan azt tartották, hogy mintegy hazafias koczkázatot vállal az a nehány lelkes polgár, a ki összeállt, s a vállalat sikerre juttatása érdekében biztosítéki alapot tett össze. De e biztosítéki alap a végén egészen átalakult a kiállítás egyik formaságává, és szertartásává; mert a vállalat nem csak, hogy fedezte költségeit, hanem még óriási nyereséget is hagyott a királyi biztosság kezén. A kiállítást Albert herczeg október 15-dikén zárta be. Legalább ezt a napot kell a bezárás napjának nevezni, mert ekkor történt a dijak odaitélésének kihirdetése, a herczeg és töméntelen nép jelenlétében. Magát a kiállítást a nagy közönség előtt ugyane hónap 11-dik napján zárták be. Azóta többször ismételték. Követte a kiállítás Dublinben; egy másik, az összes nemzetek festményeinek, és szobrászatának kiállítása, Manchesterben; három nagy kiállítás Párisban; a nemzetközi kiállítás Kensingtonben, 1862-ben — mely utóbbi szintén az Albert herczeg vállalata volt, de a mely nem érhette meg, hogy megnyitásán a herczeg jelen lehessen; egy kiállítás Bécsben, egy Philadelphiában, s több más. Mikor, mint látszik, minden nemzet indíttatva érzi magát az Albert herczeg kezdeménye iránt az utánzás által fejezni ki elösmerését, talán fölösleges is külön emlegetnünk, hogy e kezdemény sikerült. Az idő annyira mérsékelte az ilyszerű kezdemények iránti várakozásainkat, hogy ma már nincs alkalmunk a csalódás érzetének fölkelésére, a mely sokáig össze volt füződve egykor vérmesen reménykedő elmékben a Hyde-parki kristály-palota emlékezetével. Most már úgy tekintjük a kiállításokat, mint hasznos tényezőit az ipari fejlődés munkáinak, a népek közti érintkezés előmozdításának, s mint sok más hatással együtt közreműködőket a

civilisatió általános munkájában. De a Hyde-parkbeli kiállítás által előidézett hatás páratlan vala. E nemben ez volt az első; a népek általa összegyüjtött áradata ép oly ujdonszerű, sajátságos és érdekes vala, mint az az üveg-épitmény, a melyben a világ ipara volt szemlére kitéve. A londoniak életökben ekkor látták először London megszokott képét egészen módosított és megváltozott alakban, amaz idegenek összesereglése által, a kik azért jövének, hogy lássák a mi kiállításunkat, vagy hogy részt vegyenek benne. London, mintha csak sajátságos ünnepi karnevált élt volna az egész idő alatt, mig a kiállítás nyitva volt. A Hyde-parki vállalat valami kézzelfogható, s határozott örökséget nem igen hagyott a világra, kivéve, természetesen, a palotát, a mely nem romjaiból, hanem a maga egészében átépítve, oly kecsesen ékíti ma is Sydenham egyik lankás dombját. Hanem a kiállításnak magának emléke nagyon is tisztán él mindazok lelkében, a kik látták. Az utána következett kiállítások közűl egy sem volt épen olyan, mint amaz, sem helyét el nem foglalhatta egyikök is azoknak emlékezetében, a kik egykorúi valának. Egy olyan esztendőben, melyet annyi, és oly kiválóan jelentős politikai események, az itthoni és külföldi zavaros és viharos viszonyok, annyi kitünő hirü ember halála, s annyi csillogó remény meghiusulta tettek emlékezetessé — a Hyde-parki kiállítás mégis tartja magát az emlékezetben, — nem azokért, a miket hozott, avagy befejezett, hanem egyszerüen saját magáért, környezetéért, és üvegpalotájaért.

HUSZONKETTEDIK FEJEZET.

Palmerston.

Sir Peel Róbert halála után Lord Palmerston maradt Anglia államférfiai között, ha nem is a legbefolyásosabb, de igen is a legkiválóbb. Palmerston jelleme maga volt az erély és önállóság. Szerette, valamikor csak alkalma került, ütéseket mérni, a mint maga gyakran kifejezte magát »a maga saját botjával.« Oly mértékben szentelte magát a külügyek tanulmányozásának, mint korában egyik miniszter sem. Különös tehetsége volt mind a külügyi politika, és idegen népek, mind pedig az idegen nyelvek meg- és átértésére, s a végén, aztán, tartott is valamit erre a tudományára. Valamint Bacon azt mondá, hogy valamennyi tudományt a maga birodalmának választá, úgy látszott, Palmerston is arra határozódott, hogy ő meg minden európai ügyet a maga birodalmának választott. Hajlamai szembetünően szabadelvüek valának. A milyen nézetek akkor uralkodtak, majdnem forradalminak lehetett volna az államférfiak között tartani; mert a mi korunkbeli conservativeket egész bizton lehet olyan szabadelvüeknek tekinteni, mint, az 1848. és 1850-beli szabadelvüek legnagyobb részét. Minden népmozgalom alkalmával, mely a szárazföldön megindúlt, Palmerston rokonszenve általában a népek felé és a kormányok ellen hajlott; mig, másfelől, igen mély megvetést táplált a szárazföldi demagogia legjobb fajtája iránt is, a mit nem is igyekezett leplezgetni. Azonban, nem rokonszenvei különböztették meg Lord Palmerstont legtöbb collegájától. Nem volt ő inkább szabadelvü, még a

mi a külügyi nézeteket illeti is, mint Lord Russell János, s talán nem is oly következetesen, s nem is elvből volt a szabad, és a népet illető intézmények támogatója. Hanem a Lord Palmerston erélyes, és tekintetet nem ismerő vérmérséke, tulcsapongó szenvedélyes természete, s mélységes bizakodása önmagában és nézeteiben sokkal szabadosabbá és önkényesebbé tették őt rokonszenvei nyilvánításában, mint a milyen egy oly hidegebb természetü ember lehetett volna, a milyen Russell volt. Palmerston egyszerre tisztában volt a maga elhatározásával, s attól, talán, soha sem állt el. Úgy látszik, kisebb gondja is nagyobb volt annál, mint, hogy törődött volna vele, hogy ki ösmeri valamely kérdésre vonatkozó véleményét. Ki nem állhatta a megfontolóbb természetü embereket, s gyakran úgy beszélt, vagy irt, mint ha azt tartotta volna, hogy a ki véleményének megalkotásában lassudad, annak szükségkép butának, ha nem épen bolondnak kell lennie. Minden nézetre, a mely az övével nem egyezett, gúnyos megvetéssel tekintett alá. Vannak levelei, a melyekben, mint látjuk, úgy nyilatkozik a legkiválóbb szellemü és bölcseségü férfiakról, a kiknek nézetei azóta mind az idő, mind az élet minden próbáját kiállták, mintha valóságos ostoba emberek lettek volna, a kik irányában gyakorlati ember soha a legkisebb tiszteletet sem érezheti. Egy ilyen természetü emberről szólván, majdnem fölösleges is említenünk, hogy Lord Palmerston néha a fejébe vette, és nagy bölcseséget és jellemerőt látott olyan emberekben, a kiket sem akkor, sem soha azóta a világ általában nem igen nagyra becsült. S ha igy az emberekkel, nem különben viselte magát a dolgokkal szemben is. Lord Palmerston, minden tanubizonyság szerint, igen szeszélyes volt hajlamai követésében. Hidegebb vérü,

és megfontolóbb emberek megbotránkoztak abban, a mi úgy tünt föl, mint a mélyen gyökerező elvek hija elméjében és politikájában, még, ha úgy esett is, hogy ő és az illetők egy véleményen valának a követendő eljárásra nézve. Könynyelmüsége gyakran meghökkentette az ilyeneket; otromba, és különös modora a beszédben és irásban, néha épen botrányt is okozott.

Lord Palmerston modora a parliamentben, és azon kivül, a későbbi években, nagy mértékben simábbá, szelidebbé változott, és sokkal természetesebbé idomult. Megtartotta kedélyét, folyékony, mindig a szeg fejét találó, s bámulatosan vonzó humorát, hanem sokkal több figyelmet tanusított vitázó ellenfelei érzelmei iránt, s szive természetes jóságának nagyobb befolyást engedett beszéd-módjára. Hozzá szoktatta magát, hogy nagyobbra tartsa barátját, vagy még tiszteletre méltó ellenfelét is, a maga élczénél. Azok, a kik Lord Palmerstonra csakis képviselőházi későbbi éveiből emlékeznek, s nem hallottak tőle mást, mint azt a ragyogó, sziporkázó humort, a mely soha sem sértett, talán el sem tudják képzelni, hogyan szerezhetett ő magának annyi ellenséget a korábbi időkben, modora kiméletlensége és sértegető volta által. Pedig, sok komoly államférfiú gondolta egykor, hogy a kiméletlenség és sértegetés sokkal kevesbbé veszélyes, még, ha a képviselőházi ellenfelek fölboszantására szolgál is, mint, ha idegen államok megbizottjait, vagy kormányokat és uralkodójokat akarják ily módon gyötreni. Lord Palmerston soha ki nem fogyott leczkéztetéseiből az idegen államokkal szemben. Folyton arra intette őket, hogy egy percznyi veszteni való idejök sincs, hanem azonnal fogadják el a kormányzásnak azt az elvét, a mely Angliában érvényben van. Az sem volt szo-

katlan nála, hogy intelmeit olyan hangon adta elő, a mely, mintha azt fejezte volna ki, hogy: »Ha tanácsomat el nem fogadod, tönkre fogsz menni, s tönkremeneteled majd igazolni fogja, hogy milyen bolond voltál.« Mig, tehát, az otthoni politikában conservativ volt, és soha a legcsekélyebb személyes érdeklődéssel sem viseltetett bármely politikai reform iránt is Angliában, az egész continensen azt a hirt szerezte meg magának, hogy támogatója, elősegítője és pártfogója minden fajta forradalmi mozgalomnak, és az alattvalók s uralkodóik közötti viszonyok felforgatója.

Hanem azért Lord Palmerston nem volt következetlen, a midőn, ekképen, conservativ volt otthon, és ilyen forradalmi forma külföldön. Angliában egészen meg volt elégedve a dolgok állásával. Meg volt győződve, hogy, ha valamely nemzet helyesen megszabott választási jogot, és nyilt szavazat útján választott tekintélyes képviselőházat, Lordak házát és alkotmányos uralkodót nyert, ezzel megnyerte mindazt, a mit ember, politikai értelemben, csak várhat. Nem volt valami nagyon messze látó ember, a ki sok gondot okozott volna magának az afféle dolgokkal, a miket az irók és gondolkodók bizonyos osztálya »az élet problemái« névvel szeret nevezni. Nem jutott eszébe meggondolni, hogy a változhatatlan szükség hozza magával, hogy mindazok a reformok, a melyek fölött ma ujjongunk, csakis arra valók, hogy fölkeltsék bennünk a vágyat, hogy további reformok után esengjünk, s az idő változataiban megvalósításuk alkalmát is lássuk. De azt tisztán látta, hogy a continens legtöbb államának olyan rendszerű kormányzata van, a mely nem csak leélte magát, s szétomlóban van, hanem a mely a lakókra nézve gyakorlati és egyéni nagy nyomorúságoknak is a forrása. Minden állam számára, tehát, oly

politikai rendszert óhajtott, a milyen a Nagy-Britanniáé, és sem Nagy-Britannia, sem valamely más ország számára ennél semmivel sem óhajtott többet. Ezért, hát, a szárazföldi miniszterek úgy tekintették, mint a forradalom pártolóját, és az angol radicalisok, mint makacs ellenségét a politikai reformnak. Mindeniknek igaza volt a maga saját szempontjából. A continens conservativjeinek közkeletű nézete amaz ismeretes német sorokban nyert kifejezést, a melyek azt mondják, hogy »Ha van az ördögnek fia, bizonyára Palmerstonnek kell lennie.« Túlfelől, az angol radicalis párt is úgy tekintette őt, mint legrettenetesebb ellenségét. Mr. Cobden teljes meggyőződéssel mondotta róla, hogy ő a legrosszabb miniszter, a ki valaha Angliát kormányozta. Egy későbbi időszakban, midőn Lord Palmerston fölszólította Cobdent, hogy vállaljon tisztséget kormányában, Cobden hivatkozott arra, a mit Palmerstonról mondott vala, s ezzel igazolta annak lehetetlenségét, hogy ilyen elnök alatt szolgálhasson. A kedélyes államférfiú csak mosolygott, s megjegyezte, hogy egy másik nyilvánosan szereplő férfiú, ki épen akkor lépett kormányába, korábban sokszor ép olyan kemény dolgokat mondott felőle. »Igaz«, felelé Cobden nyugodtan, »de én úgy is gondolkoztam, a mint beszéltem.«

Palmerstonnek, ezért, sok ellensége volt az európai államférfiak között. Ma már tudjuk bizonyosan, hogy a királynő gyakran toporzékolt azok miatt a kicsinyítő kifejezések miatt »a melyeket, mint Angliát, s hite szerint őt magát is érdeklőket, besugtak neki, abban a meggyőződésben levén, hogy Palmerston megfontolatlan és sértő eljárásai gyüjtötték fejére. A Fejedelmi Férj, kinek szavára a királynő, nagyon természetesen, hajtott, rendkivül nyugodt,

és komoly természetü ember vala. Szerette véleményeit megfontolva és jól meghányva-vetve alkotni meg, s addig soha semmi nézetet nem szokott nyilvánítani, mig a kérdéssel egészen tisztában nem volt. Lord Palmerston, pedig, külügyi államtitkár korában, rendesen az első pillanat ösztöne szerint, és a nélkül szokta diplomatiai leveleit megirni vagy megválaszolni, hogy akár a királynővel, akár hivataltársaival előbb megbeszélte volna a dolgot. Panaszkodott is Lord Palmerston a hosszas késedelmezés miatt, mely különböző alkalmakkal a miatt fordult elő, hogy sürgős jelentőségü ügyekben is még várakoznia kelle az iratok elküldésével, mig a királynő elébe nem terjesztette. Igy, meg volt győződve, hogy a spanyol házasságok ügyében folyt emlékezetes viszály idején egy izben a koczkázat veszélyében forogtak Anglia érdekei, az igy reá erőszakolt késedelem nyomán. Azt is vitatta, hogy mikor az állam általános politikai iránya határozottan ki van jelölve, s ösmeretes is, haszontalan volna ahhoz ragaszkodni, hogy az a külügyi államtitkár, a ki tiszte kötelességeinek betöltésére alkalmas, kénytelen legyen uralkodója és hivataltársai felülvizsgálata s helybenhagyása alá terjeszteni minden kis teleirt papirszeletkét, mielőtt Anglia határain túlküldené. Ha az ilyen elővigyázat szükséges, folytatá Lord Palmerston okoskodását, ez csak azért történhetik, mivel a külügyi államtitkári tisztet betöltő egyén állására alkalmatlan; el kell hát bocsátani, s valamely alkalmasabb embert kell helyébe állítani. Csakugyan van valami nyilvánvaló igaz a dolog e fölfogásában. Talán észszerütlen is lett volna azt várni, hogy olyan időben, a midőn a külügyi hivatal ügyköre hirtelenében addig példátlan terjedelemre növekedett, ugyanazokat a szabályokat és formaságokat lehessen föntartani,

a melyek kielégítők valának a csöndesebb, és kevesebb dolgot adó napokban. De a mi fölött a királynő panaszkodott, nem az volt, hogy Palmerston miért nem kéri elhatározását minden kis részletre nézve, s miért nem terjeszt a külügyi hivatal szervezetére vonatkozó minden sorocskát helybehagyása alá, mielőtt elküldené. A kifogás világos, és ugyancsak komoly megfontolást érdemlő természetü vala. A királynő azt hibáztatta, hogy Palmerston az állami politika intézését illető ügyeket a maga független itélete és elhatározása szerint szokta végezni, hogy, ehhez képest, nem is csak egyszer vagy kétszer, olyan politikai iránynak találta magát lekötve, a melynek előleges megfontolására nem vala alkalma, s a melyet nem fogott volna helybenhagyni, ha ilyen alkalma lett volna; és, hogy, talán, soha egyetlen kérdés sem került, itélete alá terjesztése alkalmával, teljesen érintetlen és semmi irányban is le nem kötött állapotban eléje. E kifogás igen sok esetben igazolt volt. Lord Palmerston gyakran olyan modorban járt el, hogy majdnem úgy tünt föl a dolog, mintha szándékosan semmibe sem akarta volna venni az uralkodó fönhatóságát. Ezt, részint, az a természetes türelmetlenség okozta, a mely egy olyan hirtelenkedő emberben rejlett, a ki teljesen bizott a maga tudományában valamely kérdésre nézve, s a ki alatt égett a föld minden olyan késedelem miatt, a melyet ő feleslegesnek, s pusztán formáskodásnak tartott. De nem könnyü elhárítanunk azt a gyanút sem, hogy Lord Palmerston rohamos ügyintézésének néha más magyarázata is volt. Úgy látszik, hogy két nézet vert mély gyökeret a külügyi államtitkár lelkében. Aligha meg nem volt győződve, hogy — darabosan fejezve ki magunkat — az angol nemzet rokonszenve, a szárazföldi mozgalmak ügyében, az ural-

kodók ellen, — és, hogy az angol udvar rokonszenve az uralkodók mellett, és a népies mozgalmak ellen szólott. E hiedelem első ágára nézve kétségen kivül igaza volt. A második ágra nézve valószinűen igaza volt. Nem igen hihető, hogy egy olyan sajátos gondolkodású ember, mint Albert herczeg, valami nagyon rokonszenvezhetett volna a forradalommal bármely fajta törvényesen megállapított felsőbbség ellenében. Még szabadelvüsége is — mely kétségen kivül mély és igaz meggyőződésen alapult — még az sem hajtotta őt arra, hogy valamely zavargó mozgalom iránt nagyon engedékeny lehessen. Az ő szabályszerüen járó esze — majdnem minden tüz vagy szenvedély nélkül — megszokta, hogy mindent a szerint itéljen meg, és mérlegeljen, a mint a logikai érvek bizonyságot tettek felőle. Sokkal jobban meg tudta érteni az érvelést valamely rossz rendszer ellen, mint a mennyire meg tudta érteni azt a koczkázatot, a mely a rendszernek való ellenszegülés által még roszszabbá teszi a dolgokat. Albert herczeg egyik-másik közzétett emlékirata, vagy más dolgozata tele van igen érdekes nyomokkal, a melyekből lehet látni, hogy egy ily nyugodt, értelmes és komoly férfiú mikép tudta a nap egyik-másik égető kérdését abban a nyilvánvaló hitben tárgyalni, hogy a rendszerek, és a szemben álló nemzeti erők nagy ellentétét érvekkel mérsékletre lehetne hajtani, s rá lehetne beszélni, hogy kölcsönös engedékenységgel egyességre lépjenek egymással. Albert herczegben két irányzat küzdött egymás ellenében. Természeti hajlamai szembetünően a trónok fönhatósága felé vonzották. Nevelkedése arra oktatta, hogy a trónok csak is azon az alapon állhatnak fön, ha birtokosaik belátják azt a tényt, hogy nem a saját fönhatóságuk tartja fen őket, és ha gondjok van reá, hogy az idők-

höz alkalmatlanokká ne váljanak. Az Albert herczeg befolyásának, tehát, valami egészen másnak kelle lennie, mint a minők a Lord Palmerston ösztönei és vágyai valának. Alig lehet kétség az iránt, hogy Palmerston is néha ily meggyőződés szerint járt el. Azt tartotta, hogy jobban érti ő másoknál, nem csak, hogy a külügyi politika eseményei merre hajlanak, hanem azt is, hogy az angol közvélemény azokra nézve merre hajlik. Tudta jól, hogy valameddig a közvélemény mellette van, nincs az a befolyás, a mely ellenében hosszabb időre megállhasson. Az angol közvéleményt, pedig, azt lehet mondani, mintegy ösztön szerint ösmerte. E közvéleményben mindig lehet bizni. Igaz, nem valami nagyon állandó. Lord Palmerston soha sem bizhatott abban, hogy egyetlen öltő, vagy bár nehány év lehető változásaira nézve is milyen lesz a fölfogás. De majdnem csalatkozhatatlan módon meg tudta jelölni, hogy valószinüen mit fog az angol nemzet többsége mondani, ha valamely vitás ügy külön alkalmával kérdést intéznek hozzá. Palmerston valójában soha sem vezette, hanem mindig csak követte az angol közönséget, még külügyi kérdésekben is. Talán majdnem fölösleges is mondanunk, hogy hasonlíthatatlanúl jobb birája volt annak, hogy az angol érzület valószinüen milyen irányt fog venni, mint a legélesebb látásu idegentől is várni lehetett volna, a ki abba a helyzetbe jut vala, a melyet Albert herczeg elfoglalt. Föl lehet, hát, tenni, hogy Lord Palmerstonnek legalább némely eljárását az a meggyőződés sugalta, hogy ez érzület hatalmas ereje rendelkezésére áll, és föntartja őt, mihelyt az az eset adja elő magát, hogy számításba kell venni a külügyi hivatal tisztének általa gyakorolt intézési módját.

Eljött az ideje, a mikor számításba kellett venni. A

királynő és a herczeg sokáig boszankodtak a Lord Palmerston ügyvitelének tulkapásokra hajló módja fölött. Ő Felsége már 1849-ben kényszerítve érezte magát a külügyi államtitkár figyelmét fölhivni arra a tényre, hogy állása, az alkotmány értelmében, a miniszterelnök ellenőrzése alá van rendelve, és hogy, e szerint, a királynő helybenhagyása alá terjesztendő diplomatiai iratoknak a Lord Russell János kezein kell átmenniök. Lord Russel János magáévá tette ez intézkedést, csak épen annyit téve hozzá — s ez a hozzáadás némileg fontos, tekintve azt a védekezést, melyet, eljárása mellett, utóbb Lord Palmerston felhozott — hogy az ügyek elintézése telhetőleg könnyüvé fog tétetni az által, hogy a királynő a lehető leggyorsabban el fogja látni, mindjárt beérkezésök után, a hivatalos iratok fogalmazványait. A királynő szokott engedékenységével elfogadta ezt a hozzáadást, csakis azt jegyezve meg, hogy, ha »nem kényszerítik valamely válasznak pár percz alatti kiszolgáltatására, mint most néha megtörténik.« Az ember eléggé kiveheti ezekből a könnyed czélzásokból is, hogy milyen fajta nehézségek valának ezek. Lord Palmerston nagy hirtelenséggel szokta itéleteit megalkotni, épen, mint elhatározásait is foganatosítani, és, ha egyszer valamiben megállapodott, türelmetlen volt minden, előtte fölöslegesnek tetsző, halogatás miatt. Albert herczeg meg lassu, megfontoló, töprengő és módszeres vala. Lord Palmerston mindig meg volt győződve a felől, hogy minden megalkotott itéletében igaza van, ha mindjárt egyetlen pillanat sugallatára alkotta is meg; Albert herczeg, pedig, szerette ismét és ismét meghányni-vetni a dolgot, kész volt elfogadni az újan fölhozott érveket, és a később fölmerült nézeteket is. A nehézség, azonban, 1849-ben elenyészett. Lord Palmerston meghaj-

lott minden figyelmeztetés előtt, s egyelőre úgy látszott, hogy minden simán fog menni. De csak egyelőre. A királynő hamar rá tért arra a véleményre, hogy oka van nehéztelni, hogy az új eljárás-mód nincs keresztül víve. Úgy vette észre, hogy a dolgok mind csak a régi mód szerint haladnak. Lord Palmerston tovább is csak a szerint intézte az idegen udvarokkal a dolgokat, a mint épen pillanatilag legjobbnak tartotta; és uralkodója, s tiszttársai gyakran csak akkor értesültek valamely fontos jegyzékről, vagy útasításról, a mikor a dolog már el vala intézve, s jó módjával, vagy illendően meg nem történtté immár nem lehetett tenni. A herczeg, ő Felsége kivánatára, irt Lord Russell Jánosnak, keményen kifakadva Lord Palmerston eljárása fölött. A levél kijelentette, hogy Lord Palmerston megszegte a királynő iránti kötelességét, »és pedig nem tévedésből, vagy hanyagságból, hanem elvből és meglepő makacssággal, a királynő minden igyekezete ellenére is. A mellett pedig, Lord Palmerston még attól sem riad vissza, hogy úgy tüntesse föl a közönség előtt a dolgot, mintha az uralkodónak az eléje terjesztett iratok ellátása körül tanusított hanyagsága okozna késedelmet és kárt.« Úgy látszik, hogy épen e levél előtt fogalmazott a királynő egy emlékeztetőt, tiszta és határozott modorban kifejtendő azokat a szigoru szabályokat, a melyekkel kötelezni kell a külügyi államtitkárt a vele szemben való eljárásaira nézve. Az emlékeztető akkor nem került használatba, mert azt hitték, hogy a Felség és a miniszterelnök előterjesztéseinek lehetetlen, hogy hatásuk ne legyen a külügyi államtitkárra. Most, azonban, úgy látszik, hogy a királynő is érezte, hogy nem tartóztathatja magát tovább, s ehhez képest intézte ő Felsége a következő nevezetes emlékeztetőt a miniszterelnökhöz. Valóban méltó,

hogy egész terjedelmében idézzük, egyrészt azért, mivel utóbb igen érdekes, és sok vitát okozó irattá vált, és másrészt azért a különösen szigoru hangért, a mely, igazán, kivételessé vált egy uralkodótól egy miniszterhez a mi korunkban, a melyre határozmányai átszármaztak.

Osborne, 1850. augusztus 12.

»Hivatkozva a Lord Palmerston felőli be-
»szélgetésre, a melyet a királynő az előző na-
»pon Lord Russell Jánossal folytatott, és a
»Lord Palmerston tagadására, hogy valaha is
»szándéka lett volna tiszteletlenséget tanusítani
»irányában ama különböző mulasztások által,
»melyek fölött annyiszor, és oly soká kelle ne-
»heztelnie: a királynő jónak látja, minden jövő-
»beli félreértés kikerülése kedveért, kijelenteni,
»hogy mi az, a mit a külügyi államtitkártól
»megvár.

»A királynő kivánja:

»Először. Hogy határozottan előadja, a
»mit az egyes esetekben a követendő eljárásra
»nézve javasol, hogy a királynő egész tisztán
»tudhassa, mi az, a mihez királyi helybenha-
»gyását megadta.

»Másodszor. Hogy, ha egyszer valamely
»intézkedéshez megadta helybenhagyását, a mi-
»niszter önkényüleg még ne másítsa; az ily
»eljárást a korona iránti őszinte becsület meg-
»szegésének kell tekintenie, melynek méltó vi-
»szonzása az, hogy gyakorolja alkotmányos jo-

»gát, és elbocsátja e minisztert. A királynő »elvárja, hogy értesíttessék a külügyi államtit- »kár és az idegen államok képviselői között »történtekről, mielőtt ez érintkezésre alapított »fontos határozatok megállapíttatnának; hogy »megkapja idején a külföldi diplomatiai irato- »kat, és hogy a fogalmazványok oly időben ter- »jesztessenek az ő helybenhagyása alá, hogy »megösmerkedhessék tartalmukkal, mielőtt még »el kellene küldetniök. A királynő leghelye- »sebbnek találja, ha Lord Russell János meg- »mutatja e levelet Lord Palmerstonnek.«

E memorandum hangja szigoru volt, de határozmányaiban nem foglaltatott semmi észszerütlen. Sőt ellenkezőleg, épen csak azt adta elő, a miről akárki is azt tartotta volna, hogy ezek azok a legelemibb föltételek, a melyeknek alapján a fejedelem, és a külügyek minisztere egyedül tölthetik be, megfelelően, kötelességeiket. A szokás és a dolog nyilvánvaló természete egykép ilyes föltételeket követeltek. Wellington herczeg kijelentette, hogy a mikor ő volt miniszterelnök, egyetlen diplomatiai irat sem került ki a külügyminisztériumból, a melyet ő ne látott volna. Mindenki azt gondolná, hogy nincs az az uralkodó, a ki a törvények iránti felelősséget elvállalhatná más föltételek alatt. Mi talán már hozzá szoktunk ahhoz a gondolathoz, vagy legalább kifejezéshez, hogy alkotmányos állam uralkodója csak is miniszterei útján uralkodik. De nagy tévedés volna azt gondolni, hogy az uralkodónak épen ne volnának a mi kormányzati rendszerünk által kiszabott alkotmányos kötelességei, és hogy a monarcha egyedüli kötelessége, hogy bizo-

nyos állami látványosságoknál szerepet játszszék. Mondották néha, hogy az Angliaszerü államokban az uralkodó csakis a nemzet pecsétnyomó-gyűrűje. Ha ez igaz, ellenállhatatlan erővel azt kell kérdenünk, hogy hát miért nem felel meg valamennyi czélnak egy igazi pecsétnyomó-gyűrű, a mely csak nehány fontba kerülne, a melyet soha nem kellene megújítani, s a mely igy egy csomó kiadástól megkiméln bennünket. Csak, hogy az uralkodó állásának megvan a maga értelme, s meg cselekvési köre. Az uralkodónak nagyon is határozott, és gyakorlati tisztet kell az alkotmányos államban betöltenie. Anglia fejedelme legfőbb hatósága az államnak, különösen fölébe helyezve a pártoknak és szenvedélyeknek és változásnak, épen arra a czélra, hogy tisztább szemmel tudja nézni, és látni mindazokat, a mik a nemzet érdekeit érintik. A mi alkotmányos rendszerünk növekedik és fejlődik évről-évre, a szerint, a mint szükségeink és körülményeink változnak, és az uralkodó helyzete, mint minden egyéb is, szintén sok változáson ment már keresztül. Ma már minden kérdésen felül áll, hogy az uralkodónak nem kell a minisztereket, vagy valamelyik minisztert, egyszerüen személyi hajlamból, vagy belátás szerint elbocsátania, a mint csak a legutóbbi időben is az angol monarchák joga és szokása vala. Az uralkodó ma, a majdnem alkotmányos törvény erejével biró szokás alapján, megtartja azokat a minisztereket, a kiket a képviselőház támogat. De azért mindig megvan a koronának az a joga, hogy a legvégső szükség esetében, akármelyik minisztert elbocsássa, a ki valósággal nem tesz eleget kötelességének. Az uralkodóról mindig az a föltevés, hogy ért az állam ügyeihez, hogy meghányja-veti érdekeit, hogy véleményt mond, s érvekkel támogatja, minden kérdésre nézve, a melyet a

miniszterek elébe terjesztenek. Ha a miniszterek látják, hogy itéletöket nem alkalmazhatják az uralkodó itéletéhez, akkor, bizony, vagy az uralkodó enged, vagy a miniszterek lemondanak. A közönséges természetü ügyekben mindig az uralkodó enged. De az angol alkotmány czélzata soha sem volt az, hogy a miniszterek és az ország meg legyenek fosztva egy oly főhatóság tanácsának és itéletének jótéteményétől, a ki épen szándékosan helyeztetett a pártok minden izgalma és kisértései, diadalai és hullámzásai fölé, s a kiről, ehhez képest, az a föltevés, hogy tanács-adásában semmi egyéb nem vezérli, mint az állam java. Az az uralkodó a legdurvább sértést követné el kötelességén, s valóban kijátszaná a nemzetnek iránta táplált bizalmát, a ki egyszerüen bábjául adná oda magát a miniszternek, s gépszerüen, és vaktában irna alá minden okmányt, a melyet elébe tenne az asztalra.

A királynőnek, tehát, teljesen igaza volt azokra az elvekre nézve, a melyeket papirra tett. Hanem azért az emlékeztető mégis csak kemény és bántó rendreutasítás vala a külügyi államtitkárra nézve. Elképzelhetjük, milyen fölindulással fogadhatta Lord Palmerston. Palmerston elbizakodott, büszke ember volt; s az irat épen legnagyobb diadala alkalmával került elébe. Sem az előtt, sem azóta Lord Palmerston oly jelentős és oly fényes győzelmet nem aratott, mint a milyet tisztán ékesenszólása és szellemi fölénye meztelen fegyverével csikart ki a makranczoskodó képviselőháztól, a Don Pacifico-féle vitában. S talán egész parliamenti történetünk folyamában nem fordult elő eset, hogy egy oly magaskoru férfiú az ékesenszólás, a bizonyítás és rábeszélés olyan hőstettét hajtotta volna végre, mint akkor ő. Abban a szinben állott az egész világ előtt, hogy

ő a kor legelső angol államférfia. Könnyen elképzelhetjük, tehát, mily mélyen kelle ama rendreútasitást éreznie, melyet a királynő emlékeztetője foglalt magában. Saját magának utóbb tett nyilatkozatából tudjuk tényképen, mily keservesen érezte. Hanem leküzdötte érzelmeit. Akár igaza volt, akár hibás vala a vitás kérdésben, annyi bizonyos, hogy bámulatra méltó önuralmat és józan belátást tanusított abban, hogy a rendreútasitást mikép fogadta. Barátságos és egészen jó hangulatú levelet irt Lord Russell Jánosnak, mondván: »Vettem a királynő e memorandumának másolatát, s rajtam nem fog múlni, hogy a benne foglalt útasitást kövessem.« A levél, aztán, pár sorban magyarázatát adá annak, hogy mikép támadtak késedelmek a hivatalos iratoknak a királynő elé terjesztéséből, de igérte, hogy a régi gyakorlathoz visszatérnek, kifejezve azt a reményt, hogy, ha e visszatérés egy vagy két segéd-munkás fölvételét tenné szükségessé, a kincstár elég bőkezű lesz, és megadja e segélyt. Semmi sem lehetett ennél könnyebb és tetszőbb. Akkor aztán ki fogott tünni, hogy az egész baj pusztán csak figyelmetlenségből származott. Csakhogy a dolognak épen nem itt volt a nyitja. Lord Palmerston egészen megfontolva és czélzatosan tette, a mit tett. Később meg is magyarázta, hogy miért nem felelt a rendreútasitásra, lemondása benyujtásával. »Azt az okmányt«, mondá, »nem csak az uralkodó, hanem a nő is irta fölhevültében, s a nő és a férfi közti különbséget nem lehet elfeledni még akkor sem, ha amaz a trónon ül.« Neki »nincs oka föltenni, hogy ezt az emlékeztetőt valaha lássa vagy tudjon is felőle, valaki a királynőn, Russell Jánoson, és magamon kivül.« Továbbá »csak nem rég szenvedélyes politikai ostromot kelle szenvednem, s a képviselőházban és a közvélemény előtt nagy

és jelentős diadalt arattam; ha akkor lemondtam volna, az lett volna a dologból, hogy diadalom gyümölcseit olyan ellenfeleknek szolgáltattam volna ki, a kiket legyőztem, és hogy politikai támogatóimat épen akkor hagytam volna cserben, a mikor az ő segítségökkel diadalmaskodtam. De mindezek fölött, mondá Lord Palmerston, a rögtönös lemondás által »a közvélemény itélőszéke elé terjesztettem volna, döntés végett, a köztem és uralkodóm között fennforgó személyes kérdést — a mely lépést, pedig, egyetlen alattvalónak sem szabad megtennie, ha csak valahogy kikerülheti; mert az ily eljárásnak vagy reá végzetesnek, vagy az országra nézve igaztalannak kell lennie. Ha ki fogna tünni, hogy az alattvalónak nincs igaza, kimélet nélkül el kellene itéltetnie; ha az uralkodóról fogna kitünni, hogy nincsen igaza: a monarchiának kellene szenvednie.«

Lehetetlen mély elösmeréssel nem viseltetnünk ama modor iránt, a melylyel — ha egyszer idáig jutott a dolog — Lord Palmerston magát azonnal viselte. Ha egyszer arra határozta magát, hogy a rendreútasitást sértésnek nem veszi, meg nem engedte, hogy levelébe csak árnya is csuszszék valami olyan érzelemnek, a melyből az tünt volna ki, hogy sértve érzi magát. Csak kevés ember tudott volna ellenállni a kisértésnek, hogy az ilyen alkalommal irt válaszba bele ne szőjön valamit a méltatlanul szenvedő, a kellőleg meg nem becsült, a vértanú hangjából, a ki igaztalanúl sokat szenved, de még sem panaszkodik. Lord Palmerston ösztönszerűen érezte, mily rossz izlésre valló, és eszélytelen lett volna ily hángon tartania válaszát. Leczkéjét a lehető legjobb modorral fogadta. Levele lehetetlen, hogy meg ne lepte légyen Lord Russell Jánost. Macaulay megjegyzi, hogy Hastings Warren, bizva, hogy ő ismeri leg-

jobban a dolgot, és hogy helyesen cselekedett, oly léleknyugalommal türte a Keletindiai Társaság hibáztatásait, hogy néha oda magyarázták a dolgot, mintha a butaság türelmességéről volna nála szó. Nem lehetetlen, hogy midőn a miniszterelnök megkapta Lord Palmerston válaszát, türelmét ő is a legteljesebb könnyelmüségre és közönyösségre magyarázta.

Lord Palmerston egy lépéssel tovább is ment a kiegyenlítés útján. Találkozást kért Albert herczegtől, s a legérzelmesebb és méltatlankodóbb kifejezésekkel adta elő a herczegnek, hogy az a vád, mintha ő czélzatosan tiszteletlenül viselte volna magát az uralkodó irányában, teljestökéletesen alaptalan. »Ha ezt a vádat megérdemelte volna, nem lenne méltó rá, hogy továbbra is eltürjék a társaságban.« Mindazáltal, úgy látszik, hogy a találkozás folyamán nem igen terjeszkedett ki egyébre, mint, hogy helyes és nagyon alkalmas voltát bizonyítgassa annak a módnak, a melyet az utóbbi időkben a külügyi hivatal ügyvezetésében meghonosított.

Azidő szerint igy ejtetett el az ügy. Más események jöttek közbe; sok fontos belpolitikai ügyet is kelle elintézni; s Lord Palmerston politikája, s az a kérdés, hogy mikép vezeti a külügyi hivatal teendőit, nagyobb figyelmet nem vőn igénybe. De azért el vala végezve, hogy a régi kérdés az előbbinél is komolyabb formában kerüljön napirendre.

A magyar forradalomnak, Oroszország közbelépte által előidézett, meghiusulta mély szánalmat és méltatlankodást keltett hazánk széles köreiben. Az angol nemzet igaz, általános rokonszenvvel viseltetett a magyarok ügye iránt, s ujjongással fogadta ama győzelmek hirét, melyeket a felkelők seregei, egy bizonyos perczig, nyertek. Mikor a

végén a magyarok leverettek, nem Ausztria ereje, hanem Oroszország közbelépte által, az angol közönség dühe fennhangú nyilatkozatokban nyert kifejezést. Kossuth Lajos, ki a forradalom nagyobb része alatt Magyarország kormányzója (Dictator) volt, s a ki — legalább az angol felfogás szerint — Magyarország ügyének és nemzeti függetlenségének képviselője vala, Angliába jött. Akkori szándéka szerint az Egyesült-Államokban akart állandóan letelepedni, s odaútaztában látogatta meg Angliát. Kérelmezte, hogy a franczia területen átútazhasson, de az engedélyt megtagadták tőle. E tagadó válasz csak még újabb ok volt arra, hogy az angol nép kiváló szivélyességgel üdvözölje őt. Ehhez képest, aztán, Southamptonben, Birminghamben, Londonban oly lelkesedéssel fogadták, a mint, az egy Garibaldi kivételével, korunkban soha külföldit az angol nemzet nem fogadott. Mind magában Kossuthban, mind ügyében sok rejlett, a mi a népies gyülekezeteket lelkesedésre gyújtotta. Meglepően szép arcza és méltóságos megjelenése vala. Ruházatja és magaviselete regényes, s talán még szinészies is volt. Olyan volt, mint egy festmény; minden mozdulata és taghordozása, mintha arra lett volna számítva, hogy a festő megörökítse. Minden kétségen felül egyik legékesebben szóló férfiú vala, a ki valaha angol népgyülekezethez szólott. Kossuth egyik fogsága alatt legfőkép Shakespeare műveiből tanulta az angol nyelvet. Annyira urává tudott az angol nyelvnek lenni, mint kevés idegen valaha; de a minek urává lőn, nem az utczák és elfogadó szobák közönséges társalgó angol nyelve volt. A hogy ő angolúl beszélt, a lehető legfinomabb vala, a melyből a tanuló is megtanulhatott volna ékesen beszélni — Kossuth a Shakespeare angol nyelvét beszélte. Egy óra hosszan, vagy még

tovább is oly folyékonysággal tudott a népgyüléshez beszélni, a mely, nyilván, mérkőzhetett a Gladstone beszédével, s oly kimért méltósággal, és jól kiszámitott erélylyel, a mely Brightnál is számot tett volna; és oly csodálatosan jellemzetes, ünnepélyes, hatalmas és lendületes angol vala az az övé, a mely úgy hangzott, mintha a mienknél fensőbb korba, és emelkedettebb érdekek körébe tartozott volna. A mit Kossuth, csak magát az előadást nézve, kivitt, páratlan. Könnyen el lehet, aztán, képzelni, hogy a népies hallgatóságra milyen hatással kelle lennie, mikor ilyen ékesenszólás áradozott egy oly ügy lángoló dicsőitésében, a melylyel a hallgatók rokonszenveztek, s az oly ellenségek és elvek kárhoztatásában, a kiket, és a melyeket gyülöltek. Lehetetlen volt meghatottság nélkül hallgatni Kossuth izzó, félig keleties szónoklatainak egyik-másik megragadó, drámai erejü részletét. Kinyujtotta jobb kezét, s igy szólt: »volt idő, a midőn a Habsburg-ház sorsát e kéz tenyerében tartottam!« Azokat, kik Magyarország harczosainak soraiban küzdöttek, és estek el, elnevezte »névtelen félisteneknek.« A pápa politikájának kárhoztatását szenvedélyes fölsóhajtással vezette be ama rövid éltü reménykedés fölött, mely azt hitte, hogy az olaszországi szabadelvü mozgalom élére a pápa fog állani, s arra emlékeztette hallgatóit, hogy »volt idő, midőn a IX. Pius nevét a Kossuth Lajos nevével kapcsolatban dörgő éljenek hangoztaták az Adria napsütött partjain.« Minden hivatkozása eleven, drámai, minden czélzása sokat mondó vala. Minden szaván, beszédén a nemzetközi politika elvének határozottan kivehető fonalszála vonult végig, s Kossuth minden törekvése arra czélzott, hogy az angol nemzet pártolását ennek számára nyerje ki. A nemzetközi politika ez elve azt foglalta magában, hogy, ha valamely

állam egy másik belügyeibe beleavatkozik a forradalom leverése kedveért, akkor bármely harmadik államnak jogává, sőt kötelességévé válik, hogy az igazolhatatlan beavatkozás ellenében kardját vesse a mérlegbe. Maga ez elv, mint elv, semmivel sem több, mint a mennyit egy némely legkitünőbb és legmélyebben gondolkodó angol is vitatott már az előtt, és vitatott az óta is. De a Kossuth szellemében, s azoknak fölfogása szerint is, a kik hallgatói valának, azt tette ez, hogy Angliának háborút kell izennie Oroszország, vagy Ausztria, vagy mindkettő ellen — az előbbi ellen, mivel beleavatkozott Ausztria császára, és a magyarok ügyébe; az utóbbi ellen, mivel kérte, és előnyére fölhasználta a beavatkozást.

Kossuth nálunk mulatása, s a fogadás, a melyben részesült, nagy boszuságot és háborgást támasztott az osztrák államférfiak között. Az udvarunknál levő osztrák képviselő nem győzött eleget érzékenykedni és tiltakozni. A viszony hazánk és Ausztria közt, mint látszott, napról-napra mind feszültebbé vált. Lord Palmerston Ausztria dühét és félelmeskedését olyan megvetéssel nézte, a melyet egy csöppet sem igyekezett takargatni. Mielőtt a magyar számüzött hazánkba érkezett volna, s mikor még mindig Törökország szultánjának védelme alatt állt, és Ausztria erősen tiltakozott, nehogy szabadon bocsáttassék, s nehogy Angliába jőjön: Lord Palmerston azt irta egy brit diplomatának: »Milyen gyerekes és badar ez a Kossuthtól való félelem! Ugyan micsoda nagy kárt okozhat ő Ausztriának, ha Franciaországban avagy Angliában van? Hőse lesz vagy öt-hat lakomának Angliában, a melyeken beszédeket fognak tartani, de a melyek semmivel sem lesznek veszedelmesebbek, mint azok, a melyeket az utóbbi négy hónap

alatt nálunk nyilvános helyeken tartottak, s csakhamar aztán meglehetősen el fogják feledni; mig, viszont, valamig Törökországban állami *détenu* marad, martyr lesz, és az érdeklődés soha sem szünik meg iránta.« Lord Palmerston teljes tökéletesen ösmerte honfitársai nagy többségének természetét. Az angol közvélemény soha egy pillanatig sem gondolt komolyan arra, hogy a Kossuth szavának engedve háborút kezdjen Ausztriával. Általán véve rokonszenveztek Kossuth ügyével, vagy azzal az ügygyel, a melyről azt tartották, hogy ő a képviselője; regényes megjelenése, és valóban csodálatraméltó ékesenszólása elragadta őket; szerették volna, ha valami új hősre tehetnének szert, s Kossuth csakugyan úgy tünt föl előttök, mint a ki arra volt formálva, hogy e vágyuknak eleget tehessen. De a lelkesedés egy darab idő multán lehülepedett, a mint, bizony, nem is történhetett máskép. Nem sok idő telt bele, és Kossuthnak majdnem üres termekben sikertelen fölhivásokat kelle tennie, és ékesenszólásának, mely egykor a legtágasabb helyiségeket lelkesült bámulókkal tudta teletölteni, pusztában kiáltó szóvá kelle válnia. Eljött annak is az ideje, a midőn Kossuth elfeledve, s észre sem véve élt Angliában; a midőn Angliából való elutazásáról ép oly kevéssé vettek tudomást, mint már jó darab ideje ottlétéről. Bizony, az ember alig tagadhatja, mintha valami olyan kegyetlenség forma rejlenék valamely idegen ügy képviselőjének, egy »missio« szószólójának gyors fölkarolásában, és aztán, midőn hiú reményekre bátoríttatott, ismét elejtésében, elfeledve, elhanyagolva. Talán nem egészen az angol nemzet hibája volt, ha Kossuth, mint hasonló körülmények közt mások is sokan tették, félremagyarázta az angol közönség rokonszenvének értelmét. Az angol tömegek, elején

megtapsolva Kossuthot, ez alatt nem értettek semmivel többet, mint az általános rokonszenvet a szárazföldi forradalom valamely hőse, s személyes bámulatot ama férfiú ékesenszólása iránt, a ki szónokolt nekik. De Kossuth nem igy fogadta az iránta tanusított hódolatot. Nincs idegen, a ki az ő helyében máskép fogta volna föl a dolgot. De Lord Palmerston egészen jól tudta, hogy miben áll a dolog, ismerte jelentőségét, s azt is tudta, hogy meddig fog tartani.

Mindazáltal, még nem jött vala el annak ideje, midőn Lord Palmerston fölfogása igaznak bizonyulhatott. Kossuth volt a nap hőse, az időszak üstököse. Az osztrák államférfiak úgy viselték magokat, mintha a Kossuth-gyülekezeteken mondott minden szó hadüzenet volna Ausztria ellen. Lord Palmerston kedvet mutatott, hogy gúnyt üzzön az igy kifejtett boszankodásból. »A hogy itt Kossuthot fogadták«, irá testvérének, »ürmöt és epét kellett, hogy csepegtessen az osztrákok, és általán az absolutisták poharába.« Azonban Lord Palmerston egyik-másik tiszttársa ugyancsak meghőkölt, midőn azt kelle hallania, hogy a külügyminiszter személyesen szándékszik fogadni Kossuthot, a ki köszönetet akar mondani neki azért a rokonszenvért és pártfogásért, a melyben Anglia a magyar menekülteket részesítette, mikor még Törökországban valának, a mely pártfogás nélkül nagyon is valószinü, hogy kiszolgáltatták volna őket Ausztriának, vagy Oroszországnak. Azt hitték, hogy, ha a külügyi államtitkár Kossuth formaszerü köszönő látogatását elfogadja, Ausztria ezt úgy fogja tekinteni, hogy Anglia elösmerte a Kossuth ügyének igazságát, s hibáztatást akar Ausztria ellen kifejezni. Ha Lord Palmerston elfogadja Kossuthot, akkor az osztrák nagykövet — mint megbizható részről mondották — eltávoznék Angliából. Lord Russell

János aggódni kezdett, s miniszter-tanácsot hivott össze a fontos kérdés megbeszélésére. Lord Palmerston, bár vonakodva, beleadta magát tiszttársai aggodalmainak elenyésztetésébe, megigérvén, hogy a Kossuthtal való találkozást ki fogja kerülni.

Úgy tetszik nekünk, hogy a cabinet eljárása nem nagyon méltóságos vala. Lord Palmerston csakugyan fölhasználta, és igen helyesen tette, hogy fölhasználta Anglia minden rendelkezésre álló befolyását a magyar menekülteknek Törökországban a pártfogolására. Igen határozottan, s Anglia teljes helyeslése mellett, kijelentette, hogy szükség esetén még erélyesebb rendszabályokat is igénybe fog venni mind a szultán, mind a menekültek támogatására. Nekünk ugy tetszik, hogy ezt nyiltan megtéve, s Ausztriát és Oroszországot rákényszerítve, hogy sürgetéseinek engedjenek, abból sem származott volna valami nagy baj, ha látogatást fogad vala azok közül egytől, a kiket igy pártfogolt. Ausztria érzékenységének, csakugyan, nagyon sajátságos természetünek kell vala lennie, ha el tudta türni Lord Palmerston igen határozott és erélyes beavatkozását az ő, és czélba vett áldozata ügyeibe, de nem tudta volna eltürni azt a hirt, hogy megmenekült áldozata formaszerű hálalátogatást tett Lord Palmerstonnél. Azt, pedig, semmi esetre sem tudjuk belátni, hogy egy angol miniszter köteles lett volna valami nagyon kitérni útjából, az ilyen egészen szélsőségig menő, és beteges érzékenykedés kiengesztelése kedveért. Mi elösmerjük minden velünk békés viszonyban levő állam jogát a szigoru és tisztességes semlegességhez. Miniszterelnek, igenis, köti az udvariasság, tapintat és józan ész, hogy nézeteiket, melyek valamely idegen állam benső viszongásait érintik, ne erőszakolják ez állam kép-

viselőire, vagy a közönségre. De arra semmikép sem kötelesek, hogy minden idegen állam ellenségeivel a magunk ellenségei gyanánt bánjanak. Senki sem várja tőlük, hogy Ausztria barátságát, például, az által a kijelentés által szerezzék meg, hogy, a ki Ausztria császárának nem tetszik, soha szinök elé nem kerülhet, hogy velök szót váltson. Ha Kossuth valamely fönnálló kormány bevallott képviselőjekép jő vala, s mint ilyen hivatalosan akart volna Lord Palmerstonnel találkozni, akkor, bizonynyal, helyesen cselekedett volna az angol külügyi államtitkár, ha el nem fogadta volna őt. Miniszterein teljes-tökéletesen jól tették, hogy nem fogadták Mr. Masont és Mr. Slidellt, a déli confoederatio küldötteit valamely állam hivatalos képviselőikép. De ugyancsak badar egy föltevés volna, hogy valamely angol államhivatalnok, az amerikai háború befejezése után, köteles lett volna visszautasitani Mr. Jefferson Davis látogatásának elfogadását. Sőt valósággal tudjuk is, hogy a nápolyi ex-királyt, Hannovera ex-királyát, Don Carlost, és több bukott ügy királyi képviselőjét folyton elfogadták az angol miniszterek és Anglia királynője, és egyik fennálló kormány képviselőjének sem jutott eszébe a tiltakozás ez ellen. Ha úgy látszott, hogy Ausztria császára sértődve fogta volna magát venni, mivel Lord Palmerston látogatást fogadott volna el Kossuthtól: a mi nézetünk szerint az angol miniszter csakis azt tehette volna, hogy hagyta volna megsértődve, mindaddig, mig kigyógyult volna mérgéből, s valamikor, a józan okosságra hallgatva, ismét magához fogott volna térni. Anglia királynője ép úgy sértve érezhette volna magát az amerikai kormány eljárása által, a mely, csakugyan, nem csak magán-kihallgatásokat adott az ir menekülőknek az

1848. kitörése után, hanem nyilvános egyezkedéseket is folytatott velök.

Lord Palmerston, azonban, megadta magát, s Kossuth látogatását nem fogadta el. De a várt eredmény, hogy t. i. az osztrák kormány érzékenykedése el fog maradni, azért még sem következett be. Sőt inkább, a dolog még sokkal rosszabb fordulatot vett, mint vett volna, ha békén hagyták volna, hogy a találkozás Lord Palmerston és Kossuth között létrejöjön. Népgyülések tartattak a Kossuth iránti rokonszenv kifejezésére, s köszönő feliratokat szavaztak meg Lord Palmerstonhez, hogy befolyása fölhasználásával meggátolta Kossuth Ausztriának való kiszolgáltatását. Lord Palmerston kész volt e feliratoknak küldöttségek kezéből a külügyi hivatalban való átvételére. A küldöttségek bizonyos fővárosi kerületek képviselői, s határozottan radicalis nézetek kifejezői valának. Némelyik fölirat ugyancsak éles kifakadásokkal illette az osztrák kormányt és Ausztria császárát. Lord Palmerston, aztán, megjegyzé feleletében, hogy a feliratokban olyan kifejezések is foglaltatnak, a melyekkel alig várhatják, hogy egyetértsen; de beszéde olyan hangon volt tartva, hogy tisztán ki lehetett belőle érezni általában való rokonszenvét amaz ügy iránt, a melyet a küldöttségek magokévá tettek. Ez volt az a beszéd, a melyben az a Palmerston nevével elválaszhatatlan kapcsolatba hozott mondat is foglaltatott, a melyről azután sok évvel is, sőt egész pályája végeig azt tartották, hogy kiválóan jellemzi beszéd- sőt egész gondolkodás-módját. A nemes lord kijelenté a küldöttségnek, hogy az utóbbi válság olyan volt, a mely az angol kormány részéről valódi vezéri, és éles itélő-tehetséget követelt, mert, bizony, »jókora mértékben

kelle a szellemi kancsó-tartást *) is szerepeltetni.« A »kancsó-tartás« kifejezés, a verseny-játékoktól véve kölcsön, nagyon sok embert megbotránkoztatott, a kik az utóbbi válságot sokkal komolyabbnak, s a belőle eredt következményeket sokkal jelentősebbeknek tartották, hogysem illő lehetett volna ily könnyelmü modorban beszéleni felőlök. De a nagy közönség igen mulatságosnak és tetszetősnek találta e kifejezést, és a szellemi kancsó-tartó nagyobb kedvenczévé vált a közönségnek, mint valaha volt. Egyik-másik közzétett tudósitás még élesebben kiszinezte a dolgot, mint, a hogy Lord Palmerston is mondotta, vagy legalább mondani akarta, s ő maga mindig azt erősítgeté, hogy egy szóval sem mondott a küldöttségnek többet, mint a mennyit akárhányszor mondott a képviselőházban, hivatkozva arra is, hogy hiszen ő határozottan kijelentette, hogy a feliratokban foglalt némely kifejezésekkel egyet nem érthet. Hanem, azért, az egész esemény mégis csak nagyon fölizgatta Lord Palmerston némelyik tiszttársát, a királynő és Albert herczeg pedig határozott kedvetlenséggel nézte az egészet. Különösen a királynő azt követelte, hogy az ügyet miniszter-tanács elé kell terjeszteni. Lord Russell János, tehát, tiszttársai elé terjeszté az egész kérdést, s úgy tünt föl, hogy Lord Palmerston, valamennyiök véleménye szerint, óvatosság nélkül járt el. Formaszerinti határozatot nem hoztak. Azt gondolták, hogy tiszttársai egyhangú véleény-nyilvánitása, s a királynő ismert rosszalása eléggé fogja figyel-

*) Kancsó- (vagy üveg-) tartóknak hivja az angol az ökölviadaloknál vagy verseny-birkózásoknál szereplő segédeket, kik sziverősitővel telt üvegeket tartanak készen, hogy a lankadó, vagy sebesült küzdőknek, a szünetek alatt, üdítő italt nyujtsanak.

meztetni a külügyi államtitkárt, hogy jövőre több eszélyre lesz szüksége. Lord Russell János ő Felségével a miniszter-tanács eljárására nézve értekezvén, reményét fejezte ki, hogy »megteszi hatását Lord Palmerstonre, kinek Lord Russell János irt, szivére kötvén a legóvatosabb eljárás szükségét Európa mostani nagyon is válságos állapotai között.« E levél még az előtt kelt, a mikor egy megdöbbentő bizonyíték még csak készülőben volt annak igazolására, hogy a megfékezhetetlen külügyi államtitkár megint új csapást mért a maga saját botjával, és pedig, az európai politikai helyzet amaz általános ingadozásának idejében, ugyancsak nagy jelentőségü egy csapást. Hogy Finsbury és Islington egy vagy két küldöttségével szemben Lord Palmerston milyen megfontolatlanúl viselhette magát: igen érdektelen csekélységgé törpült, mikor az országnak a fölött kelle itélnie, hogy mennyire helyesen járt el a külügyi államtitkár egy új állam-rendszer új uralkodójával, a *coup d'état* szerzőjével szemben.

A *coup d'état* felől érkező hirek egészen meglepték Angliát. Az egész ország fölháborodott belé. A közvélemény talán soha nem nyilatkozott oly egyhanguságggal, mint a mily egyhangú volt, legalább elején, az a kárhoztatás, a mely a Napoleon Lajos által megkoczkáztatott politikai merényletet, és azt a kegyetlen módot sujtotta, a melyen sikere kierőszakoltatott. Nem lehet tagadni, hogy az angol közönség jókora része bizonyos idő multán enyhébben kezdte megitélni a történteket. Sokan csakhamar hozzászoktak a párisi boulevardok hosszában történt mészárlások leirásához, s érzékök kezdett tompulni rémületességeik iránt. Mások az egész dolgot a szerint a nagyon kényelmes elv szerint kezdték megitélni, a melyet az angol nép oly általánosan

szokott az idegen ügyek felőli itéletnél alkalmazni, s azt gondolták, hogy a Napoleon Lajos által létesített rendszer igen jó fajta egy rendszer — a francziáknak. Egy darab idő múlva bizonyos bámulat, hogy ne mondjuk, hizelgés kezdett Napoleon Lajos iránt sok angol hitvallásává válni, s a *coup d'état* ezek szemében meg vala bocsátva, sőt igazolva is. Hanem, azért, nem lehet tagadni, hogy a mikor az eset hire először érkezett Angliába, a majdnem egyhangú közvélemény ép oly keményen elitélte, mint csaknem minden természetes eszü és érzésü ember akkor és azóta is elitélte. A királynőnek különösen a szivén feküdt, nehogy az angol nagykövet valami oly nyilatkozatot találjon tenni, a mely a történtek valamelyes elösmerésére kötelezne bennünket. A királynő deczember 4-dikén levelet irt Osborneból Lord Russell Jánosnak, kifejezve óhaját, hogy Lord Normanby, párisi nagykövetünk, kapja azt az utasitást, hogy maradjon teljesen semleges, s egyetlen szót se ejtsen, a melyből a Herczeg-elnök eljárásának helyeslését lehetne valahogyan kimagyarázni. A cabinet még az nap összeült, s kimondotta, hogy legeszélyesebb lesz a lehető legszigoruabban követni ő Felsége utasitásait. De a miniszteri tanács azt is elhatározta, és pedig igen helyesen, hogy semmi ok fön nem forog, a miért Lord Normanbynek meg kellene diplomatiai működését szakítania. Lord Normanby, csakugyan, utasitást kért volt erre a pontra nézve. Lord Palmerston a következő napon, mint külügyi államtitkár, irt Lord Normanbynek, értesítvén őt, hogy a franczia kormányhoz való diplomatiai viszonyain semmit sem kell változtatnia. A válasz, melyet Lord Normanby e sürgönyre adott, nagy megdöbbenést okozott. A mi nagykövetünk azt kivánta válaszában jelenteni, hogy midőn a franczia kül-

ügyminiszterhez járult, értesitendő őt, hogy ő Felsége kormányától útasitást vőn, mely szerint a franczia kormányhoz való diplomatiai viszonyain semmit sem kell változtatnia, a külügyminiszter, M. Turgot, azt mondá neki, hogy két nappal előbb azt hallotta Walewski gróftól, a londoni franczia nagykövettől, hogy Lord Palmerston teljes helyeslését fejezte ki előtte Napoleon Lajos eljárása fölött, hangot adván abbeli meggyőződésének is, hogy a Herczeg-elnök nem is cselekedhetett másképen. Egy könnyen nem igen lehetne nagyobbnak tüntetni föl azt a benyomást, a melyet e bámulatot keltő ujság Lord Palmerston tiszttársaira tőn. A királynő rögtön irt Lord Russell Jánosnak, kérdezve, ha tud-e valamit arról az elösmerésről, a melyről »a franczia kormány azt állítja, hogy megkapta?« — kijelentvén, hogy a maga részéről nem tudja »hinni, hogy ez állítás igaz lehessen, mert, ha Lord Palmerston ily elösmerő nyilatkozatot tett volna, teljesen ellenmondásba helyezkedett volna a szigoru semlegesség és passivitás amaz irányával, melynek követését, a párisi utóbbi erőszakos átalakulásokra nézve, a királynő határozottan és kifejezetten megkivánta.« Lord Russell János azt felelte, hogy már irt Lord Palmerstonnek, »kijelentve, hogy fölteszi e tudósitás alaptalan voltát.« Lord Palmerston válasza, a Lord Russel János nézete szerint, tekintve a válság nagyságát, esztelenségig menő halogatás után érkezett meg; de, a mikor megérkezett, semmi kétség fönn nem foroghatott, hogy Lord Palmerston csakugyan helyeslését fejezte ki Walewski gróf előtt a *coup d'état* fölött. Igaz, Lord Palmerston megjegyezte, hogy Walewski, talán, kissé igen élénken szinezett jelentést küldött M. Turgotnak a felől, a mit ő mondott, és, hogy a tudósitás nem vált halványabbá, mialatt M. Turgot-

tól Lord Normanbyhoz jutott; de a levél lényege az volt, hogy teljesen elösmerte, hogy Lord Palmerston helyeselte a történteket, és, hogy e helyeslését Walewski előtt ki is jelentette. A magyarázó levelek, a melyeket ez ügyben a külügyminiszter, akár Lord Normanbyhoz, akár Lord Russell Jánoshoz intézve, irt, mind igen gondos és terjedelmes igazolásai valának a *coup d'état*-nak; valóban, épen olyan érvek szerepelnek bennök, a melyeket Napoleon Lajos minisztere igen pompásan alkalmazhatott volna valamely idegen udvarhoz intézett iratában. Mindenik tele volt az épen nem leplezgetett, s nagyon is jellemző megvetés kifejezéseivel mindenki iránt, ki máskép gondolkodhatnék ez ügyben, mint a hogy Lord Palmerston gondolkodott. A megvetés a Lord Russell Jánoshoz intézett válaszban szelid gúnynyal volt kifejezve; a Lord Normanbyhoz szóló levelekben rikitó és sértő módon volt előtérbe állitva. Lord Russell János mindhiában igyekezett Palmerston figyelmét arra a tényre szegezni, hogy a kérdés nem a körül forog, ha vajjon történelmileg igazolható-e a Napoleon Lajos tette, hanem a körül, ha az angol külügyminiszter eljárása, midőn e tettet, a királynő és tiszttársai tudta nélkül, s akarata ellenére, helyesnek ismerte el, politikailag igazolható-e? Lord Palmerston egyszerüen ismét csak arra tért, hogy védelmezte Napoleon Lajost, és bizonyítgatta, hogy a Herczeg-elnök csak épen elejébe vágott az Orleans-család cselszövényeinek, és a Nemzet-gyülés titkos terveinek. Lord Palmerston, csakugyan, igen aprólékos leirását adta az Orleans herczegek tervének, hogy mikép akartak katonai forradalmat szervezni Napoleon Lajos ellen. Valami ilyen összeesküvés létét igazoló bizonyíték soha kideríthető nem volt. Napoleon Lajos a maga igazolásában soha sem hozta föl bizonyíték

gyanánt, valamely ilyen terv lételét; ma, azt hiszszük, mindenki elösmeri, hogy Lord Palmerston, ez egyszer, csakis valamely *canard* áldozatja volt. De, ha lett volna is Orleanisták összeesküvése, vagy akár húsz orleanista-összeesküvés is, soha az angol kormányok kötelességeihez, vagy politikájához nem tartozott, hogy helyeslést fejezzenek ki valami, vagy bármi fölött is, a mit valamely idegen uralkodó egy ellene szőtt összeesküvés megelőzésére, avagy leverésére tesz, vagy tehet. Az intézkedések igazolhatatlanok lehetnek elvöknél, vagy pedig szigoruságuknál fogva; az összeesküvés lehet jelentéktelen hatásu, s épen nem olyan messzivágó, hogy igazolhatna bármely rendkivüli intézkedést. Az angol kormány, rendes esetekben, nem kénytelen a maga véleményének nyilvánítására. Épen ebben az esetben, pedig, czélzatosan azt határozta, hogy minden vélemény-nyilvánítást gondosan kerülni kell, nehogy a franczia kormány valahogyan azt találja képzelni, hogy Anglia helyesli, és elösmeri, a mi történt.

Lord Palmerston mindenképen megkülönböztetést akart volna tenni a külügyi államtitkárnak valamely nagykövettel való társalgása közben tett nyilatkozatai, és véleményének formaszerinti kijelentése között. De az is világos, hogy a franczia nagykövet nem úgy értette Lord Palmerstont, mint, a ki csak épen magán-életbeli, felelősséggel nem járó fecsegést folytatott volna, valamint az is, hogy Lord Palmerston egyetlen szóval sem igyekezett felvilágositani őt az iránt, hogy beszélgetésöket ilyen szintelen és semmitmondó természetünek kell tekintenie. Minden esetre, azonban, minden kérdésen kivül rendkivüli ildomtalanság volt egy külügyminisztertől, a franczia nagykövet előtt, még magán-beszélgetés közben is, ilyen minden birálaton alól

álló véleményt mondania, egy olyan politikai merényletet helyeselvén, a melyet az egész brit kormány, nyilván csakis az egy Lord Palmerston kivételével, egész merejében elitélt. Ilyen egy véleménynek, minden megszoritás vagy magyarázat nélkül való, nyilvánitása nem lehetett egyéb, mint a franczia nagykövetnek a legotrombább módon való tévútra vezetése, s abban a hitben való elbocsátása, a mint, hogy csakugyan hitte is, hogy urának eljárása megnyerte az angol uralkodó és kormány helyeslését. Ne feledjük, továbbá, azt se, hogy a külügyi államtitkárt, a ki ezt tette, ismételten rendreutasitották, a miért a saját felelősségére intézkedett; oly dolgokat mondott, vagy követett el, a melyek a kormányt, holott semmi része nem volt az illető eljárás elhatározásában, valósággal, vagy legalább látszólag, felelősséggel terhelték, és hogy a valóságos elbocsátás fenyegetése függött feje fölött arra az esetre, ha az ilyes ildomtalanságot ismételni találná. Ha mindezeket számba veszszük, valamivel könnyebben elképzelhetjük azt a benyomást, a melyet Angliára Lord Palmerston magaviselete tőn. Több tiszttársa a szivében rokonszenvet táplál vala korábbi ildomtalankodásai alkalmával nézetei iránt, s még a mikor elösmerték is, hogy ildomtalan volt, magokban elösmerték, hogy a kérdés velejére vonatkozó nézetök nagyjában nem különbözik az övétől. De még ezek a társai sem merték csak mentegetni is a *coup d'état* ügyében való eljárását. A majdnem egyhangú itélet az volt, hogy bámulatos módon nagyot hibázott. Sokan voltak olyanok is, a kik, sehogy máskép ily eljárást magoknak megmagyarázni nem tudván, azt kezdték hinni, hogy bizonyosan elhatározta magát, hogy valahogyan szakít kormánybeli tiszttársaival, s azért választotta akaratának ezt az erőszakos érvényesité-

sét, mivel ezt tartotta a legjobb módnak, melylyel kihivását szemök közé vághatja.

Lord Russell János tisztába jött magával. Arra a végkövetkeztetésre jutott, hogy tovább nem maradhat Lord Palmerstonnel, mint a külügyi hivatal vezetőjével, tiszttárs, s ez elhatározását magával Lord Palmerstonnel is közölte. »Mig magam is egyetértek«, irá Lord Russell János, »azzal a külügyi politikával, a melynek intézője ön volt, és nagy elösmeréssel viseltetem az iránt az erély és kitünő szellem iránt, a melylyel foganatosíttatott, mégis kénytelen vagyok megjegyezni, hogy a mindegyre megújuló félreértések, az eszély és illendőség igenis gyakran ismétlődő megsértései megfélegesítették azokat az eredményeket, a melyeknek a józan politikából és helyes ügyvezetésből szükségkép származniok kell vala. Teljesen akaratom ellenére is, tehát, arra a meggyőződésre kelle jutnom, hogy külügyeink vezetését tovább nem lehet, a haza érdekeinek koczkáztatása nélkül, az ön kezeiben hagynunk.« Lord Russell János, az ügynek nagyobb kárára, megkisértette azzal az ajánlattal enyhíteni e csapást, hogy, ha Lord Palmerstonnek tetszenék, kész volna javasolni a királynőnek, hogy Irország alkirályi állását vele töltse be. Ez, bizony, olyan egy ajánlat volt, a melyre nézve mi is egyetértünk Mr. Ashley Evelynnal, Lord Palmerston életirójával, hogy majdnem nevetséges szint adott a dolognak. Lord Palmerston egész lelkével a külügyeken csüggött. Soha sem tüntette magát oly szinben föl, mintha valami nagyon érdeklődnék az ir dolgok iránt. Még az angolországi belpolitikai ügyeken sem valami nagyon törte a fejét; s arra még csak gondolni is badarság lett volna, hogy majd ő hajlandó lenne eltemetni magát a dublini alkirályi udvarba, arra fecsérelve

diplomata tehetségeit, hogy mikép lehetne az elsőbbség fölötti versengéseket kiegyenlíteni a protestáns dekánok meg a katholikus püspökök között; hogy mikép kell jól elrendezni, s kellő arányban kiosztani a meghivókat az igényt tartó kereskedők és szatócsok és nejeik különböző rangfokozatai szerint. Lord Palmerston, tehát, nyilt kicsinyléssel utasitotta vissza az ajánlatot, s valóban, alig is föltehető egy pillanatig is, hogy Lord Russell János várta volna az ajánlat komoly számba-vételét. A szakitás, tehát, teljes volt; Lord Palmerston külügyi államtitkársága akkor megszünt, s helyét Lord Granville foglalá el.

Valamely miniszter elmozdítása ritkán keltett nagyobb felindulást. A hatás, mely, egész Európán végig, nyomában kelt, talán épen olyan vala, a minőt maga Lord Palmerston kivánhatott; mindenfelé az a hiedelem élt, hogy az egész szárazföldön uralkodó monarchicus és reactionarius befolyásoknak kelle áldozatúl esnie. Európa államférfiai meg voltak győződve, hogy Lord Palmerston hivatalából elmozdítása annak a bizonyítéka, hogy Anglia készül szakítani előbbi magatartásával, mely szerint rokonszenvet mutatott a szárazföldi nemzeties mozgalmak iránt. Lord Palmerston maga oly csalódásban ringatta magát, a mely csodálatra méltónak látszik egy oly férfiúnál, a ki az övéhez hasonló tiszta látásu, hatalmas erejü józan észszel vala megajándékozva. Ő is azt képzelte, hogy reactionarius cselszövénynek esett áldozatul. Irt testvérének, hogy elmondhassa, hogy fölmentetésének igazi oka »a szégyenletes megalázkodás vala az Orleans család, Ausztria, Orosz-, Szász- és Bajorország, s bizonyos mértékben a mostani porosz kormány ellenséges indúlatu cselszövényei előtt.« »Mind e pártok — mondá — úgy találták, hogy a magok nézeteit, és

politikai rendszerét keresztezi az angol kormány által követett út, és azt hitték, hogy, ha félre tudják a minisztert az útból tolni, ezzel a politikát is meg fogják változtatni. Rég időtől fogva valósággal megmérgezték ellenemben a királynő, és a herczeg elméjét, Russell János pedig, engedve, inkább szította, hogysem csititotta volna a királynő óhaját, hogy a külügyek vezetésétől elmozdíthasson.« Az a fölfogás, hogy a külföldi diplomaták cselszövénye buktatta meg Palmerstont, oly erősen tartotta magát, hogy az orosz nagykövet, báró Brunnow, még azt a nagy esztelenséget is elkövette, hogy tisztázkodó tiltakozást is terjesztett Lord Russell János elé, megtagadván minden részességet valami ilyes eljárásban. A királynő igen helyes megjegyzést füzött a báró Brunnow leveléhez, midőn azt mondta róla, hogy »ugyancsak elbizakodott,« a midőn fölteszi annak a lehetőségét, hogy »ez országban a kormányok változása idegen miniszterek ösztönzésére történhessék.« Lord Palmerston, bizony, teljes tökéletesen tévedett, a midőn azt képzelte, hogy valamely külföldi befolyásnak is része volt külügyi hivatalából való elmozdításában. A bámulatos csak az, hogy egy oly tapasztalt ember, mint ő, hogyan hitethetett el magával ilyen dolgot; legalább, mindenki bámulna rajta, ha nem volna köztudomásu dolog, hogy a legtapasztaltabb iró és művész mindig el tudja hitetni magával, hogy a művét megrovó kritikát a személyes és rosszakaratú ellenszenv sugallta. Hanem, hogy a királynő és a herczeg sokáig boszankodtak reá, a fölött alig lehet vitatkozni. Albert herczeg, mint látszik, nem is igen vette magának a fáradságot, hogy leplezgesse Palmerston iránti boszankodását és bizalmatlankodását. Majdnem két évvel előbb, midőn a franczia nagykövetet egy időre visszahívták, azt irta a herczeg

Lord Russell Jánosnak, hogy mind a királynő, mind pedig ő maga fölöttébb sajnálják e visszahívást; hozzátéve: »de, hát, csöppet sem csodálkozunk rajta, hogy ha az érzékeny franczia kormány azt a modort, a melylyel Lord Palmerston a dolgokat igazítani szokta, nem türi azzal a jó kedélylyel és elnézéssel, mint többi társai.« A mikor Lord Russell János ráhatározta magát, hogy szakít Lord Palmerstonnel, Albert herczeg azt irta neki, hogy Lord Palmerstonnel való nézetkülönbségének ily gyors befejezése nagyon meglepett bennünket, mert már hozzá voltunk szokva, hogy az ily nézetkülönbségek az ő akaratának keresztülvitelével végződjenek, hagyva, hogy intézkedéseit hadd védelmezzék meg tiszttársai, a szégyent, pedig, éreztök, hadd hordozza a királynő.« Maga a levél is eléggé bizonyítja, hogy az udvar akkor Lord Palmerston ellen volt. Az udvarnak néha igaza volt, midőn Lord Palmerstonnek nem volt igaza; de az a tény, hogy ő akkor tisztában volt azzal, hogy az udvarral ellentétben áll: fontos mind pályája felőli itéletünk megalkotására, mind pedig az angol politikai tényezők viszonyos erejének megbecslésére nézve.

Lord Palmerston, tehát, el vala bocsátva. A parliament a következő 1852. év februárjának 3-dik napján ült össze. Fölösleges is mondanunk, hogy a legnagyobb kiváncsiság uralkodott mindenfelé, a rögtönös elbocsátás valódi okai iránt. Hogy a Mr. Roebuck által használt szavakat idézzük: »A kormány legkiválóbb alakja; ő, a ki a kormány minden pártküzdelmének középpontja vala; a kinek politikai szereplésétől, mintha magának a kormánynak politikai szereplése, léte vagy nem léte, is függött volna; a kinek állásán megmaradásához kötötte a kormány a maga kor-

mányon maradását — el vala bocsátva; jobb kezök le vala vágva, megfosztattak leghatalmasabb karuktól, és pedig abban a válságos pillanatban, a mikor legnagyobb szükségök lett volna rá.« A képviselőháznak nem soká kelle a magyarázatra várakoznia. Lord Russell János hosszas beszédet tartott, a melyben kiterjeszkedett a Lord Palmerston, és tiszttársai közötti eltérések egész történetére; és, a mi még meglepőbb vala a képviselőházra nézve, aprójára előadta a volt külügyi államtitkárnak uralkodójával szemben fönforgott vélemény-különbségeit is, elő az elbocsátatására vonatkozó fenyegetést is, mely oly hosszú ideig függött feje fölött. A miniszterelnök fölolvasta a Háznak a királynő emlékeztetőjét is, melyet már idéztünk. Lord Russell János beszéde rendkivüli sikert aratott. A Lord Palmerstoné, még legbensőbb barátai itélete szerint is, maga volt a bukás. Bizony, az ezúttal előidézett benyomás, ugyancsak különbözött attól a majdnem varázsos hatástól, melyet a »Don Pacifico«-kérdésben mondott ama csodás beszéde tett vala, mely még olyan ellenzőket is őszinte bámulatra ragadott, a kiket érvei meggyőzni nem tudtak. Palmerston úgy tünt föl, mint a ki nem tudja mivel védeni magát. Mindig csak azokra a mozzanatokra tért vissza, a melyeket már idézett levelezésében kiemelt; vitatta, hogy egészben véve neki volt igaza a franczia válság felőli itéletében, hogy nem tehet róla, hogy véleménye volt a kérdésben, s több efféle. A királynő memorandumáról egy szót sem szólt. Még csak meg sem kisértette annak megmagyarázását, hogy mikép eshetett, hogy egy ily határozott és komoly útasítás vétele után is meg merte azt sérteni, a nemzet legjelentékenyebb érdekét koczkáztatva. Bámulói közül sokan, akkor és azután is sokáig, abban a véle-

ményben valának, hogy a memorandum fölolvasásának kelle őt meglepnie; hogy Lord Russell János bizonyosan cselt vetett neki; és, hogy Palmerstonnel tisztességtelenül bántak, és pedig védtelen állapotában lepve meg őt. Pedig bizonyos, hogy Lord Russell János tudtára adta előbbi tiszttársának, hogy a királynő emlékeztetőjét föl szándékszik olvasni. S e mellett, Lord Palmerston egyik legotthonosabb, s feleletre minden pillanatban legkészebb szónok vala, a ki valaha a képviselőházban beszélt. Csak a mi alatt fölolvasták is a memorandumot, lett volna elég ideje gondolatai rendbe szedésére, s arra, hogy kitaláljon valamit, a mivel magáért kitehet vala. Nézetünk szerint az az igaz, hogy Lord Palmerston szándékosan kerülte ki a feleletet a Lord Russell János beszédének ama részére, a mely a királynő levelével foglalkozott. Belátta, hogy az uralkodó és alattvalója közötti vitatkozás mindkettőhöz méltatlan lenne, s ezért mellőzte szántszándékos hallgatással a memorandumot. Bizonnyal meg volt felőle győződve, hogy, habár ez az ildomosság egy pillanatra látszó vereséget hoz is reá, idővel hitelének és előnyének gyarapítására fog szolgálni. Lord Dalling, a kit jobban ismernek Sir Bulwer Henrik nevéről, ott volt azon a vitán, s olyan véleményt alkotott magának Palmerston akkori magaviseletéről, a mely, úgy látszik, mindenképen helyes és előrelátó vala. »Ki kell mondanom,« irja Lord Dalling, »soha sem bámultam annyira, mint e válság alkalmával. Szemmel látható volt, hogy azt hitte: méltatlanul bánnak vele; de, azért, mégsem hallottam tőle egyetlen tiszteletlen, avagy önfeledt megjegyzést is, sem nem látszott egy pillanatig is rajta, hogy a rázuhanó csapás megkábította volna, avagy, hogy megrémült volna attól az elszigetelt állástól, a melybe ju-

tott. Azt mondanám, mintha azt gondolta volna magában, hogy a viszályt, melyet magára vont, legbölcsebb lesz azzal fejeznie be, hogy ellenfele tüzelését eltüri, de nem viszonozza. Valóban, a miniszterelnökkel szemben, azon a téren, a melyet a harcz számára Lord Russell János választott, nem arathatott volna győzelmet, a mely ne lett volna hosszabban tartó szerencsétlenség reá nézve, mint a vereség. Azok a hibák, a melyekkel vádoltaték, nem érintették, sem a maga, sem hazája becsületét. Hát ismerje el valamennyit, és ezzel vége az egész dolognak. Idővel, valószinű, csak kerül alkalom, a melyben majd nagyobb előnynyel állhatja meg a harczot, s ő azt választotta, hogy nyugodtan vár erre az alkalomra.«

Lord Dalling épen úgy itélt, a hogy, és a meddig ítélete terjedt. De, mig egyetértünk vele abban a föltevésben, hogy Lord Palmerston megtartóztatta magát, és azért nem viszonozta ellenfele tüzelését, a mit Lord Dalling akképen fölhoz, erősen meg vagyunk győződve, hogy Palmerston elhatározására más okok is hatottak. Tudta jól, hogy a királynő és Albert herczeg akkor nem nagyon kedvelte őt, sem nem igen bizott benne. Nem is igen bánkódott miatta, hogy ez köztudomásra jut. Teljes tökéletesen ismerte az angol közvélemény természetét, s nem is kényeskedett, hanem hasznára fordította szeszélyeit és előitéleteit. Eszeágában sem volt, hogy azt higyje, hogy az angol közvélemény kevesebbre becsüljön valamely államférfiút, mivel ösmeretes dolog, hogy Albert herczeg nem tartozik a bámulói közé.

Ám, a képviselőház és a clubek majdnem egyhangu véleménye az vala, hogy a Lord Palmerston pályája véget ért. »Palmerstont darabokra szedték!« ez volt a clubekben

a szójárás. Egy vagy két nappal a vita után Lord Dalling találkozott Mr. Disraelivel az orosz nagykövetség lépcsőjén, s Disraeli azt mondta neki, hogy »volt egyszer egy Palmerston.«

Lord Palmerston nyilván nem igy gondolkozott. A levelekből, melyeket rögtön bukása után irt barátaihoz, látjuk, hogy épen oly vidor, reménykedő vala, mint akármikor az előtt. Egészen meg volt elégedve a dolgok folyásával. Nyugodtan várt arra, a miről néhány nappal azután azt mondta: »Leszámolunk Russell Jánossal — szeget szeggel*)«, s a mi, csakugyan, hamarabb elkövetkezett, mint még ő maga is képzelhette volna.

Nem kételkedtünk kifejezni nézetünket, hogy ebben az egész vitás kérdésben Lord Palmerstonnek nem volt igaza. Igen sok, ha nem valamennyi, ezt megelőző ellentétben szintén nem az ő részén állt az igazság. Vagyis, nem volt igaza, a midőn Angliát, mint annyiszor tevé, olyan helyzetekbe bonyolította, a melyeket sem uralkodója, sem tiszttársai nem helyeseltek. E nevezetes vita alkalmával, mely a dolgokat törésre juttatta, úgy tetszik nekünk, nem kevesbbé volt hibás abban, a mit tett, mint abban, a mikép tette. Azonban még akkor sem lett volna a hidegvérü szemlélőnek nehéz belátnia, hogy Lord Palmerston hitte, hogy a csomó a végén szerencsésen meg fog oldódni. Azok a hibák, a melyekkel főképen vádolták, nem olyanok valának, hogy az angol nemzetnek valami nagyon nehezére esett volna érettök megbocsátani. Azt mondták róla, hogy igenis szög-

*) Az eredetiben: »My tit-for-tat with John Russell«, az angol tit-for-tat szójárás annyit jelentvén, mint »ha te úgy: én is úgy.«

letes és erőszakos az idegen államokkal és miniszterekkel való elbánásában; de az angol nemzet, általában véve, úgy látszik, nem tartotta ezt olyan bünnek, a melyért épen saját honfitársainak kellene fölötte pálczát törniök. Az általános nézet az volt felőle, hogy befolyását a külföldi nemzeties mozgalmak javára érvényesítette, s majdnem általánosan azt is hitték, hogy, ha legtöbbször nem a saját belátása és akarata szerint jár vala el, nehezen fogott volna oly jó szolgálatokat tenni egy nemzeti ügynek is. A *coup d'état*, igaz, nem vala népszerü Angliában. Sok ideig általánosan kárhoztatták; de még akkor is, és azok is, a kik elitélték a *coup d'état*-t, nem voltak hajlandók fölöttébb kemény itéletet mondani Lord Palmerstonre azért, mivel, mint rendesen önkényesen járva el, ebben az esetben tévedést követett el. Még tévedésében is volt valami megkapó, tüneményes és elragadó a nagy közönségre nézve. A nép azt mondta, hogy éreztette Anglia befolyását. Főhibája az volt, hogy igenis erős volt környezetéhez képest. Ha valami nagy válság adná elő magát, susogták, ő és csakis ő lehetne ura a helyzetnek, s védené meg Anglia méltóságát. Sem a háborúban, sem a politikában nagy kárára nem lehet az ember népszerüségének az, hogy túlteszi magát a formákon és szabályokon, s vakmerő tetteket hajt végre. Lord Palmerston mindig tisztán látta, hogy épen mit kell tennie pályája minden válságos szakában. Látta ekkor is, hogy — már akár alaposan, akár alaptalanúl — bizonyos féltékenykedés kap lábra az Albert herczeg befolyása iránt, s nem tétovázott, és fölhasználta e tényt. Ideiglenes kegyvesztett voltát nagyon is igazolt léleknyugalommal türte. »Bizonyosan az ördög a segédje«, mondja Sussex, Lei-

cester Raleigh-hoz szólva, Scott »Kenilworth«-ában, »mert minden, a mi mást tiz öl mélyre sülyesztene, mintha csak annál könnyebben repítené őt.« Lehetett versenytárs, a ki Lord Palmerstonról is igy gondolkozott.

HUSZONHARMADIK FEJEZET.

A császárság születése; „a herczeg« halála.

Az 1852. év mélyre terjedő forrongás, sőt mozgalom éve volt Angliában. Egy szellemes iró azt jegyezte meg, hogy Európa szárazföldjének történetét ki lehetne nyomozni Anglia történetéből, ha az értesülés minden más forrása elveszne, abból a befolyásból is, a melyet a continens ügyeinek minden nagyobb eseménye gyakorol Anglia érzületére és politikájára. Valamint a csillagvizsgáló egy csillag lételét és viszonyait, bár legélesebb látó-üvegével sem birja megtalálni, kikövetkezteti a szomszédság zavaraiból, melyeket valamely látkörén belül levő világító testnek kell okoznia: Anglia történetének kutatója is bizton rákövetkeztethet a szárazföld mozgalmaira, Angliában történt valamely megfelelő mozgalom bizonyítékának alapján. A közhangulat Angliában az egész 1852. éven át föl volt zavarodva. Az ország majdnem szokatlan mértékben forrongott. Mindenfelé katonai szellem uralkodott, olyanformán mint a milyenről Shakespeare »IV. Henrik«-ében olvasunk. Az 1852-beli Anglia, mintha azzal fenyegetett volna, hogy »mielőtt ez év véget ér, polgári fegyvereinket és szülötte hevünket el egész Francziaországig viszszük.« És legalább, köszörültük is polgári fegyvereinket, de azért, hogy

az országot készen találja egy lehető, sőt sejtett betörés Francziaországból. Az önkéntesek mozgalma nagy hirtelenséggel létre jött. Az egész országban önkéntes csapatok alakultak. Rendkivül magasra csapongó nemzeti lelkesedés kisérte és üdvözölte az önkéntes hadsereg alakulását, mely mindjárt az év elején megnyerte a korona helybenhagyását, s ekkép nemzeti intézménynyé vált.

Mind e mozgalmakat, nehány évvel később, Mr. Tennyson magyarázta meg egy kötet költeményben, melyek, aligha nem nagyobb becsületére váltak hazafias érzelmeinek, mint költői tehetségének. A költemények egész a badarságig méltatlanok Tennysonhez, a költőhöz; de félreérthetetlen határozottsággal fejezik ki a nép akkori közérzületét, ama bizonytalan állapotot, homályos aggodalmakat, s igen általános elhatározást, hogy minden esetre mindenre készen kell lenni, akármi következzék is. »Föl, föl, vadászok, föl,« irta a Babéros; »jobb egy vagy két elpusztult fészek *), mintegy elpusztult hajóhad, s egy lángban álló főváros.« »Igaz, hogy hű szövetségesünk van, de csak az ördög tudja, hogy mit akar.« Ez volt a vészkiáltás és a magyarázat. Bizonyos, hogy volt hű szövetségesünk; de az is bizonyos, hogy nem igen tudtuk, mit akar. Az év egész első fele azt tanusította, hogy Francziaország Herczeg-elnöke határozottan közeledik a császári trónhoz. A megelőző év *coup d'état*-jával végződött. Fő ellenségeit elfogatta, börtönre vettette, számüzte, vagy fejbe lövette, és követelte a franczia nemzettől az elnökséget tiz évre, minisztériumot, mely csak a végrehajtó hatalomnak — egyedül ő neki — tartozzék felelősséggel, és két állami kamarát, általános szavazattal választva. Majd-

*) Rotten borough.

nem ötszáz foglyot, a kiket semmiféle törvényszék elé, még bár egy árverező bizottság elé sem állítottak, elszállíttatott Cayenne-be. Páris útczáit föláztatta a vér. Az elnök a *plebiscitumot*, az egész nép szavazását, rendelte el, s természetesen mindent megnyert, a mit csak követelt. Vitatkozásnak nem volt helye húsz legio urával, és pedig olyan húsz legio urával, mint ezek valának, a melyek rettenetes készséggel és hatással működtek vala a boulevardokon. Az új év első napja meghozta a Notre Dame-beli egyházi ünnepélyt annak örömére, hogy Napoleon Lajos elfogadta a tiz éves elnökséget. Ugyanaz nap rendelet jelent meg az elnök nevében, mely kijelenté, hogy a franczia sas visszahelyeztetik a hadsereg zászlóira, Francziaország ujjászületett katonai szellemének jelvényeül. A Herczeg-elnök, nehány nap múlva, elrendelte az Orleans-család vagyonának elkobozását, s helyreállította a nemesi czimeket Francziaországban. Kijelentetett rendelet útján, hogy Napoleon császár születésnapja az egyetlen nemzeti ünnep. Mikor a két törvényhozó testület fölesketésére került a sor, az elnök olyan nyilatkozatot tett, a mely, bizonynyal, nem lepett meg sokakat, de a mely, azért, mégis nagy elálmélkodást keltett az országon kivül egész Európában. Az elnök nyomatékosan hangoztatta, hogy, ha az áskálódó pártok tovább is cselszövénykednek ellene, és kétségbe vonják annak a hatalomnak törvényességét, a melyet a nemzet szavazata alapján vett föl, akkor kénytelen lesz a nemzettől, Francziaország nyugalmának nevében, kérni »azt az új czimet, a mely visszavonhatatlanul fejemhez csatolja a nemzet által reám ruházott hatalmat.« További kétségről nem lehetett szó. A Bonaparte császárság helyreállítása készült. Új Napoleon volt a trónra lépendő.

Igazán: »csak az ördög tudja, mit akar.« Egész Angliában mindenfelé ezt mondta a nép 1852-ben. A terv mind messzibb haladt kifejlődése utján, s mielőtt az év még végéhez ért volna, Napoleon Lajost már Franciaország császárának kiáltották ki. Az emberek különös, hogy ne mondjuk: baljóslatú, találkozásképen jegyezték meg, hogy épen azon a napon, a melyen Wellington herczeg meghalt, jelentette a *Moniteur*, hogy a franczia nép a Herczeg-elnököt mindenfelé, mint választott császárt, és Isten választottját üdvözölte; egy másik franczia hirlap pedig czikket közölt, a mely nem valami nagyon burkolt czélzást tőn a betörésre Angliába és országunk meghódítására, mint az új Napoleoni császárság első nagy kötelességére. A Herczeg-elnök, igaz, egyik vidéki beszédében, melyet épen az előtt tartott, hogy császárrá kikiáltatott, komolyan szólott a békéről. A bordeauxi kereskedelmi kamarához október 9-dikén intézett hires beszédében tagadta, hogy a helyreállított császárság háborút jelentene. »Azt mondom«, szólt emelt hangon, s szavaiban erő és hév csengett, »a császárság a béke.« De e biztatás nem nagyon nyugtatta meg Európát. Az emberek azt kérdezték, ha nem épen ez az ajk hangoztatta-e ugyanolyan erélyesen és komolyan a köztársasági alkotmányra letett eskü szavait? Az új császárság egyik elkeseredett ellensége azt mondá, hogy soha el ne hidd egy Bonaparte szavát, ha, csak, azt nem fogadja, hogy valakit meggyilkol. Az angol nemzet jókora része, csakugyan, igy gondolkozott amaz eseményes esztendő alatt, melyben az elnök császárrá lett, és Napoleon Lajos III. Napoleonná vált.

Lehetetlen lesz vala, hogy az angol nemzet mindezt izgatottság és aggodalom nélkül nézhette volna. Mindenki

tisztán látta, mi módon vitte a Herczeg-elnök ügyét enynyire. Minden lépténél a Napoleoni legenda emlékére hivatkozott. Minden lehető módon fölújította és utánozta a Nagy Császár uralkodásának jeleit. Hatalomra jutása, a szó teljes értelmében, katonai és Napoleoni diadal vala. Az angol nemzet, rendes körülmények között, nem sokat törődött volna valamely idegen ország kormány-formájának akármilyen változtával. Mély ellenszenvet érezett volna ugyan a modor iránt, a melyen az ilyen változás foganatosíttatott, de saját érdekét semmiképen sem látta volna a dolog által érintve. Hanem nem nézhette közönynyel, hogy egy új Napoleoni hatalom, a régi Napoleoni legenda alapján és segélyével, nőjje ki magát. A Napoleoni elv egyik sajátosan jellemző vonása Anglia elleni gyülölsége volt. A Nagy Napoleon élete, nagyságának tetőző pontján, kizárólag Anglia megalázásának volt szentelve. Terveit Anglia hiúsította meg. Akár miféle karok szövetkeztek is, hogy földre töpörjék, nem lehet kétségbe vonni, hogy ő maga főkép Angliának tulajdonította bukását. Anglia foglyakép halt meg, s Anglia elleni gyülölsége inkább mérgesedett, mintsem szelidült volna, mind végeig. Az a föltevés, tehát, épen nem vala észellenes, hogy utódja, a ki csak annál fogva léphetett a császári trónra, hogy az első Napoleon nevét viselé, s elveinek vala képviselője, örökölni fogja az Anglia elleni gyülöletet, s ellenséges czélzatokat is. A mi csak emlékeztetett a Napoleoni korra, mind, mind fölújult; miért fogna tehát ez az egy, főjellemvonása, az első császár sírjában érintetlen hagyatni? Első Napoleon politikája a gyülölség olyan tüzét gyujtotta föl Anglia és Francziaország között, a mely, egy időben, kiolthatatlannak tetszett. Sokan voltak, a kik azt a megjegyzést tették, hogy a nemzeti gyülöl-

ség valami olyan forma, mint a classicus mesebeli ellenségeskedő testvérek indulatja, még a gyász-máglyák lángjai sem akartak, a levegőben is, egyesülni; vagy olyan, mint a versengő scot családoké, a melyeknek vére, mint mondják, soha össze nem vegyült, ha egy edénybe öntötték is. Nem látszott lehetségesnek, hogy egy új Napoleon császár támadhasson, a nélkül, hogy ezt a régi gyülölséget is magával ne hozza.

Egyéni okok is szólottak a mellett, hogy az angol nép különös bizalmatlansággal viseltessék a felvergődött császár iránt. Napoleon Lajos több éven át lakott Angliában. Épen olyan jól ismerték mindenfelé, mint az angol aristocratia valamely kitünő tagját. Gyakran járt igen különböző társaságokba, irodalmi, művészi, tisztán divatos, pusztán dorbézoló körökbe, valamint olyan politikai társaságokba is, a melyeket magához valóknak tartott. Ugy esett, hogy valamennyi körben egy véleményt alkottak felőle: Elkezdve a ravasz Palmerstonen, le egészen a legmíveletlenebb lovász-legényekig és ballet-tánczosnőkig, a kikkel alkalom adtán szintén összeadta magát, mind a ki csak érintkezett vele, úgy látszik, mind egykép gondolkodott a herczeg felől. A közmegegyezés az volt, hogy gyönge fejü, álmodozó, holdkóros, kijöhetetlen, buta egy fiatal ember. Ugy látszott, hogy főjellemvonása valami bolondos-forma szeretetreméltóság, de a mely nem eléggé szellemes, hogy kiragadja a selejtes társaságból és kétes természetü szokások köréből. Mindig arról fecsegett, hogy valahogyan és valamikor Francziaország trónjára jut, az emberek pedig csak szánakozva nevették. Strassbourgi és boulognei kisérletei még több nevetséget és lenézést halmoztak fejére. Egyetlen kiválóbb angol egyéniség hiteles megjegyzését sem idézhet-

jük abból az időből, a ki azt állította volna, hogy a tehetség és szellemi erő valami jelét vette észre Napoleon Lajos herczegben.

Mikor a *coup d'état* elkövetkezett és sikerült, az angol közönség csodálkozása szertelen vala. Soha cselszövényt ravaszabbúl, és nagyobb gonddal ki nem főztek, sem vakmerőbben ki nem vittek. Nyilvánvaló volt, hogy az összeesküvés művészetének mesteréről van szó. Itt a kitartó óvatosság és a korláttalan vakmerészség fogott egymással kezet. Minő finoman kiszőtt terv, minő tökéletes néma önuralom! Mily halkan és lassan érlelődött a terv; mily rögtönösen villámlott bele a világba és jutott sikerre. Semmi elhamarkodás, semmi elkésés; semmi kétkedés, semmi kegyelem, semmi félelem! s mindezt az angol látogató-termek az a bamba semmittevője, az angol lóversenyek és játék-barlangok az a tunya, közönyös, inkább neveletlen, mint erkölcstelen állandó látogatója vitte ki! Micsoda további meglepetéstől ne lehetne tartani, miféle körmönfont avagy vakmerő vállalkozást ne lehetne föltenni az olyan emberről, a ki igy el tudott rejtőzködni, s igy elárulta magát, s ezt is, azt is oly teljes sikerrel játszta meg?!

Napoleon Lajos, mondá családja egyik tagja, Európát kétszer csalta meg: először, mikor sikerült elhitetnie vele, hogy ő ostoba, s másodszor, mikor sikerült elhitetnie vele, hogy ő államférfiú. Ez elmés mondásban, kétségen kivül, sok igazság rejlik. Lehet, hogy a *coup d'état*-t nem a Napoleon Lajos ügyessége és erélye tervezte és vitte ki. Hidegebben gondolkozó és keményebb fejek és karok hordozzák a felelősséget e vállalatnak legalább a kiviteléért. Valószinü, hogy a herczegnek alig jutott a passiv szerepnél több a játékból, s lehet, hogy fejét egyszernél többször is elvesz-

tette volna, ha nem lett volna társai közt valaki határozottabb jellemü, a ki arra termett, hogy megszerezze fejére a koronát magokért is, de magáért is. Hanem akkor a világ legnagyobb része csakis Napoleon Lajost látta az egész vállalat tervelése, végrehajtása és minden mögött. Ilyen gondolata csak olyan embernek támadhatott, a kinek óriási a tehetsége és a bátorsága — a ki Brutus, Talleyrand, Spanyol Filep és első Napoleon egybevéve. A kik a legjobban gyalázták is, nem kevesbbé bámulták és féltek tőle. Ki kételkedhetnék benne, kérdék, hogy arra fog törekedni, hogy örökösévé tehesse magát Napoleon bosszúállásának? Ki hihet akármi fogadásainak, a melyeket tesz? Hogyan lehessen akármiféle szövetségre, vagy viszonyba lépni egy ilyen emberrel? Ki az az egyetlen, a ki elmondhatná magáról, hogy keresztül lát rajta és érti terveit?

Szándékozott-e Napoleon Lajos valaha betörni Angliába? Hajlandók vagyunk azt hinni, hogy ilyenszerü határozott terve soha sem volt. De hajlunk arra a gondolatra is, hogy több más, inkább vagy kevésbbé elmosódott, képzetek és tervek sorában ez is megfordult agyában, és, hogy a körülmények ezt is valóságos tervvé érlelhették volna. Napoleon Lajos, mindenek fölött, a szó legalantabb járó értelmében véve, a gondolatok embere volt; világosabban szólva: mindig határozatlan, álomszerű tervek gondolataival foglalatoskodott, a melyeket ebben, vagy abban, avagy amabban az esetben előnyösen lehetne kivinni. Valószinü, hogy legelső sorban azzal az elhatározással került hatalomra, hogy a hatalmat kezébe keríthesse, és magát Franciaországgal elfogadtassa. Ezután, kétségen kivül, az az őszinte vágy következett, hogy Franciaországot nagygyá, hatalmassá és boldoggá tehesse. Elején nem volt határozott

fogalma róla, hogy mily úton teheti magát népszerü uralkodóvá, s bizonyos, hogy e végre minden fajta terveket forgatott elméjében. Ezek között bizonyosan szerepelnie kellett az Angliába való betörés, és a Waterlooért való bosszúállás tervének is. Koronkint olyan czélzásokat ejtett el, a melyekből látszott, hogy valami ilyenféléről is gondolkodott. Ugy beszélt magáról, mint a ki méltatlanúl szenvedne. Az angol sajtó a nem természetellenes, de ugyancsak korláttalan szenvedély egész keserüségével támadt ellene a *coup d'état*-beli eljárásaért, s ez által, bizonynyal, mind ő, mind társai nagyon föl voltak boszantva. A franczia nemzet jókora részének hangulata határozottan támadásra hajlott. Bizonyos mértékben pirulva sok mindenféle miatt, a mi történt, s a mit türniök kellett: olyan magával való elégedetlenség lepett meg sok francziát, a mi az embert arra szokta ösztönözni, hogy valakivel, akárkivel, hajba kapjon. Ha Napoleon Lajosnak kedve tartotta volna, kétség kivül, könnyen háborús hangulatra kelthette volna népét; és nem is igen hihető, hogy egyszer-másszor eszébe ne jutott volna valami ilyes megtételének előnyös volta. Meg lehetünk felőle győződve, ha e vállalatot szükségesnek tartja vala uralma biztosítására, még az Angliával való háborút is megkoczkáztatta volna. De ezt csak a végső szükség esetén akarta megpróbálni, s ez a szükség nem fordult elő. Senki nála jobban nem tudhatta, milyen koczkázattal járt volna e próba. Ismerte Angliát sokkal jobban, mint nagybátyja; s ha nem volt is meg benne nagybátyja erélye, vagy katonai tehetsége, de sokkal alaposabban ismerte a világot, és a népek viszonyos segélyforrásait és tehetségeit, mint amaz. Erősen nagy szükség, vagy a majd-

nem bizonyos siker kilátása nélkül, elsietve semmit sem tett volna.

A betörés Angliába, tehát, nem volt valami valószinü. Ma nyugodtan tekintve vissza azokra, a mik valósággal megtörténtek, bizton elmondhatjuk, hogy kevés dolog vala kevesebbé valószinü. Hanem, azért, sehogy sem volt épen lehetetlenség. Minél higgadtabban tekintünk erre ma vissza, annál inkább kénytelen az ember elösmerni, hogy legalább is megeshetett volna. Hogy a nemzet kényelmetlenül érezte magát, s aggodalmaskodott, nem csupán babonás félelemből történt. Egész Európa közvéleménye öt tervvel gyanusította Napoleon Lajost császári uralmának kezdetén. Az egyik volt a háború Oroszországgal. A másik a háború Ausztriával. A harmadik volt a háború Poroszországgal. A negyedik Belgiumnak Francziaországhoz csatolása. Az ötödik volt a betörés Angliába. Három e tervek közül megvalósult. A negyedik, mint tudjuk, szintén megfontolás alá került. Szövetségünk Francziaországgal az első vállalkozásban valószinüleg minden komoly gondolatot kivert az ötödiket illetőleg, a franczia császár fejéből. Sokkal több hasznot huzott a velünk való szövetségből, mint huzhatott volna a velünk való törésből — a mellett, hogy igy keveset, vagy épen semmit sem koczkáztatott. Semmibe sem veszszük Napoleon Lajos ismételt biztosításait, hogy mindenek fölött békés lábon óhajt Angliával állni. E biztosítások, kétség kivül, komolyak valának abban a pillanatban, a midőn adattak, és épen annak a pillanatnak körülményei között. De a megváltozott körülmények bármikor meg fogták volna változtatni gondolkozásának ábrázatját is. Épen azokat a biztosításokat adta, ismételten, Oroszországnak is, Ausztriá-

nak is, Poroszországnak is. A fogadás, hogy a császárság a béke, épen, mint a pápa nyiltlevele, *urbi et orbi* szólott.

Anglia 1852-beli hangulatát, tehát, nem tekinthetjük egészen alaptalan és üres remegésnek. Ugyanez az érzület támadt 1859-ben is, midőn a francziák császára rögtönösen kijelentette elhatározását, hogy háborút folytat Ausztria ellen. Igaz, ez utóbbi időszakban történt, hogy az önkéntesek mozgalma hatalmas nemzeti szervezetet nyert, és, hogy a Babéros mindent elkövetett, hogy élő tevékenységre szithassa nagyon is kétes értékű költeményei által, melyekre már hivatkozánk. De már 1852-ben kezdett az önkéntesek serege szervezkedni, és, a mi történetünk ez alkalommal kérdésben forgó lapjára nézve még fontosabb, a kormány elhatározta, hogy törvényjavaslatot nyujt be a nemzeti militia újjászervezését illetőleg.

Militiánk, abban az időben, semmiképen sem volt olyan testület, a melyre valami nagyon büszkék lehettünk volna. Hanyatlásnak, sőt majdnem fölbomlásnak indult vala. Nem volt kormányhoz méltóbb vállalkozás, mint, hogy megint életrevalóvá és elösmertté tegye. Valamint időszerübb dolgot sem lehetett képzelni, mint azt az intézkedést, a mely életrevalóvá fogta tenni, az európai viszonyok megváltozott állapotai, és a bel- és külföldi zavargások nagyra nőtt veszélyei közepett. Azon kivül, a mi kezünket is lekötötte, akkor, egyik kis háborucskánk, a kafir-háború, a melyet kinzó hosszuságra nyujtottak, s a mely nem szükölködött komoly katonai nehézségek nélkül. Kezdődött 1850. deczemberében, s teljes befejezést nem nyert 1853. elejénél előbb. Nem mondhatnók, tehát, hogy védőerőnk, akkor, valami nagyon harczra kész állapotban lett volna, s a kormány nem is választhatott volna magának czélt okosabban,

mint, hogy védőerőnket hivatására alkalmassá formálja. De a Lord Russell János kormányának szerencsétlen jellemző vonása vala, hogy annyi törvényhozási intézkedést kezdeményezett, nem azért, mivel valamely határozott czél lebegett a minisztérium időszerü bölcs belátása előtt, hanem azért, mivel valamit nagy hirtelen tenni kellett a közvélemény kielégítésére; a kormánynak, pedig, abban a pillanatban jobb nem jutott eszébe, mint a keze ügyébe eső legelső terv. Lord Russell János, e szerint, benyujtotta a militiáról szóló törvényjavaslatot, a mely, azonban, a lehető leggyöngébb és félegesebb volt. Fősajátsága abban rejlett, hogy az akkor létező rendes katonaságot helyi militiával akarta kicserélni. Lord Palmerstonnek igen súlyos kifogásai voltak e tervezett változtatás ellen, s igen élesen és nagy sikerrel fejtette is ki azokat, mindjárt azon az ülésen, a melyen Lord Russell János előterjeszté javaslatát. Mikor Palmerston elkezdett beszélni, talán épen csak birálni szándékozott az előterjesztésnek azokat a pontjait, a melyekhez javitás fért; de, a mint tovább haladt, mindinkább vette észre, hogy a Ház az ő pártján van. Minden ellenvetésre, a melyet tőn, minden czáfolatra, a melyet kifejtett, majdnem minden szóra, a melyet kiejtett, folyton fokozódó éljenek feleltek. Lord Palmerston látta, hogy a Ház nem csak teljes mértékben egyetért vele ezen az alapon, hanem teljes mértékben a kormány ellen van, különböző okoknál fogva. Nehány nap mulva azzal tetézte első sikerét, hogy a javaslat »helyi« kifejezésének »rendes«-re való változtatását indítványozta, ezzel, a szó teljes értelmében, ellenkező elv alapján kivánván a javaslatot átalakítani, mint a melyet a kormány magáévá tett vala. A kisérlet sikerült. A Peeliták Palmerstonnel tartottak; a védvámosok szintén hozzá csatlakoz-

tak; az eredmény, pedig, az volt, hogy a módositvány mellett volt 136 szavazat, ellene, pedig, csak 125. A kormányt legyőzték tizenegy szótöbbséggel. Lord Russell János rögtön kijelentette, hogy tovább nem maradhat a kormányon, miután az ország bizodalma nem támogatja.

A nyilatkozat meglepte a Házat. Lord Palmerston maga sem várt ilyen eredményt javaslatától. Semmi ok fönn nem forgott, hogy a kormány miért ne dolgozza át javaslatát a Ház által elfogadott határozat alapján. Az ország hathatós védelem biztosítását követelte, s a kormány nem egyébre szólittatott föl, mint, hogy tegye rendszabályát hathatóssá. Csak hogy, Lord Russell János nagyon jól tudta, hogy kormánya, apródonként, elvesztette tekintélyét. Attól az időtől fogva, midőn csakis azért került ismét hatalomra, mivel senki sem tudott még az övénél is erősebb kormányt alkotni, csakis eltürt kormány volt az övé. Azok a miniszterek, a kik csak ilyen hézagpotló módon jutnak állásukhoz, Angliában ritkán tarthatják magokat sokáig. A Gladstone-kormány is ezt a tényt igazolta 1873-ban, midőn ráállott, hogy ismét kormányra lépjen, mivel Mr. Disraeli akkor nem volt abban a helyzetben, hogy kormányt alakíthasson, de aztán óriási többséggel bukott meg, a következő tavaszi választásokon. Lord Palmerston rámutatott egy más okra, a melynél fogva Lord Russell János olyan készségesen fölhasználta a militiáról szóló törvényjavaslat megváltoztatásának alkalmát a visszalépésre. Lord Palmerston szerint a főok e lépésre »az attól való félelem volt, hogy rosszaló szavazatot nyer a fokföldi kérdés ügyében, a mely azon a napon volt eldöntendő; azaz, a néhai kormány félreállt egy olyan kérdés alkalmával, a melyet indítványképen tekintett, s a mely épen csak azt tüntette föl, hogy a kor-

mány elvesztette a Ház bizalmát; mig, ha a fokföldi kérdésben szenved vala vereséget, akkor a képviselőház egyenes rosszalásával terhelten kell vala távoznia.« Lord Palmerston testvéréhez szóló levele, a melyből e szavakat idéztük, e nevezetes mondattal kezdődik: »Megtartottam Russell Jánossal számadásomat, szeget-szeggel módjára, s kivetettem a nyeregből a múlt pénteken.« Lord Palmerston, a mint maga is kijelenté, ilyen sikert nem várt; de azért, kétség kivül, édes volt neki a visszatorlás. Ez történt 1852. februárjában; s csak épen az előző év deczemberében esett volt, hogy Lord Russell János kényszeríté a külügyi hivatal elhagyására. Elég különös, hogy mindkét esemény távolabbi oka ugyanaz a befolyás volt. Lord Palmerston állását Napoleon Lajos elösmerése miatt veszítette el; Lord Russel János azért esett ki a hatalomból, mivel egy olyan intézkedést próbált foganatosítani, a melyet Napoleon Lajos bitorlásának sikere javallt. Könyvünk egy további fejezetében ismét látni fogjuk, hogy Napoleon Lajos befolyása miképen vált még egyszer végzetessé mind e két államférfiúra nézve.

A Russell-kormány kevesett tett, és még kevesebbet kezdeményezett. Keresztülvitte Peel rendszerét, megnyitván a piaczokat mind a külföldi, mind a gyarmati nádméz számára, s a hajózási törvények eltörlése által lehetővé tevén a kereskedőknek, hogy árúik szállítására idegen hajókat és tengerészeket is alkalmazhassanak. Halvány és sikertelen kisérletet tőn új reform-törvény keresztülvitelére, s félelmeskedve támogatta a törekvéseket a zsidóknak a parliamentbe bocsátása iránt. És kibukott a hatalomból, olyan váratlan elerőtlenedés nyomán, a melylyel a nemzet nem igen törődött.

Lord Palmerston, akkor rögtön, nem került ismét hatalomra. Kormányra léphetett volna Lord Derbyvel, ha hajlandó lett volna rá. De Lord Derby, a ki, közbe legyen mondva, e czimhez atyja megelőző évi halála útján jutott, még mindig azt emlegette, hogy a szabad kereskedelem elvét az általános választásoknak kell igazolniok, s bizony, Palmerston nem volt hajlandó, hogy az ilyenfajta indítványhoz valami köze legyen. Aztán, Lord Palmerstonnek semmi esetre sem volt nagy kedve Derby alatt szolgálni, a kinek politikai belátását kevésre becsülte, s a kit legfőképen olyannak tekintett, a kit ő »felületes fecsegő«-nek nevezett. Lord Derby különböző sikertelen kisérleteket tőn más és más csoportosításokkal, s a végén is tisztavizű védvámosokból alakított cabinettel kelle próbálkoznia. El kelle vállalnia tisztét, nem mivel kivánkozott rá, vagy mivel valaki kivánta volna őt, hanem csak, és csupán azért, mivel nem volt senki más, a ki vállalkozhatott volna e föladatra. Kormányt alakított, tehát, az ország ügyeinek idő szerinti vitelére, s addig, a mig alkalom nyilik az általános választásokra, szivesen reménykedve, hogy valami kimagyarázhatatlan folyamat útján védvámos visszahatást lehet majd előidézni, s akkor, aztán, egy erős kormány élén fogja magát találni.

A minisztérium, melyet Lord Derby alakíthatott, nem valami erős volt. Lord Palmerston úgy jellemezte, hogy van benne két számot tevő ember, Derby és Disraeli, s egy csomó nulla. Csakugyan, e kettőn kivül, egyetlen politikai tehetséget sem számlált tagjai sorában; valamelyes politikai tapasztalatokkal birót, pedig, alig egyet is. Lord kanczellárja, Lord St. Leonardy, tehetséges törvénytudó volt, de a politikusból benne sem volt semmi. A kormány

többi tagjai tiszteletre méltó vidéki nemesek volt. Egyikök, Mr. Herries, a kincstár kanczellárja vala, egy rövid életű kormány tagjakép, Lord Goderich alatt, 1827-ben; valamivel később, pedig, pár hónapig a hadügyminisztérium államtitkári tisztét töltötte be. A szereplő politikusok öltője el is feledte, s a nagy közönség csak akkor tudta meg, hogy még él, midőn hallotta, hogy a Lord Derby kormányába belépett. Malmesbury gróf, Sir Pakington János, Mr. Walpole, Mr. Henley és a többi, olyan férfiak valának, a kiknek multja alig nyujtott valamivel több kezességet közéletbeli magasabb igényeikhez, mint, hogy a negyedévi törvényszékeken elnököljenek, s bizony, rákövetkező hivatal-viselésök sem sokkal járult ahhoz, hogy tehetségeiket magasabbra lehessen becsleni. A kormány feje majdnem épen oly híres volt föltünő politikai baklövéseiről, mint ékesenszólásának viharos természetéről. Új segédje, Mr. Disraeli, régebben igen találóan keresztelte »a vita Rupertje« névre, ama hevesvérü, vitéz herczeg után, a kinek baklövései rendesen elvesztették a csatákat, melyeket eszeveszett bátorsága majdnem megnyert.

A mi magát Mr. Disraelit illeti, nem lesz sok, ha azt mondjuk, hogy saját pártjából is sokan jobban féltek szellemétől, mint akármelyik tiszttársa középszerüségétől. A legelőnyösebb körülmények közt sem valami kellemes föladat egy olyan minisztérium élén állani, a melyet csak eltür a képviselőház, egy olyan minisztérium élén, a mely kisebbségben van, s csak azért tarthatja meg helyét, mivel senki sem akar vállalkozni, hogy az állással járó felelősségtől fölmentse. Maga Mr. Disraeli, sokkal későbbi időben, a képviselőháznak igen mulatságos rajzzal szolgált, azokról a bajokról és megalázkodásokról, a melyek egy ilyen vesztett

reményü vezérre várakoznak. És most, neki kell ezt az állást, a hivatal minden előzetes gyakorlati ösmerete nélkül, elfoglalnia. Valóban, a képviselőházi vezérséget csak ritkán vállalta magára valaki, a ki megelőzőleg ne szolgált volna; és Mr. Disraelinek mind a vezérséget, mind a hivatalt egyszerre, és most egyszerre kelle magára vennie. Kanczellárja lett a kincstárnak és vezére a képviselőháznak. Azok közt a sok mindenféle tehetségek közt, a melyeket a hir neki tulajdonított, addigelé egyik bámulója sem álmodta, hogy a tekintély-tartás művészeteé is szerepeljen. A kisebbség minisztériuma előtt álló különböző közönséges nehézségeken felül, erről az oldalról, még az a nehézség is megvolt, a mely majd mindenik tag ismeretlen és tapasztalatlan voltából származott. Tréfás emberek elnevezték az új kormányt a »Kicsoda? Kicsoda? minisztériumnak.« E különös gúnynevet egy Wellington herczegről szóló, s akkor közszájon forgó történet magyarázza meg. A herczeg, mint mondák, igen kiváncsi volt, hogy Lord Derbytől mindjárt legkorábban mindent megtudjon kormánya szervezésére nézve. De mikor a Lordak házában tudakozódott a miniszterelnöktől: a leendő tiszttársak neveit nem hallotta meg. A herczeg egy kissé nagyot hallott, s mint rendesen a siketek, igen fenhangon beszélt, s természetesen, neki is meglehetős emelt hangon kellett felelni. A mi, tehát, suttogó közlésnek volt szánva, meghallotta az egész Ház. A mint Lord Derby sorra mondta az egyes neveket, a herczeg bámulva és kiváncsian kérdé: »Kicsoda? Kicsoda?« Minden új név után ugyanez a kérdés ismétlődött. Wellington herczeg nyilván a legtöbb új miniszternek hirét sem hallotta az előtt. A történet köztudomásra jutott, Lord Derby minisztériu-

mát, pedig, közönségesen a »Kicsoda? Kicsoda? kormány« névvel emlegették.

Lord Derby azzal a bevallott szándékkal lépett kormányra, hogy a védvám kérdésével mindenképen tesz még egy próbát. De alig vette át az ügyek vezetését, s már tapasztalta, hogy csak maga e gondolat is roppant mértékben tetézte nehézségeit. Az a hatalmas szervezet, a mely oly sikeresen vitte keresztül a szabad kereskedelem ügyét, mintha megint egész régi erejében tért volna vissza a politikai életbe. A szabad kereskedelem emberei abban a pillanatban kezdtek ismét sorakozni, a mint Lord Derby azt a szerencsétlen czélzást megtette. Minden hét, a mely feje fölött elvonult, hozott valamit, a mi arra vallott, hogy milyen tévedést követett el, a midőn azzal kecsegtette magát, hogy valami olyanra vállalkozhat, mint a védvám-kérdés fölelevenítése. Nehány tiszttársa, szerencsétlenségökre, azt a baklövést követte el, hogy választóihoz intézett nyilatkozatában kimondta, hogy törekedni fog az új választások elrendelésére, s úgy beszélt, mintha magának a védvámnak helyreállítása volna a Lord Derby kormányra léptének nagy hivatása. A kincstár új kanczellárja sokkal óvatosabb volt. Ő csak nagy általánosságban beszélt »azokról a mentő rendszabályokról, a melyeket nagy termelő érdekek, igazságtalan terhek alatt szenvedve, jogosan várhatnak egy igazságos kormánytól.« Az igaz az, hogy Mr. Disraeli akkor teljesen meg volt győződve minden, a védvám helyreállítása érdekében indítható izgatás reménytelen volta felől, s bizony, nagyon is örült volna, ha valahogyan, szép szerével, teljesen, s egyszersmind baj nélkül megtagadhatja vala minden rokonszenvét az ily fajta tervezgetéstől. A kormány, bizony, látta, hogy útja tövisekkel van tele, a melyeket saját

hibájának köszönhetett, hogy miért czélozgatott is arra az óhajtásra, hogy a szabad-kereskedelem kérdését megint föl kell eleveníteni. Ezzel, ha még sikerrel küzdhettek volna is különben meg, ugyancsak súlyos nehézségeikkel, minden lehetőség útját teljesen elzárták magok előtt.

A szabad kereskedelmi szövetkezet újra szerveztetett. A képviselőház szabadelvü tagjai értekezletet tartottak Lord Russell János Chesham-téri lakásán, s itt elhatározták, hogy a kormánytól ki kell venni, vagy csikarni a védvám és szabad kereskedelem kérdésében táplált politikájának teljes, nyilt bevallását. Ám ezt kivinni is, nem valami könnyü föladat lesz vala, látva, hogy a kormány egyátalán nem terjeszthet semmiféle politikát elő e kérdésben, s épen csak abban reménykedik, hogy majd tanácsot kérhet az országtól, mint az ember tanácsot kérhet az oraculumtól. A kincstár kanczellárja, mikor megtette pénzügyi előterjesztését, megtartotta javaslatában az előző nehány év fölszaporodott bevételeit, s beszédéből azt is ki lehetett venni, hogy legalább neki magának, egyénileg, nincs szándéka elejteni azt a politikát, a mely oly sokkal járult a jólét öregbedéséhez. Mr. Disraeli e beszéde sokkal jobban tetszett a Peelitáknak és szabadelvüeknek, mint főnökének, vagy sok követőjének. Beszéde csakugyan, nagyon ügyes vala. Uj pénzügyi tervet nem adhat, mivel még nem volt ideje rá, hogy az ország pénzügyeinek teljes átvizsgálására kiterjeszkedhetett volna; de azért, igen ügyesen és nagy sikerrel bánt a tényekkel és számokkal, úgy, hogy hallgatóiban azt a képzetet támasztotta maga felől, hogy bámulatos dolgokat tudna a pénzügyek terén véghez vinni, ha csak lenne egy kis ideje, s kedve volna hozzá. A szélső és megcsontosodott védvámosok körén túl, mindenki meg volt

elégedve beszéde sikerével. Az emberek örültek, s biztak hozzá, hogy, a ki oly ügyesnek bizonyította magát sok mindenféle dologban, majd megmutatja, hogy megfelel ő a legkülönbözőbb és szokatlanabb föladatnak is, s elbánik a száraz tényekkel és számokkal is. A Ház érezte, hogy nagyon kényes helyzetbe jutott, s tetszett neki, midőn látta, hogy ő is oly jól megállja a maga helyét.

Mr. Disraeli egyszerűen azt javasolta pénzügyi előterjesztésében, hogy maradjanak a dolgok úgy, a hogy találta; hogy tartsák fönn a jövedelmi adót a másik évre is, mint ideiglenes intézkedést, az állam pénzügyeinek teljes átvizsgálásáig, a mire nézve hangsúlyozta, hogy a maga idejében majd teljes készséggel végre fogja hajtani. Jobb útat-módot senki sem tudott ajánlani, s az új kanczellár, egészben véve, diadalmas zászlóval vonult tovább. Még szorultsága is előnyére vált. Nem várták tőle, hogy a pénzügyi előterjesztésen könnyü szerrel átessék, s ha a pénzügy terén való működésre nem született is, ez első próba alkalmával nem úgy látszott. Az egész kormány dolga sem ment nagyon rosszúl a próba ez ideje alatt. Előterjesztette és keresztülvitte a militia-törvényt, a melynél a Lord Palmerston nyiltszivű támogatását is megnyerte; azután alkotmányt adott Uj-Zeelandnak; akkor aztán, július elején, a parliamentet elnapolták, majd pedig a föloszlatás történt meg. A választásokat, az ország több részében, igen komoly lázongások jellemezték. Különösen Irországban ugyancsak magasra csapkodtak a párt-szenvedélyek hullámai. A földbirtokosok és a rendőrség állott az egyik részen; a papok és a nép-párt a másikon, s több helyütt még vér is folyt. Azonban nem Irországban folyt a szabad kereskedelem, és a védvám fölött a küzdelem. Az ir nép nagy tömege semmit

sem tudott Mr. Disraeliről — talán a nevét sem hallotta soha, s nem törődött vele, hogy a képviselőházat ki vezérli. Az ir választókat első sorban a bérleti jog kérdése izgatta föl, s annak még nem jött vala el az ideje, hogy valamelyik párt nagy minisztere kész lett volna fülét ez ügyben való vágyaiknak megnyitni. Hasonlókép, sok keserüség maradt még a szivekben az egyházi czimekről szóló törvény fölötti viták után. De el lehet bátran mondani, hogy az Anglia közérzületét fölizgató kérdések között nem volt egy is, a mely iránt a leghalványabb érdeklődés is élt volna Irországban, s viszont, a mely kérdéseket az ir nép lényegeseknek tekintett még létére, életére nézve is, azoknak még egy pillanatra sem volt szerepök azokban a küzdelmekben, a melyek egész Angliát izgalomban tartották.

A minisztereknek Angliában tartott beszédei épen olyan különbözők valának, mint, előbb, a védvám kérdésében mondottak. Mr. Disraeli nem csak, hogy egészen szakított a védvámmal, hanem egész őszintén bevallotta, hogy senki föl nem tehette a minisztériumról, mintha csak legtávolabbról is indítványozni akarta volna az 1846-ban eltörölt törvények helyreállítását. Valóban, mondá, elteltek már azok az idők, hogy az ilyen magát lejárt politika még csak érdeklődését is fölkelthesse az országnak. Túlfelől, Mr. Disraeli több tiszttársa, egyszerű jóhiszemüségének teljével, nyiltan hirdette, hogy Lord Derby hajlandó ismét folyamatba indítani az egykor kedvelt, és még el nem felejtett védvámos rendszert. De a választások ideje óta egy szót sem lehetett többé hallani a védvámról, vagy annak lehetőségéről, hogy elveivel új kisérletet lehetne tenni. A választások csak keveset, vagy épen semmit sem lendítettek a kormány ügyén. Az álmok, hogy hátukat megerősödött párt fogja

fedezni, eltüntek. Valami keveset nyertek, ugyan, épen eleget arra, hogy nem volt valószinü, hogy valaki, mindjárt a parliament előtti megjelenésök alkalmával, bizalmatlansági szavazatot indítványozzon; de távolról sem eleget arra, hogy remélhessék lehetőségét valamely oly rendszabály keresztülvitelének, a mely az egész országot valóban kibékithesse a conservativ párttal. Továbbra is csak a kisebbség minisztériumának, eltürt minisztériumnak kelle maradniok. Eltürt minisztérium valának akkor, a midőn hivatkoztak az országra, de még azt mondhatták, hogy, ha csak elejébe terjeszthetik ügyöket: az ország mellettök fog nyilatkozni. Most, pedig, ismét csak eltürt minisztériumkép kelle visszatérniök, megtéve hivatkozásukat, de kényszerítve látniok is, hogy visszautasíttattak. Mindenki látta, tehát, hogy a kormány léte csak napok kérdése volt. Már is gondolkodni kelle, és pedig sürgősen, hogy kik lesznek utódaik — s nyilvánvaló volt, hogy új kormányt csakis a Whigek és Peeliták valamelyes szövetkezése útján lehet alkotni.

Az általános választások följegyzésre méltó eseményei között volt a Macaulay visszatérte a képviselőházba. Edinburgh oly módon választá meg őt, a mely kiváló módon hizeleghetett neki, s becsületére vált magának. Megválasztotta a nélkül, hogy kérte volna, a nélkül, hogy jelöltkép föllépett volna, a nélkül, hogy politikai vallástételt adott volna, vagy bármit is tett volna, a mit akkor a legfüggetlenebb jelölttől is megvártak; sőt, megválasztotta ama határozott nyilatkozata mellett is, hogy épen nem fog megválasztása érdekében udvarolgatni. Nehány éven át nem ült volt a parliamentben. Közte és némely választója közt nézet-eltérések merültek vala föl a Maynooth-féle engedély kérdése fölött. Az edinburghi választók a miatt is panasz-

kodtak, hogy Macaulay nem fordít elég figyelmet a helyi érdekekre, és hogy, a mint hitték, igen kicsinylőleg bánik érintkezéseiben azok közűl sokkal, a kik pedig támogatták vala őt. Ennek, aztán, az lett a következése, hogy az 1847-beli általános választások alkalmával Macaulay csak a harmadik helyet nyerhette el az edinburghi szavazásnál. E vereséget mélyen érezte. Könnyen kaphatott volna valamely más választókerületet; de sértett önérzete csak siettete előbb fogamzott elhatározását, hogy visszatér a magánélet irodalmi munkakörébe. Igy, aztán, kimaradt a parliamentből. Edinburgh 1852-ben egészen magától fordult ismét feléje. Edinburgh igyekezett helyrehozni a hibát, a melyben bűnösnek érezte magát. Macaulay egy lépéssel sem akart tovább menni, mint, hogy kinyilatkoztatá, hogy, ha Edingburgh önkéntesen megválasztja, igen nagy megtiszteltetésnek fogja tekinteni; és »nem fognám magamra nézve igazolhatónak tartani, ha visszautasítanám azt a közbizalmat, a melyet ily megtisztelő és kivételes módon ajánlanának föl nekem.« De a kedvezés megnyerése érdekében egyátalán nem volt hajlandó udvarolni. Azt mondá, hogy neki nincs szüksége a parliamentbe való megválasztatásra; hogy visszavonultságában igen boldognak érezi magát. Edinburgh, mindezek mellett is megválasztá. Egészsége nem sok ideig engedé meg, hogy szolgálatára lehessen; de valamig a képviselőház tagja maradhatott, Edinburgh képviselőjekép maradt ott.

Wellington herczeg 1852. szeptember 14-dikén meghalt. Halála rendkivül csöndes vala. Délután egy negyed három órakor csöndesen elszenderedett Walmer-kastélyában, s többé föl sem ébredett. Nagyon öreg ember volt már — nyolczvannegyedik évében — s halálát, természetesen,

nem sokára bekövetkezendő eseményképen várták, előre. De azért, a mikor igy természetesen és csöndesen elérkezett, mégis mély és általános fölindulást keltett. Korunkban nem volt senki, a ki Angliában azt az állást foglalta volna el és tartotta volna meg, a melyet Wellington herczeg egy egész ember-öltőnél hosszabb idő alatt betöltött. A hely, melyet ő megszerze magának, teljes-tökéletesen páratlan vala. Nagy tettei már a multhoz tartoztak. Az államférfiúból nem sok volt benne; nem sokat tudott abból, a mit politikának neveznek, s még kevesebbet törődött vele; mint kormányzó, pedig, épen sok hibát követett el. De az a bizalom, a melylyel a nemzet iránta, mint tanácsadó iránt, viseltetett, a szó teljes értelmében korláttalan volt. Soha senkinek az a föltevés eszébe sem jutott, hogy Wellington herczeget, akármit tett, vagy tanácsolt is, valaha valami egyéb vezérelhette volna, mint az a hő vágy, hogy az államnak javára lehessen. Az uralkodó iránti odaadó hűségében volt valami ókori és megindító. Ez állam-szolga odaadásán valami olyan egyéni hajlam csillant át, a mi bizonyos regényes méltóság szinét kölcsönözte magatartásának és jellemének, a ki, pedig, a költőiségből, vagy érzelmességből nem sokat viselt természetében. Politikai szereplésében semmi egyéb aggodalmát föl nem költötte, mint épen csak az, hogy a királynő kormányzata jól és helyesen folyjon. Akárhányszor föladta ugyancsak dédelgetett meggyőződéseit, nagyon is mélyen gyökerező előítéleteit csak azért, nehogy, az istenért, útjában találjon állani a királynő kormányának s az ügyek biztos keresztülvitelének. Ez egyszerű hűség, a mely, bizony, néha nevetséges módon is nyilatkozott, pótolta nála, sokszor, a fönkelt államférfiúi tekintetet, s rásegítette, hogy a kormányt és nemzetet olyan nehézségekből bonyo-

lítsa ki, a melyekből a kivezető útat meg nem tudta volna jelölni az övénél sokkal élesebb politikai belátás is.

Az angol nemzet ezért a nemzeti jóllét iránti hű és kipróbált, ezért az egyszerű és soha nem tévedő odaadásáért bámulta és tisztelte őt. Nem igen volt az, a mit szeretetreméltó egyéniségnek neveznek, de a nemzet mégis szerette őt. Modora hideg és szögletes vala, rendesen úgy látszott, mintha alig egy szikrája lakoznék benne az érzelemnek. De ez nem azért volt, mintha érezni ne tudott volna. Sőt ellenkezőleg, érzelmei, barátsága állandóak, hűek valának, és sokszor még a nyilvánosság szinén is oly kitöréseket engedett meg indulatainak, hogy az idegen soha föl nem tette volna, az ilyen hideg és zord külső után. Mikor Sir Peel Róbert meghalt, Wellington a Lordak házában könyezve beszélt róla, s még csak meg sem próbálta visszatartani az arczán végig omló csöppeket. Hanem rendes magatartásában nem sok rejlett abból, a mi valakit a közönség bálványává szokott tenni. Nem volt sem csillogó, sem föltünő, sem hevülékeny, sem elbájoló. Száraz, kimért, önelégült vala. De, a nép azért mégis szerette és bizott benne, szerette, talán épen azért, mivel úgy bizott benne. Volt idő, a mikor London népe egy arczot és alakot sem ismert jobban, mint a Wellington herczegét. Utóbb egészen meggörnyedt, s mikor a parkban, vagy Whitehallon végig lovagolt, úgy lehajlott a lovára, mintha alig birta volna magát tartani a nyeregben. De, azért, mindvégig megülte a lovat, sőt, tartotta magát a nyeregben még akkor is, a mikor a karszékben már rég nem tudott egyenesen ülni. Néha egy különös kis kocsiban járt, a melyet maga eszelt ki; de, azért, mégis csak legjobban szerette Londonon lóháton haladni végig. Neve, *par excellence*, »a herczeg« volt. A lon-

doni munkás, a ki föltekintett, a mint munkájáról jött, vagy oda ment, s megpillantotta a hajlott alakot a ló hátán, levette kalapját, s oda szólott a mellette elmenőhöz: »Ott megy a herczeg!« Győzelmei a multhoz tartozának. Még a középkorú emberekre nézve is csak »a herczeg« korábbi éveiből való hagyományok valának. De azért még mindig úgy tekintették, mint a nemzeti hősiesség és diadal megtestesülését; mint egy újkori szent Györgyöt, szorosan begombolt frakban és fehér bő nadrágban.

Wellington, halála idején, oly annyira a multhoz tartozott, hogy alig is látszik helyénvalónak itt valamit mondanunk róla, mint katonáról. De, azért, mégis hadd jegyezzük meg, hogy sikereit nagy mértékben annak az ihletett józan eszének kell tulajdonítanunk, a mely a lángész formájáig emelkedett benne. Az elképzelhető legnagyobb mértékben rendelkezett a győzelem-nyerés művészetével. Mind a háborúban, mind a politikában megvolt az az egy jellemvonása, a melyről azt mondják, hogy sajátos adománya volt Julius Caesarnak, s a mely hiányozván Caesarnak a hóditás művészetében legnagyobb újkori versenytársából, első Napoleonból, ez el is vesztette mind, vagy legalább majd mind, a mit nyer vala. Wellington nem csak azt tudta, hogy mit lehet megtenni, hanem azt is, hogy mit nem lehet megtenni. Wellington herczeg azokat a szertelen vállalkozásokat, a melyek Napoleont, majdnem általános szabályszerüséggel, tévútra vezették, és aztán megbuktatták, megingathatatlan józan eszével lehetetlenségeknek és esztelenségeknek tekintette volna, épen úgy, mint tette volna Caesar is, fönszárnyaló szellemével. Alig foroghat fön kétség az iránt, hogy Napoleon, a mi az igazi szellemet illette, sokkal felülmulta Wellington herczeget. De Wellington mindig

tökéletesen tudta, hogy mit vihet ki, mig Napoleon sokszor összetévesztette vágyait tehetségeivel. Wellington mindenről gondoskodott, mindennek utána nézett; soha sem bizta magát csillagára, vagy a véletlenre, vagy valami egyébre, mint épen csak gondoskodására, előkészületeire és a czélszerü eszközök helyes alkalmazására. Majdnem lehetetlen olyan körülményeket képzelni, a melyek között, Napoleonnal szembe állítva, ne Wellington lett volna a végén a győztes. Napoleont épen szelleme fogta volna, előbb vagy utóbb, prédájává tenni a Wellington soha nem alvó őrszemének, majdnem csalatkozhatatlan belátásának.

Épen olyan szerencsés volt, mint a milyen érdemes. A hir és szerencse poharából soha senki többet nem ihatott, mint Wellington; de, azért, a legnagyobb kortyok sem részegítették meg soha egy perczre is. Mindama hosszú háború és fényes győzelmei után, mintegy harminczkét esztendeig élvezhette a békét és dicsőséget. Ez országban a legmagasabb állást nyerte el, melyet senki, még egy uralkodó sem, nyerhet el, s honfitársai becsülésében sokkal fensőbb helyet foglalt el, mint a legtöbb uralkodóik közül. Európa megmentett császárai és királyai esőkép árasztották rá kitüntetéseiket. Hirneve ép oly teljesen biztosítva volt élete tartamára, mintha a halál, valamely ballépés elkövetésének lehetőségétől megfosztván őt, megszentelte volna. Más körülmények közötti új háborúk nem tették próbára alkalmazkodó és kitartó voltát annak a katonai szellemnek, a mely sorjában legyőzte Napoleon mindenik nagy marsallját, előjátékakép annak a győzelemnek, a melynek maga Napoleon esett áldozatúl. Ha volt valaha halandó, a kiről el lehet mondani, hogy megnyert életében mindent, a mit csak kivánhatott, Wellington bizonynyal az

az ember volt. Kitüntetései még fokozhatták volna elégültségét, ha valóban sokat törődött volna velök, azzal a gondolattal, hogy semmit sem tett magáért, hanem mindent hazájáért. A háborút nem szerette. Semmi hajlandósággal sem viseltetett iránta. Mikor Lord Russell János meglátogatta Napoleont Elbában, Napoleon azt kérdezte tőle, ha gondolja-e, hogy Wellington herczeg meg tud élni ezentúl a harcz izgalmai nélkül? Napoleon valószinüleg azt képzelte, hogy ez angol katona folyton külföldi bonyodalmakba fogja vala hazáját belevinni, csak azért, hogy kielégíthesse a vitéz hadsorok iránti előszeretetét. Lord Russell János megpróbálta megmagyarázni a nagy bukott császárnak, hogy Wellington herczeg, nagyon természetesen, vissza fog szállni a közönséges polgárok sorába, és épen nem fog bánkódni fölötte, hogy a hadviselés viharos napjai elmultak. Napoleon, mintha bizonyos búskomor hitetlenséggel hallgatta volna szavait, s épen csak annyit jegyzett meg egyszer vagy kétszer, hogy »pompás egy játék volt az a háború.« Wellingtonnak nem pompás játék, s egyátalán nem is játék volt az. Terhes kötelességnek tekintette, a melyet be kell töltenie fejedelmeért és hazájáért, s oly gyorsan befejeznie, a mint csak lehető. A két férfiú közötti különbséget ennél nem lehetne jobban föltüntetni. Két ilyen férfiút lehetetlen összemérni. Az összehasonlításra nem is igen lehetne közös alapot találni. A ki meg akarná mondani, hogy melyik a nagyobb, előbb meg kellene állapítnia, ha a nagyságot a szellem, avagy a kötelesség mértéke szerint akarja-e számítani? Napoleonnak sokkal nagyobb hatása volt a történetre. Ha ez magasabb rendü nagyságot jelent: a legnagyobb nemzeti részrehajlás is alig követelhetne a Wellington részére is a Napoleonéval egyenlő rangú he-

lyet. Hanem, azért, minden angol megelégedhetik azzal a megjegyzéssel, hogy a mi hősünk megmentette hazáját, Napoleon, pedig, majdnem tönkre tette a magáét. Mikor ezt irjuk, a legkisebb hajlamot sem érzünk magunkban annak helyeslésére, a mit a Napoleon jelleme felőli angol kisvárosias fölfogásnak lehet nevezni. Pályája egy bizonyos pontjáig úgy tetszett nekünk, hogy megérdemelte a majdnem osztatlan bámulatot; épen, mint hazája, a melynek a többi európai hatalmakkal korábban folytatott vitáiban mindig majdnem teljesen igazának kellett lennie. De a siker és dicsőség, a melyet nyert, igen erős volt Napoleonnak. Épen azért kelle elbuknia, mivel nem volt meg benne az az egyszerű, szívós odaadás a kötelesség iránt, a mely Wellingtont mindig áthatotta, s a mely magasztossá és naggyá tette őt, még a politikában is, a melyre pedig alkalmatlan vala, s még akkor is, ha a politikában oly módon járt el, a mely másokat inkább nevetségessé, nem pedig tiszteletre méltóvá tett volna. Wellington sokkal inkább hasonlított Washingtonhez, mint Napoleonhoz. Sokkal nagyobb katona volt Washingtonnél, de egészben véve még sem volt akkora ember, mint ez.

Wellingtonról bátran el lehet mondani, hogy egyéni nagyságának arányai, mintha még inkább növekednének, hogysem apadnának, a mint őt és tetteit az idő távolabbra viszi tőlünk. A waterlooi ütközet, bizony, nem foglal helyet, mint egyik történetirója állította felőle, a világ döntő ütközetei sorában. Azért vivatott, hogy a Bonaparték Francziaország trónjától megfosztassanak; és Waterloo után huszonöt évvel, midőn a waterlooi győző még élt, egy másik Bonaparte készült e trónra lépni. Olyan egy nemzeti politika tetőző pontja vala ez ütközet, a melyet — bár-

milyen igazolhatóvá és kikerülhetetlenné vált is a végén — alig fogna húsz belátó angol közül egy, egész kiinduló pontjáig, igazoltnak nyilvánítani. Épen ezért, nem valószínű, hogy a mai kor dicsénekeket zengjen Wellingtonnek, mint eleink, csak azért, mivel legyőzte a franciákat, és megtörte Napoleont. De azért mégis lehetetlen, hogy a leghiggadtabb elme is Wellington pályáját a bámulat állandó heve nélkül tanulmányozhassa, azért a páratlan egyszerű, ókori odaadásaért a kötelesség iránt. Az ő szelleme valóban olyan volt, a melyért minden nagy nemzetnek esengenie kell, hogy tisztán maradjon meg benne.

A nemzet nem vala hálátlan. Elhalmozta Wellingtont kitüntetésekkel; még jobban is elhalmozta volna, ha csak tudta volna hogyan? Megadta neki majdnem korláttalan bámulatát. Halála alkalmával megkisértette, hogy olyan állami temetést rendezzen neki, a milyen hősnek még nem volt. A gyászpompa, valóban, páratlan ragyogást és fényt fejtett ki. Lehet, hogy nem igen illett annak a hidegvérü és egyszerű hősnek vérmérsékéhez és szokásaihoz, a kinek tiszteletére rendezve volt. S talán nem is épen a ragyogó pompa az a mező, a melyen az angolok, mint nemzet, különösebben kitünnek. De az az óriási, néma, tiszteletet tevő tömeg, mely London útczáin tolongott — a milyen tömeget a világ egy másik városa sem tud felmutatni — jobban bizonyitotta, mint bármily pompa és szertartás tudta volna, azt a nagy tiszteletet, a melylyel az élő nemzedék a mult hőse iránt viseltetett. A Wellington neve már régtől fogva nem jelentett ellenségeskedést nemzet és nemzet között. A tömegek, melyek e napon London útczáit megtöltötték, el sem tudták képzelni azokat az érzelmeket, a melyek atyáik szivét szokták eltölteni, ha Franciaország és Napoleon

nevét hallották. Wellingtont csakis mint olyant tisztelték, a ki mindig hazájának szolgált; mint Anglia katonáját, nem pedig, mint a ki benyomult Francziaországba, vagy, akár csak, mint a ki legyőzte Napoleont. Az emlékezete iránt tanusított hódolat ép oly tiszta volt minden önzéstől, mint az ő pályája.

Az új parliamentet novemberben hivták össze. E parliament olyan egy férfiút adott Anglia közéletének, a ki később némileg jelentőssé vált politikánkban, s a kinek szelleme és vitázó ereje, mint látszott, oly állást igért, egy időben, számára, a mely aligha fog akárkié mögött is állani a képviselőházban. E férfiú Mr. Lowe Róbert vala, ki egyik ausztraliai gyarmatból tért vissza, hogy szülőföldjén a politikai élet mezejére lépjen. Mr. Lowe igen magas rendü míveltséggel biró tudós volt, és, leszámítva előadása némely jelentékeny hibáját, a legelsők sorában álló vitázónak bizonyította magát, a ki különösen föl vala ruházva a gúny, kicsinylés, éles támadás fegyvereivel. Szabadelvü volt, a szó magasabb értelmében; gyülölt minden korlátot, mely a nevelést vagy a pályán való előbbre haladást gátolhatja vala; de épen úgy kárhoztatta a demokrata elméleteket, a melyek majdnem maniává nőtték ki magokat. A gúnyolódásra nagyon is hajló természetének egész erejével ostorozta a falusi Torykat ép úgy, mint a városi radicalisokat. Nézetei, általában, inkább a tagadás, mint az állítás körében mozogtak. Ugy látszott, mintha épen semmi fajta positiv nézete sem volna, mihelyt a politikáról vala szó. Vezérlő elve mindenféle általánosságok, érzelmeskedések és »szempontok« kárhoztatása volt. Mint a politikai világ értelmi Don Juanja, azt tartotta Molière hősével, hogy kettő meg kettő négy, és, hogy négy meg négy nyolcz, s ki nem állha-

tott semmiféle elméletet, a mely kevesbbé szigoru bizonyítékok alapján akart volna előállani. Ha valamely ellentétes párt, vagy tan értelmi gyöngesége iránt tanusított megvetés valakit nagy politikussá tehetne, Mr. Lowe kivivta volna magának ezt a nevezetet. Ám, a politikában még nem elég a birálat. Hanem, az embernek alkalmasnak kell lennie a kezdeményezésre, a mások akaratának idomítására, a kiegyeztetésre, a vezérletre, midőn látszólag őt vezetik, és gyakran a mások követésére, midőn látszólag ő vezet. Az ilyen fajta adományokból Mr. Lowe-nak nem jutott rész. Soha sem lett belőle több, mint egy nagy parliamenti biráló, a maró és vitriol-izü fajtából.

Mr. Villiers, majdnem rögtön az új parliament összeülése után, határozati javaslatot terjesztett elő, a mely nem csak a szabad kereskedelmi politikára akarta a képviselőházat kötelezni, hanem bizonyos forma roszszalást kivánt mindazokra kimondatni, a kik eddigelé nem voltak hajlandók e politika érdemét elösmerni. Ezt a lépést szükségesnek tartották, és csakugyan, szükségessé tették is azok a ballépések, a melyek Lord Derbyt terhelték, valamint nehány olyan követőjének igérgetései, a kiket nála kevesebb felelősség terhelt. Ha e javaslat elfogadtatott volna, a kormánynak vissza kell vala lépnie. A kormány most már kész lett volna bármely végzésnek elfogadására is, a mely kinyilatkoztatja vala, hogy a szabad kereskedelem az ország elfogadott és állandósított politikája; de el nem fogadhatta azt a diadalmas dicsbeszédet, a melyet a javaslat meg akart szavaztatni amaz évek kereskedelmi politikájának, a melyek alatt épen ők voltak legkérlelhetetlenebb ellenségei épen ennek a politikának. Meghajolhattak a rájok mért büntetés előtt; de nem tehették, hogy nyilvánosan megcsókolják

a veszszőt is, és bocsánatot kérjenek. Lord Palmerston, a ki egész eddig az ideig nem tartotta lehetetlennek, hogy a végén is tárczát vállalhasson Lord Derby alatt, ha csak a Derby-párt egészen ki birna mosakodni a védvámosságból, olyan módositványt nyujtott be, a mely a kormánynak valamivel tisztességesebb visszavonulás módját szolgáltatá. E határozati javaslat »a szilárdul föntartott és bölcsen tovább fejlesztendő szabad verseny politikája« iránt kötötte le a Házat, de nem emlegette az 1846-beli törvényhozás dicsőségét, s igy azokat sem kárhoztatta el, a kik az akkori törvényalkotást ellenezték. A módosítványt, a védvámosok kis körén kivül, mindenki elfogadta: 468-an szavaztak mellette, s csak 53-an ellene, és ezzel vége volt a védvámos jajveszékelésnek. Az angol törvényhozásnak ez egész hosszú fejezete bezárult. Különböző kereskedelmi és más »érdekek«, igaz, később is morogtak a szabad verseny elvének saját körükre való alkalmazása ellen. De a védvámot azok sem védelmezték. Csakis azt vitatták, hogy az a védvám, a melyet ők kivánnak, voltaképen nem is védvám, hanem szabad kereskedelem — sajátos formák szerint. A védvám nyiltan hirdetett elve az 1852. novemberi vita alkalmával pusztult ki.

A kormány, tehát, még mindig csak eltürt kormányképen létezett. Helyén maradását egy kissé durva módon hasonlították a törvényszéki végrehajtó helyzetéhez, a ki behelyezkedik ugyan valamely birtokba, de minden pillanatban tovább küldhető, mihelyt a pörlekedő két fél ki akar egyezkedni. Általános volt a meggyőződés, hogy a mely perczben arra kerül a dolog, hogy Mr. Disraelinek új pénzügyi tervezetet kell adnia, a kormány sorsa azonnal eldől. A következés is ezt bizonyította. Mr. Disraeli olyan

pénzügyi előterjesztést készített, a mely a számokkal való elbánásban kiváló tehetségéről tanúskodott. Ezt sokkal szigorubb birálat alá fogták is, mint első költségvetését, a mely, természetesen, csak hézagpotló és szükségben segítő vala. Ez már igazi budget volt, egészen megmásítva, és új alapokra fektetve az ország pénzügyi rendszerét és adóit. Az ügyesség, melylyel a kincstár kanczellárja rendszabályait kifejtette, és számaival dobálózott, még leghatározottabb ellenzői közül is sokat a felől győzött meg, hogy megvan a tehetsége a jó költségvetés elkészítésére, csak az a baj, hogy pártjának viszonyai gátolják ebben. De kormánya a vidéki földbirtokosoknak és gazdáknak tett különböző igéretek és fogadások mellett lépett hivatalba. Ki nem kerülhetik, tehát, hogy külön a gazdák javára valami törvényhozási intézkedéssel kisérletet ne tegyenek. Vagy legalább a látszatát meg kell menteniök, hogy tesznek érettök valamit. A kincstár kanczellárjáról azt lehetett volna föltenni, hogy épen olyan helyzetben van, mint »A Finchleybe vonulás« alkalmával Hogarth katonája a két versengő szépség között, a kik gyöngéd figyelmére igényt tartanak. Igéretet és fogadást tett az egyiknek; de tudja, hogy a legcsekélyebb jele az udvariasságnak, a melyet az egyik iránt tanusít, tüzes bosszúra gerjeszti a másikat. Mikor Mr. Disraeli arra vállalkozott, hogy kedvez a vidéki érdekeknek és a gazdáknak, nagyon is jól kelle tudnia, hogy a szabad kereskedelem híveit, és a Peelitákat mind maga ellen lázitja; de, egyszersmind, tudta azt is, hogy, ha elhanyagolja a vidéki birtokosok pártját, maga alatt vágja le a fát. Költségvetésének elve a maláta-adó leszállítása, és a lakóházak adójának fölemelése volt. Valami változtatás volt még teendő a jövedelmi adókon is, főkép arra nézve, hogy a gaz-

dák jövedelmét terhelő adókon lehessen könnyíteni; valamint egy kis csekélységgel a tea-adó is apadt. A két főpont, a mely tisztán és világosan állt a képviselőház előtt, a maláta-adó leszállítása, és a lakóházak adójának fölemelése volt. A maláta-adó leszállítása volt, mint Mr. Lowe éles birálatában magát kifejezé, a költségvetés szögletköve. Ez apasztás akkora hiányt idézett elő, hogy a lakóházak adóját meg kelle kétszerezni, ha pótolni akarták. A terv maga volt a bukás. A gazdák nem valami nagyra tartották az engedményt, a mely az ő javokra történt; azok, pedig, a kiknek e miatt kétszeresen kelle fizetniök, keservesen fölháborodtak. Mr. Disraeli fölboszszantotta az egyik követelőt, és nem nagyon nyerte meg kedvét a másiknak. A kormány csakhamar belátta, hogy a dolognak milyen vége lehet. A kincstár kanczellárja is kezdte észre venni, hogy számára már csak a kétségbeesett viadal maradt. A Whigek, a szabad kereskedelem hívei, a Peeliták, s az olyan független, vagy párton kivüli tagok, mint Mr. Lowe és Mr. Osborne Bernal, mind neki estek. Harcz a végletekig, az lett belőle. Ez aztán tetszett a Mr. Disraeli sajátos vérmérsékletének. Soha egész parliamenti pályája alatt, oly kitünően nem harczolt, mint a mikor, kétségbeesésében, teljes szabad fékre ereszthette bátorságát.

HUSZONNEGYEDIK FEJEZET.

Mr. Gladstone.

A vita a legkiválóbb vala a maga nemében, a melyet csak hallani lehetett a mi korunkbeli parliamentben. Az izgalom mindkét részen mélyreható volt. A küzdelem heves

és elkeseredett vala. Mr. Disraelit a kétségbeesés teljes ereje lelkesítette, s nyilván olyan kedvében volt, hogy sem nem adott, sem nem fogadott el kegyelmet. Sir Wood Károlyt, a kincstár előbbi kanczellárját oly hévvel, sőt méreggel támadta meg, a mely, igaz ugyan, sokkal járult a vita maró és érdekes voltához, már tudniillik a hallgatóság szempontjából, de a mely, bizony, többször a parliamenti tisztesség határának egész a tetőző pontjáig is fölcsapott. Ennek a beszédnek folyamán történt, hogy Disraeli, keresztül hajolva az asztalon, és egyenesen Sir Wood Károlyhoz intézve szavait, kijelentette, hogy »Eszemágában sincs, hogy az igen tiszteletre méltó gentlemant biráljam, de ha megtanulta a maga mesterségét, azt még ezután kell megtanulnia, hogy a vakmerőség még nem gúny, és, hogy a faragatlanság még nem meggyalázás.« A Ház még nem hallgatta volt végig Disraeli keserü és szenvedélyes beszédét, mikor, hajnali két órakor, már oda rohant Mr. Gladstone a szószék lábához, hogy feleljen neki. Akkor kezdődött meg az a hosszú parliamenti párviadal, a melynek fegyverszünete csak akkor következhetett el, a midőn, az 1876. évi ülésszak bezárultakor, Mr. Disraeli utólszor lépte át a képviselőház küszöbét, hogy attól fogva, mind Lord Beaconsfield, a peerek közt foglalja el helyét. E két férfiú, a közbeeső húszonnégy év alatt mindig, épen olyan versenytárs volt a hatalomban és a parliamenti küzdelmekben, mint akár Pitt és Fox valaha. Ellentétes küzdelmök, mint a Pitté és Foxé, épen annyira vérmérsékletök és jellemök, mint szellemök, állásuk és politikai elveik harcza volt. Ez első izzó és messziható éj viadala nagyszerű egy látvány volt. Azok, a kik azt gondolták, hogy a Mr. Disraeli beszéde után, immár lehetetlen a Házat megindítani, kénytelenek valának el-

ösmerni, hogy a Mr. Gladstone rögtönzött válasza még nagyobb hatást idézett elő. A Ház hajnali négy óra felé oszlott szét, és a kormány tizenkilencz szavazattal kisebbségben maradt. Mr. Disraeli a vereséget, jellemző hidegvérével fogadta. A reggel hideg és nedves vala. »Csunya időnk lesz az osborne-i útra«, jegyzé meg nyugodtan egy barátjának, a mint a Westminster-csarnokból együtt jöttek le és kitekintett a szomorú útczákra. És e napon, forma szeszint ő Felsége kezébe tette le, Osborne-ban, a minisztérium lemondását.

A szövetkezők minisztériuma *) pár nap alatt megalakult. Lord Aberdeen volt a miniszterelnök; Lord Russell János a külügyeket vette át; Lord Palmerston lett a belügyi államtitkár; a kincstár kanczellárja, pedig, Mr. Gladstone volt. A közönség meglehetős mértékben csodálkozott, hogy Lord Palmerston olyan állást fogadott el, mint a belügyi államtitkáré. Neve már Anglia külügyi politikájával volt összeforrva, s föl nem tették róla, hogy a legcsekélyebb mértékben is érdeklődni tudjon a belföldi osztály közönséges ügyei iránt. Palmerston, maga, testvéréhez intézett levelében kijelentette, hogy ő maga választotta a belügyeket. Egyátalán nem nagyon esengett e minisztérium szövetkezése után; s ha már épen benne kellett lennie, inkább akart olyan tisztet választani, a melyhez egyéni hagyományai nem kötötték. »Már régóta tisztában voltam magammal«, mondá, »hogy a külügyi hivatalba nem térek vissza, és, hogy, ha valaha még tárczát vállalok, a belügyi lesz az. Nem jó, ha az ember egész életét egy osztályban tölti, a belügyi hivatal, pedig, igazán a haza érdekeivel fog-

*) The coalition Ministry.

lalkozik, s érintkezésbe hozza az embert honfitársaival, s azon kivül, több befolyást ad az embernek a militiára, és a haza védelmi ügyeire.« Valóban, Lord Palmerston itt épen azt az okát adja annak, hogy a belügyi tárczát vállalta el, mint a »Gerolsteini Nagyherczegnő« Fritzje annak, hogy iskolamesterré lőn. »Tudsz-e tanítni?« kérdi a Nagyherczegnő. »Nem«, szól a felelet, »c'est pour apprendre« — »most akarok megtanulni.« Az olvasó, azonban, talán azt a gyanút táplálja szivében, hogy Palmerston nem épen csak azért választotta a belügyi tárczát, hogy megtanulhassa a belkormányzat mesterségét, s jobban megösmerkedhessék honfitársaival. Nem akart külügyi államtitkárságot vállalni, csakis a saját föltételei alatt, és ezek a föltételek akkor nem jöhettek szóba.

Az új kormány főérdekét, azonban, nem Lord Palmerston rejtette magában. A kincstár új kanczellárja volt az az ember, a kire a szemek a legnagyobb kiváncsisággal és érdeklődéssel tekintettek. Mr. Gladstone még fiatal ember volt, legalább a szó parliamenti értelmében. Még csak negyvenhárom éves vala. Pályája mindenképen érdekes volt. Nagyon korán lépett a közélet terére. Hogy Macaulay szavait idézzük: a képviselőház kiváló vitázója volt már huszonegy éves korától fogva. Macaulay »Az állam az egyházhoz való viszonyaiban« czimű, 1838-ban megjelent, könyvét birálva, azt mondja Gladstone-ről, hogy »mocsoktalan jellemű és kiváló parliamenti tehetségű fiatal ember, ama hajthatatlan, makacs Toryk hajnalló reménye, a kik vonakodva és toporzékolva követik e vezért, a kinek tapasztalatait nélkülözni nem tudják, de, a kinek ovatos modorától és mérsékelt nézeteitől irtóznak.« Akkor már nem vala oly messze az ideje, a mikor a hajthatatlan, és makacs

Toryk úgy fogták Gladstone-t tekinteni, mint legelkeseredettebb ellenségeik legnagyobb reményét. Lord Macaulay, folytatva, a Mr. Gladstone által az állam és egyház közti viszonyokra nézve kifejtett fölfogás leküzdésére oly súlyos érveket, s oly pompás példákat hoz föl, a milyenekre ma már úgy látszik, talán szükség sem lett volna. A fiatal államférfiú egyik tétele, a melyet Macaulay különös hévvel czáfol, az az elv, a mely, mint ő kifejezi, »protestáns egyházat adna az ireknek, akár tetszik nekik, akár nem.« A könyvnek, mely e tant magában foglalta, szerzője, szerzője volt az irországi állam-egyház eltörlésének.

Mr. Gladstone születésére nézve lancashire-i. Nem lesz érdektelen megjegyeznünk, hogy Lancashire adta az újabbkori parliamentnek három legnagyobb szónokát: Mr. Gladstone-t, Mr. Brightot, és a néhai Lord Derbyt. Mr. Gladstone Liverpoolban született, s Sir Gladstone János fia volt, egy scoté, a ki nagy házat alapított Mersey tengeri kikötőjében. Igen fiatal korában került a parliamentbe, mint a Newcastle-család *protégé*-je, s csakhamar őszintén Sir Peel Roberthez csatlakozott. Pénzügyi ösmeretei, az a teljes méltánylat, melylyel a nemzet kereskedelmi és üzleti szükségeit mind helyesen tudta latolni, középrendből való származása — mindez természetes viszonyt fűzött közte, és nagy vezére között. A szabad kereskedelem hivévé lőn, Peellel. Az alatt az ülésszak alatt, a melyben a szabad kereskedelem harcza folyt és győzött, nem ült a képviselőházban, a mi elég baj vala. E történet rendén már előadtuk, hogy, midőn nézeteit, vezérével együtt, megváltoztatta, nem tudta a lelkére venni, hogy a Newcastle-család támogatását kérje, ama mezővárosi választásnál, a melynek, ép e család befolyása nyomán, vala előbb képviselője. De e rövid köz

kivételével, egész pályáját egyetlen hosszú parliamenti sikernek lehet nevezni. Már mindjárt legelején elösmerték, mint kitünő vitázót, s mint olyat, a kiből szónokot lehet várni; de csak Sir Peel Róbert halála után következett el, hogy a parliamenti ékesenszólás olyan mesterének bizonyította magát, a milyennek most mindnyájan ösmerjük. Ő volt, a ki az úgynevezett gyász-beszédet a képviselőházban Peel fölött tartotta; de e beszéd, bár kétségenkivül a leghívebb és legigazabb érzelmek sugalták, semmiképen sem versenyezhet némelyikkel újabbkori szónoklatai közül. Meglátszik rajta, hogy csinálva van, a mi nagyon csökkenti hatását. Az első valóban nagy szónoklat, a melyet Gladstone tartott, talán az a Disraelinek adott válasz vala, amaz emlékezetes deczemberi reggelen, a melyet épen az imént említénk. Ez a szónoklat az angol szónokok legelőkelőbb sorában szerze neki helyet. Talán akkor mutatta be első izben és teljes mértékben azt az egy kiváló tulajdonságát, a melyben parliamenti szónokképen korunkban páratlanúl állott: azt a készséget, a mely, mint látszik, nem szorul előkészületre, hanem, mihelyt szükség van rá, minden érvet és gondolatot sorba állít, vezényel, — és azt a folyékonyságot, a mely a legékesebben szóló beszédet csak úgy önti, mintha épen csak a lélekzetvételről volna szó. Mikor, kevéssel a szövetkezők minisztériumának megalakulta után, Mr. Gladstone benyujtá első költségvetését, úgy tekintették, mint a pénzügyi előterjesztések valóságos csodáját. Olyan alkotás volt az, a mely a szépmüvészetek körébe tartozott. A beszéd több óráig tartott, s bizonynyal, egyetlen hallgatója sem kivánta, hogy bár egy mondattal is rövidebb lett volna. Pittről is azt olvassuk, hogy épen olyan művész volt abban, hogy elbüvölő módon tartsa meg budget-beszédeit, de ko-

runkban egy miniszter sem rendelkezett ezzel az adománynyal, Mr. Gladstone-on kivül. Akárhányszor oldotta meg ugyanezt a föladatát, mindig ugyanazt a teljes sikert aratta. Mr. Gladstone első szónoki tulajdonsága kitünő hangja volt. Az ilyen hang a köznapiasságokat is érdekessé birná tenni, s még a butaságot is le tudná bilincselni. Bámulatos módon teljes, tiszta, csengő és édes egy hang vala az. Nem látszott a szónokon a legkisebb erőlködés, vagy igyekezet, s mégis betöltött hangjával bármely termet, s szava elhangzott a hallgatóság legmesszibb álló tagjáig is. Nem hangos, vagy terjedelmes hang volt az, hanem erős, csengő, mint az ezüst. Szavait mindig élénk tagmozdulatok és a szónok mélyen égő szemei támogatták. Egyszer valaki azt mondta, hogy Gladstone az egyetlen a Házban, a ki folyóirásban tud beszélni. Különös egy mondás, de azért igen találó és jellemző. Gladstone hangja legfinomabb árnyalataival ki tudta fejezni a folyó-irás minden nyomatékát: a kicsiny betüket, a nagy betüket, vagy bármely más hatást, a melyet csak kivánt élő beszédének. Nem lehet azt sem tagadni, hogy a beszéd bámulatos adománya néha tova is ragadta magával. Gyakran úgy folyt, úgy folyt, mint valami áradat, a mely elsodorta a szónokot. Folyékonyságát azzal kelle megfizetnie, hogy igen folyékony leve. Ritkán tudott ellentállani a kisértésnek, hogy igen sok szót ne áraszszon tárgyára és hallgatóira. Néha úgy bebonyolította mondatát a közbevetések közbevetéseibe, a mig a közönséges hallgató azt kezdte hinni, hogy lehetetlen kibontakoznia; de a szónok mind e szövedékeket ki tudta mindig bonyolítani, s mondatát tisztán és szabályszerűen végezé. Sehol egy hibítás, soha valami hézag, soha semmi hire, hogy a mondat tagjai a legszebben össze ne illettek volna. Harley egyszer

azt mondta egy hires beszédről, hogy »össze nem függő szavak összegöngyölgetve.« Ezt a jellemzést nem lehet épen a Mr. Gladstone ugyancsak bonyolult mondataira alkalmazni; de, ha ezek közül némelyikre azt mondanók, hogy összefüggő szavak összegöngyölgetve, a kifejezést nagyon illőnek tarthatnók a dologra. Beszéde rendesen igen áradozó volt. Mintha bizonyos duskálkodó olasz szónok-iskolához tartozott volna. De, azért, alig lehetett volna kentfentnek nevezni. Gladstone nem igen szerette a szónoki virágokat, s fő adománya nem a képzelem vala. Hibája csak az volt, hogy rendesen igen is sok szót használt. E hiba, bizonynyal, jellemző volt a Peel-féle ékesenszólás iskolájára nézve. S Mr. Gladstoneben megmaradt az iskolának, melynek növendéke volt, némely hibája, még akkor is, mikor már felülhaladta az iskola legnagyobb mesterét is.

Ám, a szavak e tulcsapongó, nagyszerű áradatja gyakran kifejezhetetlen erőt kölcsönzött a szónok ékesenszólásának. A fölhevült intelmek vagy vádak mondataiban, mikor szó szót követett, és csapásra csapás következett a kimeríthetetlennek látszó gazdag forrásból, épen a szónok e folyékonysága és bősége a változatosságban hódította meg hallgatóságát. A közbeszólások még csak újabb ösztönéül szolgáltak, mintha az érvek és példák új forrását nyitották volna meg számára. A válasz csak úgy tódult ajakára. Szemei fölfogták néha még a puszta mozdulatokat is, melyek nem tetszést, vagy kételyt fejeztek ki; s bizony, egynémely szerencsétlen ellenfelén, ki csak gondolatában keresgélte, hogy mit lehetne a nagy szónok ellen fölhozni, megeshetett, hogy csak azon vette észre magát, hogy ő is be van vonva a vitába, s le van már töpörve az ellenvetés, czáfolat, sujtó szavak áradata által. Gladstone-

ben nem sok lakozott a játszi fajta humorból, de azért rendelkezett a gúnyos és lesujtó ékesenszólás jókora erejével. Mindig komolyan félelmetes vala. Akár nagy, akár jelentéktelen vala a kérdés, mindig egész lélekkel adta neki oda magát. Egyszer, iskolás gyermekek gyülekezetéhez szólva, azt mondta ifjú hallgatóinak, hogy ha a gyerek szalad, mindig oly sebesen kell szaladnia, a mint csak bir; ha ugrik, akkorát ugorjék, a mekkorát csak tud. Elvét a maga életpályáján világosította meg. Eszeágában sem volt, hogy futását és ugrását arra a mértékre szabja, a mint épen a pillanat szeszélyének tetszeni talált. Bámulatra méltó tehetségeit mindig a legvégsőig megfeszítette.

Egy kiváló biráló egykor azt mondta, hogy Mr. Gladstone annálfogva legnagyobb parliamenti szónoka korunknak, mivel hasonlíthatatlanúl ő tartotta a legtöbb kitünő szónoklatot, míg, el kell ösmernie, a kortársak közül mások mondottak két, vagy három olyan beszédet, a melyet magasabbra kell tartanunk, mint akármelyiket a Gladstone-éi közül. Ám, ez olyan birálati elv, a melyet az utókor soha sem fog szentesíteni. A legnagyobb szónoklat, a legnagyobb költemény adja meg a szerzőnek a legmagasabb helyet, ha a mű csak egymagában áll is. Shakespeare Massinger fölött állna épen annyival, mint most, ha csakis »A vihar«-t irta volna is. Meg nem tudnók mondani, hogy hány épen olyan jó elbeszélés, mint »Gil Blas«, fogná Le Sage-t Cervantes mellé emelni. A hir, ezen a ponton, kérlelhetetlen. Épen azért, nem vagyunk hajlandók Mr. Gladstone-t korunk legnagyobb szónokának nevezni, mihelyt Mr. Bright nehány kitünő beszédére gondolunk; de, ha a parliamenti szónoklatot a parliamenti kormányzat és vitatkozás puszta eszközének tekintjük, akkor minden kétségen kivül Mr.

Gladstone nem csak a legnagyobb, hanem hasonlíthatatlanúl a legnagyobb angol szónok korunkban, mivel az adományok nagyobb bőséggel egyesülnek benne, mint akárkiben, a kire csak emlékezni tudunk, s ez adományokat gyakrabban tudja sikerrel használni. Olyan volt ő, mint egy verseny-ló, a mely, igaz, nem mindig futhat gyorsabban, mint bármely versenytársa, de egy év alatt több dijat tud megnyerni, mint akármelyik másik ló. Mr. Gladstone minden pillanatban föl tudott állani, és pedig a képviselőház egyetlen ülésében akárhányszor, s tudott szárazan okoskodni, vagy tüzesen föllángolni, csak úgy árasztva a szenvedélyes ékesenszólásnak, avagy a számok halmazának özönét, épen, a mint a vita vagy pillanat szüksége kivánta. Bizonynyal, nem mindig volt egyenlő, de, azért, mindig ékesenszóló volt, s hatni mindig tudott. Az ember azt hitte, hogy nem is tudna nem ékesen szólani. Erről az oldalról itélve meg, talán nem volt párja az angol parliamentben. Sem Pitt, sem Fox nem tartott soha oly sok, annyi nagy előnyt magában rejtő, beszédet. Chatham inkább nagy szinész volt, mintsem nagy szónok. Burke volt a legnagyobb a rövid politikai beszédekben, a kit az angol parliament csak hallott. Canning ritkán emelkedett a kicsiszolt szónoki közhelyek szinvonalán fölül. Macaulay, a ki a maga idejében valamennyi szónok között a legzsúfoltabb házakat tudta, még Peelt sem véve ki, vonzani, a szó igazi értelmében nem volt szónok. A régiebbek és mostaniak között, talán egyik sem egyesítette magában a hang, modor, folyékonyság és érvelés, a nyelv, belátás és szenvedély annyi adományát, mint Mr. Gladstone.

A képviselőház volt az ő igazi mezeje. Ott volt ő igazán otthon; ott tünt ő legelőnyösebb oldaláról föl. A

nagyobb gyülekezetek szószékén, rendesen, nem birt akkora sikert elérni. Észjárása nem olyan fajta volt, hogy nagyobb népgyülések előtt hatással tudott volna beszélni. Sokkal nagyobb lelkiösmeretességgel szerette a kérdés minden oldalát megvizsgálni, és nem mindig hatolt elég gyorsan a tárgy velejére, hogysem alkalmas lehetett volna a nép nagyobb tömegeinek megindítására. Szelleme legfőbb hiánya, talán, az volt, hogy nem volt eléggé egyszerű, hogy mindent igen is ki akart dolgozni, s tövéről-hegyéről be akart bizonyítani. De mindazáltal, talán nem természetellenesen, ha, pályája utóbbi szakaszai idején, ráadta magát s népies hallgatósághoz akart beszélni: nem ismert semmi különbséget, hanem szabadon bocsátotta teljes erejét, épen úgy, a mint, a nagy szükség hevületei közepett, egy-egy elvnek nekidülni szokott. Mintha az egyensúly hiányzott volna elméjében, mintha nem mindenik tehetsége állott volna arányban egymással. Vagy igen sokat kelle finomítania, vagy egyátalán nem is finomított semmit. Igy, aztán, az alá a vád alá esett, s talán nem is egészen alaptalanúl, hogy a parliamentben egyik-másik bizonyítása alkalmával igen is csiszolt s a szavak farkába kapaszkodó; hogy a kérdésnek oly aprólékosan kifürkészi minden oldalát, hogy sokáig az iránt is kétkedtek, ha ráérkezik-e valaha, hogy saját véleményt is alkosson; valamint néha, ép oly alaposan, azzal is vádolták, hogy valamely politikai kérdést egyoldalulag vitat polgártársai vagy gyülekezetei előtt, a pártember szenvedélyének teljes vakságával. E vádak egymással ellenmondóknak tünhetnek föl, ha meg nem gondoljuk, hogy mindezek illenek, és pedig ugyancsak nagyon és igazán, Burke-ra is. Burke tollkéssel faragta a tuskókat, azután meg nekifogott a csiszolásnak, pedig a képviselőház

már alig birta türtőztetni magát, mert mind csak az ebédjére gondolt; és, ugyanaz a Burke, úgy nekiförmedt a franczia forradalomnak, mintha ő volna a legféktelenebb pártos; mintha a kérdésnek egyetlen oldala volna, és csak a bolondok, vagy gazok mondhatnák, hogy több is lehet.

Mr. Gladstone lassanként belenőtt a szabadelvü meggyőződésekbe. Akkor, a mikor a szövetkezők minisztériumához csatlakozott, még mindig úgy tekintették, mint a ki aligha szakított a Toryk táborával, s a ki csak azért csatlakozott e minisztériumhoz, mivel szövetkezet vala. Évek mulva a néhai Lord Derby is fölszólította, hogy csatlakozzék az általa alakított minisztériumhoz, és nem jutott senkinek eszébe, hogy e fölszólításon megbotránkozzék. Valószinü, hogy először akkor kezdett a szabadelvü tanok felé hajlani, a midőn vezérével a védvámtól a szabad kereskedelemhez fordult. Ha egy olyan ember, mint Gladstone, látja, hogy a maga és pártja hagyományos elvei bizonyos irányban hajótörést szenvedtek, csak természetes, ha vizsgálni kezdi, hogy, hát más irányban, nem állják-e ki a próbát? A hit egész alkotmánya egymás után épült föl. A Gladstone szelleme olyan fajta volt, a mely mindenben elvet lát, s a mely kénytelen — hogy egy nagy egyházi szónok kifejezésével éljünk — a szántást ép oly vallásos kötelességgé tenni, mint az imádkozást. Ő úgy látta, hogy a vallás érdekei egybe vannak kapcsolva a conservativismus elveivel; a védvám elveinek, talán, egykor részét kellett alkotniok annak az egész hitrendszernek, a melynek egyik czikkelye ép oly szent volt, mint a másik. Ám, értelme és elvei kényszerülve valának, hogy kövessék vezérét a szabad kereskedelem kérdésére nézve — és, ha egyszer a vizsgálódás így megkezdődött, nem nagyon valószinü volt,

hogy fele úton megállapodás legyen a dologból. Látnia kellett, hogy egy ilyen elv érvénye, mint a védvámé, menynyire osztály-érdekké lett Angliában, és, hogy mily lehetetlenné kelle hosszas érvényben maradásának válnia, mihelyt a szavazati jog kiterjesztetik a népre is. A védvám csalárd volta más államokban nem tünhetett oly élesen a szegényebb osztályok szemébe, mivel más országokban a lakosságnak nem piaczi élelmi czikkei váltak a védvámos adó-rendszer főbb tárgyaivá. De Angliában, a miből a földhöz ragadt szegénységnek kell élnie: a kenyérért fizettettek adót a földbirtokosok és gazdák zsebébe. A mig valaki azt hitte, hogy egy hatalmas, kérdés alá sem vonható, vallástételnek ez a szükséges föltétele, nem csoda, ha egy fiatal államférfiú ezzel is kibékült. Lehet, hogy kegyetlenül terhel egyéneket, vagy akár tömegeket; de épen ily kegyetlenül terheli, mint Mill megjegyzé, a legjobb embert is a nehézkedés törvénye, mikor egy magaslatról leesik és összetöri a csontjait. Hiábavaló volna, ez esetben, kétségbe vonni e törvény létezését, vagy el nem hinni a természettan egész tanítását, mely e mozgásokat megmagyarázza. De, mikor Mr. Gladstone kezdett a felől meggyőződni, hogy olyan egy törvény, mint a védvámos elv, egyáltalán nincs is; hogy puszta ámítás az egész; hogy, a ki benne hisz, a közgazdasági bálványimádásban bűnös — akkor lehetetlen vala, hogy azt ne kezdje vizsgálni, mennyi tiszta igazság rejlik a politikai gondolatkör amaz egész rendszerében, a melynek ez elv csak egy részét teszi. Lehet az is, hogy a szabadelvü eszmék felé, otthon, az is szorította, hogy látta, minő eredményei lettek az ellentett elveknek külföldön. Nevezetes szolgálatot tett ő az európai szabadság ügyének, a midőn oly ékesenszólóan tiltakozott

ama kegyetlen bánásmód ellen, melylyel báró Poeriot és más nápolyi szabadelvüeket a nápolyi király börtönre hurczoltatott — e tiltakozásról mondotta Garibaldi, hogy az olasz szabadság első trombita-hangját harsogtatá. És, a midőn szolgálatot tett a szabadságnak, és Európának, a maga szellemének is szolgálatot tett akkor. Ép úgy segíté, ezzel, a maga szellemének, mint a nápolyi népnek, fölszabadulását. S a mint pályáján tovább halad, látjuk, mikép ejti el ifjúsága hagyományait, mindig magasabbra emelkedve a szabadelvűségben, és soha egy nyommal sem térve vissza. Egyik legkiválóbb társa, s a népies ékesenszólás terén egyetlen valódi párja, azzal dicsőitette, hogy mindig a világosság felé tör. Azokat a közönséges gunyolódásokat, a melyekkel a közélet nézeteiket cserélő férfiait illetni szokták, talán soha sem alkalmazták reá. Még ellenségei is érezték, hogy egyetlen eszme lelkesíté mindenha — a lelkiösmeretes gond, hogy mindig az igazságot cselekedje. Senki sem vádolta azzal, hogy azok közé a poli, tikusok közé tartoznék, a kik, mint Hugo Viktor mondja, összetévesztik a szélvitorlát a zászlóval. Mr. Gladstone-fölruházva sok olyan tulajdonsággal, a mely nem igen látszott illőnek egy gyakorlati politikushoz; olyan érzékeny és lobbanékony természettel, mint Canning, s hajolva a theologiai érvelések felé, a mit az angolok, rendesen, nem igen szeretnek az államférfiúban; oly szenvedélyességgel, mely sokszor messzi tévútra vezette, s hiányozván belőle azok a természeti társas hajlamok, a melyeknek oly nagy részök van az angol közélet sikereinek elérésében: mégis, egész pályája hoszszán, olyan nevet szerzett magának, a mely ellen komoly kifogás alig merült föl. A leggonoszabb, a mit felőle mondtak, hogy igen heves, és, hogy

szelleme igen nyughatatlan. Ő egymagában volt iró, biráló, Homer tudós ismerője; *dilettante* a művészetben, zenében és porczellán-festészetben; theologiai kérdések fölött vitatkozott; azon kivül nemzetgazda, pénzügyi tehetség, s olyan gyakorlott kormányzó vala, hogy a részletek fölötti teljes uralkodásra nézve aligha párja volt valaha; és volt államférfiú, és volt szónok. Nincs ember, a ki ennyi mindenfélével foglalkozva kikerülhesse, hogy alkalom szerint nevetség tárgyává ne váljék. De a Gladstone szellemének mélységes komolysága, az ő szigorú lelkiösmeretessége megóvta őt, hogy a felületesség bűnébe essék, s nem volt az a gúnyiró, a ki azt mondta volna róla, hogy nem egy ember, hanem az egész világ kivonata.

Ezen a ponton, azonban, még csak az a fiatal államférfiú ő, a ki az előző napon még a méltóságosabb és szilárdabb conservativek reménye vala, s a kiben még most sem szüntek meg valamelyes mértékben bizakodni. A szövetkezők minisztériuma úgy volt összealkotva, hogy közhiedelem szerint, nem mindenki volt kénytelen, a ki tagjává lett, régi szineit az új hajó szineivel cserélni föl. Gladstone legrégibb barátai és politikai társai közül többen részesei valának. E minisztériumot bizton nevezhetjük »Az összes tehetségek« kormányának. A néhai Lord Derbyt és Mr. Disraelit kivéve, majdnem minden tehetséges ember benne volt, a ki csak a két nagy országos párthoz tartozott. A manchesteri oskola, igaz, nem kapott helyet; de ők akkor még nem igen formálhattak ahhoz igényt, hogy bár valamelyik olyan fél alkotó elemeikép tekintessenek, a mely legalább a szövetkezők minisztériumának összealkotásánál szóba jöhet.

M. T. AKADÉMIA KÖNYV-TÁRA